

Վ. Ա. ԱՐԲԱՆՅԱՆ

ԱՐՏԵՍՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

100

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

100

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ МУЗЕЙ АРМЕНИИ

В. А. АБРАМЯН

РЕМЕСЛА В АРМЕНИИ

IV - XVIII в.в.

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1956

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ

7(47.925)
Ա-16
հղ

Վ. Ա. ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ

ԱՐՀԵՍՏՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

IV - XVIII դ.դ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌԻ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1956

2333

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի
Խմբագրական-հրատարակչական խորհրդի որոշմամբ:

17297

Ն Ե Ր Ա Շ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Յուրաքանչյուր երկրի արհեստների ու նրանց զարգացման ընթացքի ուսումնասիրությունը շատ կարևոր տեղ է զբաղում տրվյալ երկրի պատմության մեջ:

Մինչև ավիտալիստական հասարակական ֆորմացիայում արհեստը, որպես մանր արտադրություն, նախորդել է արդյունաբերությանը: Այդ՝ «արդյունաբերության արխայիկ ձևը» (ըստ Լենինի), որ հազարամյակների անցյալ ունի, միշտ հենվել է բացառապես ձեռքի աշխատանքի և պրիմիտիվ, հազիվ դիֆերենցված գործիքների վրա՝ նախապես բավարարելով հենց արտադրողի անմիջական կարիքները: Հետզհետե մասնագիտացվելով, այն, դեռևս որպես լոկ տնային արհեստ, սկսել է բավարարել նաև տվյալ գյուղական համայնքի պահանջները, իսկ ստրկատիրական և ֆեոդալական հասարակարգերում, բաժանված լինելով երկրագործությունից (բայց չվերանալով որպես գյուղական տնտեսության մի օժանդակ ճյուղ), ավելի կատարելագործվելով ու մասնագիտացվելով, բավարարել է ոչ միայն արքունի պալատի, ստրկատիրոջ և ֆեոդալական (ոստանի) կամ կրոնական հաստատության պահանջները, այլև քաղաքային և արտաքին շուկաների պահանջներն ու պատվերները:

Այդ հասարակական կարգերում ապրանքային արտադրությունը չէր կարող ավելի զարգանալ և հասցնել կապիտալիստական հարաբերություններին, բայց արհեստների դերն այնքան խոշոր է եղել ստրկատիրական և ֆեոդալական կարգերում, որ առանց դրա ուսումնասիրության, տվյալ կարգերն ապրող երկրների պատմության ուսումնասիրությունը չի կարող լինել իսկական գիտական:

Հայաստանն անցել է հասարակական այդ բոլոր ֆորմացիաները և արհեստների զարգացման համար միշտ ունեցել է հումքի հարուստ բազա (հանքեր, անասնապահություն, երկրագործություն, անտառներ, քար, ներկատու նյութեր և այլն): Միաժամանակ Հայաստանը, հանդիսանալով Արևելքի և Արևմուտքի տնտեսական-կուլտուրական հարաբերությունների հանդիպման և քաղաքական բախումների ասպարեզ, զանվելով տարանցիկ առևտրի՝ նշանավոր ուղիների վրա, արհեստագործական արտադրանքով մեծ շահով մասնակից է եղել այդ առևտրին և իր համապատասխան բաժինն ունեցել նրա մեջ:

Հայաստանի տնտեսական կյանքի, հատկապես նրա արհեստագործության զարգացման արտադրանքի մասին պահանջվել են

ոչ միայն հայ և օտար գրավոր աղբյուրներ, այլև մեզ հասել են նյութական կուլտուրայի բազմաթիվ և բազմազան նմուշներ ու հայ արհեստավորների պահպանած զգալի տրադիցիաներ:

Հայտնի է, որ Հայաստանը հռչակված է եղել իր մետաղագործությունները, ոստանանկությունները (իրենց բազմաթիվ ճյուղերով), քարակտրությունները, շինարարական արվեստով, կավագործությունները, ներկերի արտադրությունները և այլն: Այս ամենի մասին, դժբախտաբար, եղել են միայն մասնակի ուսումնասիրություններ, այս կամ այն առիթով առանձին ասույթներ, բայց որևէ ամբողջական ուսումնասիրություն գոյություն չունի հրապարակի վրա, որը ընդհանուր և ամփոփ պատկերացում տար արհեստների մասին:

Երկար ժամանակ է, ինչ մենք զբաղվում ենք Հայաստանի արհեստների և նրանց զարգացման պատմության հարցերով միայն, ու մեր համեստ ուժերը նվիրել ենք այդ խնդրի լուսաբանմանը, գերազասություն տալով ամենակարևոր և համեմատաբար քիչ ուսումնասիրված բնագավառներին՝ մետաղագործությանը և ոստանանկությունները: Մյուս արհեստներին անդրադարձել ենք ո՛չ այնքան խորացրած ձևով՝ ո՛չ միայն այն պատճառով, որ նրանք երկրորդական տեղ են գրավել, որքան այն պատճառով, որ դրանք առավել չափով ուսումնասիրված են հատուկ մասնագետների կողմից, ինչպես՝ շինանյութերը, կավագործությունը և այլն:

Մենք առանձին ընդարձակ գլուխ ենք նվիրել մետաղագործությանը: Գրավոր աղբյուրների և նյութական փաստերի հիման վրա ցույց ենք տվել մետաղագործության առանձին ճյուղերի՝ դարբնության, պղնձագործության, զինագործության, ոսկերչության, արծաթագործության զարգացումը և նրանց հնագույն օջախները: Հայ պատմիչները, սկսած Բուզանդից, նկարագրել են իշխող դասի ճոխ ու զեխ կյանքը, նրանց զինված ջոկատների զենքերի տեսակները, այն

ճոխ զարդերը, որոնցով պճնվում էին իշխող դասի կանայք և տղամարդիկ:

Ֆեոդալիզմի սկզբնական շրջանում, IV դարից սկսած, երբ դեռ զարգացած չէին քաղաքները և ֆեոդալ կալվածատերերը իր կալվածքի սահմաններից դրեթե դուրս չէր եկել, արհեստավորության արտադրանքը բավարարում էր ավելի նեղ շրջանի պահանջները: Արհեստավորները մեծ մասամբ աշխատել են տիրող դասի պահանջի և պատվերի համաձայն: IX դարի երկրորդ կիսից արտադրողական ուժերի աճը, առևտրի աշխուժացումը, քաղաքների ծաղկումը է՛լ ավելի են խորացնում աշխատանքի բաժանումն արհեստների ներսում և, հատկապես, մետաղագործության մեջ՝ բավարարելու համար թե՛ զարգացող քաղաքային դասի և թե՛, որոշ չափով, գյուղի պահանջները:

X—XIII դդ. և ապա հետագայում՝ XVII — XVIII դդ. հայ առևտրական դասի ներկայացուցիչները ո՛չ միայն պղնձյա կահարասիքի, այլև պերճանքի առարկաների գործածության մեջ նույնիսկ աշխատում էին մրցել ֆեոդալների հետ: Վանքերին առնթևեր աշխատող ոսկերիչ արհեստավորները պատրաստում էին ամեն տեսակի եկեղեցական սպասանք ու զարդարանքներ: Այս արհեստն այնքան առաջ գնաց, որ թանկագին մետաղներից պատրաստված պերճանքի առարկաները արտահանվում էին նաև Հայաստանից դուրս, դեպի Արաբական խալիֆայություն և Բյուզանդիա: Նյութական մնացորդները հաստատում են, որ ոսկերչության մեջ կիրառվել են ութ տարբեր տեխնիկական պրոցեսներ = զարդարումներ՝ ձուլում, դրվագում, փորագրություն, սևադ, դրոշմում, թել և հատիկավոր զարդ (չիֆթիչիթի), արծնակիտում (էճալ) և ինկրուստացիա:

Ինչպես մետաղագործության, այնպես էլ ոստանանկության արհեստին նվիրված է առանձին գլուխ, որի մեջ ցույց ենք տալիս Հայաստանում եղած նյութական բազայի հիման վրա IV — XVIII դդ. ջուհակության զարգացումը: Հայ պատմիչներից, վիճակա

արձանագրություններից և եվրոպացի ճանապարհորդների տվյալներից քաղած փաստերի հիման վրա ցույց ենք տվել, որ Հայաստանը գործվածքներ արտադրելու համար ուներ հարուստ նյութական բազա՝ բամբակ, մետաքս, վուշ, շհաշված բուրդը:

Հայաստանի կլիմայի բազմազանությունը նպաստավոր է եղել ո՛չ միայն անասնապահության, երկրագործության և այգեգործության զարգացման համար, այլև Հայաստանի դաշտավայրերում, հատկապես Արարատյան դաշտում, կուլտուրական բույսերի մշակման համար: Գործվածքների արտադրության համար խոշոր նշանակություն ունեին և շատ կարևոր տեղ էին բռնում ներկերը: Հույն, արաբ և հայ պատմիչները հատուկ նշել են Հայաստանի բյուրեղային և բուսական ու կենդանական ներկերի գոյությունը: Դրանց մեջ արժեքավորը, որը շատ հարգված էր և որով ներկում էին արքայական պատմուճաններ— ծիրանիններ, թանկարժեք կտորներ, գորգեր, վարագույրներ, դա «որդան կարմիրն» էր, որին արաբ պատմիչներն անվանում էին «զիրմիզ»:

Այդ բաժնում կանգ ենք առել նաև գործվածքների արտադրական գործիքների և տեխնոլոգիայի վրա: Սա ամենազգվարին հարցերից է, որովհետև, ինչպես գիտենք, այդ առթիվ գրավոր հիշատակություններ չկան, իսկ նյութական մնացորդները չեն պահպանվել, քանի որ դազգահների հիմնական մասերը, մանավանդ միջնադարում, եղել են փայտից: Այդ հարցը լուսաբանելու համար դիմել ենք արձանագրությունների մեջ պահպանված եզակի, բայց արժեքավոր տրվյալներին, ապա մանրանկարչության մեջ եղած փաստերին և վերջապես Դվինի ու Անիի պեղումներից հայտնաբերված ոսկրե գործիքների մնացորդներին, որոնք օգտագործվել են գորգագործության և ասեղնագործության մեջ: Մանրամասն կանգ ենք առել նաև գործվածքներ պատրաստելու եղանակի վրա՝ սկսած մանելու, ներկելու պրոցեսից մինչև պատրաստի կտոր ստանալը:

Ձեռագրերի կազմերի աստանների ու նյութական հազվագյուտ մնացորդների հիման վրա ցույց ենք տվել Հայաստանում արտադրվող կտորների տեսակները, նրանց վրայի զարդանախշերը և ապա՝ խոսել ենք այդ գործվածքներն արտադրող կենտրոնների մասին: Առանձին բաժին, թեև համառոտակի, նվիրել ենք մնացած արհեստներին: Աշխատել ենք պատմիչների ասույթները հիմնավորել նյութական կուլտուրայի տվյալներով:

Պատմական փաստերը ցույց են տալիս, որ Հայաստանի արհեստավորները, նրանց թվում նաև մետաղագործները և ոստանանկները, երկրի անընդհատ ավերածությունների պատճառով, մոտ 3 դար (XIV — XVI) մեծ մասամբ արտագաղթել են երկրից, բայց և այնպես XVII դարի 30-ական թվականներից, ինչպես հաստատում են ոսկերչական արվեստի և գործվածքների նմուշները, վերոհիշյալ արհեստները նորից ապրում են զարգացման մի նոր շրջան: Նյութական կուլտուրայի մնացորդները, պատմիչների և արձանագրությունների տվյալները բերել են մեզ այն համոզման, որ գլխավոր արհեստների վարպետները, հատկապես մետաղագործները և ջուհակները, միջնադարում համախմբված են եղել առանձին եղբայրությունների՝ համբարության մեջ: Թեև այդ ժամանակներից չեն մնացել համբարության կանոնագրերը, սակայն արհեստավորական թաղամասերի գոյությունը, սկսած X դարից և հատկապես XVIII — XIX դարերից մնացած դարբնության, ոսկերչության և այլ կանոնագրերը իրավունք են տալիս շկասկածելու միջնադարում նման կազմակերպությունների գոյության մասին:

Հիմնականում այս խնդիրներն ենք շոշափել տվյալ աշխատության մեջ, իսկ թե ինչ չափով է հաջողվել մեզ իրագործել մեր նպատակը, այդ ցույց կտա անաշու քննադատությունը:

Եթե սկզբնաղբյուրներից բացի հայ ժողովրդի պատմության այս կամ այն հարցի շուրջը կան առանձին մենագրություններ,

ապա արհեստների ուսումնասիրության բնագավառում շունենք դեռևս ամբողջական աշխատություն, որի անհրաժեշտությունը շատ ավելի խիստ է զգացվում:

Միայն սովետական կարգերի հաստատումից հետո հայ ժողովրդի պատմության ուսումնասիրությունը պատշաճ հիմքերի վրա դրվեց: Հայ ժողովրդի պատմությունը, նրա անցյալն ու ներկան ուսումնասիրելիս մարքսիստ պատմաբանները քննադատական մոտեցում հանդես բերեցին հայ մատենագրական և, ընդհանրապես, այդ ուղղությամբ գրված աշխատությունների նկատմամբ և ստեղծեցին առանձին մենագրություններ: Գրավոր աղբյուրներին զուգահեռ խորազնին ուսումնասիրության ենթարկվեցին նյութական կուլտուրայի հարուստ մնացորդները, որոնք ձեռք էին բերվում նորանոր պեղումների միջոցով՝ Սովետական Հայաստանի տիրտորիայում:

Սովետահայ պատմագրությունը, զինված մարքսիզմ-լենինիզմի թեորիայով, սկսեց լուսարանել նաև հայ ժողովրդի պատմության տարբեր շրջանների տնտեսական հարցերը:

Անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ հիշատակել այն բանասերների ու պատմաբանների աշխատությունները, որոնք նվիրված են Հայաստանի տնտեսությանը, կուլտուրային և կենցաղին, որտեղ որոշ շափով շոշափվել են նաև միջնադարյան Հայաստանի քաղաքների, արհեստների և արտադրության հետ կապված հարցերը:

Այս տեսակետից հայագիտության մեջ զգալի աշխատանք է կատարել ակադ. Ն. Յա. Մառը, որ գիտական ասպարեզ է իջել XIX դարի վերջերին:

Մեզ այստեղ զբաղեցնում են նրա այն ուսումնասիրությունները, որոնք վերաբերում են հնագիտությանը, ազգագրությանը և մասամբ ֆոլկլորին, ուր շոշափված են արհեստների և արվեստների որոշ հարցերը: Ն. Յա. Մառը դեռևս 1919 թ. իր առաջադրած թեզերում նշել է, որ հայագետը չի կարող հենվել միայն բանասիրության վրա, որովհետև

հնագիտությունն իր օժանդակ դիսցիպլիններում և ազգագրությունը, ֆոլկլորի հետ միասին, պակաս շափով չպետք է հետաքրքրեն հայագետին, քան լեզվաբանությունը և գրականությունը¹:

Մասն իր ուսումնասիրությունների ընթացքում ցույց է տվել, որ կովկասագիտական հետազոտությունների առաջադիմական և կարևոր սկզբունքներից մեկն էլ այն է, որ կովկասի ժողովուրդների պատմության հարցերը չի կարելի քննության առնել ինքնամիտի, առանց նկատի ունենալու Մերձավոր արևելյան երկրների պատմությունը: Նա իր աշխատությունների մեջ նշել է նաև հայերի ու վրացիների դարավոր կուլտուրական կապերը, նրանց կուլտուր-պատմական հարցերում եղած ընդհանրությունները:

Ակադեմիկոս Մառը մնալուն մեծ աշխատանք է կատարել հատկապես նյութական կուլտուրայի մնացորդների հավաքման գործում: Նրա երկարամյա պեղումներն Անիում եկան լրացնելու Բագրատունյաց շրջանի գրավոր պատմության պակասը. սակայն նա չկարողացավ Անիից ձեռք բերված այդ հարուստ պեղածո նյութերը ենթարկել ավելի մանրազնին ուսումնասիրության, որը, անշուշտ, նոր լուսարանում կարող էր տալ Հայաստանի տնտեսական հարցերին:

Մառը ի վիճակի է եղել միայն կազմել այդ նյութերի համառոտագրությունը. նա իր «Անի» վերնագիրը կրող աշխատության մեջ, խոսելով Բագրատունիների դինաստիայի մասին, չի կարողացել նյութական մնացորդների հիման վրա պատմական էպոխան ավելի հստակ բնութագրել և ներքին դասակարգային պայքարի հարցերին տալ ճշգրիտ պատասխան: Այդ պատճառով էլ Անիից ձեռք բերված արժեքավոր նյութերը դեռևս կարոտ են հատուկ ուսումնասիրության:

Օրինակ, նա՝ գերագնահատելով սելջուկ թյուրքերի դերը, բոլորովին հաշվի չառնելով նրանց զարգացման աստիճանը, նրանց է վե-

¹ Տե՛ս Н. Ма р р, Кавказ и памятники его духовной культуры, Петроград, 1919, стр. 5.

րագրում Հայաստանի կուլտուրայի բարգավաճումը որոշ շրջանում: Մենք գիտենք պատմությունից, որ սելջուկները ո՛չ թե նպաստել են Հայաստանի տնտեսության և կուլտուրայի զարգացմանը, այլ հետ են մղել այն, ուստի սխալ և անհիմն է Մառի այն կարծիքը, որ իրր թե սելջուկները նպաստեցին երկրի զարգացմանը. նա նույնիսկ գովերգում է Շաղաղյան ցեղի տիրապետության շրջանը Հայաստանում¹: Մառը իր այդ սխալ տեսակետի մեջ այնքան հեռու գնաց, որ նույնիսկ բարերար ազդեցություն վերագրեց մոնղոլական աշխարհալույսությանը, այնինչ, հանրաժանով փաստ է, որ մոնղուները իրենց հարկային քաղաքականությամբ ո՛չ միայն Ռուսաստանը, Անդրկովկասը, այլև Հայաստանը կործանման հասցրին: Ահա այս սխալ գրույթից ելնելով, Մառը «Անի» աշխատության մեջ հայ ժողովրդի մասին ոչ իրավացիորեն գրում է. «Հայ ժողովուրդը սկսել է իր ազատությունը տեսնել օտար տիրապետության հաջողությունների և աշխատավոր բնակչության համար այն ժամանակ ավելի արդար նոր կարգեր հաստատելու մեջ»²:

Մառի վերոհիշյալ թեզի բովանդակությունը միանգամայն հակասում է իրականությանը. հակառակ այդ գրույթին, մոնղուների և առհասարակ օտար տիրապետությունների ժամանակ հայ ժողովուրդը ո՛չ միայն ենթարկվել է ծանր շահագործման, այլև նրա ֆիզիկական գոյությունը գտնվել է վտանգի տակ, ինչպես դա ակնհայտ կերպով տեսնում ենք XV դարում թուրքմենական ցեղերի, իսկ XVIII դարում պարսկա-օսմանյան տիրապետողների ժամանակ:

Չնայած վերոհիշյալ սխալներին, նրա աշխատություններում, հատկապես պատմության և հնագիտության հարցերում, կան շատ արժեքավոր և ուսանելի բաներ:

Հայ ժողովրդի պատմության ու հատկապես արվեստի և նյութական կուլտուրայի

¹ Н. Я. Ма р р, Ани, Ереван, стр. 25, 32, 42.
² նույն տեղում, стр. 59.

ուսումնասիրության դործում մեծ աշխատանք է կատարել ակադեմիկոս Հ. Օրբելին: Նա՝ մասնակցելով Անիի սիստեմատիկ պեղումներին՝ դեռևս 1911 թվին գրել է «Անույ ավերակներ» վերնագիրը կրող աշխատությունը, որտեղ համառոտակի տվել է Անիի զարգացած շրջանի պատմությունը, այն հիմնավորելով պեղումներից հայտնաբերված նյութերով, իսկ Անիի պեղումներին նվիրված առանձին «Կատալոգ»-ում նույնպես համառոտակի բնութագրել է հայտնաբերված մետաղյա ու կավե իրերը և մետաքսյա դործվածքները:

Հայաստանի պատմության բազմաթիվ հարցեր լուսարանվել են ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանի կողմից. դրանց մեջ՝ Հայաստանի տնտեսությանը, քաղաքների զարգացմանը և առևտրական հարաբերություններին վերաբերող հարցերը գրավում են մեծ տեղ: Ակադեմիկոս Մանանդյանի արժեքավոր և կապիտալ աշխատությունների շարքին է պատկանում 1930 թ. լույս տեսած «О торговле и городах Армении» մենագրությունը¹, որտեղ հեղինակն ամենայն մանրամասնությամբ ուսումնասիրել և վերլուծել է Հայաստանի քաղաքների զարգացումը և առևտրական հարաբերությունները՝ սկսած արմենյան շրջանից մինչև XV դարը: Նա նույն հարցերին է նվիրել իր «Քաղաքները և առևտուրը X—XI դարերում» աշխատությունը, որի մեջ առաջ է քաշել քաղաքների և առևտրական հարաբերությունների հետ կապված նոր պրոբլեմներ: Բացի այդ՝ «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում» արժեքավոր մենագրության մեջ առանձին գլուխ է նվիրել ֆեոդալիզմի վաղ շրջանի արհեստների զարգացման խնդրին, տալով մեր միջնադարյան պատմության տնտեսական հարցերի նոր լուսարանում: Ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանը, սակայն, այդ աշխատությունների մեջ ավելի շատ կանգ է առել քաղաքների ու առևտրական հարաբերությունների, քան թե արհեստների ու նրանց առանձին ճյուղերի զարգաց-

¹ Այս աշխատությունը, վերանայված ու հարստացված նոր նյութերով, վերահրատարակվեց 1954 թ.:

ման վրա: Բացի դրանից, հեղինակը հարկ է դադարեցնում իր շատ է գերազանցատեղ տարանցիկ առևտրի դերը Հայաստանի քաղաքների ու արհեստների զարգացման գործում:

Կովկասագիտության ասպարեզում մեծ արժեք են ներկայացնում Ս. Եղիազարովի գրած «Исследования по истории учреждений в Закавказьи» աշխատության երկրորդ մասը: Նա առաջինն էր, որը զբաղվեց XVIII — XIX դդ. Կովկասի, հատկապես Քիֆլիսի, արհեստավորության և նրանց համբարային կազմակերպությունների ներքին հարցերով: Այս մենագրության հեղինակը տվել է Անդրկովկասի համբարության ո՛չ միայն կառուցվածքի պատկերը, այլև նրանց ներքին կարգ ու կանոններին վերաբերող տեղեկությունների հանրագումարը: Եղիազարովի այս աշխատության առավել արժեքավոր կողմերից մեկն էլ այն է, որ նա Կովկասի հարցերը քննելիս լրիվ շփոթված օգտագործել է եվրոպական քաղաքների համբարային կազմակերպությունների փաստերը: Այս աշխատության մեջ հեղինակի հիմնական նպատակն է եղել մանրամասն ուսումնասիրության ենթարկել Քիֆլիսի համբարային կազմակերպություններին վերաբերող հարցերը, իսկ Հայաստանի մասին բավարարվել է միայն հիշատակելով Երևանի արհեստավորական թաղերից մեկը և մի քանի փաստաթղթեր բերելով Ախալցխայի ու Էրզրումի համբարության կանոնադրերից, որոնք պատկանում են XIX դարին:

Ընդ սմին պետք է հիշել նաև նույն Ս. Եղիազարովի «Исследования по истории армянского права публичного и частного». Выпуск I. Государственный, общественный, хозяйственный и юридический строй Армении в X—XIII вв. по надписям г. Ани и Ширака», (Киев, 1919) աշխատությունը:

XIX դարի Հայաստանի քաղաքներից՝ Երևանի համբարության մասին գրել է Երվանդ Շահազիզը իր «Հին Երևան» աշխատության մեջ, որտեղ շատ համառոտ ձևով թվել

է այն արհեստները, որոնք XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին գոյություն են ունեցել Երևան քաղաքում:

Միջնադարյան Հայաստանի գործվածքների ու հատկապես հայ տարազի մասին Վենետիկում 1924 թվականին լույս է տեսել՝ «Հացունու աշխատությունը՝ «Պատմություն հին հայ տարազին», որի մեջ հեղինակը բացատրապես տալիս է տեղեկություններ վերցրած հայ պատմիչներից: Այդ աշխատության մեջ հեղինակը նպատակ չի դրել խոսելու միջնադարյան Հայաստանում արտադրված գործվածքների տեսակների, տեխնիկայի և առհասարակ արհեստավորների ներքին փոխհարաբերության մասին: Նա զլխավորապես նկարագրում է իշխող դասի՝ թագավորների, իշխանների և հոգևորականների հագուստները: Աշխատավորության տարազի մասին քիչ տեղեկություններ կան:

Հայ կուլտուրայի վերաբերյալ արժեքավոր աշխատություն է հանդիսանում պրոֆ. Խ. Սամուելյանի Հայաստանի կուլտուրային նվիրված երեք հատորանոց աշխատությունը¹: Հեղինակը II հատորում առանձին զուգ է նվիրել արհեստներին: Չնայած այդ տեղեկությունները վերաբերում են հնագույն շերտին, սակայն այդ կարևոր է այնքանով, որ մենք որոշակի պատկերացում ենք ունենում միջնադարից առաջ Հայկական բարձրավանդակում ապրող ժողովուրդների ու ցեղերի մոտ գոյություն ունեցող արհեստների և նրանց տեխնիկայի զարգացման ընթացքի մասին:

Միջնադարյան Հայաստանի քաղաքների ուսումնասիրության գործում արժեքավոր մենագրություն է պատմ. գիտ. թեկնածու Ասլան Շահնազարյանի «Դվին» վերնագիրը կրող աշխատությունը:

Հեղինակը հայ և արաբ պատմիչների հազորդած փաստերի հիման վրա տվել է Դվին քաղաքի պատմությունը՝ սկզբից մինչև վերջը: Այդ աշխատության մեջ՝ խոսելով Դվինի

¹ Խ. Սամուելյան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, 2-րդ հատ., Երևան, 1941:

առևտրական հարաբերությունների զարգացման մասին, միաժամանակ արաբ աշխարհագիրների ասույթների հիման վրա հեղինակը հիշատակել է Դվինում արտադրվող բազմատեսակ գործվածքների, գորգերի մասին, սակայն նա հնարավորություն չի ունեցել օգտագործելու նյութական մնացորդները, որովհետև պեղումները Դվինում դեռ չէին սկսվել:

Դվինի և Անիի ջնարակած ու հախճապակյա կերամիկայի հարցով զբաղվել է Բ. Շելկովնիկովը, որը գրել է առանձին մենագրություններ: Հեղինակին հաջողվել է մանրագնին ուսումնասիրությամբ պարզել Դվինի և Անիի տեղական կերամիկայի արտադրության տեխնիկայի հետ կապված հարցերը, ինչպես և որոշել է տարբեր երկրներից ներմուծված նյութերը, ելնելով այդ երկրների բնորոշ օրնամենտների ու տեխնիկայի սկզբունքից:

Միջնադարյան արհեստների և քաղաքային կյանքի զարգացման հարցերն ուսումնասիրելու գործում կարևոր և արժեքավոր աշխատություն է նաև Դվինի պեղումներին նվիրված, պեղումների ղեկավար գիտ. գր. Կ. Ղաֆազարյանի «Դվին քաղաքը և նրա պեղումները» աշխատությունը: Հեղինակը Դվինի սիստեմատիկ պեղումներից ձեռք բերած հարուստ նյութական մնացորդների հիման վրա ցույց է տվել տարբեր արհեստների զարգացումը և Դվինի կապը Հայաստանի քաղաքների ու այլ երկրների հետ: Նա հատկապես կանգ է առել մետաղագործության (դարբնության, զինագործության, ոսկերչության) առանձին ճյուղերի վրա: Հեղինակը պարզաբանել է նաև IX — XIII դարերում գործվածքների արտադրության հետ կապված առանձին ճյուղերը և մի շարք այլ արհեստների վիճակը: Նա իր թեզերը միաժամանակ հիմնավորել է հայ և արաբ պատմիչների ասույթներով:

1949 թվականին լույս տեսավ պատմական գիտությունների թեկնածու Բ. Առաքելյանի «Հայկական բարձրաքանդակները IV—VII դարերում» ուսումնասիրությունը, որի մեջ հեղինակը քանդակների կապակցությամբ խոսում է նաև ոսկերչական արհեստին վերաբերող տեքստի ներքին մասին, որոնք գործածվել են մեր պատմիչների կողմից:

1951 թվականին Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի «Տեղեկագրի» № 12-ում լույս է տեսել պատմ. գիտ. թեկնածու Լ. Խաչիկյանի հոդվածը «1280 թվին Երզնկայում կազմակերպված եղբայրությունը» վերնագրով: Այդ հոդվածում հեղինակը ձեռագրում եղած մի փաստի հիման վրա աշխատել է ապացուցել, որ XIII դարում Երզնկայում գոյություն են ունեցել համբարային կազմակերպություններ, որոնք միավորվել են եղբայրության սկզբունքով:

Անժխտելի փաստ է, որ համբարային կազմակերպությունները Հայաստանի քաղաքներում եղել են դեռևս Բագրատունիների ժամանակ¹:

Միջնադարյան քաղաքներից Երզնկան դեռևս XII դարում նույնպես կարևոր կենտրոններից մեկն էր՝ իր գործվածքների արտադրությամբ և առևտրով: Ինչ խոսք, որ ինչպես մյուս քաղաքներում, այնպես էլ այստեղ արհեստավորներն ընդգրկված են եղել առանձին համբարության մեջ: Սակայն Լ. Խաչիկյանի հոդվածում հիշատակված փաստաթուղթը մեզ չի տալիս լրիվ զաղափար համբարային կազմակերպության ներքին փոխհարաբերության մասին: 1280 թվականի փաստաթուղթն արհեստավորների ներքին կյանքի մասին քիչ բան է ասում մեզ:

¹ Այդ մասին մենք գրել ենք մեր «Արհեստները և համբարական կազմակերպությունները Հայաստանում IX—XIII դդ.» աշխատության մեջ, Երևան, 1946:

Գ Լ Ո Ւ Ե Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

**ՀԱՄԱՌՈՑ ԱԿՆԱՐԿ ՄԻՋՆԱԳԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ**

Հայկական բարձրավանդակը III — IV դարերում ևս շարունակում էր մնալ կովախնձոր հետզհետե հզորացող Սասանյան Պարսկաստանի և Հռոմեական կայսրության միջև: Գրանցից յուրաքանչյուրն իր ազրեսով բաղաբականությամբ ազդում էր Հայաստանի բաղաբական ու տնտեսական կյանքի վրա:

Հայաստանի անկախությունը և միասնականությունը պահպանելու բոլոր փորձերը մատնվեցին անհաջողության:

Տնտեսապես մասնատված, կենտրոնախույս ֆեոդալների ներքին պայքարից թուլացած երկրի բախտը որոշեցին երկու կատաղի մրցակից ուժեղ պետությունները և 387 թվականին Հայաստանը բաժանվեց Պարսկաստանի և Հռոմեական կայսրության միջև, միառժամանակ պահպանելով ոչ միայն ներքին լայն ինքնավարությունը, այլև երկու վասալ թագավորական իշխանությունները:

Հայ պատմիչների հաղորդումներից պարզվում է, որ Սասանյան Պարսկաստանի կողմից Հայաստանի նշանավոր կենտրոնները՝ Արտաշատը, Վազարշապատը, Նախճավանը,

Նրվանդաշատը, Վանը, Տիգրանակերտը և այլ բաղաբներ խիստ տուժել և անգամ ավերման էին ենթարկվել:

V—VII դարերում մարզպանների միջոցով կառավարվող Արևելյան Հայաստանը չի էր արյունալի կռիվներով և ապստամբություններով: Հայ նախարարների մեծ մասն իրենց անկախությունը և իրավունքները պահպանելու համար օգտագործեցին ժողովրդի զգուհությունն ու ընդվզումները և պայքարի դուրս եկան Պարսկաստանի դեմ: V դարի երկրորդ կեսին, հատկապես 451 թվականին և 481—84 թթ., հայ ժողովրդի հերոսական պայքարը Սասանյան բռնակալների ոտնձգությունների դեմ, իրենց կորցրած անկախությունը վերականգնելու համար, պսակվեց որոշ հաջողությամբ: Մարզպանական Հայաստանը ձեռք բերեց ներքին անկախություն, որը նպաստեց երկրի տնտեսական ու կուլտուրական զարգացմանը: Այս բարենպաստ պայմանները, որոշ ընդմիջումներով, շարունակվեցին մինչև VII դարի երկրորդ կեսը: Տնտեսական զարգացումը ընթանում էր նախարարների կալվածքների հզորացման գծով: Բա-

դաքններից կարելի է նշել միայն Գլինը, մյուսները դարձել էին սովորական ավաններ:

Այդ վաղ միջնադարում, երբ արտագրական ուժերը դեռևս գտնվում էին համեմատաբար ցածր մակարդակի վրա, և իշխում էր բնատնտեսությունը, արհեստագործությունը չէր կարող ավելի խորացրած ձևով մասնագիտանալ: Գյուղացիներն իրենց տերերին հայթայթում էին ո՛չ միայն գյուղատնտեսական մթերքներ, այլև նրանց բավարարում էին արհեստագործական արտադրանքներով:

Յ. Էնգելսը վաղ միջնադարի մասին գրում է. «Միջնադարյան հասարակության մեջ, մասնավորապես առաջին դարերում, արտադրությունը գլխավորապես սեփական սպառման համար էր: Նա առավելապես բավարարում էր միայն արտադրողի ու նրա ընտանիքի կարիքները: Իսկ այնտեղ, որտեղ ինչ գյուղում անձնական կախման հարաբերություններ գոյություն ունեին, արտադրությունը բավարարում էր նաև ֆեոդալի կարիքները: Հետևապես այստեղ փոխանակություն գոյություն չուներ, և արդյունքներն ապրանքի բնույթ չէին ընդունում: Գյուղացիական ընտանիքն ինքն էր արտադրում այն ամենը, ինչ որ պետք էր իրեն՝ գործիքները և հագուստը, ինչպես նաև կենսամթերքները: Մախելու համար արտադրել սկսեց նա միայն այն ժամանակ, երբ նա սեփական սպառումից և ֆեոդալ տիրոջ բնապարհակները վճարելուց հետո, սկսեց ավելցուկ արտադրել, հասարակական փոխանակության հանված և վաճառքի համար նշանակված այդ ավելցուկն ապրանք էր դառնում»¹:

Ինչպես հայտնի է, Մարքսը գյուղատնտեսական և արհեստագործական աշխատանքի միացումը համարում էր նատուրալ տնտեսության հատկանիշը, սակայն, իհարկե, այդ չէր բացասում առևտուրը. սպառումից մնացած ավելցուկը կարող էր հանվել վաճառ-

քի և այդ ավելցուկը շրջանառության պրոցեսում կարող էր ապրանք դառնալ: Ուստի կարող ենք ասել, որ քաղաքային արհեստավորները սկզբից և եթ արտադրում էին փոխանակության համար. սակայն նրանք իրենց սեփական կարիքների մեծ մասը բավարարում էին իրենց արտադրությամբ. չնայած արհեստավորներն ունեին այգի, հողամաս և անասուններ, բայց և այնպես ապրանքների արտադրությունը դեռ նոր էր ծագում, ուստի դրա համար էլ տիրում էր սահմանափակ փոխանակություն և սահմանափակ շուկա:

Ինչպես նվիրույթում, այնպես էլ պատմական Հայաստանում ազգաբնակչության զրադմունքը վաղ միջնադարում եղել է երկրագործությունը և անասնապահությունը, սակայն որպես օժանդակ աշխատանք, գյուղացին պարապել է նաև տնայնագործությունում: Հայաստանի շինականն ինքն էր պատրաստում գրեթե բոլոր տեսակի արտադրանքները իր սեփական կարիքների համար, և այդ աշխատանքը կատարում էր ո՛չ միայն տղամարդը, այլև կինը: Վերջինիս անբաժան գործն է համարվել բրուտությունը, ջուհակությունը, գորգագործությունը: Հայ շինականը չէր կարող այդ սահմաններից դուրս գալ, որովհետև արտադրողական ուժերը այն աստիճանի չէին հասել, որ հնարավոր լիներ աշխատանքի լայն բաժանումը և դրանով պայմանավորվող արհեստի անջատումը գյուղատնտեսությունից, որպեսզի արհեստը դառնար տնտեսության եկամտուտի հիմնական աղբյուրը:

Ամենահին արհեստները պատմական Հայաստանում եղել են կավագործությունը և դարբնությունը: Պատրաստվել են կավե, երկավե և պղնձե բոլոր տեսակի անհրաժեշտ իրեր: Ինչպես, օրինակ, գյուղատնտեսական գործիքներ, սառը ղենքեր, տնային կահ-կարասիք: Վաղ միջնադարյան դարբնի աշխատանքն ընդգրկում էր մի շարք արհեստներ, որոնք հետագա դարերում բաժանվեցին մասնագիտական առանձին ճյուղերի: Եթե սկզբը-

նական շրջանում դարբինը կատարում էր զինագործի, պղնձագործի, պայտարի, կողպեքարարի գործ, ապա հետագա դարերում սրանցից յուրաքանչյուրն ուներ իր առանձին մասնագիտացած արհեստավորը: Ֆեոդալիզմի վաղ շրջանում, երբ դեռ զարգացած չէին քաղաքները և կալվածատերն իր կալվածքի սահմաններից գրեթե դուրս չէր եկել ու տնտեսական թույլ հարաբերության մեջ էր իր հարևան ֆեոդալ իշխանի հետ, արհեստավորի արտադրանքը գնում էր ավելի նեղ շրջանի պահանջների բավարարման ուղղությամբ: Արհեստավորները մեծ մասամբ ապրել են ֆեոդալների գոյակներին կամ վանքերին կից, աշխատել են ժամանակակից տիրող դասի պահանջների ու պատվերի համաձայն, նրանց անձնական կարիքների համար:

Հայտնի է, որ Հայաստանը միշտ էլ մասնակցել է արտաքին առևտրին, որի ընթացքում, անշուշտ, ժամանակակից ֆեոդալները հարևան և հեռավոր երկրներից ներմուծել են թանկարժեք իրեր, սակայն այս հանգամանքը չէր կարող բացասել Հայաստանում սեփական արդյունագործության զարգացումը: Անտարակույց, Հայաստանի ֆեոդալ իշխաններն իրենց կենցաղային իրերի ու զենքերի մեծագույն մասը տալիս էին պատրաստելու տեղական արհեստավորներին. ուրիշ կերպ էլ չէր կարող լինել: Մենք ունենք բավականաչափ հարուստ տվյալներ հայ մատենագրական աղբյուրներում, որոնք ոչ միայն հիշատակում են տեղական արհեստավորների գոյությունը, այլև խոսում են նրանց արտադրանքի մասին: Օրինակ՝ V դարի պատմիչ Ղ. Փարպեցին Արարատյան դաշտի նկարագրության մեջ ասում է. «... դանձել անձանց շահս և զվայելս այսր աշխարհիս ի մեծութիւն թագաւորաց և ի հաստատութիւն հարկահանաց, զոսկի և զպղինձ և զերկավթ և զպատուական քարինս. զոր ընկալեալ արուեստող ձեռաց՝ զարդարեն զթագաւորս մեծատեսիլ զարդեօքն յօրինուածովքն, զոր ի

խոյրսն և ի թագսն և ի հանդերձսն յոսկէ-հուսս պաճուճեալս ընդելուզանեն»¹:

Մ. Խորենացին, խոսելով Հայաստանում Շամիրամ թագուհու կատարած շինարարության մասին, ասում է. «Աստ իմն ակնակառոյց լեալ այրասիրտն այն և կաթոտն Շամիրամ, հրաման տայ բիրոց և երկու հազար արանց անարուեստից գործաւորաց յԱսորեստանեաց և յայլոց իշխեցելոց, և վեց հազար իւրոց ընտրելոց յամենայն արուեստաւոր գործաւորաց փայտի և քարի, պղնձոյ և երկաթոյ, որք ամենեքին կատարեալք իցեն ի յարուեստագիտութեան, ածել անխափան ի փափագեալ տեղին»²:

Հայ պատմիչների վերոհիշյալ վկայություններից պարզվում է, որ Հայաստանում եղել են մեծ քանակությամբ արհեստավորներ, որոնք աշխատել են գլխավորապես իրենց իշխանների կարիքները բավարարելու համար: Անիի և Գլինի պեղումներից դուրս եկած իրերի զգալի մասը թե՛ տեխնիկայի և թե՛ արվեստի տեսակետից միանգամայն հաստատում է այդ վկայությունները. ուստի կասկած չի կարող լինել, որ այդ իրերի մեծ մասը հանդես է եկել որպես հատուկ պատվերի արդյունք և բավարարել սոցիալական առանձին խավերի կարիքները:

Նման իրերով հարուստ էին նաև Սասանյան Պարսկաստանն ու Բյուզանդիան, որոնց հետ Հայաստանը միշտ էլ ունեցել է առևտրական և կուլտուրական սերտ հարաբերություններ: Բնական է, որ Հայաստանի և իր հարևան այդ երկրների միջև պետք է, որ գոյություն ունենար ո՛չ միայն պատրաստի ապրանքների, այլև հում նյութերի փոխանակություն, այս հանգամանքը ավելի էր նպաստում երկրի ներքին արտադրության զարգացմանը: Հայաստանում գտնված այդ ժամանակաշրջանի արտադրանքները իրենց արվեստով շատ նման են նույն ժամանակների

¹ Յ. Է. Էնգելս, Էնգելս, Անտի-Գյուրինգ, Երևան, 1953, էջ 348:

¹ Ղ. Փարպեցու Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1907, էջ 21:

² Մ. Խորենացու Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1913, էջ 56:

Պարսկաստանի համանման իրերին, բացառությամբ որոշ առանձնահատկությունների: Օրինակ՝ Անիում գտնված մի շարք իրեր, որոնց թվում նաև բրոնզե և պղնձե մոմակալները, իրենց տեխնիկայով ու արվեստով նման են Պարսկաստանում գտնվածներին: Լենինգրադի Պետական էրմիտաժի Արևելյան բաժնում ցուցադրված Սասանյան արծաթե ափսեները ցույց են տալիս արտադրության տեխնիկայի բնույթը և հասարակական այս կամ այն խավին պատկանելը: Նյութական կուլտուրայի այդ մնացորդները արտացոլում են թագավորների և ընդհանրապես ազնվական դասի կենցաղն ու զբաղմունքը, իշխող դասի ներքին հարաբերությունները: Այդ իրերի մեջ ամենաբնորոշը ազնվական դասի որսորդական և առհասարակ զինվորական կյանքն արտացոլող ափսեներն են, ինչպես, օրինակ, պարսից խոսքով թագավորի զինավարժությունը, Շապուհ Բ-ի որսի տեսարանը և այլն: Մի այլ ափսեի վրա քանդակված է Կավատի որդի խոսքով թագավորը, շրջապատված շորս սատրապներով, որ ցույց է տալիս այդ ժամանակվա Իրանի վարչական կառուցվածքը և նրա զինվորական ուժի շորս հատվածները: Ավելի հետաքրքրական է Շապուհ Գ-ի որսի տեսարանն արտահայտող մի այլ ափսե: Թագավորների և ֆեոդալների անմիջապես գործածության այդ իրերը պատրաստված են հատուկ պատվերով և, անշուշտ, այնպիսի արհեստավորների ձեռքով, որոնք աշխատում էին արքունիքին կից և միայն վերջինիս կարիքների համար: Էրմիտաժի հիշված ափսեներից մեկի, Շապուհ Գ-ի որսի տեսարանին հարևանման, սակայն ավելի կոպիտ արվեստով, մի քանդակ ունենք քարի վրա, որը գտնված է Զվարթնոցի ավերակներում և, որն ազդեցված է եղել պատի մեջ: Այդ բարելյեֆը պատրաստված էր Հայաստանում և, անշուշտ, հայ վարպետների ձեռքով: Այդ հին բեկորը օգտագործված է Զվարթնոցի կառուցման ժամանակ և ոչ մի կապ չունի շենքի ընդհանուր կառուցողական արվեստի հետ: Բարելյեֆի վրա ևս զգեստի

առաջին մասը շրջանաձև է ու երկար, ինչպես ափսեի վրա քանդակված Շապուհ Գ-ի տարազը, որը գործածական է եղել IV—VI դդ. Պարսկաստանում, թերևս և Հայաստանում: Այս մանրամասնությունը բացատրվում է երկու հարևան երկրների կուլտուրական մոտիկությամբ և փոխազդեցությամբ: Զվարթնոցում հայտնաբերված այդ բարելյեֆը պատահական չէ. Արթիկի շրջանում ևս հայտնաբերվել է մի այլ բարելյեֆ, որի վերևի մասը կտրված է¹:

Հայաստանի քաղաքները, վաղ միջնադարից սկսած, ինչպես հիշատակել են հայ և օտար պատմիչները, խոշոր դեր են խաղացել առևտրի մեջ: Այդ քաղաքները ընկած էին տրանզիտ առևտրի ճանապարհների վրա: Այդ առևտրական կենտրոնների մասին մանրամասն գրել է ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանը²: Հռոմեական ու պարթևական շրջանում Հայաստանի վրայով էր կատարվում Սևծովյան երկրների առևտուրը: Բյուզանդական ու Սասանյան շրջանում տարանցիկ առևտրական զծի վրա էր ընկած Արտաշատը: Այդ մասին հիշվում է նաև Հուստինիանոսի կողմից:

Մարզպանական շրջանում նոր ծաղկող Գվինը խոշոր դեր է խաղացել առևտրի մեջ: Այս քաղաքներով փոխադրվում էին նաև չինական մետաքսը և զանազան անուշահոտ համեմունքներ: Գվինի առևտրականները աշխույժ առևտուր էին կատարում Հնդկաստանի, Վրաստանի և հատկապես Բյուզանդիոնի (Կոստանդնուպոլսի) հետ:

VII դարի 40-ական թվականներից մինչև VIII դարի սկիզբը Հայաստանը դառնում է արաբական հրոսակախմբերի ամենավարագ ու ավերիչ պատերազմների թատերաբեմ: Միայն VIII դարի սկզբին Հայաստանը վերջնականապես անցնում է խալիֆաթի տիրապետության տակ:

¹ Երևանի Պետական պատմական թանգարան:
² Տես Յ. Ա. Манандян, О торговле и городах Армении, Ереван, 1954.

Արաբական խալիֆայությունը վերջնականապես իր դիրքերն ամրացնելով Արևելքում՝ Օմայանների ղինաստիայի (661—750 թթ.) սկզբնական շրջանում Հայաստանում վարում էր համեմատաբար ավելի մեղմ քաղաքականություն:

Հայաստանի իշխան Թեոդորոս Ռշտունուն հաջողվում է 651 թ. հաշտության պայմանագիր կնքել Մուավիայի հետ և համեմատաբար մեղմ պայմաններով ընդունել վասալական կախումը խալիֆաթից: Սակայն խալիֆայությունը, ինչպես իրեն հպատակ մյուս երկրներում, այնպես էլ ֆեոդալական Հայաստանում շատ շուտով սկսում է փոխել իր քաղաքականությունը. ծանրանում է արաբական լուծը, որն ավելի դաժան է դառնում հատկապես Աբբասյանների տիրապետության շրջանում (750—856 թթ.): Այդ ժամանակից երկիրը տնտեսապես ավելի է քայքայվում, ծանրանում են հարկերը, թուլանում են առևտրական հարաբերությունները, կենտրոնական քաղաքները տարանցիկ առևտրի մեջ կորցնում են իրենց դերը և դառնում ռազմա-վարչական կենտրոններ: Արաբական խալիֆայությունը իր այս միջոցառումներով ցանկանում էր ո՛չ միայն տնտեսապես քայքայել երկիրը, այլև վարում էր Հայաստանի ռազմական ուժի ոչնչացման քաղաքականություն: Այդ նպատակին հասնելու համար արաբական կառավարիչները ոչնչացնում են շատ նախարարական տներ, փոխարինելով նրանց արաբ հողատեր էմիրներով ու առևտրականներով: Վերջիններիս բերում ու բնակեցնում են Հայաստանի խոշոր ու վաճառաչ քաղաքներում և արգավանդ վայրերում՝ Գվինում, Նախճավանում, Խլաթում և այլն, որտեղ առաջացան արաբական էմիրություններ:

Հարուն-ալ-Ռաշիդի մահվանից հետո արաբական խալիֆայությունը տնտեսական և քաղաքական տեսակետից ապրում էր իր մայրամուտը: Ստեղծված ֆինանսական ճգնաժամն անդրադարձել էր բանակի վրա և թուլացման ու քայքայման հասցրել նրան:

Բյուզանդիայի հզորացումը Արևմուտքում և Թահիրյանների ու Սամանյանների իշխանությունների առաջացումը Միջին Ասիայում առաջ են բերում տնտեսական վերելք և միջազգային տարանցիկ առևտրի աշխուժացում. Հայաստանը նորից ներգրավվում է միջազգային կարավանային առևտրում:

Սկսվում է տնտեսական վերելք, որի հետևանքով տնտեսապես և քաղաքականապես ուժեղանում են մի շարք հայ նախարարական տներ: Ուժեղանում է հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը խալիֆայության դեմ: Ներքին գահակալական կոիվները խալիֆայության կենտրոնում, հպատակ երկրների ազատագրական ապստամբությունները, որոնցից ամենագլխավորն էին Բաբելի առաջնորդությամբ (816—837 թթ.) կազմակերպված ապստամբությունը և Հայաստանում 851—855 թթ. տեղի ունեցած համաժողովրդական ապստամբությունները, մյուս կողմից՝ Բյուզանդիայի ռազմական ու քաղաքական առաջխաղացումը դեպի Արևելք պատճառ դարձան խալիֆայության թուլացման և Հայաստանում առանձին նախարարական տների ուժեղացման:

IX դարի երկրորդ կեսից, երբ արդեն թուլացել ու քայքայման էր հասել արաբական խալիֆայությունը, Հայաստանում և նրա սահմանակից երկրներում ուժեղացել էին մի կողմից՝ առանձին արաբ էմիրները, իսկ մյուս կողմից՝ հայ իշխանական մի քանի տներ. սրանց մեջ աչքի էին ընկնում Բագրատունիները, Արծրունիները և Սյունյաց իշխանությունները, որոնք՝ ձեռք բերելով խոշոր կալվածքներ՝ ձգտում էին դուրս գալ արաբական տիրապետությունից:

Հայաստանի իշխանական այդ տներից ավելի ծանրակշիռ տեղ էր զբաղում Բագրատունյաց իշխանությունը, որ սկզբից և եթ ընդհանուր շեղու գտավ արաբ նվաճողների հետ և դարձավ նախարարական Հայաստանի ամենաազդեցիկ ֆեոդալական տուն: Բագրատունիները, Կոզովիտ գավառի երբեմնի տերերը, հետզհետե ուժեղանալով, հաս-

17
2333

տատվում էին Հայաստանի միջնաշխարհում
և իրենց կալվածքներն ընդարձակում ի հաշիվ
էմիրությունների և հայ իշխանների (հատկա-
պես Մամիկոնյանների և Կամսարականնե-
րի), որոնց կալվածքները ձեռք են բերում
զենքի ուժով, կամ գնման ճանապարհով:

817—837 թթ. Բաբելի գլխավորած Ատր-
պատականի ու հարևան երկրների և Հա-
յաստանի 851—855 թթ. տեղի ունեցած հա-
մաժողովրդական ապստամբությունները
արաբների կողմից ճնշվում են մեծ դաժանու-
թյամբ, սակայն վերջիվերջո խալիֆայու-
թյունը այնքան էր ջլատվել, որ հարկադրված
է լինում զիջել:

Աշոտ Բագրատունին, Հայաստանի կա-
ռավարիչ նշանակվելուց հետո, կարողանում
է իր շուրջը համախմբել երկրի ռազմական
ուժերը, ապա 885 թ. հռչակվում է Հայաս-
տանի թագավոր: Սրանով Հայաստանի մեծ
մասը ձեռք է բերում փաստական անկախու-
թյուն: Աշոտ թագավորի որդի Սմբատ Ա-ը
հետամուտ է լինում իր պետության սահ-
մաններն ընդարձակելուն, 892—893 թթ. նա
դրավում է նաև Դվին քաղաքը:

Երկարատև պատերազմներից հոգնած և
ավերված երկրին անհրաժեշտ էր խաղաղու-
թյուն, որը հաստատվեց Աբասի (928—952)
և նրա հաջորդների օրով: Մոտ հարյուր տա-
րի Հայաստանի բնակչությունը, զերծ մնալով
կոնվենցիաներից, հնարավորություն ունեցավ իր
ուշագրությունը նվիրել երկրի ներքին բարե-
կարգությանը: Երկիրը ապրում է մինչ այդ
չտեսնված տնտեսական վերելք: Անիի թա-
գավորության քաղաքական հզորությունը իր
զագրաթնակետին հասավ Գագիկ Ա-ի (990—
1020) ժամանակ:

IX—XI դարերում Հայաստանում անցնում
էին տարանցիկ առևտրի մեծ ճանապարհներ:
Սրանցից առաջինը, որ նոր մագիստրալ էր և
ունեի խոշոր տնտեսական նշանակություն,
արաբական խալիֆայության կենտրոնական
քաղաքներից Հայաստանի վրայով անցնում
էր դեպի Տրապիզոն: Այդ առևտրական գիծը
գալիս էր Հերից (Խոյից)՝ Նախճավան —

Դվին — Անի — Կարս — Արծն և ապա
Տրապիզոնի վրայով կապվում Սեփովյան եր-
կրների հետ: Այս առևտրական ճանապարհը
Դվինի մոտ բաժանվում էր երկու ճյուղի,
որոնցից մեկը տանում էր դեպի հյուսիս-
արևելք՝ Պարտավ (Բարդա—Ադրբ. ՍՍՏ) քա-
ղաքը, իսկ մյուս գիծը՝ դեպի Թբիլիսի: Այն
գիծը, որը Դվինը կապում էր Պարտավի
հետ, անցնում էր երկու ուղղությամբ՝ Դվինից
դեպի Բերդկունք (այժմյան Սեփովյան շրջանում
գտնվող Աղկալա ամրոցի և Հայրավանքի
կենտրոնում եղած Ազատ քաղաքի տեղը) և
ապա Կաղանկատույք գյուղի մոտով՝ դեպի
Պարտավ: Իսկ մյուս գիծը Դվինից դեպի
Պարտավ անցնում էր Նորաշենով և Արփա
գետի վրայով:

Կարևոր նշանակություն ունեցող նաև Դվի-
նից Թբիլիսի տանող առևտրական գիծը, որն
այժմյան Լենինականի մոտ բաժանվում էր
երեք ճյուղի:

Առաջին ճյուղն անցնում էր Զորագետ
(այժմ Դեբեդ) գետի հովտով, երկրորդը՝
Կալինինոյի, իսկ երրորդը՝ Ախալքալաքի և
Բորժոմիի վրայով դեպի Թբիլիսի¹:

Բացի հյուսիսային այդ մագիստրալից,
IX—XI դարերում կարևոր նշանակություն
ունեցող հարավային գիծը, որն անցնում էր
Հերից (Խոյից) դեպի Վան և Բերկրի, ապա
Վանա լճի հյուսիսային ափերով Արճեշի,
Խլաթի և Բաղեշի (Բիթլիսի) վրայով ձգվում
էր դեպի հարավ և միանում Մուխարկինին ու
Ամիդիին. այստեղից գիծը բաժանվում էր մի
քանի ճյուղերի:

Հայ մատենագրական աղբյուրները ցույց
են տալիս, որ այս շրջանում Հայաստանի
հյուսիսային մասում գտնվող վերոհիշյալ
քաղաքները՝ ներդրավելով արտաքին առև-
տրի մեջ, կարողանում են ստեղծել իրենց
համար միաժամանակ փոխանակության ներ-
քին շուկա, որի հիման վրա կենտրոնական
քաղաքներում արագ թափով զարգանում են

¹ Հ. Մանանդյան, Հին Հայաստանի գըր-
խափոր ճանապարհները, Երևան, 1936, էջ 183—202:

թե՛ առևտուրը և թե՛ արհեստները: Անտարա-
կույս, այս ամենը խիստ նպաստել է նաև ար-
հեստների ճյուղավորմանն ու զարգացմանը:

Կ. Մարքսը, խոսելով միջնադարյան ար-
հեստների մասին, գրում է. «Շողի սեփակա-
նությունն անհրաժեշտ է արտադրության այդ
եղանակի լրիվ զարգացման համար, ինչպես
գործիքների սեփականությունն արհեստա-
գործական արտադրության զարգացման հա-
մար»¹:

Հայաստանում ևս արհեստավորները տեղ
էին իրենց արտադրության միջոցներին:

Եթե երկրագործ շինականը գյուղատնտե-
սական աշխատանքի հետ զուգընթաց արհես-
տագործական արտադրանքով իր անմիջական
կարիքներն էր բավարարում, իսկ ֆեոդալա-
կան դրյակին կից արհեստավորները բավա-
րարում էին իրենց տեղերի պահանջները և
աշխատում նրանց պատվերով, ապա արհես-
տավորների մի որոշ խավ էլ կապված էր
վանքային հաստատությունների հետ, աշխա-
տում էր այդ վանքերին կից գոյություն ունե-
ցող «գործատներում», արտադրում էր նույն-
պես պատվերով և բավարարում վանքերի
ու նրանց միաբանությունների պահանջները:
IX դարի երկրորդ կեսից հետո երկրի տնտե-
սական կյանքի զարգացման հետևանքով ար-
հեստը մասնագիտանալով, անջատվում է
գյուղատնտեսությունից և կենտրոնանում
նոր զարգացող քաղաքներում: Հանդես
են գալիս նորանոր քաղաքներ ու ավան-
ներ: Նախկին ֆեոդալական դրյակները,
առևտրական հանգույցները և ռազմական
նշանակություն ունեցող վայրերն աստի-
ճանարար փոխում են իրենց բնույթը
կենտրոնացնելով իրենց շուրջը մեծ շափերի
հասնող «անաշխատ» տարրեր, մանավանդ
գյուղական քայքայվող տնտեսություններից,
որոնք մեզ հայտնի են ռամիկ անունով: Այդ
բազմամարդ քաղաքներում կենտրոնացած
բազմատեսակ խավերի պահանջները բավա-
րարելու համար արհեստավորությունը դուրս

¹ К. Маркс, Капитал, т. III, ч. II, 1928,
стр. 280.

էր հանում իր արտադրանքը և նպաստում
ներքին շուկայի զարգացմանը:

Ինչպես հայտնի է, ապրանքային արտա-
դրությունը գոյություն է ունեցել շատ վա-
ղուց՝ ինչպես ստրկատիրական, այնպես էլ
ֆեոդալական ֆորմացիաներում:

Սակայն այդ ժամանակներում ապրանքա-
յին արտադրությունը և ապրանքային շրջա-
նառությունը, մանավանդ ֆեոդալական հա-
սարակարգի վաղ և զարգացած շրջանում,
գտնվում էին այնպիսի նեղ շրջանակներում,
որ չէին կարող տիրապետող կշիռ ունենալ:
Այստեղ արտադրանքի գերակշռող մասսան
սեփական սպառման էր գնում, ուստի չէր
կարող ապրանք դառնալ. «...Ուրեմն և ար-
տադրության հասարակական պրոցեսը յուր
ամբողջ լայնությամբ ու խորությամբ դեռ
շատ քիչ է ենթարկվում փոխանակարժեքի»¹:

Ապրանքային արտադրությունը սկսում է
զարգանալ միայն ֆեոդալիզմի քայքայման
ժամանակներից, բայց և այնպես ֆեոդալիզ-
մի պայմաններում, հատկապես Առաջավոր
Ասիայի՝ Արևմուտքի և Արևելքի միջև տար-
վող տարանցիկ կարավանային առևտրի
պայմաններում, նպաստում էր ապրանքային
շրջանառության, առևտրական հարաբերու-
թյունների զարգացմանը և ներքին շուկայի
լայնացմանը: Այս շրջանում արհեստներով
շարունակում էին զբաղվել նաև գյուղի շի-
նականները, պահպանվում էին և ֆեոդալա-
կան դրյակների, մանավանդ խոշոր վան-
քերին կից արհեստանոցները. սակայն պետք
է նշել, որ դրանց արտադրանքը այլևս չէր
կարող բավարարել աճող պահանջները: Քա-
ղաքի բնակչությունը հետզհետե աճում էր ի
հաշիվ գյուղում տնտեսապես քայքայվող
տարրերի, որոնց մի զգալի մասը պետք է
խտացներ արհեստավորների շարքերը:

Քաղաքների աճման հետ մեծանում էր և
գյուղատնտեսական մթերքների պահանջը,
իսկ գյուղերում՝ արդյունագործական ապ-

¹ Կ. Մարքս, Կապիտալ, հ. 1, Երևան,
1933 թ., էջ 135:

րանքների պահանջը, որը նպաստում էր սպարանքափոխանակությանը, առևտրի զարգացմանը:

Հայաստանում գոյություն ունեցող հարուստ մետաղահանքերի բազայի վրա ավելի մեծ շահով էին զարգանում մետաղագործության մի շարք ճյուղերը, ինչպես՝ դարբնությունը, դինագործությունը, պայտարությունը, փականագործությունը, ոսկերչությունը (արծաթագործության հետ):

Միջնադարյան Հայաստանի քաղաքների կարևոր և զարգացած արհեստներից մեկը՝ կավագործությունը X—XIV դդ. աչքի էր ընկնում իր ինքնուրույնությամբ և բազմազան արտադրությամբ, որ հաստատվում է հատկապես Դվինի և Անիի պեղումներից ստացած հարուստ նյութերով: Հայաստանի քաղաքների բրուտանոցներում արտադրվել են ո՛չ միայն հասարակ կավանոթներ, այլև բարձր արվեստով ու տեխնիկայով պատրաստված, ջնարակած և հախճապակյա անոթներ, որոնց զգալի մասը հանդիսացել է նաև վաճառքի ապրանք:

Արհեստների մեջ կարևոր տեղ էին բռնում և գործվածքները, որոնց համար երկրում նույնպես կար հում նյութի հարուստ բազա: Ֆեոդալիզմի ծաղկման և վերելքի շրջանում (X—XIII դդ.), մի կողմից՝ իշխող և շահագործող դասերի շուրջ ու զեխ կյանքը, մյուս կողմից՝ նոր զարգացող քաղաքային դասը պետք է որ պահանջ առաջադրեին, որպեսզի հյուսվածքների գործը է՛լ ավելի զարգանա և արտադրվեն բազմատեսակ զարդանախշերով կտորներ, գորգեր, կապերոտներ և այլն: Զուգահեռ կամ գորգագործ արհեստավորները պետք է բավարարեին նաև հոգևորականների — վանքերի պահանջներն ու ռազմիկների կարիքները:

Հայաստանում արտադրվող գործվածքների որոշ մասը, մանավանդ գորգերը, մինչև X դ. որպես «նվեր» ուղարկվում էին արարական խալիֆաթ և բյուզանդական կայսերություն:

Գործվածքների հետ սերտորեն կապված

էր ներկերի արտադրությունը: Ինչպես հայտնի է գրավոր շատ փաստերից, Հայաստանում արտադրված ամենակարևոր ու արժեքավոր ներկը՝ «որդան կարմիրը» վաղուց արտահանվում էր Արևելքի և Արևմուտքի անգամ հեռավոր երկրները:

Զարգացած և տարածված արհեստների թվին էր պատկանում հյուսնությունը, որ պատրաստում էր գյուղատնտեսական իրեր, կահույքներ և շենքերի փայտյա մասեր: Ավելի հարգի ու զարգացած էր քարակոփությունը և որմնադրությունը, հատկապես IX—XVIII դարերում: Քարտաշ և որմնադիր վարպետների միջոցով էին կառուցվում աշխարհիկ և եկեղեցական շենքերը, բերդերը, հասարակական-պետական զանազան կառույցները, հյուրատները, կամուրջները և անգամ ժայռափոր եկեղեցիներ, որոնց լավագույն նրմուշները պահպանվել են մինչև օրս Կոտայքում, Վայոց ձորում:

Փորագիր արվեստագետների ձեռքով մշակված են հայ ժողովրդի կուլտուրայի մեջ զգալի տեղ գրավող խաչքարերը, փայտյա խոյակները, դռներն ու գրքակաշիները: Դրանք զարդարված են բազմազան շքերհովիտ նուրբ օրնամենտներով, որ հատուկ է հայկական արվեստին:

Վերոհիշյալ արհեստները զարգացած էին հատկապես Հայաստանի հետևյալ քաղաքներում՝ Դվինում, Անիում, Կարսում, Արծնում, Կարինում, Վանում, Խլաթում, Երզնուկայում, ուստի անհրաժեշտ ենք համարում մի քանի խոսք ասել այդ քաղաքներից մի քանիսի ներքին կյանքի մասին:

Հայաստանի հնագույն քաղաքներից մեկը, Դվինը, որը հիմնադրվել է IV դարում, Արտաշատի անկումից հետո, մարզպանական, արարական և հետագայում Բագրատունիների շրջանում դառնում է առևտրական, վարչական, տնտեսական և կուլտուրական խոշոր կենտրոն: Դվինով էին անցնում շինական մետաքսը, թանկարժեք կտորները, անուշահոտ յուղերը և համեմունքները:

VI դարի բյուզանդացի պատմիչ Պրոկոպիոս Կեսարացու վկայությամբ «Դվինը շատ բարևեր վայր է, ունի առողջարար օդ, լավ ջուր, Դվինից մինչև Թեոդոսիոպոլիս (Կարին) 8 օրվա ճանապարհ է, այնտեղ շատ հարմար է ձիով գնալու համար, բազմամարդ գյուղերն ընկած են իրար կողքի և զբաղվում են առևտրով. այստեղ են գալիս Հնդկաստանից, հարևան Վրաստանից, Պարսից և մինչև անգամ հոռոմներին հպատակ համարյա բոլոր ժողովուրդները այնտեղ էին բերում ապրանքներ, որոնցով նրանք առևտուր էին անում»¹:

Դվինն ունեցել է մեծ թվով բնակչություն, որ երևում է պատմիչների տված տեղեկություններից: VII դարի պատմիչ Սեբեոսը և այլ պատմիչներ հիշում են արարների կողմից 640 թ. Դվինից 35000 հոգի գերի տանելու և 12 հազար հոգի սպանելու մասին: «Եւ դիմեալ ի ներքս զարք թշնամեացն՝ սատակեցին սրով զբազմութիւն քաղաքին... Եւ խաղացուցին զբազմութիւն գերույն 12 (35) հազար հոգի»²: Այդ թվականների մասին հիշատակում է նաև XIII դարի պատմիչ Վ. Բարձրբերդցին³:

Ճիշտ է, հաճախ վտանգի ժամանակ շրջակայքի բնակչությունը ապաստան էր գտնում պարսպապատ քաղաքներում և բերդերում, սակայն Դվինի ավերակների այժմյան մեծ տարածությունը ցույց է տալիս, որ, իրոք, քաղաքն ունեցել է հոծ բնակչություն: Ա. Լաստիվերտցին, պատմելով սելջուկ թուրքերի արշավանքների մասին, գրում է. «Բազում և անհամար հոգիք ի վերագոյն գաւառացն, վասն տեղեացն ամբողջեան՝ անդր ժողովեալ էին»⁴:

Նույնը ասում է նաև Կիրակոս Գանձակեցին Կարին քաղաքը գրավելու առթիվ. «Եւ զի յոյժ բազում ամբոխ էր ի ժամանակին

¹ Прокопий Кесарийский, 181—182:

² Սեբեոսի Պատմութիւն, Երևան, 1939, էջ 110:

³ Վ. Բարձրբերդցի, Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկվա, 1861, էջ 93:

⁴ Պատմութիւն Արիստակեսի վարդապետի Լաստիվերտցու, Թիֆլիս, 1912, էջ 95:

յայնմիկ, քաղաքն, լցեալ քրիստոնէիք և տաճկօք, այլև ամենայն գաւառն անդր հաւաքեալ էր»¹:

Հետագայում, խալիֆայության հաստատումից հետո, մանավանդ Աբասյանների դինաստիայի ժամանակ, շնորհիվ նրանց վարած դաժան քաղաքականության, Հայաստանի շատ երկրամասերի, մասնավորապես Դվին քաղաքի, վիճակը դառնում է անտանելի: Ծանր հարկերի պատճառով ժողովրդի կրած տանջանքները, արաբական կայսրոջների ծախքերը, տիրապետողի ծանր լուծը, որը տեղեց մոտ երկու և կես դար, պատճառ դարձան մի շարք համաժողովրդական բնույթ կրող ապստամբությունների: Անշուշտ, այդպիսի պայմաններում Դվինը, ինչպես նաև Հայաստանի մյուս քաղաքները չէին կարող այլևս առաջ գնալ և աճել, նրանք քայքայվում և դադարում են տնտեսական խոշոր դեր կատարելուց, դառնալով սոսկ ռեզիդենցիա կամ գորակայան՝ արաբական զորքերի համար: Միայն X դարի երկրորդ կեսից, Բագրատունիների ժամանակ, Հայաստանում սկսում է խաղաղ և հանգիստ կյանք տիրել: Դվինը, ընկած լինելով հյուսիսային առևտրական ճանապարհի հանգույցում, որոշ չափով վերականգնում է իր դրությունը, ուր նույնիսկ զարգանում է տեղական արդյունագործությունը և դառնում արհեստավորական ու առևտրական կենտրոններից մեկը: Քաղաքը ո՛չ միայն մասնակից է դառնում տարանցիկ առևտրին, այլև իր համար ստեղծում է ներքին շուկա, որ առիթ է տվել հայ պատմիչներին նրան անվանել «շահաստան», «մայրաքաղաք», «մեծ քաղաք»:

X դարի պատմիչ Թովմա Արծրունին, երբ նկարագրում է Դվինը երկրաշարժից առաջ, հիշատակում է նրա մեծության և առևտրական կենտրոն լինելու մասին: «...Մինչ յերեսս երկրի ի վեր մղեալ հանդէպ քաղաքին Արտաշատու, որ Բլուրն նորուն

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1909, էջ 264:

ասի, յորում շահաստանն Դուին, մարդախիտ, պարսպաւոր պատնիշօք պատուարեալ և տուր-և-առիկ վաճառականութեամբ և աղ-գի-աղգի պղծութեամբ յափրացեալ յղփացեալ՝ զնա ի հիմանց տապալեալ¹։ Նույն հեղինակը հիշում է, որ 893 թվականի Դվինի երկրաշարժի ժամանակ այնտեղ մեռել է 70 հազար հոգի։

Որքան էլ թովմա Արծրունու ցույց տված թվերը չափազանցված լինեն, այնուամենայնիվ փաստ է, որ Դվինը X և XI դարերում եղել է առևտրական-արհեստավորական աշ-քի ընկնող կենտրոն և նույնիսկ երկրաշար-ժից հետո էլ իր կենսունակությունը չի կորց-րել։

Ըստ արաբ պատմիչներ Իբն-Հուրայի և Ալ-Իստախրիի վկայության, Դվինում պատ-րաստում էին ամենաթանկարժեք գործվածք-ները, որոնցից նրանք արժանի են համարում հիշատակելու մարիցիների գտիները, գլխի ծածկոցները, բարձերը ու բազմոցի երեսները, վարագույրները և այլն²։

Միջնադարյան Հայաստանի ամենախոշոր քաղաքը Դվինից հետո եղել է Անին։ Պատ-մության մեջ Անին, որպես ֆեոդալական ամ-րոց, հիշատակվում է դեռևս մեր թվականու-թյան V դարում, սակայն դրանից առաջ էլ նա եղել է Հայաստանի հնագույն վայրերից մեկը, ինչպես այդ մասին վկայում են նյու-թական կուլտուրայի մնացորդները (բերդ-շենները, կիկլոպյան ամրոցները, դամբարան-ները և այլն)։

Նյութական կուլտուրայի մնացորդները և պատմական հիշատակությունները ապացու-ցում են, որ Անին մինչև VIII դարը պատկա-նել է Կամսարականների տոհմին և եղել է սոսկ ֆեոդալական ամրոց։ Բագրատունիներին անցնելուց հետո X — XI դարերում Անին դառնում է խոշոր առևտրա-արհեստավորա-կան կենտրոն և իր տնտեսական ու քաղա-

քական կշիռով խոշոր տեղ գրավում Արևել-քում։

Նրբ արաբական խալիֆայության օրոք Բագրատունիները ծանրակշիռ դիրք են գրա-վում և խոշոր կալվածներ ձեռք բերում միջ-նաշխարհում, Աշոտ Գ-ի (953—977) ժամա-նակ, 961 թ. իրենց մայրաքաղաքը դարձ-նում են Անին։ Բագրատունիների տի-րապետության առժամանակյա խաղաղ պայմանները հնարավորություն ստեղծեցին Անի քաղաքի զարգացման համար։ Ազգա-բնակչության աճման հետ միասին անհրա-ժեշտություն է զգացվում քաղաքն ընդարձա-կել, որի համար էլ կառուցվում են նոր պա-րիսպներ և շենքեր։ Անիի առաջին պարիսպն իր բուրգերով և աշտարակներով, որ կառուց-վել է Աշոտ Գ-ի ժամանակ, տարածվում էր դեպի Ծաղկոցաձորը։ Ըստ ճարտարապետ Թ. Թորամանյանի՝ այդ ժամանակաշրջանին են պատկանում պալատի արևմտյան դուռը և ջրամբարը։ Հետագայում, քաղաքի ընդար-ձակման հետ միասին, կառուցվել են նոր պարիսպներ՝ Սմբատ Բ-ի օրով, գլխավորա-պես քաղաքի հյուսիսային կողմում։ Այդ պարիսպների բարձրությունը հասնում էր 8—10 մետրի, իսկ լայնությունը՝ մեկ մետրի, որով և ապահովվում էր քաղաքի պաշտպա-նությունը¹։

X — XI դարերում Անին այնքան է մեծա-նում, որ դրսից նոր եկող բնակչությունը և քաղաքացիները որոշ մասը բնակություն է հաստատում քաղաքի գլխավոր պարսպից դուրս։ Թորամանյանը իր աշխատության մեջ մանրամասն տեղեկություն է տվել Անիի պե-ղումների արդյունքների մասին՝ կապված քաղաքի լայնացման խնդրի հետ։ Բուն քա-ղաքը, ըստ հեղինակի, համարվում է պարսպից դուրս եղածը։ Նա այդ եզրակացությունը հանգել է, նկատի ունենալով պարսպից դուրս՝ մոտ մեկ կիլոմետր հեռավորության վրա կառուցված եկեղեցիների և մատուռնե-

րի գոյությունը։ Բացի այդ, նշված վայ-րում գտնվել են նաև հասարակաց բաղնիք-ների մնացորդներ, իսկ կես կիլոմետր հե-ռավորության վրա՝ բնակելի շենքերի մնա-ցորդներ։ Ախուրյան գետի ափին և քաղաքի հարավային ու արևմտյան կողմում կան քա-րայրներ և գետնափոր ստորերկրյա բնա-կարաններ, ուր ապրել է քաղաքի ստորին աշխատավոր խավը, որի մեջ կային արհես-տավորներ և մանր առևտրականներ։

Անիի պեղումները եկան հաստատելու, որ Հայաստանի քաղաքները այդ ժամանա-կաշրջանում կարողացել էին ստեղծել իրենց ներքին փոխանակային բազան և որ դրանց զարգացումը չէր պայմանավորվում միայն տարանցիկ առևտրով։ Արտաքին առևտրին Հայաստանը մասնակցում էր հում նյութով և իր արտադրանքով, որ պատրաստվում էր տեղական արհեստավորության կողմից՝ բա-վարարելու համար լայն շուկայի պահանջ-ները։ Եթե մենք մատենագրական աղբյուր-ներից քիչ տեղեկություններ ունենք մաս-սայական իրերի արտադրության մասին, ապա բազմաթիվ փաստեր կան նյութական կուլտուրայի մնացորդներից՝ այդ հանգա-մանքը հաստատելու համար։ Անիի պեղում-ներից ստացված նյութական կուլտուրայի բազմաթիվ նմուշները (կերամիկայի, ապակու, ոսկրի, կտորի և մետաղյա իրերի) ցույց են տալիս, որ Անին, լինելով խոշոր առևտրական քաղաք, ո՛չ միայն ներմուծել է պարսկական, արաբական և չինական ծա-ղում ունեցող իրեր, այլև ունեցել է իր սե-փական արտադրությունը։ Այդ են ապացու-ցում նաև վիմական արձանագրություննե-րում հիշատակված արհեստավորական թա-ղամասերը, մատենագրական աղբյուրներում մատնանշված պատրաստի արտադրանքների բազմաթիվ տեսակներն ու անունները, որոնց պետք է ավելացնել նաև պղնձաձուլարա-նի¹ ու աղյուսի գործարանի գոյության փաս-

տը և Անիի խոշոր հյուրանոցը, որ դարձրե-ր շարունակ ծառայել է քաղաքի բնակիչ-ներին։ Ահա այդ է պատճառը, որ մեր մա-տենագիրների կողմից Անին արժանացել է «տիեզերահուշակ», «շահաստան» և «մեծ քա-ղաք» կոչումներին։

XI դարի պատմիչ Արիստակես Լաստի-վերտցին ունի խիստ համառոտ, բայց ար-ժեքավոր հիշատակություններ Հայաստանի մի շարք քաղաքների առևտրի և ճոխության մասին։ Պատմիչը Անին անվանում է «տիե-զերահուշակ», Արծն քաղաքը ամենամեծ և նշանավոր քաղաքներից՝ «մեծանիստ և ի շա-հաստան քաղաքս մեր»¹, ապա ավելացնում է. «Հոյակապ և ականաւոր էր ամենայն աշ-խարհաց, իբրև զքաղաք որ ի վերայ լերինն կայցէ. և ծով և ցամաք երկնէր և առատու-նայր կրել ի սմա զզօրութիւն իւր... Վասն որոյ և վաճառականք սորա փառաւորք, և օգ-նողք թագաւորք ազգաց։ Եւ իբրև ակն մի պատուական լուսագեղ պայծառութեամբ փայլէր քաղաքս մեր ի մէջ ամենայն քաղա-քաց, ամենևին գեղեցիկ, բոլորովին զարդա-րուն»²։

Բյուզանդական պատմագիր Կեղրենոսի վկայությամբ Արծնը պարիսպ չունեցող բաց քաղաք էր, հարուստ և բազմամարդ, ուր ապրում էին հայեր և ուր կային բազմաթիվ վաճառականներ, իսկ Մ. Ուռհայեցին վկա-յում է, որ Արծնը ունեցել է 150 հազար բնակիչ։

Վերոհիշյալ տեղեկությունները անվիճե-լիորեն հաստատում են Արծնի մեծություն, բազմամարդության և առևտրի ու արհեստա-գործության նշանավոր կենտրոններից մեկը լինելու փաստը։ Իսկ Անի քաղաքի մեծու-թյան և ազգաբնակչության զեխ և հզփա-ցած կյանքի մասին տեղեկություն է հա-ղորդում նաև ուշ շրջանի պատմագիրներից Աբրահամ Կրետացին, որը, անտարակույս, օգտվելով գրավոր հին հիշատակություննե-

¹ Թ. Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծ-րունեաց, Թիֆլիս, 1917, էջ 371։

² Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении, 1954, стр. 227—228.

¹ Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, II, Երևան, 1942, էջ 323։

¹ Հ. Օրբելի, Անվո ավերակները, «Արա-րատ» ամսագիր, 1911, № 8, էջ 660։

¹ Պատմութիւն Արիստակես վարդապետի Լաստիվերտցույ, Թիֆլիս, 1912, էջ 63։

² Նույն տեղում, էջ 78—79։

րից, հանգամանորեն նկարագրում է Անիի ազգաբնակչության կենցաղը, նիստ ու կացը, երբ դեռ Անին չէր ենթարկվել ավերածության: «Չորրորդ՝ ծուլութիւնն տիրեալ առ ամենեսին, զի առանց աղախնեաց և ծառայից ոչ լինէին, և հետիոտս յեկեղեցին ոչ ընթանային, ոմանք գրաստիւ, և այլք ի գրաստէ իջանել ո՛չ կամէին, այլ զժամարարն արտաքս կոչէին և բարձրացուցանել տային զԱւետարանն և համբուրէին, և այնպէս զնշխարս առեալ գնային ի թատերս, ի թէատրոնս և ի սասարէզս ձիարշաւանաց: Հինգերորդ՝ ազահութիւնն ևս քան զևս, և արմատ ամենայն շարեաց արծաթախորութիւնն, զի այնպէս ազահ էին, մինչ զի զմիմեանց բարիսն յափշտակէին»¹:

X — XI դարերում պակաս զարգացած չէր նաև Կարսը, որը Բագրատունի Արաս թագավորի օրոք (928—953 թթ.) դարձավ թագավորանիստ քաղաք: Կարսը, որ զարգացած արհեստագործություն ուներ, առևտրական հարաբերություններով կապված էր Արտանուշի և Սեծովյան նավահանգիստների հետ: Ա. Լաստիվերտցին հիացմունքով է խոսում նաև Կարս քաղաքի մասին. «Հարստացեալք բազում ընչեղութեամբ ի ծովէ և ի ցամաքէ ամբարեալ»²: Արտանուշն, ըստ Կոստանզին Միրանանի, լինելով առևտրական կենտրոն, կապված էր ո՛չ միայն Իբերիայի, Արխաղեայի, այլև Հայաստանի մի շարք քաղաքների, առաջին հերթին Կարս քաղաքի հետ: Միջազգային առևտրի հանգույցումն էր պոնտական քաղաքներից նաև Տրապիզոնը: Ըստ արաբ պատմիչ Ալ-Մասուդիի, Տրապիզոնում ամեն տարի կազմակերպվում էր տոնավաճառ, ուր գալիս էին հույն, հայ և արաբ վաճառականները:

Տրապիզոնի մասին բավական արժեքավոր տեղեկություններ է թողել նաև արաբ աշխարհագիր Ալ-Իստախրին, ըստ որի

¹ Ա. Կրեոսցի, Պատմութիւն անցից Էւրոպոս և Նոգր-Շահին Պարսից, Վաղարշապատ, 1870, էջ 103:

² Ա. Լաստիվերտցի, էջ 91:

հունական ապրանքները այդտեղից էին փոխադրում Հայաստան և այստեղից դեպի արևելյան այլ երկրներ: Այսպիսով Հայաստանը առևտրական հարաբերության մեջ էր արաբական տիրապետության ենթակա մի շարք երկրների, քաղաքների, ինչպես նաև Բյուզանդիայի հետ: Սերտ կապ կար Դվինի և Պարտավ քաղաքի միջև: Պարտավը այն ժամանակ հանդիսանում էր շատ նշանավոր առևտրական կենտրոն: Հայաստանից այնտեղ արտահանվում էր ոչ միայն հում նյութ, այլև պատրաստի մետաքսյա գործվածքներ, գորգեր և այլն:

X — XIV դարի քաղաքներից աչքի էր ընկնում նաև Վանը, որը իր ծաղկման շրջանն ապրել է X — XI դարերում, Արծրունիների իշխանության ժամանակ, և եղել է Հայաստանի խոշորագույն քաղաքական, տնտեսական և կուլտուրական կենտրոններից մեկը, որտեղ զարգացած էր առևտուրը և արհեստը: Վանը այն ժամանակ մրցում էր Դվինի, Անիի և Կարսի նման քաղաքների հետ: Այստեղ զարգացած էին բոլոր տեսակի արհեստները, հատկապես ոսկերչությունը: Վանը տնտեսական և առևտրական հարաբերություններով կապված էր ո՛չ միայն Հայկական բարձրավանդակի քաղաքների հետ, այլև Միջագետքի ու Ասորիքի մի շարք քաղաքների, ինչպես, օրինակ, Նիքիոսի, Ամիդի, Եդեսիայի և Անտիոքի հետ: X դարի բարգավաճ կյանքի օգտին է խոսում նաև այն փաստը, որ արաբ պատմիչ Իբն-Հաուքալը Բագրատունիներին ենթակա երկրամասերը համարում էր խալիֆայի ամենահարուստ երկրներից, որոնք ավելի շատ հարկ էին ուղարկում արքունի գանձարանը, քան հայկական մյուս իշխանությունները: Այս փաստերը վկայում են, որ X — XI դարերում Հայաստանի մի շարք քաղաքներ ո՛չ միայն սոսկ առևտրական կենտրոններ էին, այլև աչքի էին ընկնում իրենց զարգացած արհեստներով ու արդյունաբերությամբ:

Տարանցիկ առևտրի աշխուժացումը և ներքին շուկայի է՛լ ավելի լայնացումը ավելի

անկուշտ էին դարձրել շահագործող գասերին, որոնք իրենց կալվածքներում արտադրված և գյուղացիներից ու արհեստավորներից հարկերի դիմաց ստացած արտադրանքով մասնակցում էին առևտրին: Չմոռանանք ասելու, որ ֆեոդալներն արդեն այդ շրջանում հարկերի մեծ մասը գանձում էին դրամով: Այդ էր պատճառը, որ գյուղացիները և նույնիսկ արհեստավորները իրենց արտադրածը ստիպված էին կիսագին վաճառել շուկայում, կամ թե վաշխառուներից տոկոսով դրամ վերցնել, որպեսզի ժամանակին վճարեն ֆեոդալի կողմից պահանջվող հարկը:

Ֆեոդալիզմի վերելքի շրջանում ֆեոդալ իշխանները, բարձր հոգևորականությունը և հարուստ վաշխառուները, ի հաշիվ շինականների ու ռամիկների վաստակի կորզման, վարում էին ցուփ կյանք: Նրանք, չբավականանալով տեղական արտադրանքով, հեռավոր երկրներից ներմուծում էին պերճանքի ու շքեղության թանկագին իրեր, որոնց նմուշները (հատկապես հախճապակյա անոթներ) մեծ քանակությամբ գտնվել են Անիում և Դվինում: Դրանք կարող էին ծառայել միայն իշխանների պալատների ու ազնվականների բնակարանների համար որպես զարդ:

Այս շրջանում մեծ չափերի հասնող շահագործման ու կամայականությունների հետևանքը եղավ այն, որ երկրում ծավալվեցին գյուղացիական շարժումները, որոնցից Թոնդրակեցիների հզոր շարժումը տեղեց մինչև XI դարի կեսերը:

Այս շարժմանը գյուղացիության հետ միասին մասնակցում էին նաև քաղաքի ստորին խավերը, որոնց թվում նաև արհեստավորները, որոնք նույնպես շահագործման էին ենթարկվում ֆեոդալ իշխանների և տեղի վաշխառուների կողմից:

Անդրադառնալով Հայաստանի քաղաքների ընդհանուր և ներքին տեսքին, քաղաքաշինարարության սկզբունքների հարցին, ավելորդ չի լինի անալոգիայի համար նախապես վերհիշել շատ բաներով մեծ նմանություն ունեցող այն ժամանակվա Միջին

Ասիայի մի քանի քաղաքներից որոշ օրինակներ:

Դրանցից Բուխարան, Սարաջը և ուրիշները, որոնք սկզբում նույնպես եղել են ֆեոդալական ամրոցներ, ժամանակի ընթացքում վերածվում են խոշոր առևտրա-արհեստավորական կենտրոնների, որտեղ, Դվինի ու Անիի նման, ստեղծվում են արհեստավորական ու առևտրական հատուկ թաղամասեր:

Ակադ. Վ. Բարթոլդի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Միջին Ասիայի մեծ քաղաքները բաղկացած են եղել 3 մասից. առաջին մասը նա անվանում է «Քուհենդուզ» — միջնաբերդ, երկրորդը՝ «Շահրիստան», որ համարվում է բուն պարսպապատ քաղաքը, իր մի քանի մուսթերով և ուր ապրում էին ազնվականները իրենց մերձավորներով, իսկ «Ռաբադ»-ը քաղաքի այն մասն էր, որ պարսպներին կից էր ու համարվում էր քաղաքի արվարձանը, ուր գտնվում էր նաև շուկան: Այդ մասումն էին ապրում աշխատավորները և բնակչության ստորին այլ խավերը¹:

Հայաստանի քաղաքներից Անին, որը պարսպների ներսում բռնում էր 175 հեկտար տարածություն, կարող էր բավարարել թե՛ թագավորական տոհմին, թե՛ պաշտոնյաներին, եկեղեցականներին, և թե՛ առևտրա-արհեստավորական դասի մեծ մասին, որն այդտեղ ուներ խանութներ և արհեստանոցներ, հատուկ թաղամասերով:

Մեր կարծիքով, «Շահրիստանը» քաղաքի այն մասն էր, ուր գտնվում էին նաև առևտրական և արհեստավորական թաղերը: Անի քաղաքի կենտրոնական մասում կառուցված մզկիթի վրա եղած արձանագրությունից պարզվում է, որ հատուկ օրենքով նախատեսված էր բամբակի և քաթանի առևտուրը կատարել այդ նույն մզկիթի մոտ: Միաժամանակ, պեղումների ընթացքում պարսպից

¹ В. Бартольд, Историко-географический обзор Ирана, СПб, 1903, стр. 8—9 и 29.

ներս հայտնաբերված խանութների, պղնձա-
ձուլարանի և աղյուսի արհեստանոցի մնա-
ցորդների գոյությունը նորից հաստատում է
նաև արհեստավորական դասի առկայությունը
«Շահրիստան»-ում, որը, սակայն, չի բա-
ցատում նաև այն, որ «Քուհենդուզ»-ից դուրս
«Շահրիստան»-ում կային առանձին թաղա-
մասեր՝ ազնվականության և հոգևորականու-
թյան համար: Եթե ընդունենք, որ Դվինի և
Անիի պարիսպներից ներս եղած այդ ըն-
դարձակ տարածությունը վրա բնակվում էր
միմիայն ազնվականությունը, նշանակում է
սկզբունքորեն ժխտած կլինենք այդ քաղաք-
ների գերակշռող դերը առևտրի և արհեստա-
գործության ասպարեզում, նրանց խոշոր
առևտրա-արհեստավորական կենտրոն լինե-
լու փաստը, քանի որ քաղաք հասկացողու-
թյունը տնտեսական կատեգորիա է, և ազ-
գաբնակչության մեծ մասը պետք է լիներ
քաղաքային դասը (արհեստավորներ և առև-
տրականներ) և արտագրություն եղանակի
մեջ արդյունագործությունը պետք է գերա-
կշռողը լիներ: Իսկ «Ռաբադ»-ում, ինչպես
վերը նշեցինք, ապրում էին ուսմիկները, այն
է՝ վարձու աշխատողները և այն արհեստա-
վորները, որոնք «Շահրիստան»-ում խանութ
բանալու հնարավորություն չունեին, ապա
ջրկիրները, փայտահատները, քարտաշները,
բեռնակիրները և այլն: «Ռաբադ»-ում ապրող
բնակչության մեջ բավական մեծ թիվ էին
կազմում նաև երկրագործությունը ու այգե-
գործությունը պարապողները, որի փայլուն
ապացույցն են հանդիսանում՝ պեղումների
ընթացքում բացված հնձանները, մեծ թվով
զինու կարասները և առանների հետքերի գո-
յությունը:

Սակայն Հայաստանի տնտեսական ու
քաղաքական կյանքի նորմալ զարգացմանը
խոչընդոտ էին հանդիսանում մի կողմից՝
երկրի ներսում արաբ էմիրների և հայ իշ-
խանների միջև տեղի ունեցող պայքարը,
մյուս կողմից՝ Բյուզանդական կայսրության
կործանարար ագրեսիվ քաղաքականությու-
նը. հետագայում, սելջուկ-թուրքերի արշա-

վանքները նույնպես բացասաբար ազդե-
ցին երկրի ներքին կյանքի նորմալ զար-
գացման վրա: Անշուշտ, այդպիսի պայման-
ներում շատ դժվար էր երկրում ստեղծել
միացյալ ուժեղ իշխանություն, մանավանդ
որ Հայկական բարձրավանդակը, լինելով
Արևելքի ու Արևմուտքի մրցակցություն շա-
հերի բախման ասպարեզ, գրեթե անհնարին
էր դարձնում այդ կենտրոնացման փորձերը:
Հայաստանի նվաճմանը ձգտող պետություն-
ներից ամեն մեկն աշխատում էր երկպա-
ռակություն առաջացնել երկրի ներսում և
պաշտպանել իր քաղաքականության կողմ-
նակից կենտրոնախույս ֆեոդալ իշխաննե-
րին: Բյուզանդիան Վասիլ Բ. կայսրի օրոք
Հայաստանի նկատմամբ ուժեղացրեց իր
զավթողական քաղաքականությունը, որի հե-
տևանքով հայերի ռազմական դիմադրական
ուժը հետզհետե թուլացավ: Կայսրության
առաջին հարվածն իջավ հայ խոշոր ազնվա-
կանության տիրական իրավունքների վրա և
այդ նպատակով կատարվեցին նույնիսկ տե-
ղահանումներ:

XI դարի պատմիչ Արիստակես Լաստի-
վերտցին ավելի մոռաց գույներով և նկարա-
գրում այդ տեղահանման հետևանքները.
Հովհաննես-Սմբատի մահից հետո, երբ պե-
տության հիմունքները խախտվում են, հա-
լածանքի պատճառով՝ «ելին իշխանքն ի հայ-
րենի ժառանգութենէ իւրեանց, և եղեն պան-
դուխտ յաւտար երկիր. յորում աւերեցան դա-
ւառք և գնացին յաւտար տանն Յունաց»¹:

Ապա պատմիչը նկարագրում է, թե ինչ-
պես ազնվական դասի հետ միասին գաղ-
թում է նաև հայկական զորքը. «Հեծելազորն
անտէրունչ շրջեալ ոմն ի Պարս[ս] և ոմն ի
Յոյնս, և ոմն ի Վիրս: Սեպուհ գունդն ազա-
տաց ելեալ ի հայրենեաց... մոնչեն ուր և են
իրև զկորին առիւծուցն ի խշտիս իւ-
րեանց»²:

Այսպիսով, Հայաստանի ներքին և ար-
տաքին աննպաստ պայմանները հեշտաց-

¹ Ա. Լաստիվերտցի, էջ 51:
² Նույն տեղում, էջ 58:

նում են թշնամիների ներխուժումը: Կայս-
րությունը՝ քայքայելով Հայկական բարձրա-
վանդակի ռազմական ուժը՝ ինքն ևս անկա-
րող եղավ պաշտպանել Հայաստանի սահ-
մանները սելջուկ-թուրքերի արշավանք-
ներից:

1048—1071 թթ. սելջուկ-թուրքերը վերջ
տվին բյուզանդական իշխանությանը Հա-
յաստանում: Գլխավոր և Իրրահիմ Յանալի
(1048—1049 թթ.), Տուլբիլի (1054 թ.) և
Ալի-Արսլանի (1063—1072 թթ.) ասպատա-
կությունների ժամանակ երկիրը ենթարկվում
է թալանի և մեծ ավերածությունների: Հա-
յաստանի առևտրական արդյունագործական
կենտրոնները՝ Դվինը, Անին, Արձնը, Կար-
սը և Խլաթը ավերվում են և ամայանում:
Այդ անցքերի մասին Արիստակես Լաստի-
վերտցին գրում է. «... և այսպիսի ձեռնար-
կութեամբ ապականեցին զաշխարհս մեր,
ո՛չ միանգամ, այլ երեցս անգամ մի ի միոյ
վերայ դարձ արաբեալ՝ մինչև առհասարակ
հատու երկիրս ի բնակչաց, և բարձաւ կա-
ռաշ անասնոց»¹: Պատմիչն ավելի մոռաց
գույներով է նկարագրում Արձն քաղաքի
ավերածությունը. «... Հասին ի վերայ ան-
օրինացն ժողովք իրրև շունք քաղցեալք, և
շրջապատեցին զքաղաքն. և մտին իրրև
հնձողք ոճոյ ազարակի, և սուր առն ի վերայ
եղեալ հնձեցին մինչև անջատեցաւ ի կեն-
դանոյ քաղաքս... Անդանօր էր տեսանել
տեսիլ ողորմագին և զարհուրական յոյժ. զի
ամենայն քաղաքն լի էր դիակամբք անկե-
լոցն, վաճառափողոցք և նրբափողոցք և ըն-
դարձակ սրահք: ...Այսոքիկ են շարաշար
պատմութիւնք բո, ո՛վ քաղաք երջանիկ և
երանելի, յղփացեալ, ականաւոր ի մէջ աշ-
խարհաց»²:

Մեծ ավերածություններ է կատարում
Ալի-Արսլանը Անիում: «...Մտեալ յաշխարհս
մեր,— գրում է նույն պատմիչը,— ահ և
երկիւզ հասուցանէր հեռաւորաց և մերձս-

¹ Ա. Լաստիվերտցի, էջ 93—94:
² Նույն տեղում, էջ 83—84:

ւորաց. կոխէր, տապալէր զաշխարհս բա-
զումս, մինչև եհաս ի քաղաք՝ որ զմեզս իւր ի
կատարումն լրիւ իւրով ունէր: ...Անդ էր տն-
սանել զվիշտս և զտազնապս իւրաքանչիւր
հասակի. զի ի գրկաց մարցն յափշտակեալ
լինէին մանկունք՝ անողորմաբար զբարի հա-
րեալ, և մարքն արեամբ և արտասուօք
զմանկունս իւրեանց թանային. զհայր և
զորդի մի սուր խոզխոզէր ... և եղև ամենայն
բնակութիւնն իրրև հողաբլուր. և վաշխն և
նենգութիւնն որ ի նմա՝ խափանեցաւ»¹:

Սելջուկյան արշավանքների հետևանքով
խիստ ավերվել էին Հայաստանի ո՛չ միայն
հարավային, այլև հյուսիսային մասերը:

Մելիք-Շահի մահից հետո սելջուկյան
պետությունը քայքայման է դիմում. սրան
նպաստում են զահակալական կոմիւնները և
պետության ղեկավարության հանձնումը
խնամակալներին-աթաբեկներին, որոնք,
զահաժառանգների անչափահաս լինելու
պատճառով, փաստորեն իրենք էին կառավա-
րում երկիրը: Այս աթաբեկների օրով սրվում
է ներքին պայքարը, զուրկ են բարձրացնում
ֆեոդալական բոլոր այն տները, որոնք զրկ-
վել էին իրենց կալվածքներից, իսկ մյուս
կողմից՝ նախկին իկտադարները (խոշոր հո-
դատերը) շէին ցանկանում ենթարկվել
կենտրոնական իշխանության և ձգտում էին
անկախություն ձեռք բերել: Այսպիսով, XII
դարի առաջին քառորդում քայքայվում է սել-
ջուկյան պետությունը Առաջավոր Ասիայում
և ստեղծվում են մի շարք մանր իշխանու-
թյուններ՝ էմիրություններ: Հայաստանի
կենտրոնական քաղաքներից Դվինը, Անին,
Կարսը, Մանազկերտը, Կարինը դառնում են
զանազան էմիրությունների կենտրոններ.
Իսկ այս ժամանակ հայ ֆեոդալական տնե-
րից մնացել էին միայն Զորադետի Կորիկ-
յանց ու Կապանի Սյունյաց թագավորու-
թյունները և մի քանի մանր իշխանություն-
ներ՝ Ռշտունիքում ու Սասունում, որոնք
ապաստան էին գտել իրենց երկրների անա-

¹ Ա. Լաստիվերտցի, էջ 165—167:

ոիկ լեռներում: Քանձակի էմիրություններին բացի, խոշոր էմիրություններ էին հանդիսանում Դվինը և Անին, որոնք գտնվում էին Շահադյան տոհմի ձեռքին, իսկ Խլաթում և Մանազկերտում իշխում էին Շահարմենները:

Հայաստանում հիմնված այս մի շարք անկախ էմիրություններն անընդհատ հակամարտության մեջ էին միմյանց հետ՝ իրենց տերիտորիաներն ընդարձակելու համար: Այդ երևույթը խիստ բացասաբար էր ազդում Հայաստանի տնտեսական ու քաղաքական կյանքի վրա: Ահա այս հանգամանքները ևս բավական նպաստեցին վրացական համեմատաբար ուժեղ պետության առաջխաղացմանը:

Սելջուկյան արշավանքներից համեմատաբար քիչ էր տուժել Վրաստանը, որովհետև նա գտնվում էր սելջուկների առաջխաղացման գլխավոր ճանապարհներից դուրս:

Թուրք-սելջուկների տիրապետությունից ազատագրված հյուսիսային Հայաստանը ամբողջապես անցնում է Զաքարյաններին, որոնց ներկայացուցիչները ամիրսպասալարի (գործի հրամանատարի) պաշտոն ունեին վրաց արքունիքում: Իշխանական այս տոհմից ծագած զորավարները կարճ ժամանակամիջոցում վրաց-հայկական միացյալ բանակի ուժով ազատագրում են Արարատյան ամրոցը նահանգը, Ուտիքը և Սևանա լճի շուրջը գտնվող բոլոր հայկական գավառները ու հաստատվում այդ տերիտորիաներում: Վայոց ձորում և Սյունիքում, Զաքարյանների օժանդակությամբ, սկսում են իշխել Օրբելյանները (Օրբելները), որոնք մինչև այդ վրաստանում կորցրել էին իրենց կալվածները: Սրանք արդեն ենթակա էին Զաքարյաններին: Բացի սրանցից, Հայաստանի տարբեր մասերում ստեղծվել էին մի շարք հայկական մանր իշխանություններ, որոնցից հայտնի են Վաչուտյանները:

Այսպիսով, Զաքարյանների տիրապետությունն ընդգրկում էր ո՛չ միայն Բագրատունի-

ների նախկին սահմանները՝ Շիրակը, Անին և Զորագետի թագավորությունը, այլև Դվինը իր շրջակայքով, որը սելջուկյան արշավանքներից առաջ գտնվում էր մահմեդական էմիրության ձեռքին, ապա նաև Սյունիքը:

XII — XIII դարերի հայկական ֆեոդալիզմի մասին խոսելիս շատ է սահմանափակվել միայն աշխարհիկ ֆեոդալների հիշատակությամբ, այլ պետք է նկատի ունենալ նաև հոգևոր ֆեոդալներին: Զաքարյանները իրենց իշխանության օրոք գլխավորապես իրենք էին նշանակում նոր եպիսկոպոսներ, կառուցում նոր եկեղեցիներ, վանքեր և նրանց հատկացնում էին մեծ քանակությամբ կալվածքներ: Հայ մատենագիրներից Մխիթար Գոշը հարգում է, որ անգամ պատերազմական ավարի 1/50 մասը օրենքով նախատեսված էր եկեղեցուն:

Աշխարհիկ և եկեղեցական ֆեոդալները խոշոր կալվածքներ են ձեռք բերում, մի կողմից՝ քայքայվող ազատ գյուղացիների հաշվին և մյուս կողմից՝ գնման ճանապարհով՝ ճորտ գյուղացին վճարում էր ո՛չ միայն հողային հարկ և գլխահարկ, այլև տալիս էր եկեղեցական հարկ, որն այդ ժամանակ կրկնապատկվել էր:

XII դարում և XIII դարի սկզբներին ճորտ գյուղացիության դրության և նրա անձնական կախման մասին տեղեկություններ են հարողում այդ դարերի վիճակն արձանագրությունները և Գոշի «Վատաստանագիրք»-ը, որոնք հաստատում են ճորտ գյուղացիության ծանր վիճակը: Այդ հարցի վրա մանրամասն կանգ առնելու նպատակ շունենալով՝ հարկավոր ենք համարում միայն մատնանշել գոյություն ունեցող դրությունը: Մատենագրական փաստերը հաստատում են գյուղացիների կախյալ վիճակը, որոնք երբեմն նվիրվել են հողի հետ միասին¹:

XII — XIII դարերում, արտաքին և ներքին խաղաղության շնորհիվ, Հայաստանում

¹ Կ. Կոստանյան, Վիճակն տարեգիր, Պետերբուրգ, 1913, էջ 68—70:

մի շարք քաղաքներ սկսում են վերակենդանանալ: Այդ դարերում Հայաստանը առևտրական հարաբերություններով կապված էր, մի կողմից՝ Պարսկաստանի, Միջին Ասիայի, իսկ մյուս կողմից՝ Սև ծովի վրայով եվրոպական երկրների հետ: Նորից վերսկսվում է Սևծովյան առևտուրը և նշանակալից շափով աշխուժանում է տարանցիկ առևտուրը դեպի Տրապիզոն: Պատմական փաստերը հաստատում են, որ առևտրական հայ գաղութներ կային արդեն նույնիսկ Գրիմում, Սևծովյան այլ մարզերում: Մարկո Պոլոյի (XIII դ.) հարդրածներին և իտալական աղբյուրներից երեւում է, որ Հուլավույան իշխանության ժամանակ ձեռնվախի ու Վենետիկի առևտրականները իրենց առևտուրը կատարում էին Հայաստանի վրայով դեպի Թավրիզ և Սուլթանի: Նրանք Թավրիզում ունեին նույնիսկ իրենց առևտրի գրասենյակը և կոնսուլությունը¹:

Հայաստանի կենտրոնական քաղաքներից Դվինում, Անիում, Կարսում, Մանազկերտում, Խլաթում և Կարինում նորից աշխուժանում է առևտուրը և աճում է կուլտուրական կյանքը: Արդեն ոչ միայն առևտրականները, այլև արհեստավորությունն իր արտադրանքով մասնակցում էր առևտրին, որը նպաստում էր երկրի ներքին ապրանքափոխանակության լայնացմանը: Կային արդյունագործական ձեռնարկներ, արհեստանոցներ և արհեստագործական կազմակերպություններ: Հայաստանի ներքին շուկայի լայնացման գործում խոշոր տեղ ունեցավ արհեստավորական արտադրանքը: Հիշյալ ժամանակաշրջանում արհեստները, համեմատած նախկինի հետ, նոր թափ են ստանում, որքանով զարգանում և առաջ էր գնում քաղաքային կյանքը Հայաստանում, իսկ արհեստավորության աշխատանքը դառնում էր բազմակողմանի:

Մի կողմից գյուղատնտեսության զարգացման, հատկապես բերքատվության բարձրացման համար պահանջվող ավելի ամուր և

¹ Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении, 1954, էջ 286—287:

կատարելագործված գործիքների կարիքը, և մյուս կողմից՝ քաղաքների աճը (ներքին և արտաքին առևտրի զարգացման կապակցությամբ), է՛լ ավելի ուժեղացնում են արհեստագործության մեջ գոյություն ունեցող աշխատանքի բաժանումը և արհեստների մասնագիտացումը:

Արհեստների մասնագիտացման կապակցությամբ անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ առաջ բերել արաբական մի աղբյուր, որը թեև վերաբերում է արաբական երկրների արհեստներին, սակայն նույնքան էլ կարող է վերաբերվել և Հայաստանին:

Երևանի Պետական Մատենադարանի № 695 ձեռագիր ժողովածուի 187 էջում կա 1221 թ. արաբերենից հայերեն թարգմանված մի հետաքրքիր հատված, որը երազացույցի մի մասն է. սակայն այստեղ կարևորն այն է, որ ցույց է տրված, թե ի՞նչ արհեստներ կային այն ժամանակ և ժողովուրդն ի՞նչ կարծիք ուներ այս կամ այն արհեստավորի մասին, կամ թե ի՞նչ տեղ է գրավել այս կամ այն արհեստը:

«Ձինչ արուեստ կայ որ կու բանի. հանց ասեն դարբին տեսանես յերազի մեծ մարդ է, թէ ինքն դարբնութիւն առնէ, գանձ գտանէ. թէ լինի դարբին զմարդու բանն յատեանն կատարէ... գուսանն հանց մարդի լինի որ յայլոց շահ գայ. սլեհարարն հանց լինի որ օգնական է. սառաճն և մազմանն կանայք լինին, լկամ արարն ատենահաս մարդ լինի. նետարարն ուղորդախօս մարդ լինի և ուղորդ. թամբարարն իրաւարար մարդ լինի, նալպանդ յայլոց լաւարար մարդ լինի: Կողպայքարարն առաջնորդ մարդ լինի, փորէզիկն ... պղնձագործն հաւատացեալ մարդ է և շարշարակոտ. ցորենածախն երկրակալ մարդ է, ոսկերիչն ստախօս, ներկարարն հանց մարդ լինի, որ իր ձեռնէն լաւութիւն գայ յայլոց և դէպ ինքն սուտ շատ ասեն. լկամարարն սրբահաւատ մարդ է. աղօթարարն յերազն լաւ մարդ լինի, դերձակն հաւատով մարդ է, մուճկարարն և ջուհական հանց մարդ լինին որ զայլոց բարին կամենան. սպասարարն և բրուտն հայելեցոյն»

լու մարդ լինին. նա չէր ևս գիտնական լինին որ զայլոց փոռն հանն. հալաւարարն սրբահաւատ մարդ է. հացրարն ուղորդարար և պարոն լինի, դրամադարկն և փողզարկն, պրկազարկըն տօպոպզարկն և այլն ի յայս նման ամենն անիրաւ մարդիք են և սոցին ծայնն ամեննին հիւանդութիւն է... բամպակածախն հիւանդութիւն է, հաճամն կամքն կատարի, հիւսն և մոքերիկն և խարապանդայն, և ուղտապանն և ըռքեպարն այդ ամէնը թատպիրարար մարդիք են, մայալումն զլխաւոր մարդ է, պարտիզպանն և բաղնէպանն, և դարպասպանն, այս ամէնն զանձ են տղայք, և քարզործն հարուստ մարդ է և հարկեւոր, ջահրարն տխմար մարդ, փայտ կտրողն ճաշու է, նատան գլորափախուց մարդ է, սանտարն լու մարդ է, հուլնարարն, հալալբան մարդ է»:

Արհեստագործութիւնը պետք է բավարարեր արդեն ո՛չ միայն ազնվականութեան, այլև գերազանցորեն քաղաքային դասի և գյուղացիութեան աճող պահանջները, պատրաստելով ամեն տեսակի իրեր թե՛ տեղական շուկայի և թե՛ արտասահմանի համար:

Արհեստավորները ունեցել են իրենց հատուկ թաղամասերը և կազմակերպւած են եղել համքարութեան մեջ: Օրենքների մշակման և հաստատման գործում, լինի դա քաղաքացիական, թե կրոնական, խոշոր գերուներ քաղաքային նոր դասը, և այդ օրենքները նպաստում էին առևտրական հարաբերութիւնների կարգավորման ու է՛լ ավելի լայնացման գործին: Սակայն պետք է նշել, որ քաղաքային դասի այդ իրավունքները, որ ձեռք էին բերվել Ֆեոդալ իշխանների դեմ մղած երկարատև պայքարի ընթացքում, գեոևս սահմանափակ էին:

Ինչպես նշեցինք, ապրանքային արտադրութիւնը ֆեոդալական հասարակարգում ավելի ուժեղացավ և լայն ծավալ ստացավ հատկապես քաղաքների զարգացման հետ համընթաց, որովհետև այն սերտորեն կապւած էր առևտրական հարաբերութիւնների ծավալման հետ. վերջինը իր հերթին պայմանավորում էր արտադրողական ուժերի զար-

գացումով և արհեստների ներսում տեղի ունեցած աշխատանքային բաժանումով:

Արտադրողական ուժերի զարգացումը, երկրագործութիւնից արհեստների անջատումը ավելի ևս նպաստում են ապրանքաշրջանառութեան լայնացմանը, որովհետև գյուղում արհեստավորները զրաղվում էին զուտ գյուղատնտեսութեան հետ կապւած արհեստներով (դարբնութիւն, պայտարութիւն), իսկ մնացած արհեստները անջատվում են հողագործութիւնից և կենտրոնանում քաղաքներում: Գյուղացիութեան արդեն իր մյուս պահանջները բավարարելու համար ապրանքափոխանակութեան մեջ էր մտնում քաղաքի արհեստավորների հետ, հետևապես քաղաքի արհեստավորները պետք է բավարարեին ոչ միայն քաղաքում հետզհետե աճող բնակչութեան պահանջները, այլև գյուղի բնակչութեանը: Անգամ գյուղացիութեան արդ ու զարդի կարիքները՝ արծաթից, վարշաղից և երբեմն էլ ուլունքից՝ կատարում էին այն ոսկերիչները, որոնք ապրում և աշխատում էին քաղաքներում: Մյուս կողմից՝ քաղաքի ոսկերիչ արհեստավորները իրենց նուրբ արտադրանքի մի մասը, արդ ու զարդերը, ոստանագործներն իրենց պատրաստած գորգերի, դիպակների, բեհեզների մի մասը ուղարկում էին խալիֆայութիւնը և բյուզանդական կայսերութիւնը «նվեր» և կամ վաճառքի էին հանվում նրանց շուկաներում: Քաղաքներում կենտրոնացած էր նաև արհեստավորների մի այնպիսի խավ, որը զբաղվում էր տարբեր արհեստավորների (դարբնի, պայտարի, ջուհակի, հյուսնի, քարտաշի, ոսկերչի) համար աշխատանքային գործիքներ պատրաստելու գործով, որոնց արտադրութիւնը որպես ապրանք մտնում էր շուկա և լայն շրջանառութիւն գտնում: Շուկայական հարաբերութիւնների լայնացումը և ապրանքների շրջանառութիւնը կապւած էր մասսայական արտադրութեան հետ: Եթե այդ տեսակետից մտտենանք հարցին, կտեսնենք, որ IV — X դարերում Հայաստանում արհեստավորների արտադրութեան մեջ մեծ տեղ էր զբաղում

պատվերի պահանջը, սակայն հետագա դարերում, մասնավորապես X—XIII դդ և ավելի ուշ, երբ կարիք է զգացվում ավելի շատ արտադրելու, անհրաժեշտ է դառնում, որպեսզի յուրաքանչյուր ճյուղի արտադրողը մտածի նոր մեթոդների ու նոր միջոցների մասին՝ որքան հնարավոր է քիչ ժամանակ կորցնել և շուկային տալ ավելի շատ քանակութեամբ ապրանք, բավարարել ժողովրդի աճող պահանջը և ավելի սերտ առևտրական կապեր ստեղծել ուրիշ երկրների հետ: Այդ իսկ տեսակետից մենք արհեստների տարբեր ճյուղերում՝ մետաղագործութեան, կերամիկայի, ոստանակութեան մեջ արդեն տեսնում ենք տեխնիկայի զարգացում և մասսայական արտադրութեան ուժեղացում: Վերահիշյալ թեզը հիմնավորելու համար հարկ ենք համարում նյութական հարուստ մնացորդների օրինակներով բացատրելու այդ երևույթի ուժեղացումը X դարից հետո:

Այսպես, մետաղագործութեան ասպարեզում ապրանքային արտադրութեան զարգացման հետևանքով սկսվում է արդեն սահմանափակվել յուրաքանչյուր իրի համար մի օրինակ մոդել պատրաստելու պրակտիկան. Եթե առաջ յուրաքանչյուր պատվիրատուի համար մետաղյա իր կամ զարդ պատրաստում էին առանձին մոդելներով, որը պահանջում էր երկարատև աշխատանք, իսկ ավելի նուրբ ու բարդ գործի դեպքում՝ մոմե մոդելով, ապա՝ X դարից հետո հատուկ մոդելները հիմնականում դուրս են մղվում, կամ որպես բացառութիւն են կիրառվում: Դրան հակառակ հրապարակ են գալիս կաղապարներ, տրաֆարետների ձևով, որոնց միջոցով ձուլվում են մեծ քանակութեամբ մետաղյա իրեր՝ շուկայական պահանջը բավարարելու համար: Շատ հաճախ օգտագործում էին նաև ոսկեզույն, արծաթազույն համաձուլվածք, որը ավելի էժան էր նստում և բավարարում էր քաղաքի միջին խավի պահանջները:

Կերամիկայի արտադրութեան բնագավառում մենք նույնպես տեսնում ենք փոփոխու-

թիւն, հատկապես ջնարակած խեցանոթների պատրաստելու եղանակում:

Եթե սկզբնական շրջանում հատուկ պատվերով կավանոթների վրա ձեռքով պատրաստում էին գծազարդեր, բուսական նախշեր և կենդանակերպ ու մարդակերպ նկարներ, որի համար անհրաժեշտ էր հատուկ շնորհք, ապա՝ հարմարվելով ներքին շուկայի պահանջներին՝ XII — XIII դարերում և ավելի ուշ այդ բոլորը կատարում էին գրոշմելու տեխնիկայով:

Մենք գիտենք, որ մեծ մասամբ միայն վերնախավի պահանջներն էին բավարարում ջնարակած անոթները, որոնց վրա պատրաստում էին գեղեցիկ զարդանախշեր՝ օգտագործելով ամենաթանկարժեք օքսիդներ (կոբալտ, անագ և այլն), սակայն քաղաքային կյանքի զարգացման հետ զուգահեռ պահանջ զգացվեց արտադրել ավելի շատ ջնարակած անոթներ ու ափսեներ: Դրանց կարիքն արդեն զգում էր նաև քաղաքի ունևոր ու միջին խավը, սակայն այն տարբերութեամբ, որ քանդակների, զարդանախշերի մեջ այժմ արդեն մտցվում էր պարզութիւն, մեծ մասամբ կատարում էին գծագրերով խճողված նախշեր: Բացի դրանից, անգործ հեռացվում էր միայն գծագրի ձևով, որպեսզի ավելի հեշտ և արագ լինի աշխատանքի կատարումը: XII — XIII դարերում զարդանախշերի մեջ գերիշխում են ճառագայթաձև, շախմատաձև կամ միագույն ջնարակներ: Այս տիպի անոթների թիվը բավական մեծ է Անիի և Դվինի պեղումներից ստացված նյութերի մեջ:

Նույն երևույթը մենք նկատում ենք նաև ապակեգործութեան ասպարեզում. եթե մինչև X դարը ապակյա անոթները լինում էին տարբեր գույներով, կամ նրանց վրա կային փորագիր ու վերագիր ուռուցիկ նախշեր, ապա XII — XIII դարերում (և ավելի ուշ) ապակյա անոթները պատրաստվում են հասարակ ձևով, առանց զարդանախշերի և մեծ մասամբ սպիտակ, կանաչավուն ու դեղնավուն, որով բավարարվում էր շուկայի պահանջը: Բացի այդ, սկսվում է հասարակ ապակյա ապա-

բանջանների ծավալուն արտադրություն, որը փոխարինում է ոսկու ու արծաթե զարդերին և բավարարում է շուկայի անհամեմատ լայն պահանջները: Այդպիսի ապակե անոթներ և ապակե ապարանջաններ մեծ քանակությամբ հայտարարվել են Անիի և ապա Դվինի ու Ամբերդի պեղումներից:

Այս նույն երևույթը նկատվում է նաև սենյակների ներսի կողմից շքադուռներից ու գիպսերից պատրաստված զարդարանքների վրա. եթե նախապես գիպսից զարդանախշ պատրաստելու համար փորագրում էին, ապա XIII դարում արդեն տիրապետում էր կաղապարներով թափվող զարդաքանդակը:

Ապրանքային արտադրության զարգացման ազդեցությունը շատ բնորոշ ձևով երևում է նաև գործվածքների վրա. քանի դեռ քաղաքային կյանքը և շուկայական պահանջը զարգացած չէր, գործում էին նուրբ կտորներ, որոնց զարդանախշերի մեծ մասը կատարվում էր գործելու պրոցեսում: Այդպիսի նուրբ կտորներ արտադրվում էին ազնվականության ու հոգևոր դասի համար, իսկ որոշ մասը արտահանվում էր Բյուզանդիա և Պարսկաստան, որպես «նվեր» կամ վաճառքի նյութ: X դարի պատմիչների մոտ շատ հաճախ հիշատակվում են «ոսկեհամուկ», «ոսկեթել» դիպակներ, սակայն XII դարից սկսած՝ թե՛ մատենագրական տվյալները և թե՛ ձեռագրերի կազմերի ներսի կողմից փակցրած աստանների մեծ մասը հաստատում են, որ այդ թանկարժեք կտորների կողքին մեծ քանակությամբ արտադրվել են բազմատեսակ ու բազմազուն կտորներ, որոնք, պարզ է, արդյունք էին միմիայն շուկայում աճող պահանջի: Այդ նույն պահանջի հետևանքով էլ զարդանախշերի ու գործելու տեխնիկայի մեջ կատարվում է փոփոխություն: Կիրառվում են նոր միջոցառումներ շատ և արագ արտադրելու համար. XII դարից հետո դաջածո կտորների արտադրությունն էլ ավելի է լայնանում ու դառնում բազմակողմանի: Արտադրում ու դաջում էին այնպիսի զարդանախշերով կտորներ, որ ոչ միայն դեկորատիվ

նշանակություն ունեին, այլև օգտագործվում էին հագուստների համար. հատկապես XV—XVII դարերում գերիշխում են բուսական և ջեջիմաձև զուգահեռ զարդանախշերը:

Եթե մինչև X դարը ձեռքի գծագրով էին զարդանախշեր անում միագույն կտորի վրա, որը պահանջում էր շատ ժամանակ և հատուկ ունակություն, ապա դրանից հետո գործածության մեջ են դրվում փայտե տրաֆարետները, որոնք հեշտացնում և էժանացնում են աշխատանքը: Այսպիսով, դաջածո կտորներն արդեն շուկայի պահանջները բավարարելու համար դառնում են միանգամայն ձեռնտու նախ՝ էժան էր նստում, և ապա՝ արտաքին գեղեցկությամբ ու իր զարդանախշերով ո՛չ միայն հետ չէր մնում գեղեցիկ գործվածքներից, այլև դառնում էր ավելի բազմազան, քանի որ գործելու միջոցով հնարավոր չէր բարդ ու դժվարին զարդանախշեր կատարելը, մինչդեռ այդ միանգամայն հնարավոր է դառնում դաջելու շնորհիվ: Շուկայի պահանջից ելնելով և հաշվի առնելով ազգաբնակչության էթնիկական կազմը՝ հատկապես XI դարից սկսած հայ արհեստավորները արտադրել են նաև այնպիսի կտորներ և մետաղյա իրեր, որոնց վրա գերիշխել են ո՛չ հայկական զարդանախշերը և կամ արաբական գրերը:

Մեր կարծիքով, այդպիսի իրերի մեծ մասը սկզբում պատրաստվել է հատուկ պատվերով, իսկ X դարից հետո որոշ քանակությամբ արտադրվել է նաև շուկայի համար: Անիի և Դվինի պեղումներից գտնվել են այնպիսի իրեր, որոնց օրնամենտները և նրանց ներությունը ցույց են տալիս, որ դրանք կամ ներմուծված են և կամ հայ արհեստավորները պատրաստել են պատվերով. բայց կան նաև այնպիսի իրեր, որոնցից պարզ երևում է, որ դրանք արտադրվել են շուկայի համար: Հնարավոր չէ ամբողջ արտադրանքը համարել ներմուծված, եթե մասնավանդ հաշվի առնենք նաև ժամանակի փոխադրական միջոցների դժվարությունը: Մյուս կողմից՝ Հայաստանը գտնվել է սելջուկների, մոնղոլների, հետագայում թուրքմենական ցեղերի և պարս-

կական ու օսմանյան տիրապետողների ձեռքի տակ, և, պարզ է, որ հայ արհեստավորները պետք է բավարարեին նաև նրանց պահանջը:

Վերոհիշյալ փաստերը ցույց են տալիս, որ, իրոք, շուկայական պահանջը ինքնուրույն պատճառ է հանդիսանում, որպեսզի արհեստավորներն է՛լ ավելի մասնագիտանան և աշխատանքի բաժանումը է՛լ ավելի խորանա: Բերենք երկու օրինակ. եթե առաջ դարերը պատրաստում էր և՛ գյուղատնտեսական գործիքներ ու զենքեր, և՛ տնային կահավորանք ու զարդեր, որոնց համար դարբնից պահանջվում էր համապատասխան ունակություն ու ճաշակ, ապա այժմ այդ բոլորը մի արհեստավորի ուժերից վեր էր: Նույնը կարելի է ասել նաև ոստայնագործության վերաբերյալ: Եթե սկզբում ջուլհակը ինքն էր գործում բոլոր տեսակի գործվածքները, սկսած հասարակ կտավից մինչև ամենալավ դիպակները, կատարելով նաև ճախարակի ու ներկարարի պարտականությունը, X դարից հետո արդեն ոստայնանկների մոտ ևս կատարվում է աշխատանքի ավելի լայն բաժանում ու ստեղծվում են մի շարք առանձին արհեստներ. մեր պատմիչները հիշատակում են կտավագործի, բեհեզագործի, կապերտագործի, գորգագործի, ջահարարի, ներկարարի և այլ մասնագետ արհեստավորների: Նույնը կարելի է ասել նաև սառաջության, կոշիկարության և մյուս արհեստների վերաբերյալ: Այս բոլորը ցույց է տալիս թե աշխատանքային ինչպիսի խորը բաժանում գոյություն ունեւր արհեստների ներսում:

Ինչպես նշեցինք, ապրանքափոխանակության զարգացումը ուժեղանում է հատկապես X դարից հետո: Այդ շրջանում քաղաքային տնտեսությունը, որ ուժեղ կերպով կապված էր միջազգային առևտրի հետ, իր բնույթով բոլորովին տարբերվում է գյուղի տնտեսությունից և հետզհետե այդ երկուսի մեջ հակասությունն ավելի է խորանում: Ինչպես մի շարք երկրների, նույնպես էլ Հայաստանի միջնադարյան քաղաքներում գերիշխում էր

մանր ապրանքային արտադրությունը՝ շնորհիվ այն բանի, որ արտադրողը (արհեստավորը) տեր էր արտադրության գործիքների և՛ ճորտ գյուղացու համեմատությամբ՝ ավելի ազատ էր ու արտոնյալ, թեև հարկատու էր պետությանը և որոշ շահով կախման մեջ էր ֆեոդալից: Եթե արհեստավորը ֆեոդալից լրիվ կախման մեջ լիներ, ինչպես շինականը, պարզ է, որ նա հնարավորություն չէր ունենա բավարարելու շուկայի պահանջները: Ըստ պատմական փաստերի, արհեստավորները պետության և ֆեոդալի նկատմամբ ունեցել են կոռային պարտավորություն, մասնակցել են պետական նշանակություն ունեցող կառուցումներին ու առանձին ֆեոդալական իշխանների կողմից ձեռնարկած շինարարական աշխատանքներին: Պատմիչների մոտ հիշատակված հարկերից բաժը և դոնակիրը, մեր կարծիքով, ո՛չ միայն վերաբերում են առևտրականներին, այլև արհեստավորներին, մասնավանդ, որ այդ շրջանում արհեստավորը միաժամանակ իր ապրանքի վաճառողն էր և՛ որպես վաճառող՝ առևտրական, որը պարտավոր էր մուծել պետական հարկ մաքսի ձևով: XIII դարի պատմիչ Կ. Գանձակեցու և վիմական արձանագրությունների տվյալներից երևում է, որ մոնղոլների տիրապետության օրով, ինչպես և դրանից առաջ, հարկադրման են ենթարկվել նաև արհեստավորները:

Բազմաթիվ հիշատակություններ կան նաև դրամական կուտակումների մասին: Մատենագրական տվյալներն ապացուցում են, որ ֆեոդալներից շատերն իրենց եկամուտների խոշոր մասը պահում էին գանձի ձևով, իսկ այդ գանձի արագ կուտակումը կարող էր տեղի ունենալ միայն առևտրա-վաճառուական կապիտալի զարգացման պայմաններում: Հիշատակում են նաև կարմիր դուկատի մասին. ճար անունով մեկը գրում է, թե իր հայրը դեռ է Գետիկը 40 հազար կարմիր դուկատով. մի ուրիշ տեղ հիշատակում են 10 հազար սպիտակի (արծաթ դրամ) մասին և այլն:

XIII դարի սկզբներին առևտրա-վաճառուական կապիտալի ներկայացուցիչներից

էին Տիգրան շոնենցը, ավելի ուշ՝ Ավետենց
Սահմադիրը և մանազկերացի Ումեկը: «Հիշ-
յալ Ումեկը ամենաազգի ընկնող ներկայա-
ցուցիչն էր հայ ազգի առևտրական բուրժուա-
զիայի, որ XIII դարում անուն էր հանել իր
ձեռնարկութուններով և, ի միջի այլոց, Թիֆ-
լիսում 1251 թվականին Կաթողիկե եկեղեցու
(այժմ Մեյգանի սուրբ Գեորգ) կառուցու-
մով, իսկ նրա երեք թոռները՝ Սուջահաթ,
Առյուծ և Ջալապը՝ Վանքի եռասեղան և եռա-
գմբեթ տաճարի շինութամբ»¹: Խոշոր վաշ-
խառու և առևտրական շոնենցը իր ձեռքումն
էր կենտրոնացրել մեծ քանակությամբ կալ-
վածքներ, որ ձեռք էր բերել գնման և կամ իր
մոտ գրավ դրած հողերի հաշվին: Արձանա-
գրական տվյալներից երևում է, որ անեցի
հայ փողատեր Սահմադիրը 1264 թ. գնում է
Երևանը իր շրջակայքով՝ «հողով և ջրով»: Հողատիրությունն այլևս ժառանգարար չէր
անցնում մեկից մյուսին. հողերը, այգիները,
ջրաղացները, ձիթհանները, հյուրանոցները,
քարվանսարանները, արհեստանոցներն ու
խանութները ձեռք էին բերվում փողով:

XII դ. հաջորդող արձանագրությունների
մեջ բազմաթիվ հիշատակություններ կան
կրպակների, այգիների, այլևայլ կալվածք-
ների ու արդյունագործական ձեռնարկների
գնման, կամ իրենց «հոգու փրկության» հա-
մար վանքերին նվիրելու դեպքերի մասին:
Եկեղեցիներին նվիրում էին ո՛չ միայն սեփա-
կան կալվածքները, այլև գանձով գնածները,
որոնք ցույց են տալիս, թե հողը դարձել էր
առևտրի առարկա, դրա հետևանքով ավելի էր
ուժեղանում վաշխառուական կապիտալը, որ
իր կուտակումը կատարում էր ի հաշիվ ստո-
րին խավերի:

XII — XIII դարերում է՛լ ավելի, քան նա-
խորդ դարերում, զարգանում է քաղաքային
կյանքը: Անիում և Հայաստանի մյուս խոշոր
քաղաքներում ձևավորվում և ուժ է ձեռք բե-

րում քաղաքային դասը՝ արհեստավորները և
առևտրականները: Ներքին շուկայի լայնաց-
ման հետևանքով առևտրի մեջ էին ներգրավ-
վում նույնիսկ քաղաքամերձ ավանները:
Վաշխառուական կապիտալը կատարում էր
իր քայքայիչ դերը քաղաքում և գյուղում: Այս
պայմաններում շուկայի գների կանոնավոր-
ման հարցը պետք է որ զբաղեցներ արհես-
տավորությանը: Վերջինս պետք է հանդես
գար միացյալ ուժերով, որպեսզի դիմադրեր
Ֆեոդալների, առևտրականների, ու վաշխա-
ռուների ոտնձգություններին: Միևնույն ար-
հեստի մարդիկ համախմբվում էին առանձին
եղբայրությունների — համաքաղական կազ-
մակերպությունների մեջ, ղեկավարությունը
հանձնելով ընտրովի ավագներին:

Համաքրությունները քաղաքներում ունեին
առանձին թաղեր, որոնց մասին կան վկայու-
թյուններ վիճական արձանագրություննե-
րում²:

Հայաստանի արհեստավորական եղբայ-
րությունները հիմնականում նման էին Եվրո-
պայի, Բյուզանդիայի և Միջին Ասիայի քա-
ղաքներում գոյություն ունեցող ցեխերին,
համաքրություններին:

Միջնադարյան նշանավոր հայ գործիչնե-
րից Մխիթար Գոշը և Վարդան Այգեկցին
իրենց առակներում նշում են ո՛չ միայն ար-
հեստավորական կազմակերպությունների
միջև տեղի ունեցած վեճերը, այլև Ֆեոդալ-
ներին ու վաշխառուներին հիշեցնում են, որ
չպետք է շինականներին ու արհեստավորնե-
րին ենթարկել ծանր հարկադրման, որովհետև
նրանք կարող են միանալ ու ապստամբել:
Գոշը իր մի շարք առակներում խոսում է ու-
ժեղների կողմից թուլյերին արհամարհելու
փաստի մասին, իսկ Վարդան Այգեկցու
առակներում դասակարգային ներհակու-
թյունն ավելի սուր կերպով է արտահայտ-
վում. օրինակ, մի առակում նա ասում է. աշ-
խարհում մարդիկ կան, որոնք միշտ աշխա-
տում և վաստակում են ինչպես մեղուներ,

¹ Կ. Կոստանյան, Վիճական տարեգիր, էջ 95,
78, 169, 223:

իսկ թագավորները, իշխանները և հոգևորա-
կաններն ուտում են նրանց վաստակը. կամ
մի այլ տեղ գրում է, որ հարուստները ծծում
են ժողովրդի ուղեղը և հաճախ է պատահում,
որ աղքատը դրանից մեռնում է:

XIII—XIV դարերի սոցիալական անար-
գարությունների դեմ իր բողոքն է արտահայ-
տել միջնադարյան բանաստեղծ Ֆրիկը: Նրա
բանաստեղծություններից շատերը ուղղված
են մոնղոլական հարկային ծանր քաղաքա-
կանության դեմ:

Հայաստանի խաղաղ կյանքը խախտվում
է սկսած XIII դարի 30-ական թվականներից,
մոնղոլական արշավանքների ժամանակ, երբ
երկիրն ավերման ու կողոպտման է ենթարկ-
վում: Մոնղոլական հրոսակախմբերն իրար
ետևից գրավում են Հայաստանի քաղաքները,
չնայած սրանց (քաղաքների), մանավանդ
Անիի, բնակչության հերոսական դիմադրու-
թյանը:

Մոնղոլական տիրապետության ժամա-
նակ, հայ խոշոր ֆեոդալական տներից մի
քանիսը դարձան նրանց վասալները, մասամբ
վերականգնելով իրենց տերունական իրա-
վունքները, պարտավորվելով հարկ վճարել և
իրենց զորքով օգնել նրանց:

Մոնղոլական նվաճումներից զերծ մնաց
միայն Կիլիկիայի հայկական թագավորու-
թյունը: Մոնղոլական ավերիչ կարգերում և
դաժան լծի տակ ամենից շատ տուժեց հայ
աշխատավորությունը: Ապստամբական փոր-
ձերը ճնշվում էին դաժանորեն: Գյուղացիու-
թյան շահագործումը հետզհետե ավելի հրե-
շավոր շափերի էր հասնում: Հարկադրման
էին ենթարկվում բոլոր տեսակի եկամուտնե-
րը և աշխատունակ տղամարդիկ: Այդ բաղ-
մազան հարկերից հիշենք՝ մալը, դամղան,
կոպչուրը, թաղարը, նեմրին: Բացի պետա-
կան հարկերից, գյուղացիությունն ուներ որոշ
պարտավորություն ֆեոդալների նկատմամբ
և տալիս էր տասանորդ նաև եկեղեցուն:

Մոնղոլական խաների ամբողջ քաղաքա-
կանության էությունն այն էր, որպեսզի
նվաճված երկրներում ոչնչացվի խոշոր հո-

ղատիրությունը: Այդ նպատակով էլ աշխար-
հիկ ֆեոդալներից խլում էին նրանց կալ-
վածքները, բայց որոշ ժամանակ եկեղեցուն
տալիս էին բավականին արտոնություններ,
որպեսզի կարողանան նրա միջոցով ամրաց-
նել իրենց դիրքերը:

Վերոհիշյալ հանգամանքը նկատի ունե-
նալով, հայ ֆեոդալներն իրենց կալվածքների
մի զգալի մասը նվիրում էին վանքերին,
որոնց մասին վկայում են այդ դարերի բազ-
մաթիվ վիճական արձանագրությունները:
Ֆեոդալական կալվածքների մի մասն էլ անց-
նում է վաճառականների, վաշխառուների
ձեռքը, որոնց դիմաց վճարում էին բավական
չնչին գումար:

Այդ ժամանակ առևտուրը գերազանցորեն
տարանցիկ բնույթ էր կրում, ներքին շուկա-
յական հարաբերությունները սահմանափակ-
վել էին և այլևս չէին նպաստում արհեստա-
գործական և գյուղատնտեսական արտա-
դրանքների վաճառմանը: Այդ բոլորի պատ-
ճառը մոնղոլների վարած ծանր հարկային
քաղաքականությունն էր և ներքին ուժերի
մասնատումը, որը հասցրեց երկիրը ոչ միայն
տնտեսական, այլև քաղաքական ճգնաժամի:

Հայաստանի հյուսիսային մագիստրալի
վրա ընկած քաղաքները, զրկվելով առևտրից
ստացվող եկամուտից, խիստ տուժում էին
նաև ներքին արտադրության քայքայումից,
որը նրանց եկամտի հիմնական աղբյուրն
էր: Բացի ծանր հարկերից, նաև այդ էր պատ-
ճառը, որ XIV դարի սկզբներին Հայաստանից
սկսվում է մեծ արտագաղթ, ամայանում է
հյուսիսային քաղաքների մեծ մասը՝ հատկա-
պես Անի քաղաքը: Գարի վերջին արդեն
Անին նմանվում էր գյուղի, իսկ Գվինը՝ որ-
պես քաղաք՝ համարյա դադարել էր գոյու-
թյուն ունենալուց: Երկրի արևմտյան քաղաք-
ները նույնպես կորցրել էին իրենց նախկին
դերը: Արհեստագործությունը զրկվել էր զար-
գացման բոլոր հնարավորություններից: Անիի
արհեստավորների մի ստվար մասը հասնում
է նույնիսկ Վուլգայի ափերը և Ղրիմ:

XIV — XVI դարերում Ղրիմը, հատկապես

¹ Կ. Մելիքսեթ-Քեհյ, XIV դարու Ասիանի
որդի Սարգսի բառարանից հաղված գյուղ. արձանա-
գրություն մասին: Տեղեկագիր Հայկական ՍՍՌ ԳԱ,
1946, № 7, էջ 36:

Կաֆա քաղաքը, դառնում է հայկական կուլտուրայի օջախներից մեկը: Ղրիմի հայկական գաղութը կապված էր Սև ծովի արևելյան ափերի և Հյուսիսային Կովկասի հայաբնակ վայրերի հետ: Վերջինները Ղրիմի հայ առևտրականների միջոցով կապվում էին նաև ռուսական քաղաքների հետ:

XI — XIV դարերից սկսած հայ գաղութներ են ստեղծվում Մոլդավիայում, Գալիցիայում, Բուկովինայում և այլ վայրերում:

XIV դարից Արևմտյան Ուկրաինայի մայրաքաղաք Լվովը դարձել էր Եվրոպայի հայ գաղութների մեջ ամենախոշոր և կուլտուրական կենտրոնը, որտեղ կար զարգացած արհեստագործություն և առևտուր:

XI դարից սկսած, դեռևս սելջուկյան արշավանքներից էլ առաջ, Բյուզանդական կայսրությունը բռնի ուժով Հայաստանից գաղթեցրեց ահազին բազմություն, հատկապես երկրի ռազմական ուժը: Սելջուկյան արշավանքների ժամանակ այդ արտագաղթին էլ ավելի ուժեղացավ դեպի արևմուտք: Այդ մեծաքանակ բնակչության մի մասը բնակություն հաստատեց լեռնային Կիլիկիայում, և 1080 թվականից հիմք դրվեց հայկական Ռուբինյան իշխանությանը:

Կիլիկիայի հայ իշխանները, պայքարելով Բյուզանդական կայսրության դեմ, հետզհետե ընդարձակեցին իրենց սահմանները, տիրեցին նաև դաշտային Կիլիկիայի արգավանդ գավառներն ու առևտրական քաղաքները՝ Տարսոնը, Ադանան, Մամեստիան, Այասան, որոնք ընկած էին տարանցիկ առևտրական ճանապարհի վրա ու առևտրական հարաբերություններով կապված էին Փոքր Ասիայի, Սիրիայի, Կոստանդնուպոլսի և Սևծովյան մյուս կարևոր նավահանգիստների հետ:

Հայկական Կիլիկիան իր ծաղկման շրջանն ապրեց հատկապես Լևոն II-ի թագավորության օրով, որի ժամանակ Կիլիկիան երկիրը հզորացավ քաղաքականապես, կուլտուրապես ու տնտեսապես: Կենտրոնը դարձավ Սիս քաղաքը: Վերոհիշյալ պայմանները հնարա-

վորություն տվեցին զարգացնելու գյուղատնտեսությունը, արհեստագործությունն ու առևտուրը: Ավելի ուժեղացան առևտրական հարաբերությունները, մի կողմից՝ Եվրոպայի, մյուս կողմից՝ Ասիայի հետ:

Կիլիկիան ուներ հարուստ հանքային բազա, որը նպաստեց մետաղագործության հետ կապված մի շարք արհեստների զարգացմանը: Հիշենք թեևուզ 1285 թվականի հատուկ պայմանագիրը, կնքված եգիպտական սուլթանությունից ու Կիլիկիայի հայկական թագավորության միջև, որի համաձայն ամեն տարի Կիլիկիան պետք է արտահաներ 10 հազար երկաթյա ձող: Կիլիկիան հարուստ էր նաև ոսկու և արծաթի հանքերով, իսկ Տավրոսի լեռներում կար մեծ քանակությամբ կապար:

Հայկական Կիլիկիայի հարուստ և առատ արտադրանքները հնարավորություն էին ըստեղծել տեղում զարգացնելու անասնապահությունը, որ առատ հումք էր մատակարարում բրդյա գործվածքների համար: Բացի այդ, Կիլիկիայում հնարավորություն կար զարգացնելու կուլտուրական բույսերի մշակումը (բամբակ, վուշ, կանեփ), որը նույնպես նպաստում էր բազմատեսակ գործվածքների արտադրությանը:

Կիլիկիայի Տարսոն, Ադանա, Մամեստիա, Այասա և այլ հարուստ քաղաքներում զարգացած էին թե՛ առևտուրը և թե՛ արհեստի բոլոր ճյուղերը, որոնք ո՛չ միայն բավարարում էին ներքին շուկայի պահանջը, այլև արտահանում էին երկրից դուրս լավագույն գործվածքներ, գորգեր, ոսկյա և արծաթյա ձեռարկեստի նմուշներ:

Կիլիկիայում զարգացած արհեստներից էին՝ մետաղագործությունը իր տարբեր ճյուղերով, ջուլհակությունը, գորգագործությունը, կաշեգործությունը, հյուանությունը և այլն: Այդ արհեստների մեջ ավելի առաջ էր գնացել ոսկերչությունը, տալով ավելի բարձր գեղարվեստական արժեք ներկայացնող ոսկե և արծաթե իրեր ու զարդեր:

Ինչպես բուն Հայաստանում, այնպես էլ Կիլիկիայում արհեստավորները ընդգրկված

էին «եղբայրության» (համքարային կազմակերպության) մեջ և ունեին իրենց հատուկ թաղամասերը: Սակայն Կիլիկիայի զարգացման ու ծաղկման շրջանը երկար չտևեց: Այդ քաղաքները ավերվեցին հատկապես եգիպտական մամլուքների արշավանքներից: Կիլիկիայի հայկական թագավորության անկումը տեղի ունեցավ, մի կողմից, ներքին ֆեոդալական կենտրոնախույս ձգտումների ուժեղացման պատճառով, մյուս կողմից՝ արտաքին հարձակումների հետևանքով, որոնք XIV դարի վերջին ոչնչացրին Կիլիկիայի անկախությունը:

Մոնղոլական իշխանության քայքայմանը հաջորդող թյուրք-թաթարական խանների կատաղի պայքարը, որ սկսեց XIV դարի կեսից, և ապա Լենկ-Թեմուրի արշավանքները, Ղարաղոյունյունների ու Աղղոյունյունների պայքարն ու տիրապետությունը ավելի քան ավերեցին երկիրը:

Թեմուրի արշավանքների ծանրությունը ընկած էր հայ գյուղացիության վրա, որովհետև նրանք, բացի ֆեոդալական պարտավորությունից ու հոգևորական հարկից, հարկատու էին նաև պետությանը. այս բոլորին ավելանում էր Լենկ-Թեմուրի բանակը կերակրելու և խնամելու հոգսը: Ծառ ծանր էր նաև արհեստավորների վիճակը, նրանք նույնպես հարկ էին վճարում պետությանը, իսկ արհեստավորներից շատերին գաղթեցնում էին Միջին Ասիա՝ Սամարղանդ՝ աշխատեցնելու համար:

XV — XVI դարերում, անվերջ պատերազմների ու գերեվարությունների ընթացքում, մեծ թվով հայ գերիներ թշվեցին Եգիպտոս, Արաբիա, Բաղդադ, Միջին Ասիա, որպես վաճառքի ապրանք:

Կոտորածներից, գերեվարությունից ու արտագաղթից հետո բուն Հայաստանում արհեստագործությունը և համքարային կազմակերպությունները կորցրին իրենց նշանակությունը. դրան նպաստեցին մանավանդ անընդհատ պատերազմներն ու ծանր հարկադրման հալածանքները:

Հայաստանի քաղաքներից շատ քչերն էին, որ պահպանել էին առևտուրն ու արհեստը: Այդպիսի քաղաքներից XV դարում աչքի էր ընկնում Երևանը, որը 1440 թվականին դարձավ Արևելյան Հայաստանի վարչական կենտրոնը:

Հետագայում, հատկապես XVII դարում, Երևանի դերն ու նշանակությունը ավելի է մեծանում և քաղաքը դառնում է ո՛չ միայն վարչական, այլև խոշոր առևտրա-արհեստավորական կենտրոն:

XVI դարում առաջ են գալիս փոքր քաղաքներ, ինչպես Զուլախ, աշխուժանում են Կարինը, Վանը, Երզնկան, Կարսը, Մուշը և այլ քաղաքներ: Վերոհիշյալ քաղաքներում արտադրում են ընտիր կտավներ, մահուդներ, մետաքսյա կտորներ, հանգուցավոր գորգեր, կապերտներ և այլն, սկսում է զարգանալ ոսկերչությունը, զինագործությունը, սառը զենքի կողքին հանդես է գալիս հրազենը:

Վերոհիշյալ քաղաքները, սակայն, հիմնականում, իրենց գոյությունը դեռ պահպանում են տարանցիկ առևտրի շնորհիվ:

XVI դարի սկզբից մինչև XVIII դարի 30-ական թվականները, որոշ ընդհատումներով, Հայաստանը պատերազմական թատերաբեմ էր օսմանյան թյուրքիայի և Պարսկաստանի միջև: Այդ կռիվների ընթացքում մի քանի անգամ Հայաստանը բաժանվում է հիշյալ երկու արևելյան բնակավայրությունների միջև:

Շահ-Աբասի պատերազմների ժամանակ Արևելյան Հայաստանի բնակչության մեծ մասը, որոնց թվում նաև մեծ քանակությամբ արհեստավորներ, 1604 թվականին գաղթեցին դեպի Պարսկաստանի խորքերը: Քայքայվեց Երևանի և Հին Զուլախի առևտրա-արհեստավորական դասը:

1639 թ. դաշնագրից հետո, որ կնքվեց Իրանի և թյուրքիայի միջև, երկար ժամանակով զաղարեցին պատերազմական գործողությունները: Հայաստանից թշված բնակչությունը մասը՝ հետզհետե վերադառնալով, տեղում մնացած իրենց հայրենակիցնե-

րի հետ կրկին ձեռնամուխ եղան քաղաքների և գյուղերի վերաշինմանը, առևտրի ու արհեստների զարգացման գործին: Սակայն հայ աշխատավոր ժողովուրդը կրկնակի շահագործվում էր խանների ու փառանների կողմից: Սրանք անխնա կեղեքում էին գյուղացիներին և արհեստավորներին. անգամ ապահովված չէր նրանց ֆիզիկական գոյությունը:

Այդ դարերի մասին հետաքրքիր տեղեկություն է տալիս Եսայի Հասան Ջալալյանը, որից պարզվում է, որ XVII — XVIII դարերում ծանր հարկադրման էին ենթարկվում ո՛չ միայն գյուղացիությունը, այլև վաճառականներն ու բոլոր տեսակի արհեստավորները:

Պատմիչը, խոսելով XVII — XVIII դարի պարսկա-օսմանյան բռնակալների կողմից Հայաստանի բնակչության հալածանքների, թալանի և հարկադրման մասին, գրում է.

«Եւ ցրուեցան զօրքն [պարսից] ընդ երկիրս և ընդ գիւղօրայս ի թիւ արկեալ գրովն, և բանդի յոյժ ծանր էր լուծն և ոչ կարէին տանել, վասն որոյ շարշարէին, կեղեքէին և շարդելով առնուին:... Նույնպէս ի վաճառականաց, և յամենայն արուեստաւորացն առին: Եւ այսպէս ամի ամի զգլուխսն համարէին, և հարկահանքն եկեալ ճշտիւ առնուին: Յետ այսորիկ միւս ևս կերպիւ հարկս եղին և անուանեցին զայս ապիֆուրան, դարձեալ միւս ևս եղին և զայն ասացին շահգադի ախրաջաթ, միւս ևս յաւելին, և անուանեցին շեշտիմար, և զայս երեքպատկեցին...»¹:

XVII — XVIII դարերում Հայաստանի աչքի ընկնող քաղաքներն էին Երևանը, Կարսը, Կարինը, Վանը, Երզնկան, Բաղեշը, Բայազետը, Մուշը և այլն: Վերոհիշյալ քաղաքները շրջապատված էին շատ այգիներով և ընդարձակ վարելահողերով: Բացի պետական պաշտոնյաներից, քաղաքներում ապրում էին արհեստավորներ, վաճառականներ, մանր առևտրականներ և չքավոր տարրեր. վերջինները կազմում էին զգալի տոկոս: Սրանք ապրում

էին օրավարձով, աշխատում էին որպէս մշակներ շինարարության վրա և արդյունագործական մանր ձեռնարկներում, որպէս վարձու բանվորներ:

Քաղաքներում զարգացած էին արհեստների մի շարք ճյուղեր՝ դարբնություն, պղնձագործություն, ոսկերչություն, նալբանչություն, զինագործություն, ջուլհակություն, գորգագործություն, ներկարարություն, սառաչություն, կոշկակարություն, հյուանություն և այլն: Սրանք տեղավորված էին առանձին թաղամասերում, նույն պրոֆեսիայի արհեստավորները ընդգրկված էին համաբնություններում: Արհեստավորների մեջ կային վարպետներ, ենթավարպետներ, որոնք ունին մեծ թվով աշակերտներ:

XVIII — XIX դարերի համաբնային կազմակերպությունների մեջ ընդգրկված վարպետների և աշակերտների թվի մասին մոտավոր պատկերացում ունենալու համար անհրաժեշտ ենք համարում բերել Ս. Եղիազարովի աշխատության մեջ¹ բերած այն փաստաթուղթը, որը վերաբերում է ո՛չ միայն Թիֆլիսի, այլև Երևան, Գյումրի-Լեւինական և Ախալցխա քաղաքների համաբնությանը:

Ինչպէս արհեստները, այնպէս էլ առևտուրը XVII, հատկապէս XVIII դարերի ընթացքում է՛լ ավելի են ընդարձակվում: XVII դարից սկսած հայ վաճառականներն առևտրական հարաբերություններով կապված էին մանավանդ Ռուսաստանի հետ:

Հայ առևտրականները Մոսկվայում և Աստրախանում ունեին հայկական գաղութներ, որտեղ նրանք հիմնել էին առաջին իջևանատները: Այդ կապերը Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարի օրով ավելի ուժեղ արտահայտվեցին Նոր-Ջուլայի առևտրականների միջոցով, որոնք՝ մեծ արտոնություններ ստանալով ցարից՝ իրենց ձեռքը վերցրին նույնիսկ մետաքսի մենաշնորհը:

XIX դարի առաջին քառորդում, Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելուց հետո միայն բարենպաստ պայմաններ ստեղծվեցին երկրի տնտեսական-հասարակական կյանքի զարգացման համար: 1828 — 1829 թթ. Պարսկաստանից և Թյուրքիայից Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցած Արևելյան Հայաստան փոխադրված 150 հազար հայ բնակչությունը ո՛չ միայն ստվարացրեց գյուղական բնակչության շարքերը, այլև արհեստավորական մեծ մասսա բնակվեց

Անդրկովկասի քաղաքներում և զարկ տվեց արհեստագործության զարգացմանը: Կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման հետ միասին, 70—80-ական թվականներից սկսեց բավական դանդաղ քայքայվել արհեստագործությունը, տեղի տալով երկիրը ներհոսող արդյունաբերական ապրանքին, իսկ արհեստավորները իրենց հերթին ստվարացրին Անդրկովկասի պրոլետարիատի շարքերը:

¹ Ե ս ա յ ի կ ա թ ո ղ ի կ ո ս Հ ա ս ա ն - Ջ ա լ ա լ ե ա ն, Պատմություն համառոտ Ազոուանից երկրի, Երուսաղեմ, 1868, էջ 15—16:

¹ См. С. Егн аз а р о в, Исследования по истории учреждений в Закавказьи, часть II, Городские цехи. Казань, 1891, стр. 379—380.

Գ Լ ՈՒ Ն Ե Ր Կ Ր ՈՐ Գ

Մ Ե Տ Ա Ղ Ա Գ Ո Ր Ծ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Ա. ՀՈՒՄ ՆՅՈՒԹԻ ԲԱԶԱՆ

Հայաստանում մետաղագործության ճյուղին պատկանող արհեստների զարգացման համար կար հուսման հարուստ բազա, որովհետև Հայկական բարձրավանդակը հարուստ է եղել բազմաթիվ մետաղահանքերով (կրկաթ, պղինձ, ոսկի, արծաթ): Գեոստրուկտուրային հարուստ է եղել մետաղին, մշակել և օգտագործել են այն, իսկ միջին դարերում, բնականաբար, մետաղագործությունը տեսնական տեսակետից ավելի է կատարելագործվում ու զարգանում: Հայկական բարձրավանդակի հանքերի մասին մեզ տեղեկություններ են հաղորդում հունա-հռոմեական պատմիչները, որոնց փաստերը վերաբերում են ավելի հնագույն շրջանին, իսկ ավելի ուշ շրջանի մասին մենք ունենք վկայություններ հայ և արաբ պատմիչների մոտ:

Հույն պատմագիրները (VI դար մ. թ. ա), հենվելով հին աղբյուրների վրա, վկայում են, որ Աև ծովի հարավ-արևելյան երկրներում ապրում էր խալիպ անունով վարժ ու փորձված երկաթագործ մի ցեղ, որի անունը հույների մեջ դարձել էր անվանական բառ՝ «խալիպ», որով նրանք անվանում էին պողպատը, մշակված երկաթի այդ ամենաբարձր տեսակն ու ամենազովար դարբնումի արդյունքը¹:

¹ Տես Ս. Ս ա մ վ ե լ յ ա ն, Հին Հայաստանի կուրուրան, Բ. հատ., էջ 14:

Հույն պատմիչներից Ստրաբոնն է, որը տալով Սպերի շրջանի նկարագիրը, նշում է, որ Սիսապիթիտիս (Սպեր) երկրի մեջ կարալայի մոտ գտնվում էին ոսկու հանքեր, ուր Ալեքսանդր Մեծն ուղարկեց Մենոնին գործով սակայն վերջինս տեղացիներից սպանվեց¹: Այնուհետև Ստրաբոնը հիշատակում է ուրիշ հանքերի մասին, ինչպես սանդիքս, որ կոչվում է նաև «հայկական գույն» և նման է կալքեյի (ծիրանի-խեցի)²: Այս փաստը ապացուցում է, որ իրոք IV դարում նախքան մեր թվագրությունը, հույներին արդեն հայտնի են եղել Սպերի ոսկու հանքերը, ուր մակեդոնացի աշխարհակալի կողմից ուղարկվել է Մենոն զորավարն իր զորքով՝ ոսկու հանքերը գրավելու համար, սակայն նա հանդիպել է խիստ դիմադրության տեղի բնակիչներից, որոնք խեղդամահ են արել նրան ու այդպիսով խափանել հանքերի գրավումը: Ստրաբոնը հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում նաև հանքերում աշխատողների վերաբերյալ: Երբ նա խոսում է խալիպի մասին, որ կից էր Սպերին, պատմում է, որ այդ երկիրը հարուստ է մետաղե հանքերով՝ երկաթով ու արծաթով, որ այդտեղ ապրող լեռնցիները քիչ են զբաղվում երկրագործու-

¹ Ս տ ռ ա բ ո ն, Գ ի ռ թ Ժ Ա, Գ Լ, Ժ Գ, Հ. Ա ճ ա ո յ ա ն ի թ ա ռ գ մ ա ն ո թ յ ա մ բ, Երևան, 1940, էջ 61:

² Ն ու յ ն տ ե ղ ու մ:

թյամբ և հիմնականում շահագործում են հանքերը¹: Իսկ հույն պատմիչներից Պլինիոսը գրում է. «Ը դրանց Կովկասեանց ընդ լեռինս Կորդուացույ Վալլք, Սուարնք ազգք աննուաճելիք, բայց բրոզք են հանքաց սուկույ»², իսկ Պրոկոպիոս Կեսարացին, որ մասնակցել է Միջագետքում և Փոքր Ասիայում տեղի ունեցած արշավանքներին, որպես սկանառես, իր «Պարսկական պատերազմներ» երկի մեջ հիշում է երկու բերդի անուն՝ «Փարանդիոն և Բոլոն»³, սրանց մոտ եղել են ոսկու հանքեր, որոնք շահագործվել են հանքերի վրա վերակացու նշանակված Սիմեոն անունով մի հայի կողմից⁴:

Հայաստանի բոլոր տեսակի հանքերի մասին հայ պատմագիրները հիշատակում են զանազան կապակցությամբ: Հայ պատմիչներն ընդհանրապես շատ քիչ տեղեկություններ են տալիս ո՛չ միայն Հայաստանի տնտեսական վիճակի, կենցաղի և արհեստների ու նրանց մշակույթի մասին, այլև մեր երկրի բնական հարստությունների ու նրանց օգտագործման վերաբերյալ: Հայ պատմիչներից Մ. Խորենացին Հայաստանի նահանգների կենդանական և բուսական աշխարհի նկարագրի մասին խոսելիս տալիս է թուրքիկ տեղեկություններ նաև հանքերի վերաբերյալ: Ղազար Փարպեցին հանքերի մասին հիշատակում է, երբ խոսում է Արարատյան դաշտի բերքատվության մասին:

Նույն Ղ. Փարպեցին Հայաստանի ոսկու հանքերն է հիշատակում, երբ խոսում է ոմն իշխանի ապստամբության մասին Վահանի դեմ. «Երթեալ լինէր ամբաստան զՎահանայ

¹ Տես Ս տ ռ ա բ ո ն, Գ ի ռ թ Ժ Ա, Գ Լ, Ժ Գ, Հ. Ա ճ ա ո յ ա ն ի թ ա ռ գ մ ա ն ո թ յ ա մ բ, Երևան, 1940, էջ 61:

² Ի ն ճ ի ճ ե ա ն, Հ ն ա խ ո ս ու թ իւ ն, Ա. հատոր, Վենետիկ, 1835, էջ 186:

³ Ը ս ա Ղ. Փ ա ռ պ ե ջ ու Վ ար ա ն դ ի ո ն և Բ ո լ ո ն բ ր ղ ե ռ գ տ ն վ ե լ են Բ ա ս ե ն ու մ, ի ս կ ը ս տ պ ռ ը ֆ. Ն. Ա ղ ո ն ց ի, այ գ հ ա ն ք ե ռ գ տ ն վ ու մ են Ս պ ե ռ ու մ:

⁴ Հ լ ո յ ն պ ա տ մ ի չ ն ե ռ ի վ կ ա յ ու թ յ ու ն ն ե ռ ք Հ ի ն Հ ա յ ա ս տ ա ն ի ո ս կ ու հ ա ն ք ե ռ ի և ն ռ ա ն ց տ ե ղ ի մ ա ս ի ն, Երևան, 1923, էջ 8:

առաջի թագաւորին Պերոզի, ասելով, թէ «Ինձ ի գործ ոսկէհատին շեռ ինչ մօտ երթալ. և իւր ժողովեալ զամենայն ոսկի աշխարհին՝ խորհի երթեալ առ կայսր և կամ յաշխարհն Հոնաց, և տուեալ զոսկին՝ կամի խնդրել զունդ և ապստամբել»¹:

Փ. Բյուզանդը, խոսելով Հակոբ Մծբնահայրապետի մասին, պատմում է, որ նա ճանապարհորդելով Ռշտունիքով՝ «գայր հասանէր ի լեառն երկաթահատացն և կապարահատացն»²:

Հայ պատմիչներից Ղևոնդ երեցը հիշում է, որ Հայաստանում բացվել են արծաթի հանքեր, որոնք օգտագործվել են Աբասյանների տիրակալության ժամանակ դրամական ճզնաժամը կանխելու համար: Արաբ պատմիչ Իբն-Ի Բատուտայի աշխատությունից տեղեկանում ենք, որ Երզնկայում կային պղնձի հանքեր և շինում էին պղնձե ամաններ ու «բայսուս»-ներ (աշտանակներ)³: Նույն պատմիչը, խոսելով Գյումուշ քաղաքի մասին, հիշում է, որ այդ քաղաքը շատ մեծ էր և շեն, որտեղ վաճառականներ էին գալիս Իրակից, Շամից և այդտեղ կան նաև արծաթի հանքեր⁴:

X դարի պատմիչ Մովսես Կաղանկատուացին հիշատակում է. «... Հատանի ի լերանցն ոսկի, արծաթ, պղինձ և դեղնախունկ»⁵: Նույն հեղինակը, խոսելով արհեստավորների մասին, հիշում է ոսկերիչներին. «Առաքեաց գործակալս ի վերայ ազգի-ազգի արուեստագործաց, որք զգիտութիւն ոսկէ-ծնութեան և արծաթահալութեան և երկաթահանութեան և պղնձագործութեան ունէին»⁶:

¹ Ղ. Փ ա ռ պ ե ջ ո յ Պ ա տ մ ո թ իւ ն հ ա յ ո յ, Թ ի Փ ի ս, 1907, էջ 256—257:

² Փ. Բ յ ու զ ա ն դ, Պ ա տ մ ո թ իւ ն հ ա յ ո յ, Թ ի Փ ի ս, 1912, էջ 38:

³ Տես Ի բ ն - Ի Բ ա տ ու տ ա, Երևան, 1940, թ ա ռ գ մ ա ն ո թ յ ու ն Հ. Ա ճ ա ո յ ա ն ի, էջ 31:

⁴ Ն ու յ ն տ ե ղ ու մ, էջ 29:

⁵ Մ. Կ ա ղ ա ն կ ա տ ու ա ջ ո յ Պ ա տ մ ո թ իւ ն Ա ղ ու ա ն ի ց ա շ խ ա Ր ՚ ի, Թ ի Փ ի ս, 1913, էջ 15:

⁶ Ն ու յ ն տ ե ղ ու մ, էջ 190:

Հետագա դարերում հայ պատմիչներից Կ. Գանձակեցին՝ մոնղոլական հարկային քաղաքականության մասին խոսելով, հիշում է, որ երկաթահանքերն ու աղահանքերը հարկի տակ էին գտնվում. նա միևնույն ժամանակ ավելացնում է. «Այլ և զծովակս, և զլիճս ձկնորսաց, և զերկաթահանս, զղարրինս»¹: Իսկ XII—XIII դարերում արար ճանապարհորդ Յակուտի աշխարհագրական բառարանում մատնանշված են երկաթի հանքեր Վարաթնունիքում և Բալուի մոտ, իսկ պղնձի հանքեր՝ Գուգարքում:

Հանքերի մշակման մասին մենք ունենք տեղեկություններ ավելի ուշ շրջանի մատենագիր Հակոբ Կարնեցու մոտ: Նա, լինելով XVII դարի պատմիչ՝ իր «Տեղագիր Վերին հայոց» փոքրիկ աշխատության մեջ հետաքրքրական տեղեկություններ է տալիս Գյումուշխանի հանքերի մասին. «Եւ անտի ուղիւ ի կողմն հիւսիսոյ ձորն է Ծանախոյ, ունի գիւր և փոքր բերդորայք... եւ ունի քաղաք զԿիւմիւշխանան... եւ բնակիչք սորա հայ և հոռոմք բազում... և ելանէ աստի ոսկի և արծաթ ընտիր բազում, ելանէ նաև պղինձ, արճիճ և երկաթ բազում, որ Արզրում և շըրջակայքն նորա ընուն»²:

2. Կարնեցու քաղվածքից պարզվում է, որ XVII դարում Հայաստանում մշակվել և օգտագործվել են ոսկու, արծաթի, պղնձի, երկաթի հանքեր, այն էլ մեծ չափով: Օտար և հայ պատմիչների վկայություններից պարզվում է, որ Հայկական բարձրավանդակը հարուստ է եղել բազմատեսակ մետաղահանքերով՝ երկաթով, պղնձով, անագով և արծաթով և որ այդ հանքերը շահագործվել են նաև օտար տիրապետողների կողմից, սակայն մշակվել են տեղացիների ձեռքով:

XVIII դարի հայ-ռուս փոխհարաբերության վերաբերող մի փաստաթղթից տեղեկանում ենք, որ 1724 թ. էլ լի Կարապետը,

¹ Կ. Գանձակեցի, Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 349:

² Հակոբ Կարնեցի, Տեղագիր Վերին հայոց, Վաղարշապատ, 1903, էջ 15:

երբ Պետրոս Մեծի կողմից ուղարկվում է Հայաստան որպես պատվիրակ, գալով Ղարաբաղ, իր ղեկուցագրերից մեկում տեղի հանքային հարստության մասին գրում է հետևյալը.

«Էս երկրումս արճըճի մագան շատ կայ, յէնց մագան կայ, որ յեփ խալէս՝ կէս վէ կէս դուրս գէ գոյ: Եւ պղինձ (ին), և արկաթին (երկաթին Վ. Ո.) շափ շկա: Եւ զօրայ շատ անխաէք»¹:

Որքան այս փաստաթղթում հիշատակվածը չափազանցված լինի, այնուամենայնիվ, ղեկուցողը հարկ է համարել կայսրությանը տեղյակ պահել Ղարաբաղի հանքային հարստության մասին:

Հանքային նման հարստությամբ առաջ էին Սյունիքը, Գուգարքը և այլ վայրեր, որոնք հետագայում ենթարկվեցին կանոնավոր շահագործման:

Ինչպես պատմական փաստերը ցույց են տալիս, դեռևս մեր թվագրությունից առաջ, նայիրցիների ժամանակ և հետագայում՝ IX — VIII դդ. ուրարտական տիրապետության օրով Հայկական բարձրավանդակը ենթակա է եղել արևելքում հղորացող ասորական բռնակալներին, իսկ հետագայում աքեմենյան Պարսկաստանի և հունա-հռոմեական կայսրությանը, և ապա՝ արաբների, սելջուկների, մոնղոլների ու պարսկա-օսմանյան բռնակալների հարձակումներին: Այդ բոլոր նվաճումների համար Հայաստանը ուներ ո՛չ միայն ռազմաստրատեգիական նշանակություն, այլև նա հարուստ էր բազմատեսակ հանքերով և, որպես բերքատու երկիր, խոշոր նշանակություն ուներ նվաճողների համար, իսկ XVII — XIX դարերում Հայաստանը հանդիսանում էր ապրանքնոր սպառող շուկաներից մեկը:

Վերոհիշյալ փաստերը մեզ հիմք են տալիս ասելու, որ Հայաստանում դարբնությունը

¹ Գ. Ա. Փ. Կ. Փ. Ց. Բ. Ա. 1739, № 2, 38 Ա. Ա. ք. և հ. մ. յ. ան, Մի էջ Անգրիոկասի ժողովուրդների և հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1953, էջ 38:

նր, պղնձագործությունը, ոսկերչությունն ու արծաթագործությունը զարգացնելու համար կային լայն հնարավորություններ:

Ք. ԳԱՐՐՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (IV—XVIII ԴԴ.)

Կովկասը և նրա հետ Հայաստանը, բրոնզե դարից սկսած, մետաղամշակման բնագավառում խոշոր դեր է խաղացել:

Էնեոլիթի շրջանում պղնձից պատրաստված արտագրության գործիքները որոշ չափով դուրս մղեցին քարե գործիքները և ավելի սահմանափակեցին նրանց օգտագործման շրջանակը, սակայն չկարողացան երկար իշխել, որովհետև պղնձը իր թույլ դիմացկունությամբ և փափկությամբ նսպատակահարմար չէր գործիքների ու զենքերի պատրաստման համար: Արտագործողական ուժերի հետագա զարգացման հետևանքով հնարավոր եղավ օգտագործել սկզբում բրոնզը և ապա երկաթը, որոնք իրենց դիմացկունությամբ հնարավորություններ ստեղծեցին մետաղագործության տեխնիկայի զարգացման համար, հատկապես երկաթի մշակման ու ձուլման բարդ ձևերը կիրառելու համար:

Ինչ խոսք, որ երկաթի մշակումը ավելի մեծ դժվարությունների հետ էր կապված, որովհետև պահանջում էր ավելի բարձր ջերմություն հալելու և ավելի կատարելագործված տեխնիկա՝ ձուլելու համար: Մշակման այդ դժվարությունները երկաթը դարձնում էին ավելի թանկարժեք, և այդ էր պատճառը, ինչպես նշել է պրոֆ. Պ. Սամվելյանը¹, որ երկաթը սկզբնական շրջանում (բրոնզե դարի վերջում) օգտագործել են զարդարանքներ և կամ բրոնզյա զենքերի դաստակներն ու օղբը պատրաստելու համար: Այդ հաստատվում է Լոռիի, Բայազետի, Գոլովինոյի և Սևանի քարակղզյա դամբարաններից հայտնաբերված նյութական մնացորդներով:

¹ Տես Պ. Սամվելյան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հ. II, էջ 15:

Երկաթի մշակումը հետագայում ցույց տվեց, որ բրոնզի համեմատությամբ այն ավելի դիմացկուն ու նսպատակահարմար է թե՛ գյուղատնտեսական գործիքներ և թե՛ զենքեր ու կենցաղային իրեր պատրաստելու համար:

Երկաթի գյուղը ունեցավ այն նշանակությունը, որ նա ընդմիջտ դուրս վանեց քարե գործիքները: Աստիճանաբար իր նշանակությունը կորցրեց նաև բրոնզը, թեև երկար դարեր դեռ պահպանեց իր գոյությունը, օգտագործվելով զարդեր, գործիքներ ու կենցաղային իրեր պատրաստելու համար:

Դեռ շատ հին ժամանակներից դարբնությունը եղել է մասսայական ու ամենից շատ տարածված արհեստը Հայաստանում: Քանի որ այդ արհեստը կապված էր ձուլելու և կոելու արհեստների հետ, և հատկապես ավելի շատ գյուղատնտեսական պահանջները բավարարելու համար, այդ պատճառով երկաթի գործածությունը մենք տեսնում ենք Հայաստանի բոլոր գյուղերում և քաղաքներում: Սկզբնական շրջանում, երբ դեռ թույլ էր աշխատանքի բաժանումը, դարբնությունը ընդգրկում էր մի շարք արհեստներ: Դարբինները երկաթից, պղնձից, բրոնզից պատրաստում էին ո՛չ միայն գյուղատնտեսական գործիքներ, այլև զենքեր ու տնային-կենցաղային իրեր, նույնիսկ զարդարանքներ: Ինչպես պատմությունից իմենք, Հայաստան են ներմուծվել դեռևս գիտենք, Հայաստան են ներմուծվել դեռևս հնագույն շրջանում շատ իրեր և արտահանվել որոշ նյութեր, որոնց հետ մենք ծանոթացանք նախորդ գլխում: Սակայն դարբնության արհեստի հետ կապված արտագրանքներ պատրաստվել ու մշակվել են տեղում: Օտար և հայ պատմիչների հաղորդումները, ինչպես տեսանք, հաստատում են, որ Հայկական բարձրավանդակում կար մետաղահանքերի հարուստ բազա, որոնց մշակումը, սկսած հնագույն ժամանակներից, կատարվում էր տեղացիների ձեռքով:

Դարբնության զարգացած և մասսայական արհեստ լինելը հաստատվում է պեղումների ընթացքում դամբարաններից, Դվինից ու

Անիից հայտնաբերված հարուստ նյութական մնացորդներով:

1937—39 թթ. պեղումների ժամանակ Գլին քաղաքի կենտրոնական թաղամասում հայտնաբերվել է դարբնի արհեստանոց, որը պատկանում է XII—XIII դարերի սկզբին¹: Այստեղ գտնվել է դարբնի պատրաստած առարկաների մի մեծ կույտ, որի մեջ նկատվում են կացնի, տապարի, գամերի, շղթաների հետքեր՝ քայքայված վիճակում. դարբնի արհեստանոցի մնացորդներ բացվել են հետագա տարիներին՝ 1946—52 թթ. պեղումների ժամանակ միջնաբերդում, կենտրոնական թաղամասում և ստորին պարսպի շրջակայքում: Դարբնի արհեստանոցի հետքեր հայտնաբերվել են նաև 1907 թվականին՝ Անիի հյուրանոցի մոտ, որտեղ պատրաստել են պղնձյա մանր իրեր՝ գամեր, գոտու մասեր (շափրաստներ, կոճակներ, ուլունքներ, կրծքի քորոցներ և այլն): Հետաքրքիրն այն է, որ այս արհեստանոցում գտնվել է շավարտած, կիսամշակ վիճակում շափրաստի մի նմուշ: Այս փաստն ինքնին հաստատում է, որ այդ արհեստանոցում պատրաստվել են գլխավորապես մանր տեսակի պղնձյա իրեր ու զարդեր: Վերահիշյալ արհեստանոցի աջ կողմում պեղումների ժամանակ գտնվել է քարից երկու օջախ², որոնցից մեկը ամբողջական է, իսկ մյուսը՝ կիսով շափ վնասված: Այդպիսի դարբնոցներ հավանորեն գոյություն են ունեցել Հայաստանի մի շարք գյուղերում ու քաղաքներում, որոնք դեռևս մեզ անհայտ են:

Չնայած դարբնությունը ամենից լայն ու տարածված արհեստն էր, որի կարիքը զգում էր Հայաստանի թե՛ գյուղի և թե՛ քաղաքի բնակչությունը, և մասսայական արտադրության համար շատ կարևոր տեղ էր բռնում, բայց և այնպես, հայ մատենագիրները,

¹ Տես Կ. Ղաֆաղբաջյան, Գլին քաղաքը և նրա պեղումները, էջ 154:
² Տես Ի. Ա. Օրբելի, Каталог Анийского музея древностей, стр. 108.

ինչպես մյուս արհեստների մասին, այնպես էլ դարբնության ու պղնձագործության վերաբերյալ որևէ հիշատակություն չեն տալիս, միայն երբեմն խոսում են պղնձե ու երկաթե իրերի մասին:

Դարբնության վերաբերյալ որոշ փաստեր են տալիս վիճակական արձանագրությունները և ձեռագրերի հիշատակարանները, որտեղ կարելի է գտնել անգամ դարբին արհեստավորների անուններ՝ նվիրատվության կամ այլ առիթով:

XIII դարի նվիրատվական մի արձանագրության մեջ կարդում ենք. «Ի թուխս Ուկթ [1213] ողորմութեամբն... ևս Աբղղմսեհ կրանականս Կոնդերս դարբին տուաք զսա երկու դուռն տներն ի սուրբ ուխտս Խժկաւնից...»: Դարբնության մասին կա նաև հիշատակված Հայաստանի Մատենադարանի № 695 ձեռագրի 187 էջում, որտեղ արտահայտված է ժողովրդի կարծիքն ու վերաբերմունքը այդ արհեստի նկատմամբ, ուստի անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ բերել այդ բաժնում հիշատակված մի շարք արհեստներից միայն դարբնության վերաբերվող տողերը.

«Ձինչ արուեստ կայ որ կու բանի, հանց ասեն դարբին տեսանես յերազի՝ մեծ մարդ է, թե ինքն դարբնութիւն առնի՝ գանձ գրտանէ. թէ լինի դարբին՝ զմարդու բանն յատեանն կատարէ...»²:

Մի ձեռագրական հիշատակարան տալիս է դարբնի բնութագրերը, թե ինչպիսի ժրաջան աշխատանք է կատարում նա. «Թուի Ուկթ [1223] տէր աստուած ողորմեսցի ի գաւառապետին Մրվան դարբնի, որ սարուծիկն մեր զուքէր և այլ զինչ տանս պէտք էր՝ անաբրտում աշխատէր և ոչ հասպաղէր, այլ սրտով խորհրդով գործէր»³:

Մատենադարանի № 2743 ձեռագրի հիշատակարանում խոսվում է մի շարք ար-

¹ Կ. Կոստանյան, Վիճակական տարեգիր, էջ 55:
² Մատենադարանի № 695 ձեռագիր, էջ 187:
³ Նույն տեղում, էջ 205:

հեստների մասին և ապա հիշատակվում են Աբրահամ և Միսսոն դարբինների, անունները, որոնք մեծ օժանդակություն են ցույց տվել Կաթողիկեի կառուցմանը, իսկ № 3797 ձեռագիր ճառընտիրում, որ պատկանում է XIV դարին, հիշվում է ինչ-որ Հեթում անունով դարբին¹: Վանում գրված № 4185 ձեռագրի հիշատակարանում գրիչը՝ մեկ առ մեկ թվելով սուրբ Զորավոր նորակառույց եկեղեցուն իշխանների, վաճառականների և արհեստավորների կողմից կատարած նվիրատվությունները՝ հիշատակում է նաև դարբին ու պղնձագործ արհեստավորների անուններ, որոնք իրենց ձեռքով պատրաստած բուրվառներ, մոմակալներ, կաթսաներ, թասեր, խաշեր, սկիհներ և այլ իրեր են նվիրել այդ եկեղեցուն:

Դարբնության արհեստի մասսայական լինելը հաստատվում է նաև Կիրակոս Գանձակեցու կողմից տրված տեղեկություններով: Պատմիչը, խոսելով հարկերի մասին, հիշատակում է, որ ոչ միայն քաղաքի, այլև գյուղի դարբինները հարկադրման էին ենթարկվում մոնղոլների կողմից²:

Դարբնության արհեստի տարածված և է՛ր ավելի զարգացած լինելը հաստատվում է նաև նրանով, որ այդ արհեստավորները այնքան շատ են եղել, որ քաղաքներում ունեցել են իրենց առանձին թաղամասերը:

Վիճակական արձանագրություններից մեկում, որը վերաբերում է Հոռոմոսի վանքին, մի շարք արհեստավորական թաղամասերի թվում հիշատակվում է նաև դարբնոցների փողոցը: Նվիրական այս արձանագրությունից պարզվում է, որ Վահան անունով մեկի կողմից Հոռոմոսի վանքին տված կուղարկներից (խանութներից) մեկը գտնվել է «դարբնո» փողոցի վրա³:

Չնայած «դարբնո» փողոցների մասին

¹ Տես Լ. Պաշիկյան, XIV դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 366:
² Տես Կ. Գանձակեցի, էջ 349:
³ Տես Կ. Կոստանյան, Վիճակական տարեգիր, էջ 242:

մյուս քաղաքներից տեղեկություններ չունենք, սակայն երկաթյա և պղնձյա իրերի նյութական մնացորդների մեծ քանակը և Երզնկայի «եղբայրության» (համբարության) մասին եղած փաստերը¹ ապացուցում են, որ այդ կարևոր արհեստով զբաղվողները ամեն քաղաքում ունեցել են իրենց արհեստանոցների համար առանձին թաղամասեր: Անգամ մինչև XIX դարի վերջերը մենք դարբինների թաղամասեր տեսնում ենք Վանում, Էրզրումում, Կարսում, Գյումրի-Լենինականում, Ախալցխայում և Երևանում:

Վիճակական արձանագրություններից և էրզրումի դարբինների համքարային կանոնագրից² ու, առհասարակ, Կովկասի, Ռուսաստանի³ և այլ երկրների նույնանման կանոնագրերում եղած փաստերից պետք է եզրակացնել, որ քաղաքի դարբնոցները հեռու են գտնվել մյուս արհեստավորական թաղամասերից, նախ, քաղաքի հիմնական մասը հրդեհից ապահովելու և աղմուկից հեռու պահելու համար, իսկ մյուս կողմից՝ դարբնոցների յուրահատուկ պահանջները բավարարելու (մեծ հրապարակ — անասունների ու սալերի համար) նպատակով:

IX — XIII դարում մետաղագործ արհեստների որոշ ճյուղերի տրվել է առաջնուկարգ տեղ, ելնելով տվյալ ժամանակաշրջանի հասարակական պահանջներից: Այդ երևույթը իր արտահայտությունն է գտել Մխիթար Գոշի առակներում: Ըստ այդ աղբյուրի, երբ երկաթագործն ու պղնձագործն իրենց վեճը լուծելու համար դիմում են «ծերերի ատյանին», «նորա մեծարգոյ ցուցին զերկաթագործ ասելով, թէ հասարակաց օգտակարն պատուական է»⁴: Նույն հեղինակը իր Դատաստանագրքում ունի առանձին կետ

¹ Տես Լ. Պաշիկյան, Տեղեկագիր, 1951, № 12, էջ 71:
² Տես Исследования по истории учреждений в Закавказьи, Казань, 1891, стр. 376.
³ Տես Рыбаков, Ремесло в древней Руси, М., 1948, стр. 123.
⁴ Մ. Գոշ, Առակներ, Երևան, 1951, էջ 122:

տարբեր արհեստների գնահատման մասին, ուր ասված է, թե «օգտակար արուեստն հողագործութիւն և դարբնութիւն է», և ապա ավելացնում է. «առաւել պատուէին երկաթագործ ու փայտագործ»:

IX դարի երկրորդ կեսից արտադրողական ուժերի համեմատաբար ավելի զարգացման հետևանքով, մի կողմից, գյուղատնտեսութեան զարգացման համար պահանջվեցին ավելի ամուր ու կատարելագործված գործիքներ, և մյուս կողմից՝ քաղաքների անճր և բնակչութեան պահանջը ավելի ուժեղացրեց աշխատանքի բաժանումը և արհեստների մասնագիտացումը:

Արհեստների բաժանման կապակցութեամբ անհրաժեշտ ենք համարում հիշատակել № 695 ձեռագիր ժողովածուն, որտեղ հիշվում է 40-ից ավելի արհեստ. այս փաստաթղթում հատկապես հետաքրքիր է մետաղագործութեան վերաբերող հատվածը, որ ցույց է տալիս այդ արհեստի մասնագիտացումը.

«Ձինչ արուեստ կա որ կու բանի, հանց ասեն դարբին տեսանես երազին՝ մեծ մարդ է... Սլեհարար հանց լինի՝ որ օգնական է, նալբանդն՝ յալոցն լաւարար մարդ լինի, կողպայքարարը (փականագործը)՝ առաջնորդ մարդ լինի և ուղղորդ. պղնձագործն՝ հաւատացեալ մարդ է և շարշարկոտ, ... ոսկերիչն ստախոս»¹:

Այս քաղվածքից արդեն կարելի է որոշակի գաղափար կազմել, որ XIII դարում մետաղամշակման արհեստը բաժանված էր առնվազն 6 մասնագիտական ճյուղի: Վերոհիշյալից պարզվում է նաև այն, որ տղ արհեստների մասնագիտացումը բխում էր նրանից, որ արհեստավորները պետք է բավարարեին արդեն ո՛չ միայն ազնվականութեան և զորքի, այլև, գերազանցորեն, քաղաքային դասի և գյուղացիութեան անող պահանջները, պատրաստելով մետաղյա ամեն տեսակի գործիքներ ու իրեր:

¹ Մատենագրանի ձեռագիր, № 695, էջ 167:

Դարբինը, որ առաջ իր ձեռքով էր արտադրում բազմատեսակ երկաթյա գործիքներ ու իրեր, այժմ հազիվ հնարավորություն ուներ պատրաստելու միայն գյուղատնտեսութեան հետ կապված աշխատանքային գործիքները:

Քննության առարկա շրջանում արդեն դարբնի կողքին տեսնում ենք նաև կողպեքարար, նալբանդ, սլեհարար (զինագործ) և այլ արհեստներ. պարզ է, որ կողպեքարարը արդեն չէր զբաղվում գյուղատնտեսական գործիքների պատրաստմամբ և ո՛չ էլ սլեհարարը, նալբանդն ու լկամարարը, այլ դրանցից յուրաքանչյուրը աշխատում էր ըստ իր մասնագիտության:

Դարբին արհեստավորի ձեռքով պատրաստված արտադրանքը հիմնականում բաժանվում է 3 տեսակի.

1. Գյուղատնտեսական գործիքներ:
2. Արհեստավորների համար աշխատանքային գործիքներ:
3. Տնային և կենցաղային իրեր:

Հայկական բարձրավանդակի կլիմայական բազմազանությունը նպաստել է, որպեսզի ազգաբնակչությունը զբաղվի թե՛ երկրագործությամբ, թե՛ անասնապահությամբ և թե՛ ալգեգործությամբ:

Հայաստանում կուլտուրական բույսերի մշակույթից ստացված արդյունքների հետ մենք ծանոթ ենք դեռևս ուրարտացիների, իսկ հետո՝ քսենեֆոնյան շրջանից: Գյուղատնտեսության համար անհրաժեշտ էին աշխատանքային գործիքներ, որոնց մնացորդների որոշ մասը հայտնաբերվել է դեռևս առաջին հազարամյակին պատկանող դամբարաններից: Այդ պեղածո իրերի մեջ գտնվել են մանդաղներ, եղաններ՝ բրոնզից, երկաթից, որոնք չնչին տարբերությամբ իրենց ձևերով նման են միջնադարյան և նույնիսկ ավելի ուշ շրջանի մանդաղներին, իսկ վերջիններիս կոթառները ու շատ եղաններ հավանաբար պատրաստվել են փայտից և մեղ չեն հասել:

Նրկժանի բրոնզե եղանի մի նմուշ գտնը-

վել է Մարտունու շրջանի Ադիաման գյուղի ցեղապետի դամբարանից, իսկ մի ուրիշ նմուշ, նույնպես բրոնզից, գտնվել է Ն. Բայազետի շրջանից: Մինչև հիմա պեղումներից դեռևս չի հայտնաբերվել փայտյա արոր կամ եղան, բացառությամբ Յուտլանդիայի մի ճահճի միջից գտնված փայտյա արորի, որը պատկանում է առաջին հազարամյակին: Սակայն փայտյա արորի բացակայությունը մեզ չի կարող հիմք ծառայել ասելու, որ այն գոյություն չի ունեցել: Միջնադարյան գերեզմանաքարերից մեկի վրա, որ գտնվել է Ջանգեզուրի շրջանից¹, պատկերված է մի զույգ եղ լծված արորին. մաճկալը մեկ ձեռքով բռնել է մաճից, իսկ ոտքով ամուր հենվել է խոփի վրա՝ վարի ժամանակ ուղղությունը պահպանելու համար (տե՛ս նկ. 1):

Հնագույն երկաթյա խոփերից մեկ նմուշ հայտնաբերվել է Թոփրախ-կալի պեղումներից, որը պատկանում է ուրարտական շրջանին: Երկաթյա խոփի նմուշներ հայտնաբերվել են միջնադարյան վայրերից. անհրաժեշտ է նշել Զվարթնոցի երկաթյա մեծ խոփը, որը պատկանում է VIII—IX դարերին: Նույնատիպ խոփ գտնվել է Դվինի պեղումներից² (տե՛ս նկ. 2), դրանք օգտագործվել են Հայաստանում մինչև XIX դարի վերջերը, միայն այն տարբերությամբ, որ վերջին շրջանում ավելի խոր ակոսներ տալու համար խոփերը պատրաստվում էին ավելի հաստ ու մեծ:

X դարի արաբ մատենագիր Ալ-Մուկադասին նշում է, որ Արտաբիլի բնակիչները (մեր կարծիքով այդ պետք է վերաբերվի նաև Հայաստանին) հողը վարել են շորս լուծ եղներով քաշվող արորով և այդ եղների յուրաքանչյուր զույգն ունեցել է իր զՊող հոտաղն ու մաճկալը³:

¹ Գերեզմանաքարը գտել է Պատմության թանգարանի գիտ. աշխատակից Վ. Բզդյանը:

² Տես Կ. Ղաֆազարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, էջ 155:

³ Տես Ալ-Մուկադասի, С. М. О. М. П. К. XXXVIII, 1908, стр. 16.

Հայ պատմիչներից Մատթեոս Ուռհայեցու մոտ ևս կա կարևոր վկայություն երկրագործական արորի մասին, որ օգտագործվել է միջնադարյան Հայաստանում: Պատմիչը, խոսելով Արծն քաղաքի ավերման մասին (1049 թվականին), մեկ առ մեկ թվում է այդ քաղաքի կողոպտման մանրամասնությունը սելջուկ-թուրքերի կողմից, որտեղ հիշվում է նաև Աբրիհիմ-բորեպիսկոպոսը, որին անվանում էին Դավթուն. նրա գանձարանից վերցրել են մեծ քանակությամբ գումար ոսկուց և արծաթից, դիպակներ... ապա հիշվում է, որ այդ ազնվականի տնից դուրս էր գալիս նաև «ութ հարիւր վեցկի եզանց»¹:

Վերոհիշյալ փաստը ինքնուստինքյան հաստատում է, որ այդ ազնվականը եղել է խոշոր կալվածատեր և իր բազմաթիվ լծկաններով մշակել ու վարել է տվել իր հողամասերը, որոնց վրա աշխատել են, անշուշտ, ճորտ գյուղացիները. սրանք, ամենայն հավանականությամբ, օգտագործել են դարբնոցներում պատրաստված երկաթյա մեծ խոփեր:

XIII—XIV դարերի հիշատակարաններում կան անվանական տեղեկություններ գյուղական մաճկալների² մասին, որոնց աշխատանքը կապված է գութանի հետ:

Գյուղատնտեսության համար կարևոր գործիքներ էին համարվում մանգաղն ու բահը, որոնք նույնպես պատրաստվում էին դարբնոցում:

Առաջին հազարամյակին պատկանող դամբարաններից հայտնաբերվել են բրոնզյա մանգաղներ³, սրանք իրենց ձևով ընդհանուր նմանություն ունեն միջնադարյան մանգաղներին, միայն այն տարբերությամբ, որ վերջին շրջանում մեծ մասամբ պատրաստվում էին երկաթից: Երկաթյա մանգաղներ գտնվել են Դվինի 1951 թվականի

¹ Մ. Ուռհայեցի, էջ 103:

² Տես Լ. Խաչիկյան, XIV դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 116, 233, 418:

³ Տես մանգաղ №№ 280/32, 788/34:

Նկ. 1. Արոր, բարձրաբանդակ տապանաբարի վրա, Սիսիանի շրջանում, XV դար:

պեղումներից¹, իսկ Անիում և Դվինում բացված դարբնոցի մնացորդների կույտի մեջ, մի շարք իրերի հետ, գտնվել են նաև մանգաղի կտորներ՝ քայքայված վիճակում (տե՛ս նկ. 3):

Դարբնի արհեստանոցում են պատրաստվել զանազան տեսակի բահեր, որոնք օգտագործվել են ո՛չ միայն երկրագործության, այլև այգեգործության ու շինարարության մեջ փորելու կամ առու հանելու համար. բահը պատրաստվում էր ավելի սուր և ոտքի հարվածի համար ունենում էր հատուկ հարմարանք, իսկ շինարարության մեջ գործադրվող բահերը լինում էին ավելի լայն ու խոր:

Հնագույն շրջանից մենք ունենք այդպիսի օրինակ միայն Կարմիր բլուրից, սակայն Դվինի պեղումներից գտնվել է ամբողջական մի բահ², որի կառուցվածքից երևում է, որ այն օգտագործվել է երկրագործական ու այգեգործական աշխատանքների ժամանակ:

¹ Մանգաղներ Դվինից № 1913/177 (պահպանվում են Պետ. պատմական թանգարանում):

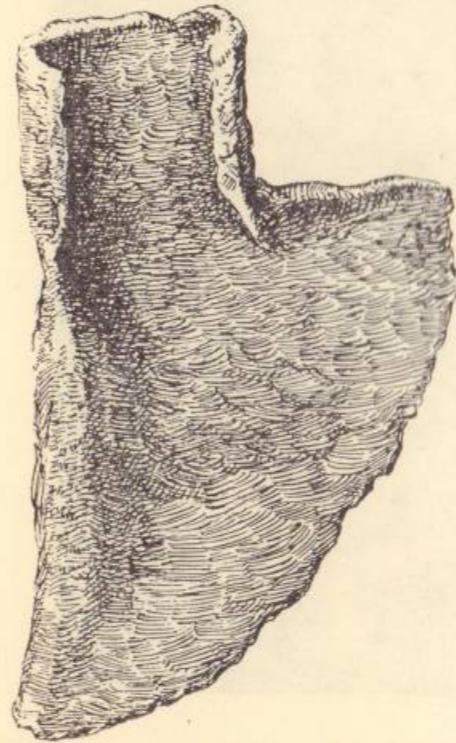
² Տես Դվինում գտնված № 1906/428:

Բահի մի ուրիշ օրինակ գտնվել է Դվինի 1938 թ. պեղումների ժամանակ՝ դարբնի արհեստանոցի իրերի մեջ, բայց խիստ քայքայված վիճակում: Բահի նմուշներ կան նաև Զվարթնոցի և Ախթամարի բարձրաբանդակների վրա (տե՛ս նկ. 4):

Գառնիի, Զվարթնոցի և այլ վայրերի պեղումներից հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ երկաթյա գամերի ու կապերի մնացորդներ: Այս մնացորդները հաստատում են, որ երկաթի գործածությունը խոշոր տեղ է բռնել նաև շինարարության մեջ: Հայաստանի դարբինները դեռևս հին ժամանակներից իրենց մասնակցությունը ցուցաբերել են կառուցողական գործին, նրանք պատրաստել են ո՛չ միայն երկաթյա դռներ, այլև երկաթից պատրաստել են հատուկ կապեր, որոնցով միացնում էին անկյունաքարերը շաղախի հետ: Այս մասին գրավոր տեղեկություններ են հաղորդում հայ պատմիչները:

Մովսես Խորենացին Գառնիի տաճարի շինարարության առթիվ գրում է. «Զայսու ժամանակաւ կատարէ Տրդատ զշինուած ամ-

բոցին Գառնոյ, զոր որձաքար և կոփածոյ վիճօք, երկաթագամ և կապարով մածուցեալ»¹. ապա հիշում է նաև Երվանդաշատ բերդի կառուցման ժամանակ պղնձե դռներ շինելու և երկաթյա սանդուխտներ պատրաստելու մասին¹:

Նկ. 2. Գառնիի երկաթե խոփ, Դվինի պեղումներից, IX—X դդ. Պետ. պատմական թանգարան

Պատմական տեղեկությունների համաձայն մեծ քանակությամբ երկաթ է գործադրվել Գաղիկ Արծրունու կողմից կառուցված Ախթամարի տաճարի շինարարության վրա (ըստ Թ. Արծրունու՝ մոտ երկու հարյուր հազար լիտր երկաթ): «Եւ քանզի էին ի դրան արքունի դամարեալք արուեստաւորք բազումք, արք պատուաւորք ժողովեալք յամենայն

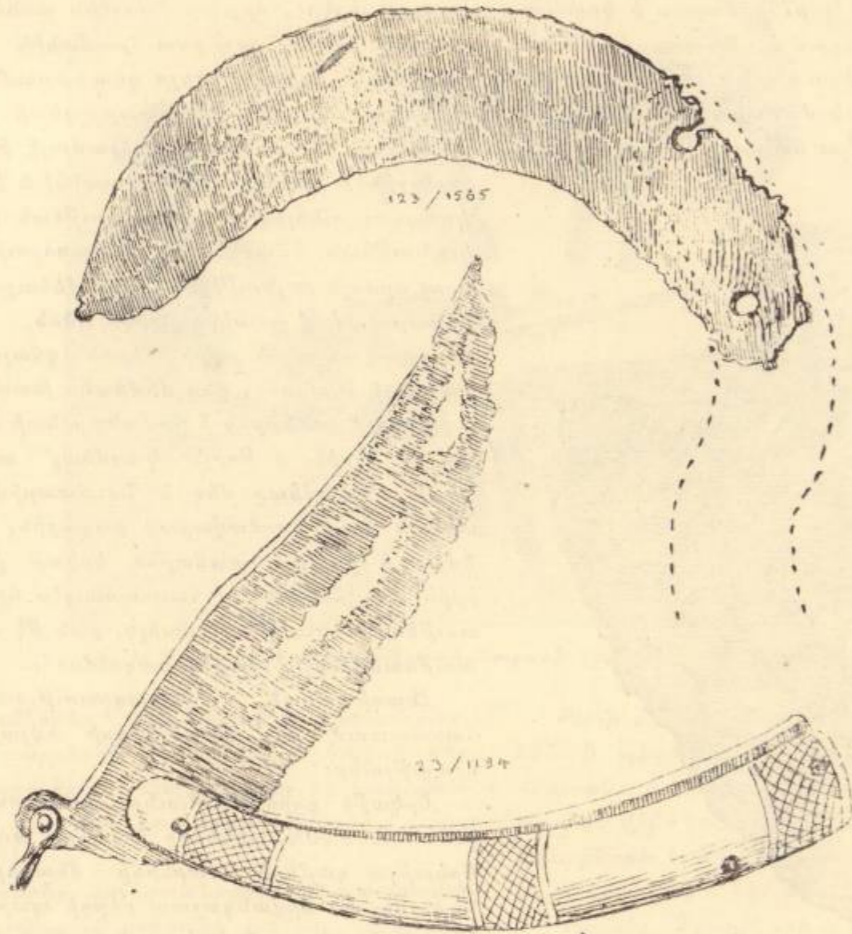
¹ Տես Մ. Խորենացի, Թիֆլիս, 1913, էջ 243 և 161:

ազգաց յերկրէ, որք ոչ վրիպէին առնել զոր խորհէր արքայ, այլ ըստ հրամանին վաղվաղակի և գործն առնոյր զկատարումն՝ ումեմն ի նոցանէ ճարտարապետի առն իմաստնոյ և հանճարեղի հրամայէ թագաւորն շինել տաճար մի քառանկիւն իս [40] կանգնաւ ունելով զչափ լայնութեան և երկայնութեան, նմանապէս և ի բարձրութիւնն, որոյ որմոյն լայնութիւնն երիւք մեծաքայլութեամբ չափով ունի զպարզուածսն, գունդ անապակ կրոց և քարի, իրրև զհալուածս կապարի և պղնձոյ ընդ միմեանս խառնեալ, և շինուած տաճարին ի հիմանց անտի մինչև ցզլուփս նորին ի թոխս կազմեալ՝ առանց սեան... Պատմեաց մեզ և հաւատարիմ ստիկան մի ի գործավարաց քաղաքին, եթէ եմուտ ի շինուած տաճարին երկաթ լտերս իրրև մո. [200000] եւ հաւաստապէս ճշմարտութեամբ նուազեաց զասելն, քան թէ առատութեամբն յաւելեաց ի բազումս»¹:

Հնագիտական հետազոտությունները հաստատում են պատմիչների տվյալների ճշտությունը:

Երկաթի գործածությունը Հայաստանում շատ հին ժամանակներից է սկիզբ առնում: Երկաթյա գամերի և արճիճի մնացորդներ նկատվել են Երվանդաշատ բերդի պարիսպներից ընկած քարերի վրա: Երկաթակապերի մնացորդներ ակներև են նաև Գառնիում՝ Տրդատի հուշարձանի վրա. 1950—51 թթ. պեղումների ժամանակ բացված պարիսպների շարվածքից ևս երևաց, որ շարվածքի քարերը կապվել են իրար հետ երկաթե կապերով, որոնց ծայրերը ամրացվել են քարերի փոսիկների մեջ կապարով: Քարերը երկաթով կապելուց հետո պատի երկու կողմում եղած քարերի արանքում լցրել են կրաշաղախի հեղուկ, որը ամրացնում ու միացնում է քարերը իրար հետ և արգելք է հանդիսանում օդի ներս թափանցելուն: Երկաթյա կապեր գտնվել են նաև Անիի հին պա-

¹ Թ. Արծրունու ի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Թիֆլիս, 1917, էջ 481—482:

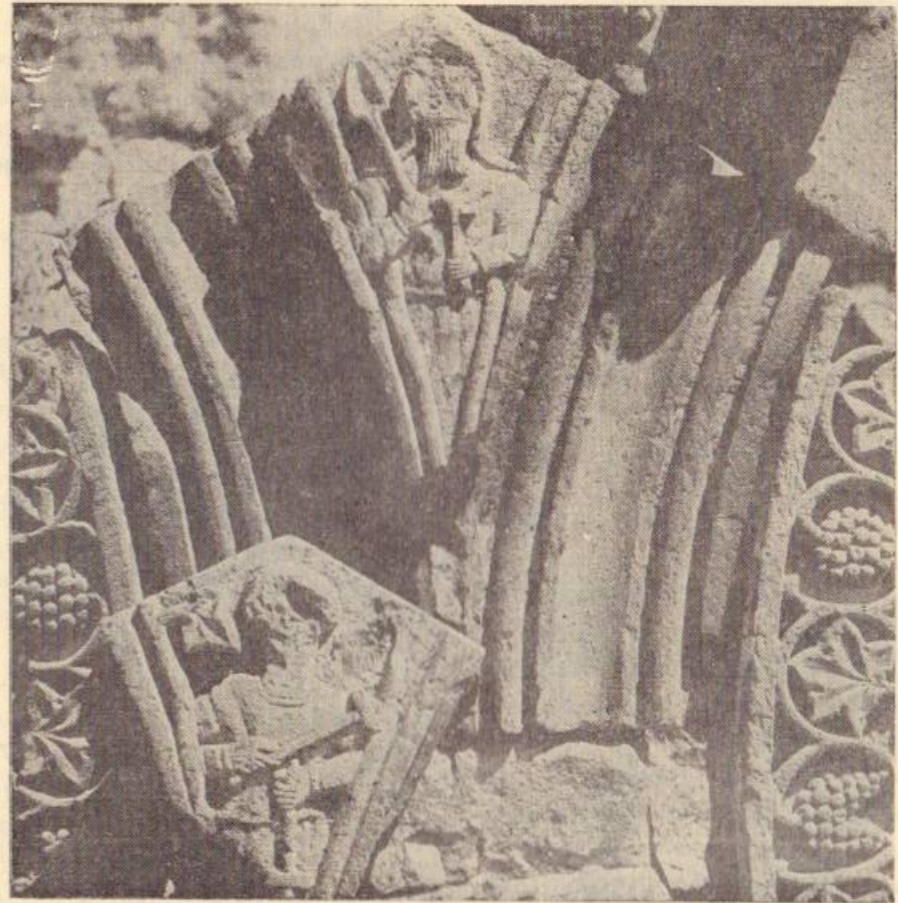
Նկ. 3. Մանղաղ և դանակներ, Անիի պեղումներից, X—XIII դդ. Պեա. պատմական թանգարան

րիսպանների մնացորդների վրա: Երկաթյա բևեռների ու կապերի օգտագործումը մենք տեսնում ենք Ջվարթնոց եկեղեցու պատերի մեջ և Երևանի Կաթողիկե եկեղեցու անկյունաքարերի միացման տեղերում: 1946—52 թթ. Դվինի պեղումների ժամանակ ևս հայտնաբերվեցին երկաթյա կապեր ու գամերի առանձին տեսակներ: Ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ նույն տեխնիկան կիրառվել է նաև Դվինում, կղմինդրի և շաղախի միացման ժամանակ¹: VII դարի Կարմ-

¹ Տես Կ. Ղաֆազաբյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, էջ 233:

բավոր եկեղեցու կղմինդրի վրա և Դվինի 1937—52 թվականների պեղումների ընթացքում գտնվել են մեծ քանակությամբ կղմինդրի ծածկեր, որոնց վրա երևում են երկաթյա կապերի հետքեր:

Վերոհիշյալ փաստերը հաստատում են, որ երկաթագործ արհեստավորների ձեռքով պատրաստվել են հատուկ բևեռներ ու կապեր, որոնցով կատարվել են քարերի, կղմինդրների ու շաղախի ամրացումները հատկապես պատերի անկյունային մասերում: Դարբնի աշխատանքի արդյունք են նաև մեր պատմիչների կողմից շատ հաճախ

Նկ. 4. Որմնադիր վարպետ Հովհանի բարձրաքանդակը Ջվարթնոցում, VII դ. Ջվարթնոցի թանգարան

հիշված «դրունս պղնձիս»¹, որոնց մնացորդները, դժբախտաբար, շատ քիչ են հասել մեզ, բացառությամբ Անիի գլխավոր մուտքի և Տաթևի պարիսպի դռների: Հայաստանում ավելի շատ տարածված էր փայտյա դռների որոշ մասերը պղնձով կամ երկաթով ամրացնելու տեխնիկան:

Դարբին արհեստավորների ձեռքով են պատրաստվել տարբեր արհեստների համար գործադրվող մետաղյա աշխատանքային գործիքները, որոնց նմուշները հայտնաբեր-

¹ Տես Մ. Խորենացի, էջ 161:

վել են պեղումների ժամանակ: Արհեստավորական գործիքների նմուշներ գտնվել են ո՛չ միայն քարաբլդյա դամբարաններից, այլև Անիի ու Դվինի պեղումների ժամանակ: Այդ պեղումներից հայտնաբերվել են երկաթից մեծ ու փոքր տեսակի դուրեր, հատիչներ, որոնք օգտագործվել են հյուանների, քարտաշների ու պղնձագործ արհեստավորների կողմից: Այդ գործիքների անբաժան մասն են կազմել նաև տարբեր տեսակի մուրձերը: Հետաքրքիր են Անիի պեղումներից գտնված մի քանի դուրեր, որոնք օգտագործ-

վել են քարտաշ վարպետի կողմից¹։ Բացի դրանից, գտնվել են նաև երկաթյա այնպիսի հատիչներ, որոնք գործ են անում ատաղձագործի արհեստանոցում փայտը հատելու, ծակելու կամ շերտելու համար²։ Նույն ձևի դուրեր գտնվել են նաև Դվինի պեղումներից³։ Արհեստավորական գործիքների թվին են պատկանում նաև կացինների զանազան տեսակները, որոնք օգտագործվել են փայտ կտրելու և մեծ գերաններ տաշելու համար։ Գտնվել է նաև ուրագ, որը հյուանի ամենաանհրաժեշտ գործիքներից մեկն է, փայտյա կահույքներ և կամ գլուղատնտեսական մանր գործիքներ ու փայտյա դազգահներ պատրաստելու համար։

Հնագույն շրջանի դամբարաններից զենքերի ու զանազան իրերի հետ գտնվել են սակրեր, որոնք ո՛չ միայն որպես զենք են օգտագործվել, այլև ծառայել են հարվածելու և որևիցե իր կռելու համար։ Այդպիսի սակրերի նմուշներ գտնվել են առաջին հազարամյակին և ավելի ուշ շրջանի պատկանող դամբարանների պեղումներից։

Անիի և Դվինի պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են կացնի տարբեր տեսակներ, որոնցից մեկը հյուանի գործիք է, իսկ մյուսը՝ օգտագործվել է տնտեսության, շինարարության և հողագործության համար։

1907 թ. Անիի պեղումների ժամանակ բացված դարբնոցի երկաթյա իրերի մնացորդների մեջ պահպանվել էին նաև կացնի մասեր՝ քայքայված վիճակում, իսկ պարիսպների մոտ, Կարսի դռան ուղղությամբ, գտնվել են երկաթյա զանազան ձևի տապարներ։ Դրանցից մեկը նեղ է և երկար։ Ակադեմիկոս Հ. Օրբելին իր Անիի կատալոգում գրում է, որ այդ տիպի տապարները օգտա-

գործվել են պատերազմի ժամանակ¹։ Սակայն, պետք է նշել, որ նրանք նման են նաև մեր այժմյան կացիններին, որոնք, ինչպես գիտենք, օգտագործվել են գլուղատնտեսության ու շինարարության մեջ։ Բացի վերոհիշյալից, Անիում գտնվել է նաև մի ուրիշ տեսակի կացին (№ 06, № 2—1)², որը նման է մեր սովորական կացիններին և, ամենայն հավանականությամբ, օգտագործվել է փայտամշակման ժամանակ։

Կացինների ամբողջական նմուշներ գտնվել են նաև Դվինում 1946—51 թթ. պեղումների ժամանակ։ Դրանցից մեկը ավելի մեծ է ու բերանից մինչև կոթառը ունի 24 սմ երկարություն. սրանով, անշուշտ, փայտ են կտրել, իսկ մեկ ուրիշը, որ չափով ավելի փոքր է, բերանի մասում ունի որոշ կեռություն. դա հիմք է տալիս ենթադրելու, որ այն օգտագործվել է տնտեսության մեջ մանր փայտյա իրեր պատրաստելու համար։ Բացի կացիններից, Դվինի 1949 թ. պեղումների ժամանակ գտնվել է մի ձեռնուրագ (№ 1905/50), որ նման է մեր այժմյան ուրագներին. դրանով, հավանորեն, կատարել են տաշելու և հարթելու աշխատանք, նման մեր այժմյան հյուանական ունդային. կարևորն այն է, ինչպես այդ մասին հիշատակել է Կ. Ղաֆաղարյանը իր «Դվինի պեղումները» աշխատության մեջ, որ այդ ուրագը կիսամշակ վիճակում է, այսինքն՝ պետք է ենթադրել, որ այն պատրաստվել է տեղում (նկ. 5, 6)։

Դվինի պեղումներից գտնվել են նաև սղոցի մի քանի կտորներ և երկաթյա մանգաղաձև գործիք։ Բացի դրանից գտնվել է մի սանրաձև երկաթյա ատամնավոր գործիք, որը օգտագործվել է ձիեր թիմարելու համար³։ Հիշատակության արժանի են նաև դերձակներին, ջուլհակներին, գորգագործ-

ներին վերաբերող գործիքներից՝ հերուները, մկրատները¹, թել հարթող, կարող, կոկող գործիքները, որոնք նույնպես պատրաստվում էին մետաղից (նկ. 7)։

Չմոռանանք նշել, որ դարբնոցում երկաթից ձուլման միջոցով պատրաստում էին

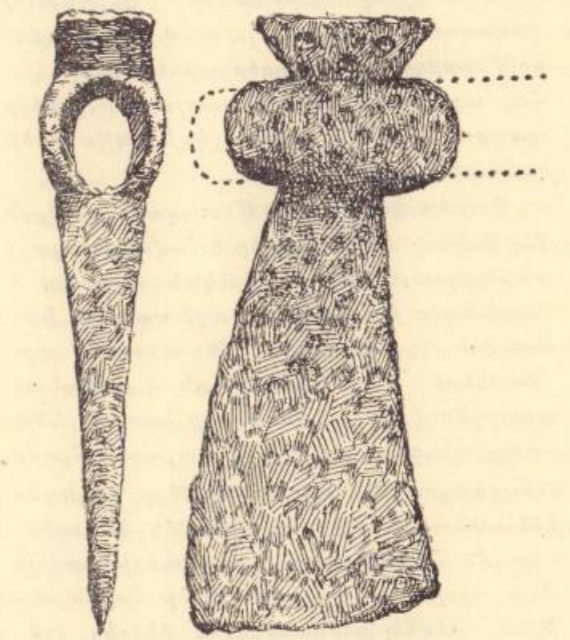
Նկ. 5. Ուրագ, Դվինի պեղումներից, IX—X դդ. Պետ. պատմական թանգարան

չրատար փոքր ու մեծ խողովակներ։ Այդ խողովակների միացման մասերից երևում է, որ երկաթագործները ծանոթ էին նաև զողման արվեստին. հայտնի է, որ թե՛ ձուլումը և թե՛ զողումը կատարվում են բարձր ջերմաստիճանի տակ և դրանց համար անհրաժեշտ են հատուկ հալոցներ։ Մեր մատենագրության մեջ կան հիշատակություններ անգամ միջնադարյան հալոցների մասին։ Կ. Սասնեցու մոտ հանդիպում ենք՝ «եկն նշանաւք և արուեստիւք և եհան յերկաթի հալոցէն»²։

Երկաթյա խողովակի մնացորդներ գտնվել են Դվինի³, Անիի և Անբերդի պեղում-

ներից։ Դրանցից անհրաժեշտ է հիշել 1908 թ. բացահայտված Անիի Բագրատունիների պալատի պատի սվաղի տակով դեպի դահլիճ տանող շատրվանի համար պատրաստած խողովակները։ Երկաթյա խողովակների մնացորդներ գտնվել են նաև Դվինի և Անբերդի բազմաթիվ պեղման ժամանակ։ Բազմաթիվ ջրատար երկաթյա խողովակներ բացվել են նաև Խերսոնեսում (Ղրիմ), Դմանիսում (Վրաստան), որոնք պատկանում են XIII դարին։

Դարբինները իրենց հիմնական աշխատանքը կատարել են կռելու միջոցով։ Երկաթը նախ շիկացվում էր դարբնի քուրայում և ապա հատուկ ունեկներով դրվում էր սալի վրա, այնուհետև՝ մեծ ու փոքր կռան-

Նկ. 6. Կացիններ, Դվինի պեղումներից, IX—X դդ. Պետ. պատմական թանգարան

¹ Տես Դվինից գտնված մկրատներ, № 1917/92 մեծ մկրատ, № 1848/25 միջակ մկրատ և 1905/110 փոքր մկրատ։

² Կ. և պ. Սասնեցի, Ներքողեան յաղագս վարուց և մահուան ս. վարդ. Մեսրոբայ, Վաղարշապատ, 1897, էջ 49։

³ Տես Կ. Ղաֆաղարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, էջ 160։

ներով շիկացած երկաթյա կտորին տալիս էին ցանկացած ձևը։

Դարբնոցը ունեցել է իր համապատասխան գործիքները՝ քուրան, փուքսը, սալը,

¹ Տես И. Орбели, Каталог Анийского музея древности, стр. 108.
² Նույն տեղում, էջ 110, 111։
³ Տես Կ. Ղաֆաղարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, էջ 157։

¹ Տես И. Орбели, Каталог Анийского музея древности, стр. 110.
² Նույն տեղում։
³ Տես Կ. Ղաֆաղարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, էջ 157։

զնդանը, գիլարանը, մամլակը, ունելիներ, տարբեր տեսակի մուրճեր և այլն:

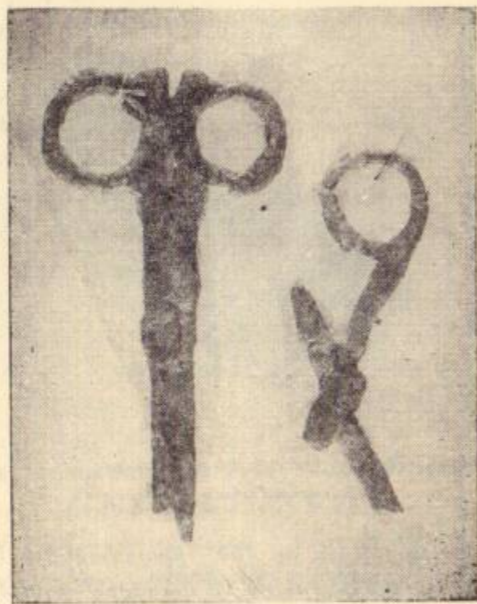
Մեծ մուրճերը կոչվել են «կոան», իսկ ծանր մուրճերին միջնադարում անվանել են «ուուն». այդ առթիվ արժեքավոր հիշատակություն կա Ս. Օրբելյանի մոտ. երբ նա նկարագրում է Լիպարիտ Օրբելյանի զենքերը, որպեսզի ավելի պատկերավոր ու հասկանալի դարձնի վաղը կոչվող զենքի ծանրությունն ու մեծությունը, այն համեմատում է դարբնոցի «ուտի» հետ, այսինքն՝ դարբնոցի մեծ կոանի հետ. «և այնպէս զինեալ զինքն [Լիպարիտ]՝ հեծեալ ի տաճիկ երիվարն, ... և զլայն պողովատիկ շմշիւն երկբերանի ի յաջ ձեռինն, և զվաղրն ահագին ի ներքոյ. բարձիցն իբր զուուն դարբնաց և կամ զսակր կտցատր քարահատաց»¹:

Վերոհիշյալ գործիքների գոյությունը հաստատում է, որ Հայաստանի քաղաքներում զարգացած տարբեր արհեստների համար աշխատանքային մետաղյա գործիքները պատրաստվել են դարբնի և երկաթագործի արհեստանոցում:

Պայտարություն.— Մետաղագործության մեջ կարևոր արհեստներից է համարվել պայտարությունը. եթե սկզբնական շրջանում և հատկապես գյուղում այդ աշխատանքը կատարում էր դարբինը, հետագայում՝ արհեստների մասնագիտացման ժամանակ առաջանում են հատուկ արհեստավորներ, որոնք զբաղվում են միայն պայտարությամբ (նալրանդություն): Նալրանդները նույնպես կենտրոնացած են եղել առանձին թաղամասերում, հավանաբար դարբիններին ավելի մոտ, որպեսզի հնարավոր լիներ հարմարություն ստեղծել կենդանիներին՝ ձիերին, էշերին, եզներին պայտելու համար: Մատենադարանի № 695 ձեռագրի մեջ հիշատակվում է նալրանդությունը որպես առանձին արհեստ:

¹ Ս. Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Միսական, 1911, էջ 375:

Վիմական մի արձանագրության մեջ հիշատակվում է «նալրանդնոց» փողոցը¹: Դվինի պեղումներից գտնված մանգաղաձև գործիքը, որը ներսից ունի տաշելու հարմար

Նկ. 7. Մկրատներ, Դվինի պեղումներից, X—XIII դդ. Պետ. պատմական թանգարան

րանք, օգտագործվել է սմբակներ տաշելու համար (նկ. 8,9):

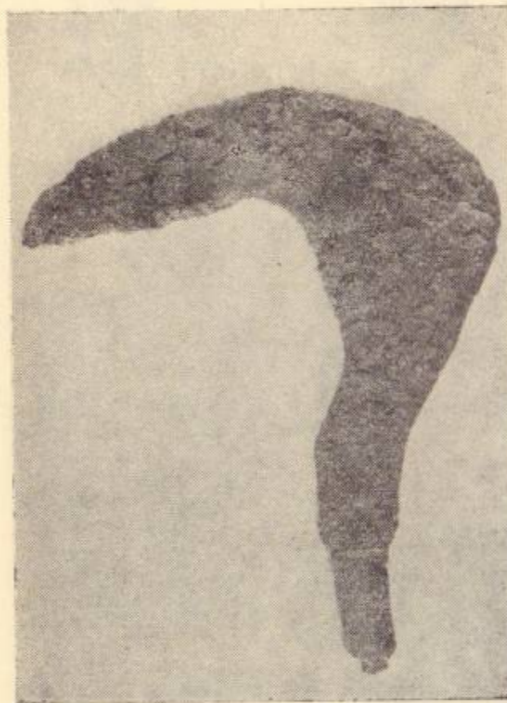
Անիի և Դվինի պեղումներից գտնվել են տասնյակներով սրածայր մեծապուխ գամեր ու տարբեր տեսակի պայտեր:

Պեղումներից գտնված գամերի մեջ կան նաև այնպիսիները, որոնք ծառայել են փայտե ղոնների համար, որպես զարդարանք:

Փականագործություն.— Հայաստանում տարածված արհեստ է համարվել փականագործությունը: Դոների համար բանալիների, զանազան տեսակի կողպեքների ու ներսի

¹ Տես Կ. Կոստանյան, Վիմական տարեգիր, էջ 78:

կեռ փակոցների կարիքը զգում էին Հայաստանի բոլոր բնակիչները, որոնք ապրում էին ծածկած բնակարաններում, ունենալով նաև հարակից շենքեր: Բացի բնակարաններից,

Նկ. 8. Մանգաղաձև գործիք, Դվինի պեղումներից, XI դար Պետ. պատմական թանգարան

փակի ու բանալիների կարիք ունեին քաղաքի հատուկ թաղամասերում տեղավորված խանութները և, վերջապես, զինանոցներն ու եկեղեցական հաստատությունները:

Փականագործության արհեստը է՛լ ավելի է զարգանում IX դարից հետո, երբ արդեն դարբինների փոխարեն այդ բոլորը պատրաստում են հատուկ արհեստավորներ, սրանք XIII դարում կոչվել են «կողպեքարար»¹: Այս դարում և ավելի ուշ շրջանում փականագործ արհեստավորները, ելնելով

¹ Տես Մատենադարանի № 695 ձեռագիր, էջ 187:

ազնվականության և քաղաքային դասի պահանջներից, է՛լ ավելի զարգացնում և բազմազան են դարձնում իրենց արտադրանքը՝ պատրաստելով կողպեքներ բրոնզից, երկաթից ու պղնձից: Պարզ կողպեքների փոխարեն երևան են գալիս կենդանակերպ և մարդկանց պատկերներով կողպեքներ, որոնք պատրաստվում էին մեծ մասամբ ձուլման և կռելու տեխնիկայով: Անիի պեղումների ժամանակ գտնվել են երեք տարբեր ձևի կողպեքներ՝ ձիու, մարդու կերպարանով (նկ. 10,11):

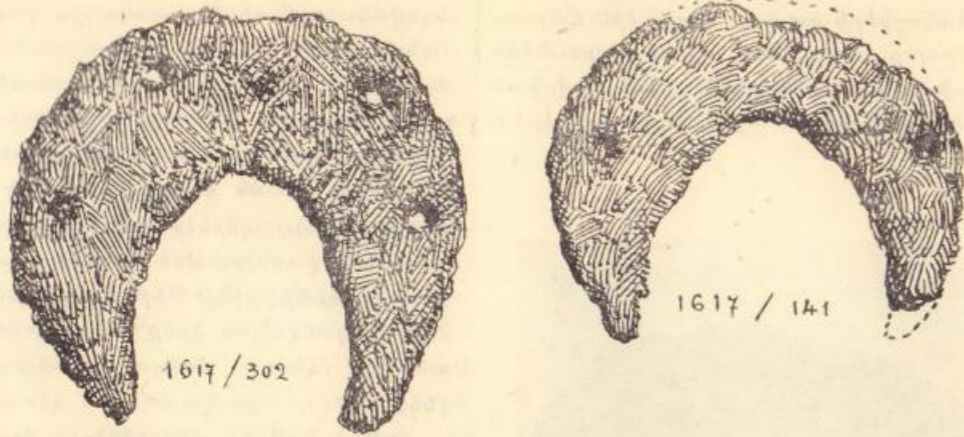
Դվինի և Անիի պեղումներից գտնվել են երկաթից դուռն փակեր, որոնք օգտագործվել են ներսի կողմից: Դվինի 1946 թ. պեղումների ժամանակ գտնվել է բրոնզե մի մեծ բանալի, որի երկարությունն է 29 սմ: Դա եղել է Դվինի Կաթողիկեի արևմտյան դուռն բանալին, որ նման է մեր այժմյան բանալիներին, վերևի մասը օղակաձև է, իսկ բացելու մասը ունի երկու առամ:

XVII—XVIII դարերում այդ արհեստը է՛լ ավելի է զարգանում: Փականագործները պատրաստում էին բազմատեսակ և բարդ կողպեքներ, որոնցից մի քանի նմուշները պահպանվում են Պետ. պատմական թանգարանի ազգագրական բաժնում, դրանցից մեկի վրա (№ 4312) արձանագրված է պատրաստման ժամանակը:

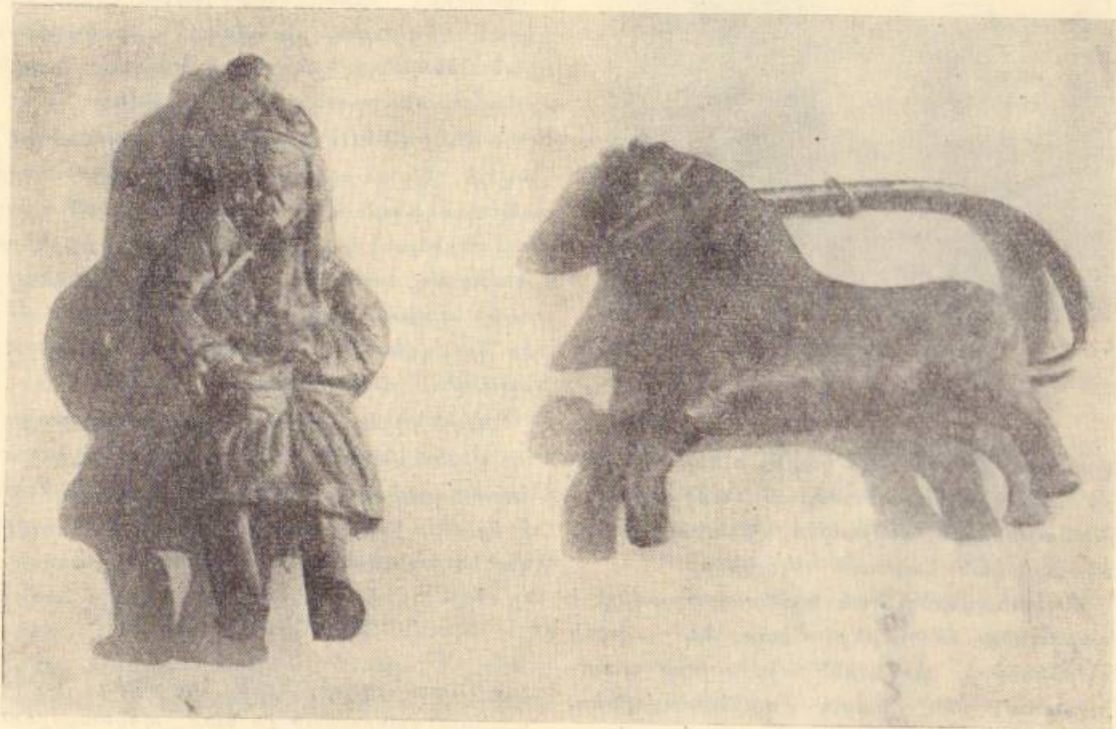
Վերոհիշյալ նմուշները ցույց են տալիս, որ միջնադարյան Հայաստանում այդ արհեստը բավական տարածված է եղել. նման իրեր ավելի մեծ քանակությամբ արտադրվել են նաև հետագա դարերում:

Գ. ՊՂՆՁԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ

Մետաղագործության ճյուղերից Հայաստանում զարգացած էր նաև պղնձագործությունը: Այդ արհեստի զարգացած ու տարածված լինելը հաստատվում է Հայկական բարձրավանդակում պեղումներից հայտնաբերված պղնձե և բրոնզե կաթսաներով

Նկ. 9. Երկաթե պայտեր, Դվինի պեղումներից, IX—XIII դդ.
Պետ. պատմական թանգարան

Նկ. 10. Պղնձե կողպեքներ, Անիի պեղումներից, X—XIII դդ.
Պետ. պատմական թանգարան

ու տնային-կենցաղային իրերի մնացորդներով. սրանց նմուշները մենք ունենք նաև ուրարտական շրջանից:

Պղնձագործ արհեստավորները իրենց արտադրանքով բավարարել են ո՛չ միայն ազգաբնակիցներն տնային ու կենցաղային

մոտ, իսկ № 695 ձեռագիր ժողովածուի մեջ հիշվում է՝ «Պղնձագործն՝ հավատացեալ մարդ է և շարչարկոտ»¹: Հեղինակի այս դարձվածքը ցույց է տալիս, որ իրոք, պղնձագործ արհեստավորների աշխատանքը կապված էր դժվարությունների հետ:

Պղնձագործությունը Հայաստանի գյուղերում ավելի թույլ էր զարգացած, քան դարբնությունը, որովհետև գյուղում օգտագործում էին գլխավորապես կավե անոթներ, սափորներ, կժեր, իսկ սրանց մի մասը պատրաստում էին հենց իրենք՝ բնակիչները. միայն լավ որակի, կամ թե ջնարակած անոթների արտադրությունն էր կատարվում պրոֆեսիոնալ արհեստավորի՝ բրուտի ձեռքով: Այդ էր պատճառը, որ գյուղերում պղնձագործի հատուկ արհեստանոց ունենալու կարիքը փոքր էր:

Պղնձագործությունը զարգացած էր հատկապես քաղաքներում: Այդ արհեստի մասնալական ու տարածված լինելու պատճառն այն էր, որ IX դարից հետո, արտադրողական ուժերի զարգացման հետևանքով է՛լ ավելի են աշխուժանում քաղաքները, զարգանում է առևտուրը, ազգաբնակիցները խտանում ու կենտրոնանում է քաղաքներում: Այս բոլորը պայմաններ են ստեղծում ներքին ու արտաքին շուկայի առավել լայնացման համար, որ և նպաստում է պղնձագործության զարգացմանն ու ընդարձակմանը. այժմ արդեն պղնձագործը պետք է բավարարեր նաև քաղաքային դասի ու եկեղեցու պահանջները:

Պղնձագործության կարևոր ճյուղերիցն էր կաթսայագործությունը: Միջնադարում կաթսաներ պատրաստվում էին զանազան շափերի, ձուլման ու կռելու տեխնիկայով: Պղնձագործները պատվերով վերցրած իրերի մեծ մասը կռելուց հետո, դրվագման եղանակով հատուկ ձողիկների ու մուրճերի միջոցով նախշում էին, իսկ շուկայի համար արտադրվող կաթսաները պատրաստում էին ձուլ-

Նկ. 11. Պղնձե կողպեք, Անիի պեղումներից, X—XIII դդ.
Պետ. պատմական թանգարան

իրերով, այլև, հատուկ պատվերով, կատարել են հոգևորականության պահանջները, պատրաստելով եկեղեցական սպասներ՝ մեռոնի պղինձներ, անոթներ, բուրվառներ, սկիհներ, վակասներ, խաչեր, ծնծղաներ և այլն: Պղնձագործ արհեստավորները իրենց աշխատանքի ընթացքում կիրառել են կռելու, դրվագելու ու ճնշման տեխնիկան: Այս արհեստը միջնադարում համարվել է կարևոր ու հարգի արհեստներից մեկը, որի մասին տեղեկություններ ենք գտնում Մխիթար Գոշի

¹ Մասենագարանի № 695 ձեռագիր, էջ 187:

ման եղանակով: Մեծ կաթսաների ամբողջական ձուլումը շատ դժվարությունների հետ էր կապված, միակ ելքն այն էր, որ սկզբից ձուլում էին միայն կաթսայի կողերը՝ տարրեր օրնամենտներով, իսկ հետո դրանք զոդման միջոցով միացվում էին և այդպիսով ստացվում էր ամբողջական կաթսան:

Այդ առթիվ ակադեմիկոս Հ. Օրբելին իր բանավոր մի զրույցի մեջ՝ հիմք ունենալով Գաղստանում պատրաստված կաթսաների տեխնիկան, նշում էր, որ նույն ձևով ձուլվել են նաև Անդրկովկասի ու Հայաստանի քաղաքներում պատրաստված կաթսաները՝ շուկայական պահանջներին բավարարելու համար: Առհասարակ այդպիսի կաթսաների կողերի տախտակների ստանդարտ ձուլումը տարբեր օրնամենտներով կատարում էին առանձին արհեստավորներ և դուրս էին բերում շուկա մասսայական վաճառքի: Այդ առանձին մասերը գնվում էին պատվիրատուի կամ արհեստավորի կողմից, իսկ նրա արտաքին ձևավորումը, կամ օրնամենտների դասավորումը մնում էր արհեստավորի ճաշակին:

Ձուլման տեխնիկայով պատրաստված մեծ կաթսայի լավագույն նմուշը գտնվել է Հաղարծինում: Այդ կաթսայի մակագրությունից պարզվում է, որ դա ձուլված է 1232 թ. (ՈՁԱ. Ծս, Ձոսիմայ քահանայ, մեղապարտ, անձամբ ստացա զքոքս յարգեաց իմոց. միաբանքս ետու ինձ ի տարին Ա-ժամ Գորգա Զարավար տանին»): կաթսայի քաշն է 346 կիլոգրամ: Կաթսայի շուրթի վրա գրված արձանագրությունից ու շուրթի հաստությունից հենց հաստատվում է նրա ձուլածո լինելը. սակայն պետք է նշել, որ ոտքերը, կենդանակերպ կանթերն ու հավելվածքները, շուրթը իր արձանագրությամբ ձուլված են առանձին-առանձին, և հետո միայն զոդման եղանակով ամբողջացվել ու ստացվել է անզուգական մի մեծ կաթսա, որի նմանը դեռևս չի գտնվել ոչ միայն Հայաստանում, այլև ամբողջ Անդրկովկասում (նկ. 12):

Բրոնզից ձուլածո մեծ կաթսա է հայտնաբերվել նաև Անիի պեղումներից, որը հնված է երեք հենակների վրա:

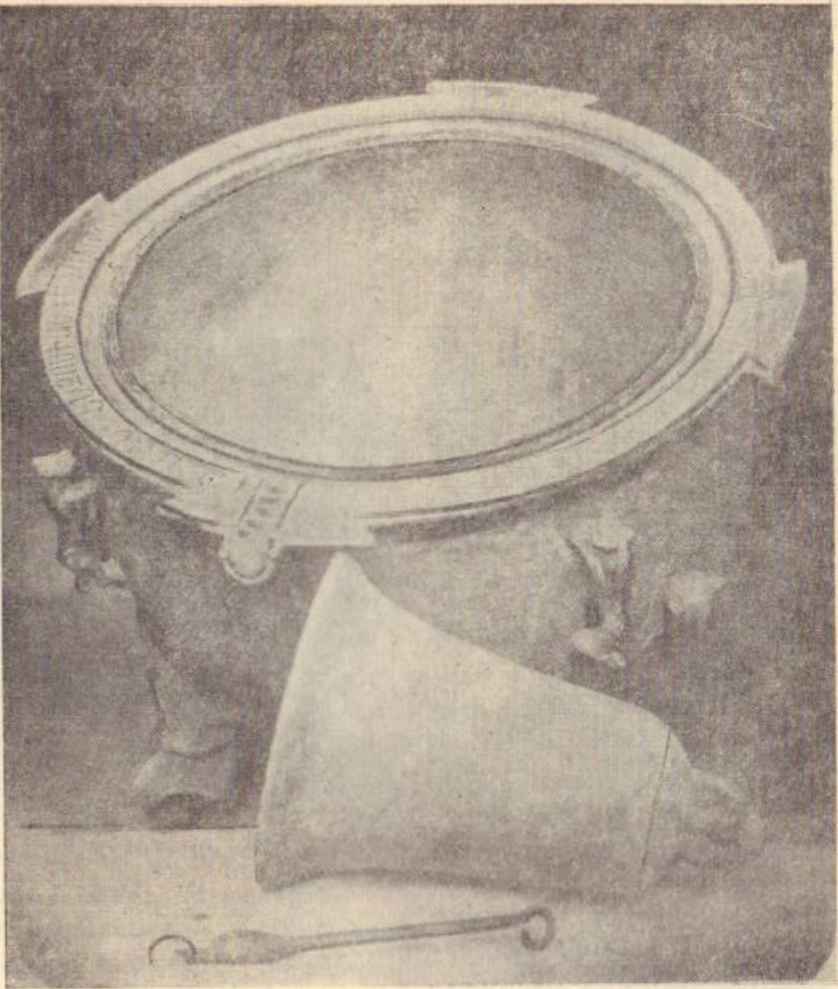
Ձուլման տեխնիկայով են պատրաստված բրոնզե № 123/1336 թասը և №№ 123/1316 և 123/1321 բրոնզե ու պղնձե բուրվառները¹, վերջիններիս վրայի կրոնական պատկերաքանդակները արված են հատուկ կաղապարի միջոցով:

Ձուլման տեխնիկայով էին պատրաստում նաև եկեղեցիների մեծ ու փոքր զանգերը: Այդ զանգերից ամբողջական վիճակում մեր ձեռքն է հասել Հաղարծինի պղնձի մեծ զանգը, որը կշռում է 32 կիլոգրամ 800 գրամ: Այդպիսի զանգերի համար նույնպես եղել են հատուկ կաղապարներ:

Անիի և Դվինի սիստեմատիկ պեղումների արդյունքները իրենց պղնձյա ու երկաթյա նյութերով հաստատում են մեր պատմիչների ասույթները, որ իրոք պղնձագործությունը միջնադարյան Հայաստանի քաղաքներում զարգացած է եղել մեծ չափով: Անիի պեղումներից գտնվել են պղնձյա անոթներ, ափսեներ, փոքրիկ կաթսա, սափորներ, պատվանդաններ և այլ իրեր, որոնցից անհրաժեշտ ենք համարում հիշատակել №№ 123/1319 և 1322 սափորները, սրանք արտաքուստ բավական ճոխ են, դրանցից մեկի վրա կան նաև փորագիր նախշեր, ունեն մեկական ունկ և ծորակներ տարբեր ձևի:

Հետաքրքիր է նաև № 123/1318 փոքրիկ կաթսան, որը ունի նաև կափարիչ, և իր հիմնական կառուցվածքով նման է այժմյան կաթսաներին: Հիշատակության արժանի է № 123/1339 փոքրիկ պղնձյա ափսեանման անոթը. սա ունի 3 հենակ, կենտրոնում պատկերված է կենդանակերպ նկար, շուրջը՝ արարական դրի նման զարդեր, շուրթերը ատամնավոր են ու յուրաքանչյուրի վրա ատանձին կան 5,6 և 9 թևանի զարդանախշեր, իսկ մեկի վրա՝ խաչաձև նախշ, — այս

¹ Պահվում են Պետ. պատմական թանգարանում:

Նկ. 12. Պղնձե կաթսա, Հաղարծինի վանքից, 1232 թ. Պետ. պատմական թանգարան

բոլորը կատարված է ճնշման տեխնիկայով (նկ. 13,14):

Անի քաղաքի պեղումների համեմատությամբ Դվինի պեղումները ավելի քիչ քանակությամբ են հայտնաբերել պղնձյա ամբողջական անոթներ ու եկեղեցական սպասներ: Միայն 1952 թ. միջնաբերդի բավական խոր շերտից գտնվել են՝ № 1917/48 պղնձե առյուծազարդ կաթսան, 2 կանթով ու փորագիր զարդանախշերով, № 1917/47 սափորը մեկ կանթով, առանց զարդանախշի և դուլլանման մի պղնձե անոթ, զարդանախշով ու ա-

րարական գրով: Բացի ամբողջական պղնձյա անոթներից ու սափորներից, Անիի ու Դվինի պեղումներից գտնվել են պղնձե անոթի շուրթի տասնյակ կտորներ, որոնցից մեծ մասի վրա կան տարբեր ձևի զարդանախշեր, կատարված դրվագման ու փորագրության տեխնիկայով: Անիից գտնված № 1323 թասի շուրթի կտորի վրա դրվագած են ձվաձև ուռուցիկներ, իսկ №№ 1300, 1301, 1302, 1303, 1304, 1305, 1306, 1307 անոթների շուրթերի բեկորների վրա, դրվագման տեխնիկայով արված են կետավոր և ուլիեֆ զար-

դաքանդակներ, կան նաև թասերի ու ափսենների շուրթերի գտնված Դվինից, Անիից և Անրերդից, առանց զարդանախշերի, որոնք պատրաստված են կոելու եղանակով (նկ. 15, 16):

Պղնձագործների ձեռքով էին պատրաստվում եկեղեցիների պղնձյա մեծ ջահերը, լամպաներն ու ճրագները, որոնք օգտագործվել են նաև ունևոր խավի կողմից. բացի այդ, եկեղեցիների բոլոր մոմակալները նույնպես պատրաստվում էին մեծ մասամբ պղնձից: Մեր պատմիչները բազմիցս հիշատակում են պղնձյա մոմակալները, ջահերը, բուրվառները և այլն. սրանց նմուշները մենք տեսնում ենք մանրանկարչության մեջ: Մեր մատենագիրները տալիս են անգամ բուրվառի առանձին մասերի անունները. բուրվառի երեք շղթաները, որոնք ամրացված են օղերից, պատմիչները անվանել են «երեք ամբառնալիք», երբեմն էլ՝ «չուանք բառնալեաց» կամ «ձ շուանք». այն մասը, որով այդ շղթաները վերևում ի մի են հավաքվում, անվանել են «վերին ագոյցն» կամ թե «բմբունելին ի վերին ծայրքն», իսկ «ճրո ընդունարան» կոչվել է ներքևի կառուցվածքը, որտեղ այրվում էր խուճկը¹:

Բուրվառների շղթաների մի մասի վրա ամրացնում էին փոքրիկ զանգակիկներ, որպեսզի ժամաստվյալ ժամանակ խնկարկուծունը ավելի էֆեկտավոր լիներ: Անիի պեղումներից հայտնաբերված 7 հատ բուրվառներից միայն մեկը ունի ամբողջական շղթա, իսկ մյուսների վրա պահպանվում են երեք կանթերն իրենց անցքերով և երեք հավելվածքները պատրաստված գեղեցկություն տալու համար: Բուրվառների ամբողջ դաշտը ծածկված է կրոնական քանդակներով, որոնք պատկերում են Քրիստոսի ծնունդը, մկրտությունը, խաչելությունը և հարությունը: Անիից գտնված բուրվառներին հար և նման են նաև մանրանկարչության մեջ հան-

դիպող օրինակները. Հացունու «Հայ տարազ» աշխատության մեջ եղած № 113, 114, 118, 123 մանրանկարների բուրվառների շղթաների վրա պահպանված են զանգակները: Բացի բուրվառներից, պղնձագործ վարպետների ձեռքով են պատրաստվել նաև եկեղեցական

Նկ. 13. Պղնձե կաթսա, Անիի պեղումներից, X—XIII դդ.
Պետ. պատմական թանգարան

մոմակալները: Չմոռանանք ասելու, որ այդ մոմակալները օգտագործվել են նաև պալատներում, իշխանական դղյակներում և հարուստ առևտրական դասի մոտ:

Եկեղեցական մոմակալների (աշտանակի) մասին, բացի հայ մատենագիրներից¹, ունենք տեղեկություն նաև արար պատմիչ Իբն-Բատտուայի մոտ: Նկարագրելով Արղըն-զա քաղաքը, նա միաժամանակ հիշում է, որ քաղաքի ազգաբնակչության մեծ մասը հայեր են, ունեն կարգավորված շուկա և որ «նրա մեջ կան պղնձի հանքեր, որով շինում են ամաններ և «բայսուս»-ներ² (աշտանակներ)» (նկ. 17):

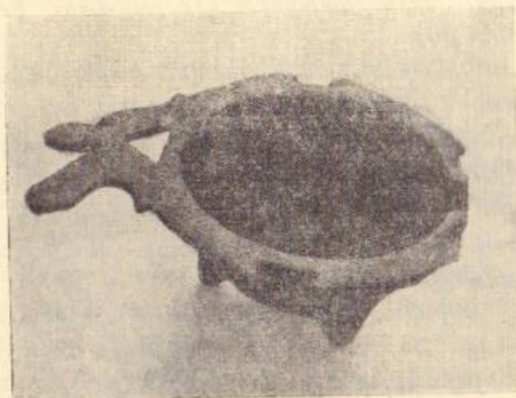
¹ Տես Ն ե բ ս ե ս Ծ ն ո բ Ն ա լ ի, Բանք շափու, էջ 56:

² Տես Իբն Բատտուայ, Թարգմանություն պրոֆ. Ն. Ա. Առյանի, էջ 31, բոտ Աճառյանի «բայսուս» բառը պարսկերեն է, որ նշանակում է աշտանակ:

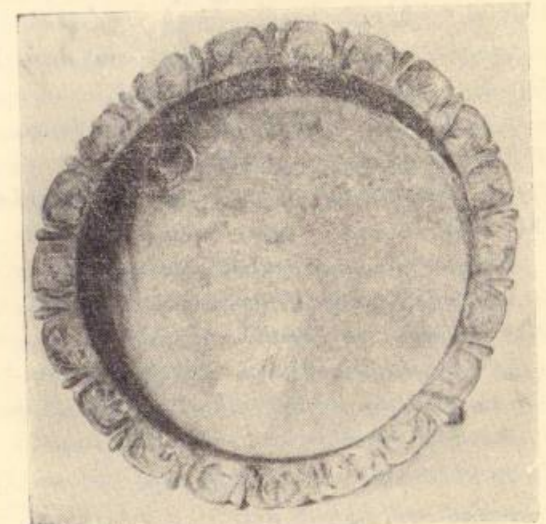
¹ Տես Վ. Հացունու ի, Պատմություն հին հայ տարազին, Վենետիկ, 1923, էջ 354:

Նկ. 14. Պղնձե սափորներ, Անիի պեղումներից, X—XIII դդ.
Պետ. պատմական թանգարան

Նկ. 15. Արծաթագործի պղնձե թասանման անոթ, Դվինի պեղումներից, X—XIII դդ.
Պետ. պատմական թանգարան

Նկ. 16. Պղնձե թաս, Անիի պեղումներից, X դ
Պետ. պատմական թանգարան

Մոմակալների մասին կա հիշատակութուն նաև Մատենադարանի № 5552 ձեռագրի հիշատակարանում, որտեղ նորակառույց Զորավոր եկեղեցուն տված նվերների շարքում հիշվում են արհեստավորներից նվիրած պղնձե և արծաթե մոմակալներ, բուրվառներ ու թշոցներ:

Մոմակալների մեծ պատվանդաններ գտնվել են Անիից, որոնք ունեն երեք հենակ՝ ոտքի ձևով. դրանցից № 1326 պատվանդանի վրա պահպանվում է մեկ ոտքը, իսկ մյուսը՝ № 1327. ունի 2 հենակ: Մակերեսի վրա փորագրված է բուսական զարդանախշ (նկ. 18):

Միջնադարում գործածական է եղել լամպի մի ձև, որ նման է մեր այժմյան սեղանի լամպին, միայն այն տարբերությամբ, որ Անիից գտնված պղնձյա լամպի վրա չկա հարմարանք պատրույզը բարձրացնելու համար, պատրույզի շարժումը կատարվել է ներքևի խողովակի անցքով: Այս լամպը բաղկացած է երկու կիսագնդերից, որոնց միացման տեղում, կենտրոնի վրա՝ դրվագված է երկշարք լիթրաձև գոտի: Վերևի կիսագունդը զարդարված է գեղեցիկ օրնամենտներով, ուր աչքի են ընկնում վեցթևանի զարդանախշերն ու մեջ ընդ մեջ փոքրիկ խաչերը: 1906 թ. Անիում նույն տիպի լամպերից գտնվել է մի ուրիշ օրինակ, ավելի պակասավոր, սրա վերին կիսագնդի օրնամենտները տարբերվում են նախորդից: Նման լամպեր, մեր կարծիքով, գործածվել են ոչ միայն եկեղեցիներում, այլև պալատներում (նկ. 19):

Ինչպես տեսնում ենք, ջահագործները հարյուրավոր կավե ձիթաճրագների կողքին, թեև ավելի սահմանափակ թվով, բայց պղնձից, պատրաստել են լուսավորող տարբեր ձևի լամպեր ու ճրագներ: 1946 թ. Դվինի միջնաբերդի հորերից մեկում գտնվեց բրոնզե մի գեղեցիկ ճրագ: Այս ձիթաճրագի պատրաստման տեխնիկան ցույց է տալիս պղնձագործության զարգացման աստիճանը: Հե-

տագա դարերում մետաղյա լամպերն ու ձիթաճրագները դառնում են ավելի բազմազան և քանակով առավել շատ:

Եկեղեցական սպասների մեջ կարևոր տեղ են բռնում մեծ ջահերը:

Նկ. 17. Պղնձե պատվանդան, Անիի պեղումներից, X—XIII դդ. Պետ. պատմական թանգարան

Անիի մեծ ջահը¹ ունի 20 մետր երկարությամբ շղթա՝ կազմված 192 օղակներից, որից կախվել է 117 լուսատու կետ (նկ. 20):

Կենտրոնական գոտու վրա կտրելու եղանակով արտահայտված են արծվի և այլ կենդանիների պատկերներ, իսկ մյուս մասերի վրա կիրառված է ճնշման տեխնիկան: Բացի մեծ ջահից, Անիի Գազկաշենից գտնվել է նաև փոքր ջահ, որի մասերը, սակայն, չեն ամբողջանում:

Դվինի պեղումներից թեև կախովի ամբողջական ջահեր չեն գտնվել, սակայն հայտնաբերված պղնձե իրերի մեջ կան թի-

¹ S. M. И. О р б е л и, Каталог Анийского музея древностей, стр. 110.

Նկ. 18. Պղնձե եռոտանի աշտանակ, Անիի պեղումներից, X—XIII դդ. Պետ. պատմական թանգարան

թեղների այնպիսի նմուշներ, որոնք ընդհանուր նմանություն ունեն Անիում գտնված ջահի մասերի հետ, ամենայն հավանականությամբ նման փոքրիկ ջահեր օգտագործել են նաև պալատներում և ազնվականների բնակարաններում (նկ. 21):

Եկեղեցական սպասների մեջ մեծ տեղ են բռնում պղնձյա թշոցները, որոնց XV—XIX դարերին պատկանող նմուշները պահպանվում են ցայսօր Էջմիածնի գանձարանում: Թշոցներ պատրաստում էին ոչ միայն արծաթից, այլև վարշաղից, պղնձից և արծաթապատ: Մատենադարանի մեջ կան հիշատակություններ՝ «թշոց արծաթիս պատեալ ոսկւով» կամ թե «թշոց ի սերովբէիցն տիպն՝ վեց-վեց թևօք հովանացեալ» երկու երեսաց վրայ, իր ներքև է ըմբռնելիքն՝ մետաղեայ խողովակաձև և զի խոնարհ ունելիքն ի փայ-

տե»¹. այս քաղվածքը մեզ որոշ պատկերացում է տալիս թշոցի կառուցվածքի մասին:

Միջնադարյան Հայաստանում տնային ու կենցաղային իրերի պատրաստումը նույնպես կատարվում էր պղնձագործների ձեռքով: Հայ պատմիչների մոտ այդ իրերի մասին գրեթե չկա հիշատակություն, սակայն նյութական մնացորդները՝ հայտնաբերված Դվինի, Անիի և Ամբերդի պեղումներից՝ հաստատում են այդ: Կաթսաների, թասերի, ափսեների կողքին մենք ունենք հավանազներ, դաստակներ, շերեփներ, քերիչներ, քամիչներ, փոքր շափսի մկրատներ, զանազան շափսի ասեղներ, շքասեղներ, դանակներ և այլ իրեր:

Ինչպես հայտնի է, տնային տնտեսության մեջ դանակները կարևոր դեր են կատարում.

¹ Վ. Հ ա ց ու ն ի, Պատմություն հին հայաստանի, Վենետիկ, 1923, էջ 355:

սրանք պատրաստվել են մեծ մասամբ երկաթից, որոնց նմուշները թե՛ ամբողջական վիճակում և թե՛ կտորներով, հայտնաբերվել են Անիի, Ամբերդի և Դվինի պեղումներից¹:

Անիի պեղումներից գտնվել են դանակներ, որոնք կորած են, պահպանված են ոսկրից զարդանախշած կոթառները (նկ. 123/1194):

1946 թ. Դվինի պեղումների ժամանակ միջնաբերդից գտնվեց ձուլածո հավանգի դաստակ: Այս գլուտը հաստատում է, որ հավանգները պատրաստված են եղել պղնձից, իսկ Ամբերդի 1936 թ. պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել է մի քանի հավանգ, որոնց վրա կան զարդաքանդակներ. այս հավանգները պատկանում են X — XI դարերին. նույն դարերին է պատկանում նաև Դվինից գտնված դաստակը:

Անիից և Դվինից գտնվել են նաև պղնձյա փոքր քամիչներ, հացի քերիչներ (թաթաղեղաշտաքերներ), փոքրիկ շերեփներ, խաչերկաթներ: Անիի պեղումներից հայտնաբերվել են երկու փոքրիկ կշեռք, որ հավանաբար, օգտագործել են ոսկերիչները կամ դեղագործները:

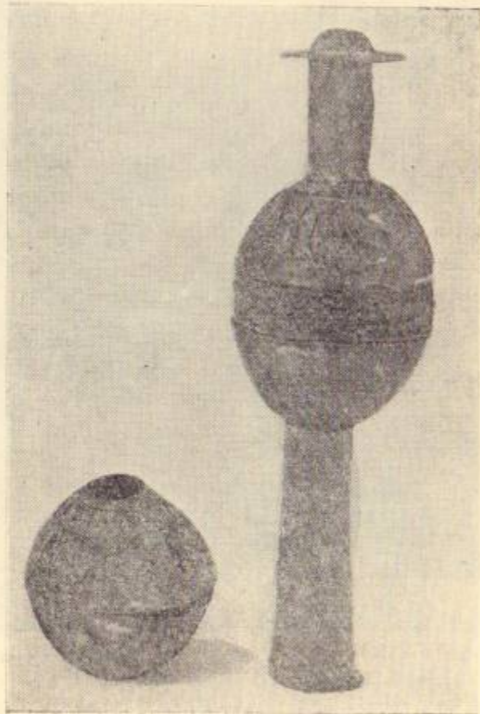
Միջնադարյան Հայաստանում կային նաև այնպիսի պղնձագործ արհեստավորներ, որոնք կատարում էին արծաթագործի պարտականությունը, պատրաստելով ավելի նուրբ և մանր իրեր՝ գնդասեղներ, շքասեղներ, բոժոժիկներ, շափրաստներ, կանացի ապարանջաններ, մատանիներ, փոքրիկ խաչեր կրծքից կախելու համար, արկղիկներ և այլն: Այդպիսի մանր իրեր հայտնաբերվել են Դվինի և Անիի պեղումների ժամանակ:

Դվինի 1946—48 թթ. պեղումների ընթացքում գտնվել են պղնձյա շափրաստներ²:

¹ Դվինից գտնված դանակներ №№ 1917/163, 155, 166, 221, 1907/41, 170, 171, 1913/66, 67, 71, 133, 135, 136. վերահիշյալ համարները կրող (ինչպես և հետագայում նշված) իրերը պահպանվում են Պետ. պատմական թանգարանում:

² Դվինի պեղումներից հայտնաբերված №№ 1905/80, 1906/207 և 1907/60 շափրաստները:

Նույն տիպի շափրաստներ գտնվել են նաև Անիից¹, որոնց վրա կան բուսական ու ալիքաձև զարդեր: Պեղումները տվել են ասեղների ու շքասեղների հարուստ նմուշներ,

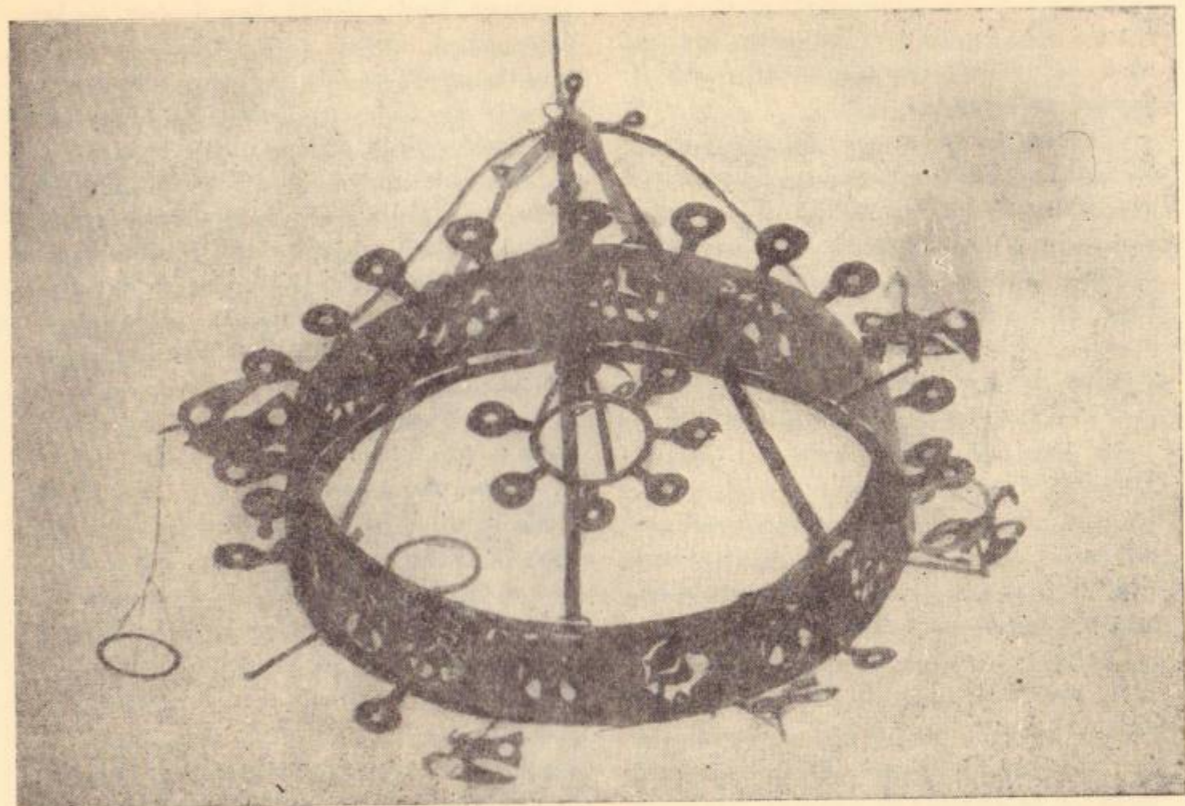
Նկ. 19. Պղնձե ճրագ (լամպ), Անիի պեղումներից, X—XIII դդ.
Պետ. պատմական թանգարան

շքասեղներից շատերի գլուխները ունեն գմբեթավոր վերջավորություն² կամ թռչնաձև հավելվածք:

Պղնձագործի արտադրանք պատրաստելու համար օգտագործել են կոբելտ, ձուլման և զրվագման տեխնիկան: Եթե կոբելտ և զրվագելու համար անհրաժեշտ էր տարբեր տեսակի մուրճ ու սալ, ապա ձուլելու համար պետք էին տարբեր կաղապարներ: Հայաստանում

¹ Անիի պեղումներից հայտնաբերված № 123/1370 և 1371:

² Դվինից գտնված №№ 1913/150 և 1917/120 շքասեղները, Անիից գտնված՝ №№ 123/1435, 1436, 1442, 1431, 1444, 1449:

Նկ. 20. Պղնձե ջահ, Անիի գաղղաշեն բոլորակ տաճարի պեղումներից, Պետ. պատմական թանգարան

Նկ. 21. Պղնձե ճրագ, Դվինի պեղումներից, IX—X դդ.
Պետ. պատմական թանգարան

եղած բազմազան կազմապարների մասին են խոսում ո՛չ միայն նյութական մնացորդները, այլև հայ մատենագրության մեջ եղած հիշատակությունները¹:

Վերոհիշյալ փաստերը ապացուցում են, որ պղնձագործությունը զարգացած էր ո՛չ միայն Անիում ու Դվինում, այլև Հայաստանի այլ քաղաքներում: Անիում բացված պղինձ ձուլելու երկու արհեստանոցների մնացորդները, այնուհետև՝ Դվինում 1939 թ. և հետագա պեղումների ժամանակ միջնաբերդում ու քաղաքի կենտրոնական թաղամասում բացված օջախների հետքերը և այդտեղ գտնված պղնձ ձուլվածքի մնացորդները նույնպես հիմք են տալիս մեզ սանելու, որ իրոք այդ արհեստը միջնադարյան քաղաքներում տարածված ու մասսայական արհեստներից մեկն է եղել, որը իր գոյությունը պահպանել է մինչև վերջին ժամանակները:

Անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ մեջ բերել 1763 թվականի էջմիածնի վանքի նվերների մատյաններից մեկը, որտեղ գրանցված են վանքի կողմից տված նվերների տեսակներն ու քանակը²:

Այս փաստաթուղթը մեզ հետաքրքրում է այնքանով, որքանով էլ այդտեղ հիշատակվում են ոչ միայն գործվածքների, այլև արծաթե, ոսկե զարդերի ու սպասների տեսակները: Այդ նվիրատվական ցուցակում վարդապետների, քահանաների, տիրացուների, տանտերների, մելիքների, խոջաների անվան կողքին մենք հանդիպում ենք բազմաթիվ, անգամ տարբեր մասնագիտության, արհեստավորների անվան, որոնց թվում հիշատակվում է ոսկերիչ, պղնձագործ, դարբին, նալբանդ անունները, որոնք վանքի համար կատարել են աշխատանք և դրա փոխարեն ստացել են նվերներ: Ինչպես, օրինակ, ոսկերիչ Մարտիրոսին նվիրում են մահուդից

¹ Տես Ն. Շ ո ռ Յ ա յ ու. Բանք շափաւ, Վնենտիկ, 1830, էջ 115:

² Մատենադարան, արխիվային բաժին, № 2, թղթապանակ 11, մատյան նվերների, 1703:

հագուստ, սրբիչ, շապիկ, նրա համար, որ նա կաթողիկոսի համար մոհր (կնիք-մատանի) է շինել, իսկ ոսկերիչ Ավետիսին նույնպես նվիրում են մահուդից կապա¹, իր կատարած ոսկերչական աշխատանքի համար:

Մատյանի 24-րդ էջում հիշատակվում են դարբիններ Սուլեյմանը և նրա երկու որդիներն ու աշակերտները, որոնք աշխատել են վանքի համար մեկ ամիս և ստացել են նվեր՝ խալաթներ, Վանի շալ կտորից հագուստներ: Պղնձագործ Ենոքը և նրա նման շատ ուրիշ պղնձագործներ վանքի համար պատրաստել են պղնձյա սպասներ՝ թասեր, ափսեններ, պղինձներ և նվիրել են վանքին: Այդ սպասների վրա փորագրողի կողմից գրված են նվիրատուի անունը և ժամանակը: Այդպիսի մեծ կոլեկցիա, մոտ 50 կտոր, էջմիածնի վանքի կողմից հանձնված է Պետական պատմական թանգարանին, որոնք պատկանում են XVII—XVIII դարերին և պահպանվում են Ազգագրական բաժնում:

1. ՁԻՆԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՉԵՆՔԵՐԻ
ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ ՄԻՋՆԱԳԱՐՅԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄԸ

Հայկական լեռնաշխարհում տեղի ունեցած բազմադարյան բախումների ու մարտերի վկաներ են նյութական կուլտուրայի հարուստ մնացորդները, որոնց մեջ զգալի տեղ է գրավում զենքը: Վերջինի շնորհիվ հնարավոր է բնորոշել ժամանակի ռազմական տեխնիկան:

Դեռևս հնադարյան մարդն իր գոյությունը պահպանելու, բնությունից իր ապրուստի միջոցները հայթայթելու և գիշատիչ գազաններ-

¹ Կապա բառի գործածության մենք հանդիպում ենք միջնադարյան առակներում: Առակներում կարգում ենք. «Ազգաւն ժողովէր ու հաղնէր կապաչ»: Ինչպես տեսնում ենք, այդ անունը առանց փոփոխության և թե իր բովանդակությամբ պահպանվել է մինչև XVIII դարը:

² Ավելի մանրամասն տես մեր «Արհեստները Հայաստանում 9—13-րդ դարերում», 1946 թ. աշխատության մեջ:

րից պաշտպանվելու համար ստեղծել է զենք որը սկզբնական շրջանում պատրաստվել է բարից, ոսկրից, փայտից, իսկ հետագայում նաև մետաղներից: Բրոնզի ու վաղագույն երկաթի դարին պատկանող դամբարանների պեղումները հայտնաբերել են մետաղյա տարբեր տեսակի զենքեր, որոնք հնում ունեցել են և՛ մարտական, և՛ տնտեսական իմաստի կիրառություն, ինչպես, օրինակ, քարե կամ բրոնզե տապար և այլ գործիքներ:

Ինչպես ցույց են տալիս գրավոր փաստերն ու հատկապես պեղածո նյութերը, Հայաստանում գործածված զենքերը եղել են բազմազան, որոնք դարերի ընթացքում ավելի ու ավելի են կատարելագործվել, երբեմն էլ առաջացել են զենքի նոր տեսակներ:

Միջնադարյան Հայաստանը, որ մեր ուսումնասիրության նյութն է կազմում, անհամեմատ աղքատ է զենքերի իրական մնացորդներով:

Հայաստանում զինագործության լայն տարածման մասին են վկայում պատմիչների տված տեղեկությունները գոյություն ունեցած զինապահեստների մասին, այդպիսի մի խոշոր պահեստ եղել է Դվինում¹:

Զինագործության խոշոր կենտրոններ են եղել Կարինը և Խլաթը, որտեղ պատրաստվել են զենքեր, որոնց մի մասը նույնիսկ արտահանվել է տարբեր երկրներ:

Ինչպես արևելյան մի շարք երկրներում, այնպես էլ Հայաստանում զորամասերի հետ միշտ տանում էին զինագործ արհեստավորների հատուկ խմբեր, որոնք ճանապարհներին աշխատում էին զորքի կարիքների համար, այն է՝ վերանորոգում էին վնասված զենքերը, կամ պատրաստում էին նորերը²:

Միջնադարյան Հայաստանում գործածվող զենքերն ըստ իրենց ֆունկցիայի կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի.

1. Հարձակողական միջոցներ՝ նետ և

¹ Տես Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Պատմութիւն հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 138:

² Նույն տեղում, էջ 148:

աղեղ, պարաստիկ, նիզակ, տեգ, գեղարդ, դաշույն, թուր, սուր, սուսեր, սվին, սակր, վաղր, մուրճ և ճիկո (ճկուտ):

2. Բերդեր քանդող մեքենաներ՝ էշ, փիլիկուան, բարան:

3. Պաշտպանողական միջոցներ՝ վահան, զրահ և հրձիգ նյութեր:

Նետ և աղեղ.— Այս զենքը լինելով հնագույն տեսակներից մեկը, մեծ դեր է կատարել Հայկական բարձրավանդակում տեղի ունեցած բոլոր մարտերում:

Նետը կամ սլաքը, որ երբեմն կոչվել է ձիգ, փիին, կամ դեռձակ, փոքր էր և անկոթ, պատրաստում էին օբսիդիան քարից, բրոնզից և երկաթից, իսկ շատ հին ժամանակ՝ նույնիսկ ոսկրից¹: Նետերը լինում են տարբեր ձևի՝ տերևաձև, կողավոր, գլանաձև, նույնիսկ եռաթև և մեծ քանակությամբ պահվում էին ռազմիկի կողքից կախվող հատուկ պատյանում, որը կոչվում էր կապարճ կամ պատկանդարան²: Աղեղը կազմված էր երկու մասից՝ կամարից և լարից: Կամարը պատրաստում էին ճկուն փայտից և եղեգնից, իսկ լարը՝ աղիքից կամ կաշվից: Դեռևս ուրարտացիների տիրապետության ժամանակ, ինչպես պետք է ենթադրել ուրարտական և ասորեստանյան պեղածո նյութերի քանդակներից, ուրարտական հետևակը զինված էր նետ ու աղեղով: Ռազմականքում եղած երկու մարտիկներից մեկը անպայման կրում էր նետ ու աղեղ, իսկ ռազմականքի ետևից զենում էին աղեղնավորներ ու պարաստիկավորներ³:

Ուրարտացիներից հետո էլ Հայաստանում շատ երկար ժամանակ կարևոր դեր է

¹ Այդպիսի նմուշներ ունենք Շենգավիթի 3-րդ հազարամյակին պատկանող բնակավայրի պեղումներից:

² Տես Ն զ ի շ է ի Պատմութիւն Վարդանանց, Տփլիս, 1904, էջ 12:

³ Այդպիսի մի տեսարան քանդակված է Բայաթի գոմերի վրա, որտեղ ուրարտացիները անձնատուր են լինում ասորեստանցիներին: Կարմիր բլուրի պեղումներից հայտնաբերվել են հետևակ ու ռազմատայրի մեջ կանգնած բազմաթիվ աղեղնավորների քանդակազարդեր:

խաղում նետ ու աղեղը, որպես առաջնակարգ գեներ:

Հուլյն պատմիչներից Քսենոֆոնտը «Վարք Կյուրոսի» (Կյուրոսպեդիա) աշխատության մեջ տեղեկացնում է, որ մարաց տիրապետության ժամանակ Կիաքսար թագավորն իրեն օգնելու համար արմեններից պահանջել և ստացել է թե՛ հետևակ և թե՛ հեծելազոր, որոնք գործ էին անում նետ ու աղեղ¹:

Մ. Խորենացին, նկարագրելով Հայկի և Բելի կռիվները, նշում է, որ Հայկը, տեսնելով Բելին ամբողջովին զինված գեներ ու զրահով, իր ուժերը բաժանում է աջ և ձախ թևերի, «զի արք կորովիք էին յաղեղն և ի սուսեր», և ապա՝ «զայս իմացեալ աղեղնատրին Հայկայ, յառաջ վարէ զինքն, մօտ հասանէ յարքայն, լի քարէ պինդ զլայնալիճն, դիպուցանէ զերթթևեանն կրծից տախտակին, և շեշտ ընդ մէջ թիկանցն թափանցիկ լեալ՝ յերկիր անկանի սլաքն»²:

Արտաշեսյան դինաստիայի հաստատումից հետո, հատկապես Տիգրան Բ-ի թագավորության ժամանակ, հայկական բանակը ոչ միայն վերակառուցվում է և քանակապես ավելանում, այլև, շնորհիվ տեղի ունեցած երկարատև կռիվների, ձեռք է բերում ռազմական արվեստի մեծ փորձ և տեխնիկայի է՛լ ավելի է առաջադիմում:

Տիգրան Բ-ի հիմնական գործերից մեկն այն եղավ, որ բացի սահմանապահ բղբշխների հաստատումից, փոխեց նաև զորքի բնույթը: «Հետևակամարտքն ի վերայ ուսոց ծիոց բերեալք. և պարսաւորքն առ հասարակ դիպաղեղունք, և շերտաւորքն ի սուսեր և ի տէգ նիզակի վառեալք, մերկքն վահանօք և զգեստիք երկաթոյ պարածածկեալք»³:

Հայերի հմուտ նետաձգության մասին բազմաթիվ տեղեկություններ են հասել մեզ Հուլյն պատմիչներից: Դիոն-Կասիոսը Տիգ-

րանակերտի գրավման մասին խոսելիս հիշում է, որ հունական զորքը Արածանին անցնելիս՝ կովի է բռնվում հայ զորքերի հետ: Այս կովում Տիգրան Բ-ն գործադրել էր հատուկ տակտիկա՝ ոչ թե վճռական մարտի բռնվել, այլ հանկարծակի հարված հասցնել թշնամուն և խույս տալ նրա հարվածներից: Տիգրանի հեծելազորը դիմում է կեղծ փախուստի, որի միջոցին նետաձիգ արագաշարժ ձիավորները նոր ջարդ են տալիս թշնամուն⁴:

Ըստ Փ. Բյուզանդի, հայկական այն զրնդերը, որոնք կրում էին նետ ու աղեղ, մարտին մասնակցում էին հեռվից, նրանց նետերը խիստ դիպուկ և ուժեղ հարվածող էին՝ «աղեղնաւորք, անվրէպք կորովիք...»⁵, մինչև իսկ նրանք կարողանում էին նետով փղեր տապալել՝ «հարկանէր զնետս փղին, և անդէն ընկենոյր զփղն ի վերայ անձին իւրոյ»⁶:

Ինչպես Արշակունիների ժամանակ, այնպես էլ հետագայում՝ մարզպանական շրջանում, նետաձիգները կազմել են առանձին զնդեր, որոնց մեր պատմիչները անվանել են «մերկեր»⁴:

Աղեղնավորներին պատմագիրն անվանում է «մերկեր», որովհետև նրանք զրահավորված չէին, քանի որ ենթակա չէին մոտիկից հարվածելու կամ հարվածներ ստանալու, թեև կան տեղեկություններ, որ աղեղնավորները միաժամանակ կրել են նաև սուր, ըստ երևույթին, անհրաժեշտության դեպքում մոտիկից կռվելու համար, այս է վկայում Փ. Բյուզանդի տված տեղեկությունը Արտավազդ պատանու մասին⁵:

Աղեղնավորները զնդերը, որ սովորաբար գտնվում էին բանակի վերջին մասում, խո-

¹ Տես Հ. Մանանդյան, Տիգրան Բ. և Հոռոմ, Երևան, 1940, էջ 154:

² Փ. Բյուզանդյանի պատմությունը Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 202:

³ Նույն տեղում, էջ 214:

⁴ Տես Եղիշեի Պատմությունը Վարդանանց, Տիֆլիս, 1904, էջ 138—139:

⁵ Տես Փ. Բյուզանդի, նույն տեղում, էջ 254:

Նկ. 22. Դրվագներ Ավարայրի ճակատամարտից, մանրանկար Մատենադարանի № 1025 ձեռագրից

շոր դեր են խաղացել Ավարայրի ճակատամարտում: Այդ կովում, ինչպես պատմիչն է նկարագրում, «ճայթմունք լարից աղեղանացն զլսելիս ամենեցուն առ հասարակ խլացուցանէին»¹:

Լրիվ պատկերացում ստանալու համար, ավելորդ չի լինի հիշատակել 15-րդ դարի № 1625 ձեռագրից մի մանրանկար, որ պատկերում է Ավարայրի ճակատամարտից մի տեսարան: Նկարչի այդ մտահղացումը մեզ հնարավորություն է տալիս զաղափար կազմելու միջնադարյան մարտերում գործածվող մի քանի գեներների մասին: Ձեռագիր նկարի մի կողմում կանգնած է պարսկական բանակը՝ պաշտպանված փղերով, իսկ մյուս կողմում՝ փղերին և զորքին նետահարում են հայ աղեղնավորները, որոնք իրենց կողքերին կապած ունեն նաև կապարճ. աղեղնավորները շոքած դիրքով են հարվածում, որպեսզի

կարողանան փղին վնասել նրա կաշվի ավելի նուրբ տեղից՝ փորի մասից (Նկ. 22):

Ավելի ուշ ժամանակների ավյալներից նույնպես երևում է, որ հայ մարտիկները եղել են լավ նետաձիգներ: Հովհաննես Դրասխանակերտցին, որ ակնատես է եղել X դարի անցքերին, խոսելով Կապույտ բերդի պաշարման մասին, գրում է. «Իսկ մարդիկ ամբողջին անձնընտիր լեալք և կորովութեամբ կշռեալ զձգտումն մեքենայից, և զնետաձիգս ի լայնալիճ աղեղանց և զքարինս ի պարսատկաց»¹: Իսկ Աշոտ Բ-ի կռիվների մասին խոսելիս՝ հատկապես Սևանի ճակատամարտի առթիվ, հիշում է, որ Աշոտ Բ (Երկաթը) «վաղվաղակի պատրաստէ նաև մետասան, և ամբառնայ ի նաև անդր իրրև արս եօթանասուն ազատս և զժառայս իւր լայնալիճ

¹ Հ. Դրասխանակերտցու պատմությունը Հայոց, 1912, Թիֆլիս, էջ 234—235: Նաև Թ. Արծրունի, էջ 219, 220, 221:

¹ Եղիշեի, Պատմությունը, էջ 170, նաև՝ էջ 172:

աղեղամբք՝ արս քաջակորովս և հմուտս ի ձգտումն նետաձգութեանց, որ գրեթէ ի մագոյ ոչ վրիպէին»¹: Նույն տեղում հեղինակը գրում է, թե ինչպես կուլի ժամանակ հայ զորքերը «զոմանս միականիս ի թշնամեացն առնէին, և զայս բազումս կարեվէր վիրաւորեալ սատակէին»:

Բացի գրավոր աղբյուրներից, մենք բարերախտարար ունենք նետի և աղեղի վերաբերյալ նյութական կուլտուրայի մնացորդներ, որոնք վերաբերում են մեր քննարկած ժամանակաշրջանին և հայտնաբերվել են միջնադարյան կենտրոններում, Անիի և մանավանդ Դվինի պեղումներից. այդ նյութերը լրացնում են մեր պատմիչների հաղորդած տեղեկությունները և ավելի պարզ գաղափար են տալիս զենքերի պատրաստման տեխնիկայի ու ձևի մասին:

1907 թ. Անիի պեղումների նյութերի հետ գտնվել են երկաթից քառակող պոչովավոր նետի երկու ծայրեր՝ 1500 (07 № 102) և № 1498 (07 № 72), որոնք դեռևս իրենց մեջ կրում են փայտի կոթի մնացորդները: Բացի երկաթյա նետերից, հայտնաբերվել են նաև բրոնզե մի քանի նետեր՝ №№ 1503, 1528, 1543, որ պատկանում են հեթանոսական շրջանին, իսկ 1908 թ. պեղումների ժամանակ Միջնաբերդի հյուսիս-արևելյան կողմում, պալատի պատի մոտ գտնվել է երկաթից մոտ 500 նետ (08 № 22):

Միջնադարյան նետերի նմուշներ գտնվել են նաև Հայաստանի հնագույն մայրաքաղաք Դվինում (նկ. 23):

Անիում գտնված №№ 1495, 1508, 1520 նետերը իրենց ձևով նման են Դվինի № 1794/84, 1848/4, 1848/3 նետերին: Դվինի վերջին պեղումների ժամանակ (1946—1952) հայտնաբերվեցին ավելի մեծ քանակությամբ նետի սլաքներ², որոնք իրենց ձևով բազմազան

են: Անիի և Դվինի նյութերի նմանությունը ապացուցում է, որ միջնադարյան առևտրա-արհեստավորական այդ կենտրոնները, ինչպես կերամիկայի և մյուս իրերի, այնպես էլ զինագործության ասպարեզում գործադրել են միևնույն տեխնիկան՝ առանձին աննշան տարբերություններով:

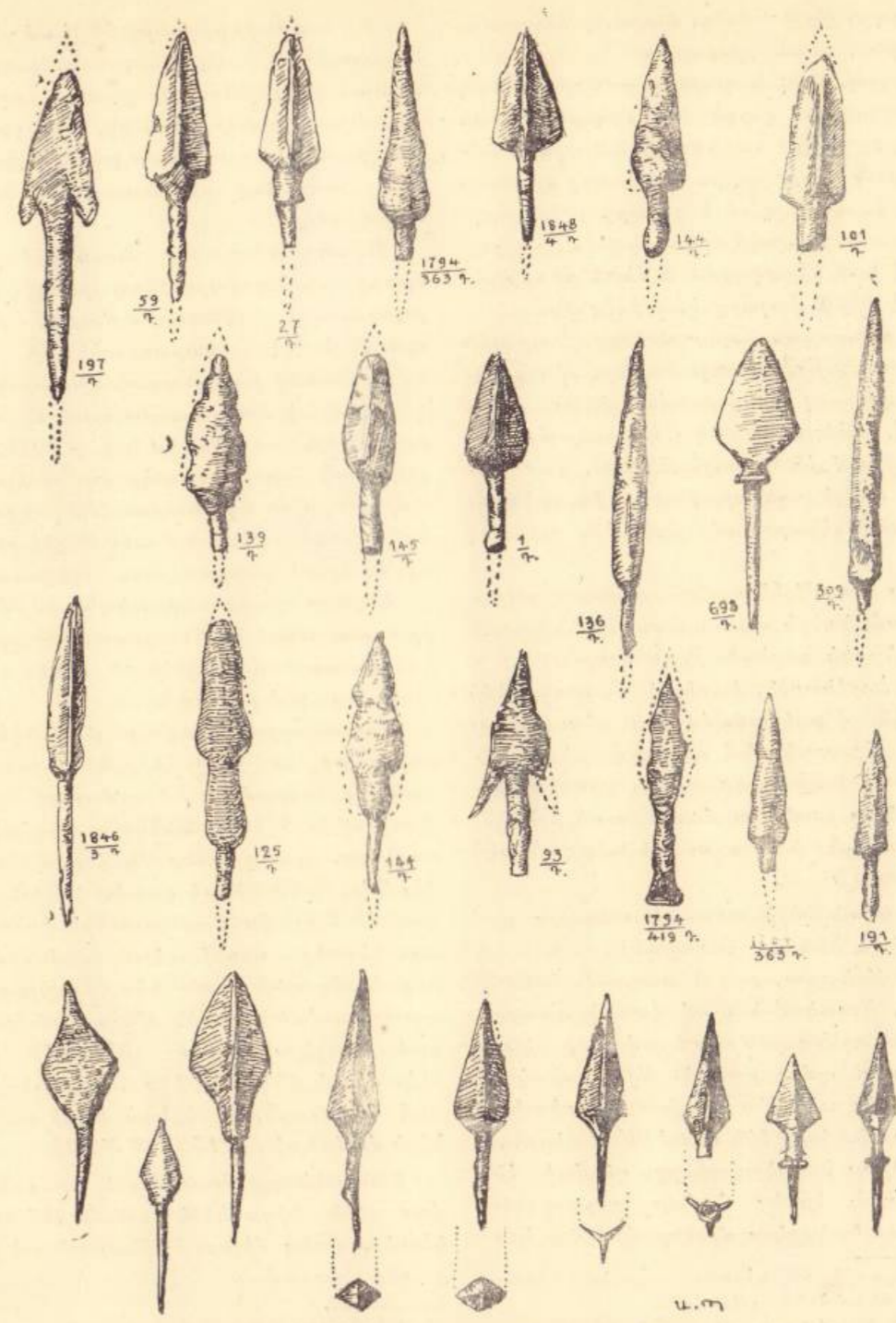
Պեղածո իրերի մեջ, սակայն, իսպառ բացակայում է աղեղը, այս բացը մասամբ մեղմանում է միջնադարից մեզ հասած երկու բարձրաքանդակների շնորհիվ. մեկը Ամիր-Հասանի բարձրաքանդակն է, իսկ մյուսը՝ Անգեղակոթում գտնված պարոն Ավագի մահարձանը:

Հետաքրքրական է, որ այդ կոթողների վրա քանդակված աղեղների ձևի մեջ նկատվում է որոշ տարբերություն. Ամիր-Հասանի աղեղն անկյունավոր է, իսկ նույն դարին պատկանող Անգեղակոթի՝ պարոն Ավագի մահարձանի վրա քանդակված աղեղն ավելի կլոր ձև ունի:

Նետ ու աղեղի կողքին որպես հնագույն հարվածող մարտական զենք հիշվում է պարսատիկը, որի շնորհիվ թշնամուն հարվածում էին քարերով: Պարսատիկը կաշվե երկար մի երիզ է, կենտրոնը լայն և կրկնաձև զոգավոր մասով, որտեղ դրվում է պարսաքարը: Զենքի այս տեսակի մասին հաղորդում են՝ Հովհան Մամիկոնյանը¹, X դարի պատմիչ Թովմա Արծրունին², XIII դարի պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը³ և ուրիշներ:

Դվինի պեղումների ժամանակ միջնաբերդում հայտնաբերվել են միաշափ գետաքարերից, մոտավորապես ձվի զնդիկի շափ քարեր, որոնք առանց կասկածի պարսաքարեր են: Նույն տեղում գտնվել են 15—25 կիլոգրամ ծանրություն ունեցող գետաքարեր, որոնք բերդերի վրա հարձակվելու և կամ

¹ Տես Յ. Մամիկոնյան, Պատմութիւն Տարօնոյ, Երևան, 1941, էջ 236:
² Թ. Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, էջ 214:
³ Ստ. Օրբելյան, էջ 36:

Նկ. 23. Երկաթե նետասլաքներ, Դվինի և Անիի պեղումներից, VII—VIII դդ. Պետ. պատմական թանգարանի գծ. Առաքել Պատրիկի

պաշտպանվելու համար ծառայել են որպես
ամրաբար, նման գլաբարին:

Նիզակ, տեգ և գեղարդ.— Նիզակը եղել
է հայկական զորքի ամենագործածական
զենքերից մեկը: Նա կազմված է երկու մա-
սից. բուն զենքը վերին հարվածող սրածայր
մասն է, որ կոչվում է գեղարդ¹, իսկ երկ-
րորդ մասը՝ նիզակի երկար կոթն է, որ կոչ-
վում է նաև նիզակաբուն և մեծ մասամբ լի-
նում է թեթև փայտից կամ եղեգնից:

Հնագիտական պեղումներից դուրս են
եկել բազմաթիվ նիզակածայրեր, որոնց կո-
թերը, փայտից պատրաստված լինելու պատ-
ճառով, փտել են և մեզ չեն հասել: Նիզակ-
ները լինում են դաշույնաձև նեղ, կամ տե-
րևաձև ավելի լայն, որի շեղքի ամբողջ երկա-
րությամբ կենտրոնում ձգվում է ուռուցիկ
ջիղ:

Հայ պատմիչները միջնադարին վերաբե-
րող բավականին առատ փաստեր են տալիս
մեզ նիզակի գործածության մասին:

Մ. Խորենացին, խոսելով Տիգրան Մեծի
բանակի վերակազմավորման մասին, ոչ
միայն հիշատակում է պարսավորների դի-
պուկ աղեղնավոր դառնալու և կամ հետևա-
կի՝ հեծյալ որսնալու մասին, այլև նշում է՝
«շերտաւորքն ի սուսեր և ի տէգ նիզակի
վառելալք»²:

Արշակունիների տիրապետության օրով
հայկական բանակը բավականին հզոր էր և
թվով ավելի շատ, քան հետագա ժամանակ-
ներում, Արշակ Բ-ի օրով Վասակ սպարա-
պետի առաջին գործն այն եղավ, որ նա կազ-
մակերպեց ուժեղ բանակ: Այդ բանակում
ժանրակշիռ տեղ էին գրավում նիզակավոր-
ները, որոնք կոչվ էին գնում թե՛ հետիոտն, և
թե՛ հեծյալ: Նիզակավորները զինված էին
զրահներով: Նրանց համար պաշտպանու-
թյան ամենակարևոր միջոցը վահանն էր³:

¹ Տերևաձև մի գեղարդ գտնվեց Դվինում
1949 թ. 40 սմ երկարությամբ:

² Մ. Խորենացու Պատմութիւն Հայոց,
էջ 74:

³ Տես Փ. Բյուզանդ, Պատմութիւն Հայոց,
էջ 201:

Մի նկարագրությունից երևում է, որ
նիզակավորները կովի դաշտում գտնվել են
առաջին շարքերում. «Զի յորժամ հայոց նի-
զակաւորքն առաջի կարգէին, այսպէս յար-
ձակէին որպէս զլեռան մի բարձր և կամ որ-
պէս զաշտարակ մի հաստաբետ հզօր և
անշարժ»¹:

Ավարայրի ահալոր ճակատամարտում,
որտեղ հայ ժողովուրդը ցուցաբերել է իր հե-
րոսությունը, անձնազոհությունը, ինչպես
պատմիչն է նկարագրում, ոչ միայն
«...ճայթմունք լարից աղեղանցն խլացուցա-
նէին, այլև ի ճօճել բազմախուռն նիզակացն
իրևե յերկնուստ ահագին հրաձգութիւնք եռա-
յին»: Իսկ երբ հեղինակը նկարագրում է
մարտից հետո եղած սրտաճմլիկ տեսարա-
նը, ասում է՝ «Անդ էր տեսանել զընկումն
նիզակացն և զխորտակումն աղեղանց»²:

Նիզակը որպես մարտական զենք իր դե-
րը պահպանել է նաև Բագրատունիների օրով
և հետագա ժամանակներում, գրեթե անփո-
փոխ պահելով իր ձևը³:

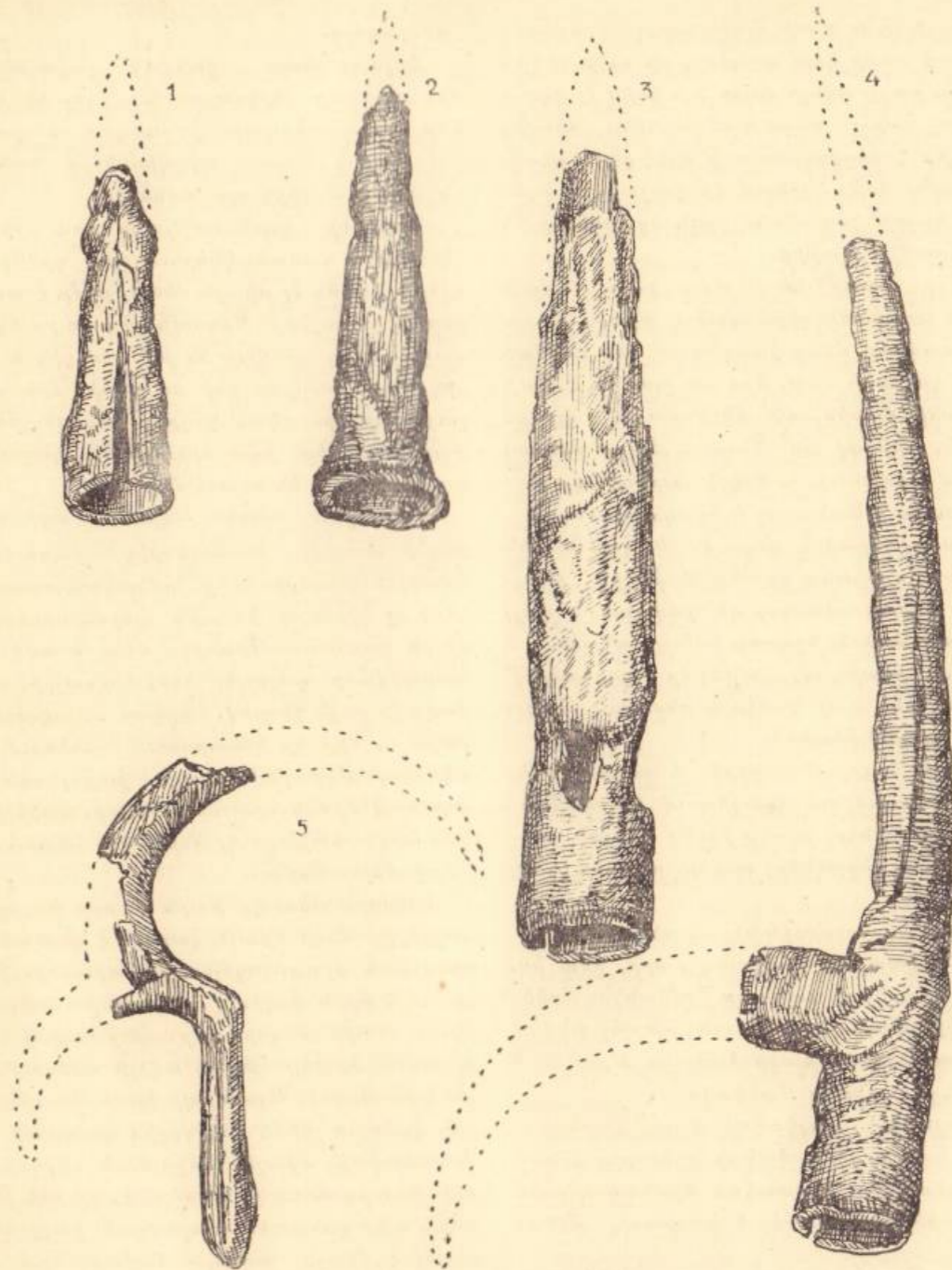
Միջնադարյան հնավայրերի պեղումնե-
րից դուրս են եկել մի քանի նիզակներ,
որոնցից անհրաժեշտ եմ համարում այստեղ
հիշատակել Դվինից և Անիից պեղված նի-
զակները. դրանք իրենց ձևով յուրահատուկ
են: Դվինից մի նիզակ գտնվել է Միջնաբեր-
դում 1946 թվականի պեղումների ժամանակ,
այս նիզակը բացի խոցելու հարմարությու-
նից, կողից ունի նաև կեռ հավելված, որ
պատրաստված է զոհին ձիուց կամ պատից
ցած քաշելու համար (նկ. 24): Նույն
ձևի, միայն թե երկու կես հավելվածով նի-
զակ հայտնաբերվել է նաև Անիի պեղում-
ների ժամանակ (№ 1546/08 № 50):

Մանրանկարչության մեջ և քանդակների
վրա ունենք նիզակների բազմաթիվ պատ-
կերներ, որոնց միջոցով հնարավոր է լրա-
ցուցիչ գաղափար կազմել միջնադարյան

¹ Փ. Բյուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, էջ 303:

² Նղիշէի Պատմութիւն Վարդանանց, 1904,
Տփլիս, էջ 170, 172:

³ Թ. Արծրունի, էջ 203:

Նկ. 24. Նիզակներ Դվինի պեղումներից, IX—XIII դդ.
Պետ. պատմական թանգարանի գծ. Առաքել Պատրիկի

նիզակի ձևի և գործածության եղանակի մասին:

Նիզակի և նետի միջին օղակն է հանդիսանում տեղը կամ աշտենը, որ ունի նիզակի ձև, բայց ավելի փոքր է և կոթն էլ զգալի շափով կարծ: Տեղը կամ աշտենը հեռավոր նետով է ձեռքով, առանց որևէ գործիքի օգնության: Կոթը լինում էր փայտից և եղևգից, ծայրը՝ շատ հնում բրոնզից, իսկ միջին դարերում՝ երկաթից:

Մեր պատմիչների մոտ շատ հաճախ տեղի փոխարեն կիրառված է աշտեն բառը: Այդ անվանը մենք հանդիպում ենք Հովհան Մամիկոնյանի մոտ, երբ նա խոսում է Գալլ Վահանի մասին. «Եւ ինքն առնալ զզարս իւր Ծ. Երթեալ առ Մուշեղ. Յայր թողեալ յանցս Մեղտեայ, և երկու հարիւր այր աշտենաւորս ի Սանասայ ի ծմակն թողեալ»¹:

Լաստիվերտցին գրում է. «Եւ զանհնարին շարին, զոր անդ գործեցին, թողին յիշատակ ազգաց յազգս, զի զտղայսն և զայլ ապաժամեանսն նշաւակ եղեալ, աշտէիւք և նետիւք խաղալով, շարաշար խոցոտելով՝ սատակէին, և ոչ կաթէր ի բնութիւն նոցա գութ ողորմութեան»²:

XI և հաջորդ դարերի ձեռագրերի մեջ եղած նկարներում հանդիպում են պահակներ, զինվորներ, որոնք իրենց ձեռքին բռնած ունեն նիզակներ, տեղեր, սակրեր և այլ զենքեր:

Կաղանկատուացին նիզակ անվան զուգահեռ հիշատակում է մկունդը, որը, ըստ իս, ծանր նիզակն է, քանի որ Յովհաննու Ոսկերերանի «Մեկնութիւն Սասայ»-ի մեջ ասված է. «Չուլեսցեն զսուսեր իւրեանց ի խոփս և զմկունդս իւրեանց մանկաղս»:

Դաշույն. — Հայկական զորքի կարևորագույն և շատ գործածական զենքերից է նաև դաշույնը, որի մարտական նշանակությունն է՝ մոտիկից հարվածել և խողխողել թշնա-

մուն: Դաշույնը կրում էր գլխավորապես հետևակ զորքը, թեև այն կիրառում էր նաև հեծելազորը:

Հայաստանում գտնված դաշույնները մեծ մասամբ երկսայրի են. եղել են նաև կեռ դաշույններ, որոնք հանդես են գալիս VII դարից հետո, այդպիսիները գտնվել են Դվինի և Անիի պեղումներից:

Դաշույնի գործածությունը շատ հին է: Հնագույն ժամանակներում սուր գրեթե չի եղել և եղածն էլ միայն մեծությունը է տարբերվել դաշույնից: Պեղումներից դուրս եկած դաշույնները շինված են թև՝ բրոնզից և թե երկաթից՝ տարբեր ձևի ու շափի: Հին դաշույնների վրա շկան կողքից կախելու հարմարություններ, ըստ երևույթին, դաշույնը ուղղակի խրել են գոտու մեջ:

Սուր, քուր, սուսեր, սվին. — Բացի դաշույնի տարբեր տեսակներից, խոցելու և հատելու զենքերի երեք հիմնական տեսակներն էլ կիրառել են Հին Հայաստանում և միջին դարերում: Դրանցից մեկը և ամենատարածվածը՝ դաշույնի ձևի, երկսայրի, մեծ մասամբ լայն շեղքով, երկար ու ուղղաձիգ սուրն է, որը իր կենտրոնում ունենում է ակոսներ: Այս սրով կարելի է խոցել՝ օգտագործելով միայն նրա սուր ծայրը, կարելի է նաև երկու սայրերն էլ գործածել հատելու և հարվածելու համար:

Երկրորդ տեսակը թուրն է, որի ծայրը և սայրերից մեկը միայն կարելի է գործածել, որովհետև մյուս կողմը սովորաբար բութ է լինում և թրին տալիս է անհրաժեշտ ծանրություն: Թուրը սովորաբար որոշ շափով կեռ է լինում՝ հատելու թափն ավելի ուժեղացնելու նպատակով: Այս տիպի թրեր հին դարերից գտնված չկան, իսկ միջին դարերում էլ՝ հավանաբար, միայն հեծյալներն են կիրառել: Երրորդ տեսակը սուսերն է, որ թևե թրի նման ունի բռնատեղ ու պատյան, բայց ծառայել է միայն խոցելու համար: Դրա մի հազվագյուտ բրոնզյա օրինակը գտնված է Չորագէսի կառուցման ժամանակ բացված մի դամբարանի միջից, որը պատկանում է

¹ Յ. Մամիկոնյան, Պատմութիւն Տարսուս, Երևան, 1941, էջ 184:
² Ա. Լաստիվերտցի, Պատմութիւն, 1912, Թիֆլիս, էջ 139:

առաջին հազարամյակի սկզբներին և ունի մոտ մեկ մետր երկարություն (միայն շեղքը 91 սմ է): Սուսերի ամենալավ և ամուր տեսակը հայ պատմագիրները կոչում են սուսեր պողովատիկ¹:

Մոտիկից խոցելու համար է նաև սվինը, որը դաշույնի կամ սուսերի նման երկսայրի մի զենք է, բայց զգալի շափով նրանցից կարծ: Աղուցած է լինում փայտե կոթի վրա:

Սասանյան շրջանի վերաբերյալ կան բավականին հարուստ նյութական մնացորդներ, որոնք մեզ հնարավորություն են տալիս որոշ գաղափար կազմելու ժամանակի սուսերի, սրի և դաշույնի ձևերի մասին:

Միջնադարյան Եվրոպայից դեռ շատ առաջ, Հայաստանում թագավորների և իշխանների անմիջական գործածության համար զենքերը պատրաստում էին նաև ոսկուց ու արծաթից և դարդարում թանկագին քարերով. այդպիսի զենքեր պատրաստում էին հատուկ պատվերով և այնպիսի արհեստավորների ձեռքով, որոնք աշխատում էին արքունիքին կամ դղյակներին կից:

Փ. Բյուզանդը Ներսես Մեծի մասին գրում է. «... Չարքունական սուսերն զպողովատիկն զոսկէպատեանս հանդերձ ականակապ մարգարտազարդ կամարան ի սպասու նորա բարձեալ ունէր»²: Պարզ է, որ հասարակ զինվորի մարտական զենքը զուրկ էր նման թանկարժեք զարդարանքներից:

Փ. Բյուզանդի Պատմության մի այլ հատվածից երևում է, որ հայ զինվորականը կարող էր զինված լինել միաժամանակ և սուսերով և թրով: Պապ թագավորի հրամանի առթիվ հազցնել Դղակ Մարդպետին ինչ որ անհրաժեշտ է, Բյուզանդը գրում է. «Եւ ազուցեալ զպատմուճանն մեծ, էած զգօտին ընդ մէջ իւր, զորմէ թուրն կախէր. և սուսեր

¹ Տե՛ս Ք. Արծրունի, Պատմութիւն տան Արժրունեաց, 1917, էջ 150:
² Փ. Բյուզանդ, Նույն տեղում, էջ 107: Նաև՝ Ք. Արծրունի, էջ 467:

ընդ մէջ ածեալ, և խորղ ի գօտոյ դրատիցն իջեալ, զթուրն և զսուսերն ծածկէր»¹:

Հայ պատմիչները այլ զինախմբերի շարքում հիշատակում են նաև սուսերավոր զենքերի մասին. «...Նա և ի բազում սուսերացն շողալ, և ի ճօճել բազմախուռն նիզակացն իբրև յերկնուստ ահագին հրաձգութիւնք եռային»²:

Մատենադարանի XV դարին պատկանող № 1625 ձեռագրում ծաղկող Կարապետը ցույց է տվել Ավարայրի ճակատամարտից մի գրվագ, որտեղ պարզ երևում է աշ կողմում սուսերավոր հեծելազորը:

Ի թիվս այլոց, սուսերամարտիկների մասին է հաղորդում նաև XI դարի պատմիչ Ա. Լաստիվերտցին, որ ականատես է եղել սելջուկ-թուրքերի կատարած ասպատակություններին. «Ի զալ միւսում ամին ժողովեցան իբրև արծուիք ի վերայ կերակրոյ անհամար բազմութիւնք զօրաց աղեղնաւորաց և սուսերամարտից»³:

Հետաքրքրական է, որ մարտի վերջնական հաղթանակը գրեթե միշտ որոշվում էր սուսերամարտով:

Միջնադարյան Հայաստանում սուրը, թուրը, սուսերը և դաշույնը մյուս զենքերի համեմատությամբ ամենից շատ տարածված և ավելի շատ գործածական զենքերն են եղել, որովհետև դրանք կիրառվել են նաև խաղաղ պայմաններում: Բացի զինվորներից, զենքի այդ տեսակները կրել են նաև ազատները, բաղաբացիք, լեռնցիները, իշխող դասի բոլոր ներկայացուցիչները՝ իրենց տանը և դրսում:

Անիի պեղածոների մեջ բացի բրոնզյա դաշույնից, բազիլիկ պալատի նկուղից հայտնաբերվել է նաև երկաթյա մի ամբողջական սուր, որի երկարությունն է 96 սմ: Սա

¹ Փ. Բյուզանդ, էջ 306:
² Եղիշէի Պատմութիւն Վարդանանց, էջ 169—170: Նաև՝ Յ. Մամիկոնյան, Պատմութիւն Տարսուս, էջ 83—84:
³ Ա. Լաստիվերտցի, Պատմութիւն, էջ 70:

թեև երկաթը է, բայց գլխավոր նպատակը եղել է խոցելը, իսկ անհրաժեշտ դեպքում՝ նաև թեթև հատումներ կատարելը (նկ. 25):

Որոշ զենքերի մասին լրիվ գաղափար կազմելու համար խիստ հետաքրքրական է Մշո Առաքելոց վանքի դռան վերնասյամբի փորագրությունը (XII դար), որը պատկերում է ռազմական մի տեսարան: Այսպեսզ պարզ

հետ միասին նրանք հիշատակում են նաև վաղը և ճիկը, որոնք պատերազմական գործողություններում կատարել են զրեթե միևնույն գերը, ինչ-որ սակրը. դժբախտաբար, պատմիչները չեն նշել նրանց ձևերի միջև եղած տարբերությունը: Այդ է պատճառը, որ դժվարանում ենք լրիվ պատկեր կազմել վաղը և ճիկը զենքերի մասին

Նկ. 25. Երկաթե սուր, գտնված Անիում, X—XI դդ.

երևում է միջնադարում գործածված նետ ու աղեղը, երկար նիզակը, ծանր վահանը ու լայն, երկսայրի սուրը: Փայտե դռան վրա բանդակող այդ վարպետը մեծ հմտությամբ կարողացել է տալ հիշյալ զենքերի ձևերը:

Սակր, վաղը, մուրե և ճիկը (ճիկոլ).— Մարտական զենքերի շարքին են պատկանում սակրը, վաղը և ճիկը, որոնք պատերազմի ժամանակ կատարել են իրենց սուր բերանով ծանր հարված տալու դերը: Սակրի նախնական ձևին մենք հանդիպում ենք դեռևս երկրորդ հազարամյակում, մ.թ. առաջ:

Մեր թվականությունից առաջ, առաջին հազարամյակի սկզբներին պատկանող սակր ձուլելու քարե կաղապարներ գտնվել են Հայաստանում՝ Լենինականի մսի կոմբինատի շենքերի շինության վայրում և ուրարտական՝ Կարմիր բլուրում:

Հայկական բարձրավանդակում կատարված պեղումներից հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ սակրեր, որոնց ձևից արդեն երևում է, որ նրանց որոշ մասը գործ է ածվել որպես կացին տնտեսական աշխատանքների համար. կան նաև հատկապես ռազմական գործողությունների համար պատրաստված սակրեր: Սակրի վերաբերյալ մեր պատմիչների մոտ կան բավականին կարևոր և արժեքավոր հիշատակություններ. սակրի

Սակրը կամ սակուրը նման է տապարին և գործ է ածվել որպես ռազմական զենք՝ հարվածելու, կտրելու, ջարդելու համար: Այն ամրացվել է հատուկ կոթի վրա՝ հարվածի թափը մեծացնելու համար: Տապարանման երկրերան սակրին մեր պատմիչները անվանում են կտցավոր սակր:

Այսօր թեև հնարավորություն չունենք տարբերելու սակրը վաղրից, բայց դրանք տարբեր զենքեր են եղել և կազմել են սակրավորների ու վաղրավորների բոլորովին առանձին զորագնդեր¹:

Փ. Բյուզանդը գրում է. «Եւ մինչ դեռ գայր նա (Գնել) ընդ բանակամէջն, և էր հեծեալ յերիվարին իւրում, իբրև մերձ եղև ի հրապարակն արքունի, և անդ ի յարքունուստ հասանէին բազում սպասաւորք վառեալք սուսերաւորք, նիզակաւորք, վաղրաւորք, սակրաւորք, սունաւորք և սպասակիրք հետեւակրք»²:

2. Գրասխանակերտցիին հիշատակում է, թե ինչպես արաբական խալիֆաթի դեմ մղած կռիվներում վաղրավորները հարվածում և կտրում էին հակառակորդի զրահները³:

¹ Տես Փ. Բյուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, էջ 201—202:
² Նույն տեղում, էջ 183:
³ Տես 2. Գրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 312:

Իսկ X դարի պատմիչ Թ. Արծրունին հիշում է. «Եւ բազմութիւն զինուորաց վառելոց աստի և անտի. և վարոցաւորք և սակրաւորք այսր անդր քշել զամբոխն գոռթեալ»:

Այստեղ մեջ բերած զենքերի տեսակներից շատերի անունը ևս մինչև այժմ չի պարզված: Վաղակը սրի լայն և ծանր տեսակն է, որը լինում է մերկապատյան և երկսայրի, ուրեմն նույնն է, ինչ որ սուրը, բայց վերջինս կարող է ավելի ընդհանուր անուն լինել երկսայրի սրերի մի քանի տեսակների համար: Ինչպես վերևում տեսանք, Թ. Արծրունին հիշատակում է վաղակավոր զորքի տեսակ: Վակուր բառը, որ հիշատակված է Թ. Արծրունու Պատմության մեջ, խիստ անորոշ է: Ըստ գործածության տեղի (վաղրից հետո և սուսերից առաջ) միանգամայն անհնարին է նրա պարզարանությունը. բայց մեզ թվում է, թե իրավացի են Նոր Հայկազյան բառարանի կազմողներն ու Ստ. Մալխասյանցը, որոնք կարծում են, որ դիսագիր Ս և Վ գրերի հնագույն ձևերի շփոթություն է առաջ եկել, և այդ բառը պետք է կարգալ ոչ թե վակուր, այլ սակուր, որը սակրի ավելի ճիշտ ձևն է:

Վաղը (սեռ. վաղեր) մարտական կացնի տեսակներից մեկն է, սխալ ենթադրությամբ մի շարք գրքերի մեջ վաղը բացատրել են իբրև սրի մի տեսակը:

Ստ. Օրբելյանի մի տեղեկությունից պարզվում է, որ զինվորները վաղը կախում էին իրենց ազդրից ներքև և նա նման է եղել դարբնի ուտին (մեծ մուրճին) ու քարհատների կտցավոր սակրին:

«Եւ զվաղրն ահագին ի ներքոյ բարձիցն իբր զուտն դարբնաց և կամ զսակր կտցաւոր քարահատաց՝ անցեալ ի մէջ ռազմաւոր հանդիսին»²:

Պատմիչի այս քաղվածքից արդեն որոշակի տարբերություն ենք տեսնում վաղրի և սակրի միջև ձևի տեսակետից: Վաղը սակ-

¹ Թ. Արծրունի, էջ 248:
² Ստ. Օրբելյան, էջ 375:

րից եղել է մեծ և հնարավոր չի եղել ամբացնել գոտուն, ուստի սովորություն է եղել ազդրի վրայից կախելը:

Մ. Խորենացու, 2. Մամիկոնյանի և Զենոբ Գլակի պատմությունների մեջ սակրի և վաղրի փոխարեն մի քանի անգամ հիշատակվում է մուրճը: Մ. Խորենացու մոտ հիշատակված մուրճը նմանեցվում է կտցավոր սակրին:

VII դարի պատմիչ 2. Մամիկոնյանը նկարագրում է թե ինչպես Սմբատը թշնամու սաղավարտը ոչնչացնում է մուրճի հարվածով. «Եւ հասեալ Սմբատայ՝ եհար մրճովն ի վերայ գագաթանն, և գոգեաց սաղաւարտն, և զլսոյն ոսկրն ի ներքո պատանեաց և տեղի տայր սաղաւարտն մրճին Սմբատայ, որ և հագիւ կարաց հանել»¹:

Ուրեմն մուրճով խփում էին սաղավարտի գլխին՝ նրա սրածայր գագաթը գոգելու և նրա մեջ թշնամու գլուխը ջախջախելու նպատակով:

Պեղումներից, դժբախտաբար, մեզ հայտնի է միայն մեկ սակր, որ գտնվել է Անիում: Այդ սակրը (07—101) երկաթից է և նեղ ու երկայն իր ձևով նման է մարտական սակրերին: Վաղրերի ու սակրերի պատկերը հանդիպում է ձեռագրական մանրանկարչության մեջ:

Արժեքավոր փաստ է XI—XIV դարերի ձեռագրերի (ձեռագիրներ 6201 և 8772) նկարները, որտեղ պատկերված է Հուդայի մատնությունը. նրան շրջապատող զինվորները ձեռքներին բռնած ունեն երկրբերան և միաբերան, կեռ ու երկար ձողերի վրա ամրացված զենքեր, որոնք ամենայն հավանականությամբ, համապատասխանում են պատմիչների մոտ հիշատակված վաղրերին² (նկ. 26):

Երկսայրի սակրաձև զենքերը իրենց գոյությունը շարունակեցին մինչև XVIII—XIX դարերը, թեև վաղուց արդեն հրազենը գտնը-

¹ Յ. Մամիկոնեան, էջ 224, նաև էջ 91:
² Տես նաև Մատենադարանի №№ 8772 և 5472 և այլ ձեռագրեր:

Նկ. 26. Մանրանկար Մատենադարանի № 8772 ձեռագրից

Նկ. 27. Մանրանկար XVI դարի, Պետ. Մատենադարանի № 5472 ձեռագրից

ված էր: Այս ուշ շրջանի սակրերը, ինչպես նաև զենքի մի շարք այլ տեսակներ, իրենց ձևերով խիստ մոտեցել և գրեթե նույնացել են պարսկական զենքերի տեսակներին: Դա հետևանք է այն բանի, որ հայերը, կորցնելով իրենց ազգային իշխանությունը, վաղուց արդեն գտնվում էին Իրանի և Թյուրքիայի գերիշխանության ներքո:

Գործոն զենքերի թիվը լրացնելու համար անհրաժեշտ է հիշատակել հին հեղինակների մոտ հիշատակված վառոցը, որը մի հաստապուխ մահակ է, ծայրը սովորաբար մեծ դամերով ամրացված: Զենքի այս խիստ պրիմիտիվ տեսակը ծառայել է զուլխ ջախջախելու համար: Եղել են հատուկ զորախմբեր, որոնք զխավորապես վարոցներով են զինված եղել և կոչվել են վառոցաուրհ:

Վերևում թված զենքերը գրեթե բոլորն էլ տեղական են և ինչպես հին դարերում, նույնպես էլ միջնադարում պատրաստվել են

հատուկ զինական արհեստանոցներում: Ուրարտացիների ժամանակներից մեզ հայտնի է Կարմիր բլուրի զինանոցը, որտեղից 1936 թվականին գտնվել է նաև բրոնզե կացին ձուլելու կաղապար, իսկ միջին դարերում զենք պատրաստելու ամենանշանավոր արհեստանոցները եղել են Գվինում և հետագայում նաև այլ քաղաքներում (Անի, Արծն և այլն): Պարզ է, որ Արշակունիների ժամանակ էլ զենքերը պատրաստված պետք է լինեին զորանոցներին ու զորականներին կից հատուկ արհեստանոցներում, որոնք, սակայն, դժբախտաբար, դեռևս ուսումնասիրված չեն: Այդ տեսակետից կարծում ենք, որ Գառնի ամրոցի և Արմավիրի ապագա պեղումները պետք է տան այս հարցը ճշտող հարուստ նյութ:

Մատենադարանի՝ XVI դարի № 5472 ձեռագրի 80-րդ էջում Մակեդոնացու և Դարեհի կոիվը պատկերող նկարի մեջ ու-

շագրավ է, որ, սառը զենքից բացի, առաջին անգամ հանդիպում է կարճ փողով մի հրացան (նկ. 27):

Միջնադարյան Հայաստանում պատերազմների ժամանակ բերդերը քանդելու և քաղաքները նվաճելու համար գործադրել են հատուկ մեքենաներ, որ այս կամ այն առիթով հիշատակել են մեր պատմիչները և տվել նրանց անունները՝ էջ, փիլոկուան և բարան:

Միջնադարում քաղաքների պաշտպանության գլխավոր միջոցը հանդիսանում էր պարսպապատումը: Դարեր շարունակ Հայաստանը դիմադրել է արտաքին թշնամիների հաճախակի հարձակումներին, ուստի Հայաստանի գլխավոր քաղաքները դրեթե բոլորն էլ պարսպապատված են եղել: Բացի քաղաքներից, կային մի շարք ամրոցներ, որոնք խոշոր պաշտպանական դեր էին կատարում, ինչպես, օրինակ՝ Արտազերսը՝ Շապուհի գործերի դեմ, Կապույտ և Երինջակ բերդերը՝ արաբական արշավանքների ժամանակ և այլն:

Հայաստանի հիշյալ քաղաքները հանդիսացել են տեղական բնակչության պաշտպանության վայր՝ սկսած հունա-հույնական արշավանքների ժամանակներից. պատերազմների միջոցին այդտեղ է ամրացել ու պատսպարվել նաև շրջակա գյուղերի բնակչությունը. այդ մասին մեր պատմիչները բազմաթիվ հիշատակություններ ունեն: Օրինակ, Ա. Լաստիվերտցին գրում է. «Բազում և անհամար հոգիք ի վերագոյն գաւառացն, վասն տեղեացն ամրութեան՝ անդր ժողովեալ էին»¹: Կիրակոս Գանձակեցին Կարին քաղաքը գրավելու առթիվ գրում է. «Եւ զի յոյժ բազում ամրութի էր ի ժամանակին յայնմիկ, քաղաքն, լցեալ քրիստոնէիք և տաճկօք, այլև ամենայն գաւառն անդր հաւաքեալ էր»²:

Մ. Խորենացին գրում է, որ պարսկական զորքերը պաշարելով Տիգրանակերտ քաղա-

քը, նրա նվաճման համար գործադրում են էջ կոչված մեքենան. «Եւ Յունացն մատուցեալ մեծաւ բռնութեամբ յեցուցին ի պարիսպն զկոչեցեալ էջսն»¹:

Մ. Խորենացու նկարագրությամբ այս մեքենան անիվավոր էր, վերևը հաստ փայտե թուղթով ծածկած: Մարդիկ, պաշտպանվելով այդ փայտե պատնեշի տակ, մեքենան մոտեցնում էին պատին և նրա տակից հատուկ կացիններով, մուրճերով ու սակրով քանդում էին պատերի հիմքերը, պատը փուլ բերելու կամ նրա վրա ծակեր գոյացնելու դիտավորությամբ: Այդ մեքենան կոչվել է նաև խոյ:

Հեթում պատմիչը, խոսելով Հուլաուի արշավանքների մասին, քանդող մեքենաների շարքում հիշում է նույն էջը, կոչելով այն իշավայրի²:

Պարիսպները քանդող մեքենաներից մեկն էլ կոչվել է փիլիկուան (նաև փիլիկոն, փիլիկան, փիլիպա և այլն), որը ըստ երևույթին, էջից տարբերվել է միայն նրանով, որ քանդելու գործիքը հարմարեցված է եղել իրեն՝ մեքենայի վրա³:

Կ. Գանձակեցին փիլիկուան մեքենայի գործադրման մասին հիշատակում է Գանձակի գրավման նկարագրության մեջ. «...Եւ յանկարծակի հասին զօրք թաթարին, և պատեցին զքաղաքն յամենայն կողմանց, և մարտ եղեալ մարտնչէին ընդ նման բազում մեքենայիք, և հարին զայգեստանն՝ որ շուրջ զքաղաքան էին: Ապա փուլցին և զպարիսպ քաղաքին Փիլիկուանօք յամենայն կողմանց. և ոչ եմուտ ի քաղաքն ի թշնամեացն, այլ վառեալք զինու պահեցին զքաղաքն շարաթ մի. իսկ բնակիչք քաղաքին իբրև տեսին՝ թէ առաւ քաղաքն ի թշնամեացն, մտեալ իւրաքանչիւր ոք ի տուն իւր՝ այրեաց ի վերայ իւր զշինուածն»⁴: Բացի քանդող մեքենաներից, քաղաքների նվաճման համար գործադրել են նաև քար նետող մեքենա, որը կոչվել է բա-

¹ Մ. Խորենացի, էջ 290:
² Տե՛ս Հեթում պատմիչ, էջ 47:
³ Տե՛ս Ա. Լաստիվերտցի, էջ 102—103:
⁴ Տե՛ս Կ. Գանձակեցի, էջ 222—223:

բան: Պատմիչների նկարագրությունից երևում է, որ բարանը ահռելի մեքենա է եղել, նրանք նույնիսկ հիշատակում են բարանի նետած քարի քաշը, որը հավասար է եղել 60 լիտրի¹:

Քար նետող բարանը գործադրվել է սելջուկների ու թաթարների ժամանակ: Շատ հաճախ այդ մեքենան կոչվել է նաև լատիներեն բառով՝ բալիստը:

Կային նաև աշտարակաձև փայտյա հատուկ սարքավորումներ, որոնք մոտեցնում և հենում էին քաղաքի պարիսպներին ու նրանց վրայով վահանով պաշտպանված զորքը խիտ շարքերով մտնում էր քաղաք:

Ինչպես մի շարք փաստեր ցույց են տալիս, այդ մեքենաների դեմ կռվել են հատուկ պատրաստված վառելանյութերով: Մ. Ուոհայեցին պատմում է՝ «...Յայնժամ վասին ձայն տուեալ առ ամենայն քաղաքն և ասէր. «Ով ոք կարացել էլանել և հրով այրել զբարանն զայն, առցէ լինէն տուրս բազում ոսկույ և արծաթոյ...»: ...Եւ յայնժամ յառաջ եկեալ Փռանգ մի ... Եւ խնդրեաց զօրաւոր և բաշ ձի և զգեցեալ զբահս և եղեալ սաղաւարտ ի գլուխն և առեալ թուղթ՝ կապեաց ի ծայր ումբին և երեք շիշ նաւթ դրեալ ի ծոց իւր՝ և թղթաւորի պատճառանօք յառաջ ելեալ... և գնայր... և եկեալ Փռանգն առաջի բարանին՝ զտեղի առեալ և ոչ գնայր. և կարծէին ընդ մեծութիւն բարանին կայ և հիանայ՝ և ի նոյն ժամայն հանեալ զմէկ շիշն և հարկանէր զբարանն. և որպէս զարծիւ շուտ առեալ զբարանովն՝ նա հարկանէր զմիւս այլ շիշն. և դարձեալ շուրջ եկեալ և զերրորդ շիշն զարկանէր զբարանն. և ահաւոր բորբոքեցաւ հրով, և Փռանգն դարձաւ ի փախուստ»²:

Հատկապես այդ մեքենաներից պաշտպանվելու և առհասարակ թշնամու մոտեցումն արգելելու համար քաղաքները շինում էին շրով շրջապատված վայրերում (Արտաշատ, Անի) կամ ժայռոտ տեղերում: Հաճախ

¹ Տե՛ս Ա. Լաստիվերտցի, էջ 103:
² Տե՛ս Մ. Ուոհայեցի, էջ 120—121:

բերդերը շրջապատում էին արհեստական ջրային զոտիով և այլն:

Բացի վերոհիշյալ մեքենաներից, գործածվել են նաև մի շարք գաղափար նյութեր, ինչպես հրացանը, որ եղել է հուր ձգող գործիք և նետվել է հատկապես նավերի վրա¹, Իսկ թ. Արծրունին մեզ ծանոթացնում է նաև այդ հրձիգ նյութերի բաղադրության հետ²:

Հրացանությունից և ուսմբերից պաշտպանվելու համար մարդիկ զրահավորվում էին³, իսկ պարիսպներն ու շենքերը հրդեհից զերծ պահելու համար՝ ծածկում էին հատուկ կաշիներով:

Չրահներ. — Միջնադարյան Հայաստանի հայկական զորքի պաշտպանության հիմնական միջոցներից մեկն է եղել հենց զրահավորումը: Պաշտպանական հագուստների մասին մենք տեղեկություն ունենք դեռևս Հերոդոտի ժամանակներից: Սպառազինված հայ զորքին պատմիչներն անվանել են «երկաթապատք», «զրահաւորք», «զրահապատք», «պատհնազնեք», «շերտաւորք»⁴: Պաշտպանական այդ զգեստը պատրաստվում էր մետաղից, նաև կաշվից⁵ կամ շայրվող մազից: Մետաղե զրահները լինում էին՝ հյուսվածքաձև, օղակաձև և շերտավոր: Շատ հաճախ մետաղե հագուստի որոշ մասը հյուսված էր լինում կաշվե աստառի հետ: Սպառազինվում էին ոչ միայն մարդիկ, այլև ձիերը⁶:

Մ. Խորենացին, խոսելով Տիգրանի զորքի մասին, հիշում է, որ «մերկքն վահանօք և զգեստիւք երկաթոյ պարածածկեալք... և որ ի նոցայցն պահպանակաց և զինուց փայլմունք և շողիւնք, զթշնամիսն արտահայածել»⁷:

¹ Տե՛ս Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն, Երևան, 1939, էջ 148: Նաև՝ Գրասխանակերտցի, էջ 160:

² Տե՛ս թ. Արծրունի, էջ 219—220:

³ Նույն տեղում, էջ 220:

⁴ Տե՛ս Փ. Բյուզանդ, էջ 130, 137, 203:

⁵ Տե՛ս Մ. Խորենացի, էջ 305:

⁶ Տե՛ս թ. Արծրունի, էջ 22:

⁷ Մ. Խորենացի, էջ 74:

¹ Ա. Լաստիվերտցի, էջ 95:
² Կ. Գանձակեցի, էջ 264:

Ձրահով պաշտպանված էր լինում ոչ միայն զինվորի իրանը, այլև բազուկները, ազդրերը, իսկ դեմքի և գլխի պաշտպանութան համար կային հատուկ ծածկոցներ¹։

Մ. Խորենացու մոտ հիշատակված «տախտակս պղնձիս թիկանց և լանջաց» համապատասխանում է վարապանակին։ Լանջանոցը մեր պատմիչներն անվանել են նաև ճօշ²։

X դարի պատմիչ Թ. Արծրունին հիշատակում է մագե զգեստների մասին, որոնցով զինվորները պաշտպանվում էին հրդեհից. «Եւ որք մերձ առ պարսպօքն զճակատն վանէին և զմարտն զրգռէին՝ զգեստն ինքեանց յասուէից կազմեալ... աներկիւղ մնալով ի հրոյն տոշորմանէ...»³։

Միջնադարում գործածված զրահները կարելի է բաժանել երեք մասի. առաջին՝ գլխանոց, երկրորդ՝ իրանի պահպանակ (լանջապան) և երրորդ՝ բազուկների ու ազդրերի պահպանակներ (պահպանակը բարձի և բազկի)։

Բացի վերոհիշյալից պետք է ասել, որ հայկական զորքի որոշ զնդերն ունեցել են նույնիսկ իրենց հատուկ տեսակի ու գույնի համազգեստը. թեև եղել են նաև այնպիսի զորամասեր, որոնք զրահավորված չեն եղել։ Վարդանանց պատերազմի ժամանակ պարսիկ հազարապետ Միհրնեսին հետաքրքրվում է, թե հայկական 60 հազարանոց բանակից քանի հոգի սպառազինված են և զրանցից քանի՞ հոգի մերկ են⁴։

Վահան.— Միջնադարյան պաշտպանական կարևոր զենք է վահանը, որի միջոցով բաց դաշտում պաշտպանվել են հակառակորդի հարվածներից։ Վահանը հնում պատրաստում էին ոչ միայն մետաղից, այլև փայտից՝ ծառի հաստ ճյուղերից հյուսված և

կաշեպատ¹։ Վահանները եղել են տարբեր ձևի ու մեծություն՝ ձվաձև, անկյունավոր և կլոր։

Թեթև վահանները իրենց կենտրոնում ունենում են մետաղյա սրագագաթ ուռուցք, որով երբեմն էլ հարվածում էին թշնամուն. նման դեպքում վահանը ստանում էր մարտական կիրառություն։ Ձորքը ունեցել է սպալակիրներ (վահանակիրներ), որոնք երթի ժամանակ տանում էին իրենց սպայի մարտական ծանր վահանը։ Հատուկ մի զորամաս՝ վահանավորք, ծանր վահաններով փակում էր կռվողների առաջը, որպեսզի աղեղնավորները ազատ գործեին իրենց երկու ձեռքով և շարժվեին պաշտպանվելու հոգսով։

Հայկական զորքի թե՛ հետևակը և թե՛ հեծյալը զինված էին լինում վահաններով, միայն թե հեծյալների վահանները ծավալով ավելի փոքր էին։

Վահանով պաշտպանվում էին ոչ միայն անհատապես, այլև զինվորների առանձին խմբեր անսպասելիորեն վահանների տակ շղթայով ամուր «բերդեր» էին պատրաստում թշնամու դեմ, նման պարսկական բանակի փղերի պատնեշին։

X դարի պատմիչ Հ. Գրասխանակերտցին Սահակ իշխանի զորքի մասին հետևյալն է ասում. «Հրամայել հետևակամարտ զնդին վահանափակ լինել, որ տեսութիւն իմն բերէր յինքն որպէս անպարտելի պարիսպ. և ի թիկանց կուտէ նոցա զհեծելազոր գունդն պատրաստէր՝ սպառազինեալս և վառեալս ի գէնս և ի զարդս և առաջապահս առաջի վահանափակ սպային սրավար երիվարօք խաղացեալ՝ յայսկոյս յայնկոյս երթային զային»²։

¹ Կարմիր բլուրում գտնվել են վահաններ, որոնց կենտրոնը բրոնզե է, իսկ շրջապատը հյուսված է ծառի ճյուղերից։ Կաշվե վահանները երբեմն երկաթապատ, կամ երկաթե խողով գամերով ամրացված՝ պահպանվել են անգամ մինչև XX դարի սկզբները, սասունցիների մոտ և այլ տեղերում։

² Տես Հ. Գրասխանակերտցի, էջ 312։

¹ Տես Մ. Խորենացի, էջ 39, նաև էջ 230։
² Տես Ն. Շիրազլի, Ողբ Եղեգիոյ, 1829, էջ 34։
³ Տես Թ. Արծրունի, էջ 220։
⁴ Տես Եղիշէ, էջ 139։

Չնայած պատմիչները մի քանի տեղ հիշատակում են նաև նիզակով ու սակրով փակելու դեպքեր, սակայն պատնեշ կազմելու համար հիմնական դերը խաղացել է վահանը։

Մանրանկարների ու քանդակների մեջ ունենք մի քանի նմուշներ, որոնցով հնարավոր է գաղափար կազմել միջնադարում գործածված վահանի մասին. այդ առումով կարևոր է Մշո Առաքելոց վանքի 1134 թվականին պատկանող դռան վրայի քանդակը, ուր զինվորի ձախ ձեռքին կա վահան։ Այս վահանը ունի կլոր ձև, կենտրոնը զարդարված է վարդաձև օրնամենտով, որ շատ տարածված է հայկական արվեստի բնագավառում։ Վահանի մի այլ նմուշ պահպանվել է Ախթամարում՝ Գողթաթի ձեռքին, այս վահանը նույնպես կլոր է, իսկ շուրջը զարդարված է բշտիկաձև ուռուցիկներով, կենտրոնում կա վարդաձև բուսական քանդակ։

Սաղավարտը համարվում է զրահի կարևոր մասերից մեկը, որը պաշտպանում է զինվորի գլուխն ամբողջովին։ Սաղավարտը տարբեր ժամանակներում պատրաստել են տարբեր մետաղներից, այն է՝ պղնձից, երկաթից և պողպատից։ Սաղավարտի գործածությունը շատ հաճախ ենք հանդիպում ուրարտական քանդակների մեջ։ Այդ սաղավարտները գմբեթաձև են և վերջնում են զագաթի սուր ելուստով¹. մինչդեռ հույն պատմիչ Հերոդոտը հիշում է, որ հայ զինվորները, փոյուզացիների և պաֆլագոնացիների նման իրենց գլխին կրել են բուրբ սաղավարտներ։ Սաղավարտի փեշերը տարածվել են ծոծրակին և երկու կողմից ունեցել են դեպի ետ կորացած հավելվածներ՝ ականջի մասը պաշտպանելու համար։

Սաղավարտը Փավստոսի և Եղիշեի մոտ կոշվել է նաև երկաթե գլխանոց։ Իշխանական սաղավարտները տարբերվել են շարժային զինվորի սաղավարտից՝ ունենալով տոհմ-

¹ Նույն ձևի են Կարմիր բլուրից պեղված բյուր սաղավարտները։

մական որոշ նշան¹։ Մանվել Մամիկոնյանի սաղավարտն ունեցել է արծվի տոհմական նշան։ Բյուզանդը հիշում է, որ Մեհրուժանը իր սաղավարտի վրա նշան չունե՞ր՝ անճանաչելի լինելու և իր զինվորներից շտարբերվելու համար։ Սաղավարտի վրա նշան ունենալու մասին մեզ տեղեկություն է տալիս և Մ. Խորենացին, երբ խոսում է Բելի մասին²։

Ս. Օրբելյանի մոտ Բարեկ Սյունցու մասին կարդում ենք. «Ծրկաթադամ և բևեռապինդ սաղավարտին զահեղակերպ գլուխըն և զճակատն պղնձեալ և տախտակամած յօրինուածով ամրացուցանէր», ապա ավելացնում է. «Վագրակերպեան սաղավարտան [զարդարէր] զգեղեցիկն գլուխս»³։ Իսկ Վարդան պատմիչը, խոսելով վրաց Վախտանգ թագավորի մասին, հիշում է, որ նրա սաղավարտի առջևի մասում նկարված էր գայլի պատկեր, իսկ ետևում՝ առյուծի⁴։

Մեր պատմիչները թեև բազմիցս հիշատակում են սաղավարտը, սակայն ձևի մասին գրեթե ոչ մի տեղեկություն չեն տալիս։ Առաքելոց վանքի դռան վերևի մասի քանդակի մեջ հեծյալ զինվորի սաղավարտն ունի բուրբ ձև, ծածկում է ճակատի կեսը և ետևի կողմից փակում է ամբողջ ծոծրակը, իսկ ձեռագրերում հանդիպող հայկական սաղավարտները սրագագաթ են. XV դարի ձեռագրերից մեկում, ուր նկարված է Մուշեղ Մամիկոնյանի ճակատամարտը, հեծյալների սաղավարտներն ավելի սրածայր են և ետևի մասում ունեն հավելված. սաղավարտի նույն ձևն ենք տեսնում 1397 թ. մի ձեռագրում և Սսի XII դարի ձեռագրերից մեկում։ Ռազմիկի դեմքը պաշտպանելու համար եղել է նաև դիմակալ պատրաստված բրոնզից կամ երկաթից։ Այդպիսի մի օրինակ գտնվել է Սևանի

¹ Նման տարբերություն նկատելի է, մեր կարծիքով, Կարմիր բլուրից պեղված ուրարտական սաղավարտների միջև։

² Տես Մ. Խորենացի, էջ 38—39։

³ Տես Մ. Օրբելյան, էջ 38—39։

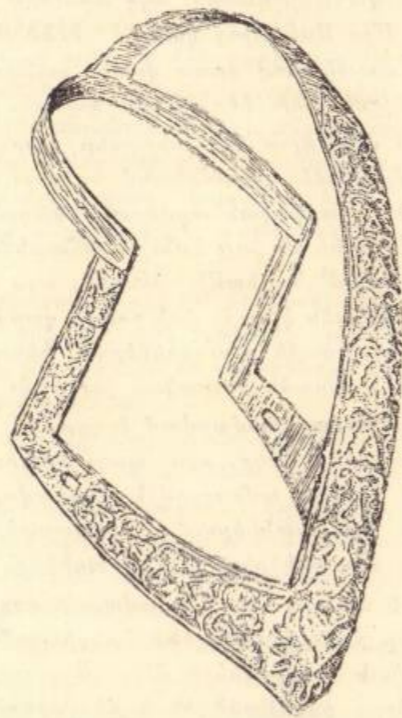
⁴ Տես Վարդան պատմիչ Հաւաքումն Պատմութեան, Վենետիկ, 1862, էջ 97 պատմիչ։

չրջանում. այս երկաթե դիմակալը, որ ծածկված է պղնձի հատուկ խառնուրդի շերտով, օգտագործվել է միջնադարում. այդ պարզ երևում է նրա վրա եղած բուսական օրնամենաներից (նկ. 28):

Հայ զինվորը, բացի սաղավարտից, կրել է նաև իրանը պաշտպանող զրահ, որ հասնում էր մինչև ազդրերը և իր գործվածքով ու ձևով տարբերվում էր զրահի մյուս մասերից: Զրահի համար պատմիչների հիշատակած «շերտատը» բառը ցույց է տալիս, որ մետաղի կտորները շերտ-շերտ հազգվել են իրար՝ ձկան թեփուկների ձևով: Ծերտավոր զրահները կոչվել են նաև կողենք, որ հյուսվել են և ունեցել են մոտավորապես տերևի ձև: Նման հյուսվածքների հանդիպում ենք նաև պարսկական քանդակների մեջ: Զրահի մի այլ տեսակը կոչվել է վերտֆ. սա պատրաստված է շղթայանման խիտ հյուսվածքով, որը չի դժվարացնում մարտիկի շարժումները: Մ. Խորենացին, խոսելով Տերդատի մասին, հիշում է. «Եւ ինքն վառեալ վերտ պահպանակօք, ուր ոչ գծէին նետք»¹: Մ. Խորենացու հիշատակած թիկունքի և լանջերի պղնձե տախտակները² համապատասխանում են վարապանակին (լանջանոց, ձօշ, վերարկու): Իսկ սրունքներն ու բազուկները պաշտպանելու համար ռազմիկը կրում էր սոնապաններ ու բազպաններ, հազնում էր նաև պատերազմին հարմար կոշիկներ, որոնք կոչվել են օղ կամ մույկ. այդ մասին Ք. Արծրունու և մյուս պատմիչների մոտ կան բազմաթիվ հիշատակություններ: Բացի այդ բոլորից, զինվորը պարտադիր կերպով զրահի վրա հագնում էր պարեգոտ:

Հայկական բարձրավանդակը դարեր շարունակ ենթարկվել է օտարերկրյա գավթիչների հարձակումներին, որոնք ամեն ջանք գործադրել են ընկճելու և իրենց ենթարկելու հայ ժողովրդին: Վերջինս ծանր փորձությունների է ենթարկվել նաև հայ շահագործողների կողմից: Այդ դաժան մարտերում աշ-

խատավոր հայ ժողովուրդը ցուցաբերել է անսահման տոկոսություն ու նվիրվածություն իր հայրենիքին: Այդ դարավոր պայքարում զարգանում է ու առաջնակարգ տեղ է զբաղում զինագործական արհեստը, որի համար Հայաստանն ուներ բավարար չափով թե՛ հում նյութ և թե՛ վարպետ արհեստավորներ. սրանք

Նկ. 28. Երկաթե դիմակալ, միջնադարի, XIII—XIV դդ. Պետական պատմական թանգարան գծ. Առաքել Պատրիկի

ոչ միայն պատրաստել են մարտական զենքեր, այլև հորինել են պաշտպանության գանակ զենքերից պաշտպանվելու համար.

Հետագայում՝ վառողի հանդես գալուց հետո, էլ ավելի կատարելագործվում է ռազմական զենքը. պատրաստվեցին հրացաններ, որոնք ունեին իրենց հարմարանքները վառողը կրակելու համար: XVIII—XIX դարի հրացանների նմուշներից գտնվում են Պետական պատմական թանգարանում: Այդ

հրացաններին արտաքին գեղեցկություն տալու համար հաճախ կոթառի մասը ծածկել են սաղաֆով ու արծաթով, շատ անգամ զարդարել են ոսկեզօծ տառերով ու նախշերով (նկ. 29):

Նկ. 29. Կայծաբարի հրացաններ, XVII—XVIII դդ. Պետական պատմական թանգարան

2. ՈՍԿԵՐՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՋՆԱԿԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հայ և օտար պատմիչների կողմից հաղորդած փաստերը հաստատում են, որ Հայաստանում, ինչպես մի շարք արհեստների, այնպես էլ ոսկերչության ու արծաթագործության զարգացման համար կար հարուստ նյութական բազա: Հայաստանի բնիկներն արդեն ծանոթ էին ոսկու և արծաթի մշակման և օգտագործման հետ, իսկ հետագա դարերում այդ մշակումը տեխնիկական տեսակետից էլ ավելի է կատարելագործվում:

Ոսկերչությունը և արծաթագործությունը, ինչպես և մյուս արհեստները Հայաստանում, բավական զարգացման էին հասել դեռևս հնագույն շրջանում. թեև այդ մասին գրավոր փաստեր չկան, սակայն նյութական կուլտուրայի արժեքավոր մնացորդներ հայտնաբեր-

վել են նույնիսկ 2-րդ հազարամյակի կեսին պատկանող դամբարաններից, պեղված Հայաստանի տարբեր շրջաններում՝ Նոր Բայազետում, Մարտունիում, Կիրովականի Թագավորանիստ ու Դիմացի թաղ կոչվող դամբարաններում և այլն: Այդ պեղումները արհեստների պատմության համար տվել են հարուստ նյութ. բրոնզյա իրերի հետ միասին հայտնաբերվել են նաև ոսկյա և արծաթյա զարդեր՝ մատանիներ, օղեր, ուլունքներ, բաժակներ, որոնք իրենց գեղարվեստական ձևավորումով բարձր արվեստի գործ են հանդիսանում: Անհրաժեշտ է նշել, որ արհեստավոր ոսկերիչներն այդ ժամանակ աշխատել են ոչ միայն ոսկուց և արծաթից տալ բարձր որակի իրեր, այլ նույն վարպետությամբ մշակել են նաև պղնձյա ու բրոնզյա զարդեր:

Հնագույն մարդու արհեստների մեջ կիրառվել է երկրաչափական օրնամենտը, երբ արվեստագետը գծերի տարբեր համադրական միացումներով կազմել է բազմատեսակ զարդանկարներ, որոնք իրենց ընդհանուր բնույթով հանդիպում են Հայաստանի գրեթե բոլոր հնավայրերում, այն է՝ Դիլիջանի շրջանի Ռեդկին լադերում, Նոր Բայազետում, Լոռիում, Երևանում, Արարատյան դաշտում և այլ տեղերում: Բրոնզե ու երկաթե դարին պատկանող պեղածո իրերի վրա եղած երկրաչափական հիշյալ զարդանկարները կան նաև Վրաստանում՝ Սամթավրոյի ու Մցխեթի պեղումներից և Հյուսիսային Կովկասից ու այլ վայրերից ստացված նյութերի վրա:

Հնագույն դամբարաններում ամենից շատ գտնվել են կանացի և տղամարդկանց ձեռքի ու ոտքի ապարանջաններ, տարբեր ձևերի ու տարբեր նյութերից (բրոնզից, երկաթից և արծաթից): Ապարանջաններն իրենց ձևով կլոր կամ տափակ օղակներ են. հաճախ օձի գլխով, իսկ հազվագյուտ դեպքում՝ այլ կենդանիների ֆիգուրաներով:

Դամբարաններից հայտնաբերվել են նաև մանյակներ, բազմաթիվ մատանիներ: Վեր-

¹ Տես Մ. Խորենացի, էջ 230:

² Նույն տեղում, էջ 39:

չիններս, բացի զարդ լինելուց, ծառայել են նաև որպես կնիք, դրանցով կնքել են կավե տախտակների վրա գրված պայմանագրերն ու վավերագրերը: Կան նաև բրոնզե սկավառակներ (զլխի թասեր), որոնք ամրացվել են կտորի կամ կաշու վրա: Հետագայում սյգ թասակները շինում էին մեծ մասամբ արծաթից կամ վարջաղից:

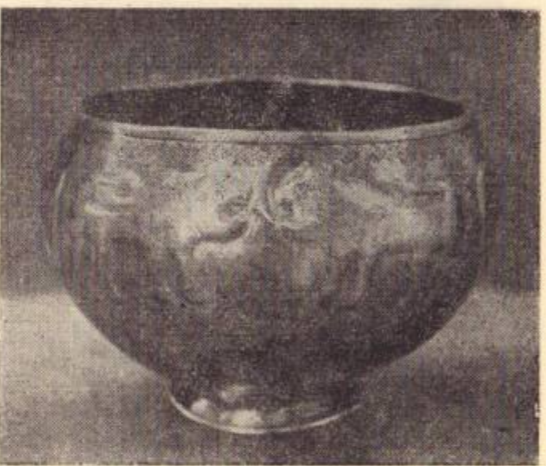
Այս բոլոր նյութական մնացորդները հաստատում են, որ Հայկական լեռնաշխարհում զարգացած է եղել մետաղի մշակույթը, որոնց թվում ունի ու արծաթի մշակման արվեստը: Հայաստանում գոյություն են ունեցել բազմաթիվ օջախներ, որոնք կապվում են առաջավոր Ասիայի մեծ պետությունների կուլտուրայի հետ:

1948 թ. ամռանը Կիրովականից դեպի արևելք, 2 կմ հեռավորության վրա, գալոցի նոր շենքի շինարարության ժամանակ բացվեց մի դամբարան, որը պատկանում էր երկրորդ հազարամյակի կեսին¹: Այդ հողաբլուր դամբարանը եղել է հարուստ անասնապահական ցեղի առաջնորդի գերեզման՝ 30 բառակուսի մետր տարածությամբ և 3,5 մետր խորությամբ: Այդ դամբարանից հայտնաբերվեցին կավե ամաններ՝ սև փայլ ունեցող ու գունավոր զարդանկարներով: Կերամիկայի հետ միասին գտնվեցին նաև բրոնզյա կացին, դաշույն, դանակ, նիզակի ծայրեր, կային նաև քարից պատրաստած ոչ շատ խոր ամսեններ, սարդիտից և ոսկուց ուլունքներ, ոսկյա բարակ թերթիկներ, որոնք եղել են զարդարանքի մասեր: Այս դամբարանից հայտնաբերվեցին նաև արծաթյա տարբեր ձևի շորս անոթներ և մեկ փոքրիկ թաս ոսկուց², որը զարդարված էր առյուծ ներկայացնող քանդակներով:

¹ Դամբարանի պեղման աշխատանքները սկսել եմ ես, որը տեղի է երկու օր, սակայն պրոֆեսոր Բ. Պիոտրովսկու և զալուց հետո այդ աշխատանքները զեկավարվել են նրա կողմից: Պեղմանը մասնակցել են նաև պատմական զիտությունների թեկնածուներ Բնիկ, Էնիկ, Ա. Միլերովսկան և Վ. Եղիազարյանը:

² Ոսկեթասը հայտնաբերել էին բանվորները շինարարական աշխատանքի ժամանակ, նախքան պեղումների սկսվելը:

Այս ոսկյա փոքրիկ թասի վրա դրվագման (չեկանելու) տեխնիկայով քանդակված են 6 առյուծներ, որոնք զույգ-զույգ կանգնած են իրար դիմաց: Չնայած ոսկե թասի վրա վարպետն իր փոքրիկ մուրճի հարվածներով դուրս է բերել ուլունք քանդակներ, սակայն առյուծների դիմաքանդակները կոպիտ են, հատկապես կոպիտ ձևով է պատկերված դնչի մասը: Թասի շուրթը զարդարված է մի շարք դժաբան դակներով: Նույն արվեստով և շրջա առյուծի քանդակներով ոսկյա բաժակ հայտնաբերել է պրոֆ. Կուֆտինը Թրիալեթի № 15 կուրգանի պեղումների ժամանակ¹ (նկ. 30):

Նկ. 30. Ոսկե դավաթ, Կիրովականի պեղումներից, 2-րդ հազարամյակ մ. թ. ա. Պետական պատմական թանգարան

Հետաքրքիր աշխատանք են նաև արծաթյա շորս անոթները, որոնք տարբեր ձևի են: Նրանցից № 1860/21 արծաթյա փոքրիկ բաժականման անոթը դրսի կողմից շրջապատված է շեշտված ալիքանման նախշերով, որոնք կազմում են յոթ շարք և դասավորված են այնպես, որ սկսվելով շուրթի մոտից՝ հետզհետե մեծանալով կազմում են կիսաշրջան, այսպիսով անոթի վրա ստացվում

¹ Տես Բ. Ա. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, Тбилиси, 1941, стр. 62—63

են երեք կիսաշրջաններ՝ կազմված 7-ական ալիքանման գծերից, իսկ № 1860/22 արծաթյա անոթը նման է դուլլի և ունի կանթ, կենտրոնական մասը ավելի ներս ընկած է, իսկ հատակը ավելի հարթ, շուրթի զարդանախշեր. նույն դամբարանից գտնված № 1860/23 արծաթյա անոթը դարձյալ դուլլանման է, միայն բերանը ավելի լայն, շուրթերը դեպի դուրս և ունի մեկ ունկ միայն:

Այս ոսկյա և արծաթյա իրերը պատրաստելու ժամանակ ոսկերիչ վարպետները օգտագործել են միայն դրվագման տեխնիկան, որը համարվում է ոսկերչության մեջ հնագույն արվեստ, ինչպես ձուլման տեխնիկան: Բացի ձուլումից և դրվագումից ոսկերիչները ծանոթ են եղել նաև ճնշման տեխնիկային, որը հաստատվում է Հայաստանի պեղումներից հայտնաբերված ոսկյա իրերի նմուշներով:

Երկրորդ հազարամյակին պատկանող թագուամներից է նաև Օձունի դամբարանը. իրերից հիշատակության արժանի է մեղալիտը: Մեղալիտն կենտրոնում քանդակված է շրջանաձև նախշ, իսկ շուրթը՝ 13 փոքրիկ շրջանակներ:

Նախաուրարտական շրջանի ոսկերչության վերաբերյալ մենք հարուստ նյութեր ենք ստացել նաև քարաղվյա դամբարանների պեղումներից:

Քարաղվյա դամբարաններից գտնված բոլոր զարդերն ու նրանց վրա եղած զարդանախշերը ցույց են տալիս, որ առաջին հազարամյակում Հայաստանի ոսկերչության արվեստի մեջ կիրառվել է նաև արծաթյա թելի ու հատիկավոր զարդի տեխնիկան:

Ուրարտական պետության ժամանակ անասնապահության, երկրագործության և այգեգործության հետ միասին, բարձր զարգացման էր հասել նաև քարհետը, որտեղ մշակվում էին երկաթից գործիքներ, զենքեր, իսկ զեղարվեստական արտադրանքը նույնպես զարգացած է եղել: Մետաղի մշակումը է՛լ ավելի է զարգանում, այդ են ապացուցում

Ռուսախինայի (Թոփրախ-կալեի) ու Թեյշեբայինի (Կարմիր բլուրի) պեղումներից դուրս եկած նյութական կուլտուրայի մնացորդները: Երկաթի, բրոնզի և ազնիվ մետաղների վրա նրանք կատարում էին նուրբ քանդակներ, որոնցից շատերը լցվում էին հատուկ ներկերով, փայլուն քարերով, արծաթով, ոսկով և այլ նյութերով: Ազնիվ մետաղներից զխավորապես արծաթը նկարագրողում էին և ապա սևագում: Թոփրախ-կալեի պեղումների ժամանակ Լեհման-Հաուպտերով. Բելքը հայտնաբերել են մի դանաձև արծաթյա անոթ, որի մեջ լցված է եղել ծծմբարծաթի փոշի, այս փոշու անալիզով պարզվում է սևադապատման տեխնիկայի գոյությունը Հայկական բարձրավանդակում¹:

Այդ արվեստը հետագայում միջնադարյան հայ ոսկերիչները, հատկապես վանեցի վարպետները, կիրառեցին իրենց աշխատանքներում և անվանեցին սևադի գործ: Թոփրախ-կալեի պեղումներից հայտնաբերված բրոնզի արձանիկները, քանդակազարդ վահաններ, երկաթից պատրաստված գործիքներն ու զենքերը և կանացի բրոնզյա ու ոսկյա զարդերը հանդիսանում են լավագույն նմուշներ, որոնք հաստատում են մետաղագործության, մասնավորապես զինագործության ու ոսկերչության արհեստների զարգացումը: Ուրարտական շրջանի արհեստն ու արվեստը բնորոշում էինք միայն Թոփրախ-կալեի պեղումներից հայտնաբերված իրերի հիման վրա: Իսկ այժմ, այս վերջին 7 տարվա պեղումները², որոնք կատարվել են Կարմիր բլուրում, մեծապես լրացնում են մեր գիտելիքները այդ ասպարեզում: Այդ պեղումները գիտությունը տվեցին բազմաթիվ նոր նյութեր

¹ Տես Ս. Ս. Մամուկյան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, 2-րդ հ., 1941, էջ 152:

² Կարմիր բլուրում պեղումները առաջին անգամ կատարվել են 1939 թ. պատմական գիտությունների թեկնածու Կ. Ղաֆազյանի ղեկավարությամբ, 1941 թ. դոկտոր Սմբատ Տեր-Ավետիսյանի ղեկավարությամբ, իսկ Հայրենական Մեծ պատերազմից հետո Կարմիր բլուրի պեղման աշխատանքները ղեկավարում է գոհտոր Բ. Բ. Պիոտրովսկին:

ուրարտական արվեստը համեմատաբար ավելի ընդարձակորեն պատկերացնելու համար: Կարմիր բլուրից հայտնաբերված սաղավարտները, կապարճները, մեծ վահանը, անոթներն ու զարդերը ցույց են տալիս, որ ուրարտացիների ժամանակ, նրանց պետության ոչ միայն հարավային մասում, այլ նաև հյուսիսային ծայրամասերում, որոնք նվաճել էին, հետագայում նույնպես զարգացած էր մետաղագործությունը և դրա հետ կապված՝ ոսկերչությունը:

Ուրարտական շրջանում, բացի ձուլման, դրվագման ու ճնշման տեխնիկայից, ոսկերչության մեջ կիրառվել է նաև հատիկավոր աշխատանքը: Ինչպես նախաուրարտական շրջանի ոսկյա զարդերը, այնպես էլ Կարմիր բլուրի 1946 թ. պեղումներից հայտնաբերված ոսկյա ականջօղերը հաստատում են ոսկերչական արվեստում հատիկավոր տեխնիկայի առկայությունը: Այդ ականջօղերը կիսալուսանաձև են՝ կազմված երկու առանձին մասերից, որոնք միացված են իրար հատուկ նյութով: Ականջօղերը ներսի կողմից դատարկ են, իսկ դրսից ծածկված են 3 շարք վերադիր մանր հատիկներով, որոնք կազմում են եռանկյունիներ: Նույն արվեստով պատրաստված ոսկյա զարդեր գտնվել են առաջին հազարամյակին պատկանող քարակղզյա դամբարաններից: Անհրաժեշտ ենք համարում հիշատակել Մարտունու շրջանի Ադիյաման գյուղի հողային աշխատանքների ժամանակ, ն. ք. մ. թվ. առաջին հազարամյակին պատկանող քարակղզյա դամբարանից գտնված ականջօղերը¹: Այդ ականջօղերը զարդարված են եռանկյունաձև երկշար վերադիր հատիկներով, որոնք իրենց արվեստով շատ նուրբ են և նման Կարմիր բլուրի ականջօղին: Հատիկավոր տեխնիկայով պատրաստված ոսկյա զարդարանքներ հայտնաբերվել են նաև Կիրովականի Թագավորանիստ կողմի վայրի դամբարաններում: Պե-

¹ Այդ ականջօղերը գտնվում են Պետ. պատմական թանգարանում:

ղումներից հայտնաբերված նյութական մնացորդները հաստատում են այդ արվեստի տեղական լինելը, մանավանդ որ, եռանկյունաձև հատիկավոր նախշերը կիրառվել են ոչ միայն ոսկյա ու բրոնզյա զարդարանքների, այլ նաև կերամիկայի վրա, որի տեղական լինելն արդեն ոչ մի կասկած չի հարուցում: Այդ եռանկյունաձև հատիկավոր զարդանախշերը կիրառվել են նաև միջնադարում:

Ուրարտական պետության անկումից հետո, Հայկական բարձրավանդակում կազմակերպվեց հայ ժողովուրդը, որը յուրացնելով տեղական մշակույթը, տվեց ավելի զարգացած արվեստ ոսկերչության ասպարեզում:

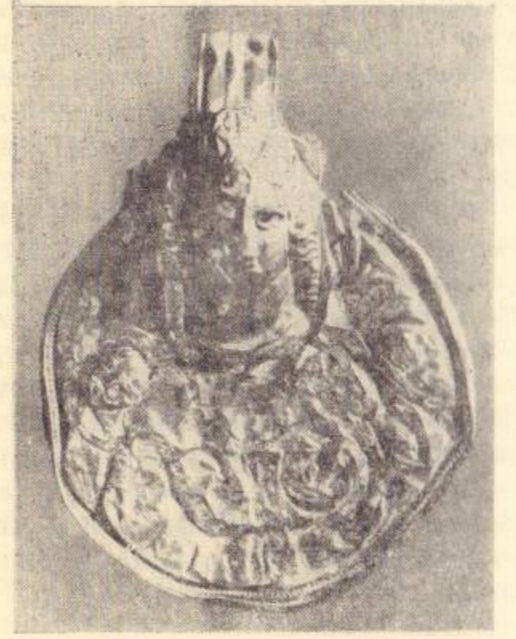
Հայաստանը VI—IV դարերում քաղաքականապես ենթարկվել է արեմենյան Պարսկաստանին և ապա արևմուտքում հզորացող հունա-մակեդոնական և սելևկյան նվաճողներին: Սակայն հայ ժողովուրդն իր ներքին զարգացման ընթացքում կարողանում է իր հետ կոնսուլիդացնել հարևան ցեղային միությունները և ավարտել հայկական ժողովրդի ու պետականության կազմավորման պրոցեսը: Այս շրջանի Հայաստանի տնտեսական ու կուլտուրական զարգացման հարցերը լուսաբանելու համար անհրաժեշտ է տվյալ էպոխային պատկանող վայրերում կատարել սիստեմատիկ պեղումներ, առաջին հերթին Արմավիրում: Արմավիրը եղել է ոչ միայն ուրարտական պետության կենտրոն, այլև իր այդ դերը պահպանել է նաև հետագա դարերում:

Հայաստանի մի շարք հնագույն կենտրոններում դեռևս պեղումներ չեն կատարվել, որի պատճառով ոսկերչության վերաբերյալ առայժմ գրեթե նյութ չունենք. ունենք միայն մի փաստ՝ Ախտալի շրջանի Աթարեկյան գյուղի դամբարանից գտնված վիշապադուխ արծաթյա ապարանջանը¹, որ ոսկերչական

¹ Աթարեկյան գյուղի դամբարանների պեղումները ղեկավարել է պատմական գիտությունների թեկնածու Հ. Մնացականյանը: Արդյունքները հրատարակված չեն:

շատ նուրբ գործ է: Բայց դա դեռ չի նշանակում, թե Հայաստանը այդ էպոխայում չի ունեցել ոսկերչական արվեստի լավագույն նմուշներ:

Հայաստանին անմիջական հարևան, եղբայրական Վրաստանում դամբարանային պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են իրեր, որոնք պատկանում են VI—IV դարերին և պատրաստված են ոսկերչական ամենաբարձր արվեստով:

Նկ. 31. Ոսկե մեղալիոն, Նոր Բայազետից, № 1638, Պետական պատմական թանգարան

Հելլենիստական ժամանակաշրջանին են պատկանում Նոր Բայազետի ու Արմավիրի մեղալիոնները, Գառնիի պեղումներից հայտնաբերված ականջօղերը:

1940 թ. Նոր Բայազետի շրջանի Հացառատ (Փաշաքենդ) գյուղում, կարտոֆիլի հոր փորելու ժամանակ, երեք մետր խորությունից հայտնաբերվել է քանդակազարդ մեղալիոն՝ 7,7 գրամ կշռով: Մեղալիոնի առաջին երեսին քանդակված է կնոջ դիմանկար, որը գրկած ունի երեսա: Ոսկերիչ արհեստավորի

բարձր արվեստը երևում է կնոջ կուրծքը զարդարող մանյակի պատկերով: Այս նուրբ և բարդ աշխատանքը կատարված է ճնշման տեխնիկայով: Մեղալիոնի հետ գտնվել են շորս ապակյա սրվակներ, որոնք ապացույց են, որ մեղալիոնը իրոք պատկանում է հելլենիստական շրջանին:

1931 թ. Արմավիրում, հողային աշխատանքների ժամանակ, գտնվել են շորս հատվերոհիշյալից ավելի փոքր մեղալիոններ, որոնց վրա կա միայն կանացի պատկեր: Այդ մեղալիոնները նույնպես պատկանում են հելլենիստական շրջանին¹: Դա հաստատվում է Նոր Բայազետում գտնված մեղալիոնի հետ ունեցած նրանց նմանությամբ՝ թե՛ արվեստով, և թե՛ պատրաստման տեխնիկայով:

Նման մեղալիոններ գտնվել են նաև Տանախում²:

Բացի Նոր Բայազետի ու Արմավիրի մեղալիոններից, 1950 թ. Գառնիի պեղումների ժամանակ³, հոմեական շրջանին պատկանող դամբարանից⁴ գտնվել է մի զույգ ոսկյա ականջօղ, որ իր ձևով և պատրաստման տեխնիկայով շատ նման է Կարմիր բլուրի օղերին, բայց ավելի պարզ է ու շունի վերադիր հատիկավոր զարդանախշեր:

Հայաստանի տարբեր տեղերից պատահական և սիստեմատիկ պեղումների միջոցով գտնվել են ոսկյա ու արծաթյա դրամներ, որոնց մեջ կան Տիգրան 2-րդի, Արտավազդի և ավելի ուշ շրջանին պատկանող

¹ Կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի Տեղեկագիր, № 2:

² Տանախը գտնվում է Աղովի ծովի մոտ, այդ տեղի պեղումների մասին մոնոգրաֆիկ աշխատություն է գրել Տ. Ն. Կնիպովիչը՝ «Տանախ», Մոսկվա, 1949, էջ 62—64:

³ Գառնիում պեղումները սկսվել են 1949 թ. Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Պատմության ինստիտուտի Հնագիտական սեկտորի կողմից: Պեղումները ղեկավարել է պատմական գիտությունների թեկնածու Բ. Առաքելյանը:

⁴ Գառնիի դամբարանազարդ հայտնաբերել է ու դամբարանի պեղումները կատարել է պատմական գիտությունների թեկնածու Մ. Հասրաթյանը:

դրամներ: Առաջին դարի ոսկերչական արվեստի նորոթյունը հասկանալու համար հետաքրքիր նյութ կարող է տալ այդ դրամների ուսումնասիրությունը: Թեև մենք ունենք պատմիչների կողմից բազմաթիվ հիշատակություններ թագավորների թագերի ու իշխանների խուլրերի մասին, սակայն այդ գրավոր տվյալներով երբեք հնարավոր չէ պատկերացնել թագերի կամ նրանց վրա քանդակված զարդերի տեսնիկան, իսկ այդ պակասը կարելի է լրացնել ոսկյա ու արծաթյա դրամների վրա եղած քանդակների ուսումնասիրությամբ:

Տիգրան Բ-ի ոսկյա դրամներից մեկը գտնվում է Հայաստանի Պետական պատմական թանգարանում: Այդ դրամի առաջին երեսին նկարված է Տիգրան Բ-ի պատկերը, զլխին ոսկյա թագ: Թագի կենտրոնում քանդակված է աստղաձև զարդ, որ երկու կողմից շրջապատված է արծիվների քանդակներով: Թագից ներքև իջնում է վիժակը, որի շուրջը զարդարված է մարգարիտներով:

Դրամի երկրորդ երեսին պատկերված է Անտիոքի աստվածուհին՝ զլխին ծածկած բրգաձև թագ: Հետաքրքրական է նաև թանգարանում պահպանվող № 16022 արծաթյա դրամը, որը հայտնաբերվել է Սիսիանի շրջանի Սառնակունք գյուղի մոտ գտնված գանձի հետ¹: Դրամի առաջին երեսին քանդակված է Արտավազդ Բ-ի դիմանկարը՝ զլխին թագ, որն ունի ժանիքաձև վերջավորություն, կենտրոնում՝ ճառագայթաձև աստղ, երկու կողմից արծիվների ուղեկցությամբ քանդակներով: Վզին ունի մանյակ ու երեք շարք մարգարիտ, իսկ ականջին՝ ականջօղեր: Տիգրանի և Արտավազդի այս դրամների դիմանկարները իրենց արվեստով շատ բարձր են ու կենդանի՝ թե՛ դիմագծերի արտահայտությամբ և թե՛ հագուստի ունիվերսալ:

Հայ ոսկերիչների ձեռքով պատրաստած

¹ Տես Ա. Շ ա հ ն ա զ ա ռ յ ա ն, Սիսիանի շրջանի Սառնակունք գյուղի մոտ հայտնաբերված գանձը: Հայաստանի Պետ. պատմական թանգարանի աշխատությունների 2-րդ հատորում, էջ 32—33:

թագն ունի իր յուրահատկությունը. Տիգրանի թագը իր ձևով ոչ նման է պարթև արքաների դմբեթավոր թագին և ոչ էլ մակեդոնացիների վահանաձև լայն խուլրերին, որոնց նմուշները պատկերված են նրանց ոսկյա և արծաթյա դրամների վրա: Դրամների վրա եղած դիմանկարների մեջ ընդհանուր նմանությունը նկատվում է երբեմն վիժակների միջև (խուլրի հետևի մասի հավելվածք), իսկ III դարից հետո այդ վիժակների մեջ ևս կատարվում է փոփոխություն: Այդ մասին մի քանի անգամ հիշատակում է իր պատմության մեջ Ագաթանգեղոսը¹, իսկ երբ նա խոսում է պատվական քարերի մասին, գրում է. «Զթագաւորս շքեղացուցանէ ի նմանութիւն արտախոյրն պսակի ի վերջաւոր փողփողելոյ»²:

Այս փաստերը վկայում են, որ «Վերջաորս փողփողեաս», այսինքն՝ վիժակները՝ զործածական են եղել Հայաստանում անգամ Սասանյան ժամանակաշրջանում, մինչդեռ սասանյան արքաների թագերի վրայի այդ հավելված մասերը 3-րդ դարից հետո այլևս չեն նկատվում. այդ պարզ երևում է սասանյան դրամներից: Ուրեմն, չնայած Հայաստանի ոսկերիչները ազդվել են բյուզանդական և պարսկական կուլտուրայից ու արվեստից, բայց և մշակել ու ստեղծել են իրենց ուրույն ոճը:

**Ա. ՈՍԿԵՐՉՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ IV — XV ԴԱՐԵՐՈՒՄ**

Ֆեոդալական հասարակարգի ձևավորման շրջանում ուժեղանում է խոշոր կալվածատիրությունը, տնտեսության կազմակերպման կենտրոնը դառնում է ֆեոդալական կալվածքը: Ֆեոդալական սեփականության կողքին ստեղծվում է նաև գյուղացիության անհատական սեփականությունը, թեև գյուղա-

¹ Ա զ ա թ ա ն զ ե ղ ա յ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1914, էջ 24:
² Նույն տեղում, էջ 34:

ցին մնում էր միաժամանակ ձորտական կախյալ վիճակում իր տիրոջ նկատմամբ: Ֆեոդալական այդ ժամանակաշրջանում էլ գլխավորում կենտրոնացած արհեստավորները՝ կտրվելով գյուղատնտեսական աշխատանքից՝ հիմնականում բավարարում էին ո՛չ այնքան գյուղական տնտեսություններին, որքան ֆեոդալական արտոնյալ դասին:

Արհեստները, այդ թվում և ոսկերչությունը, արդեն դառնում են հասարակական անհրաժեշտություն և արհեստավորները համախմբվում են այնպիսի վայրերում, ուր ունենում են լայն սպառողներ: Այդպիսի կենտրոններ էին թագավորական պալատները, իշխանական դղյակները, ամրոցները, առևտրական կետերն ու վանքային հաստատությունները, ուր համախմբվում էին մեծ քանակությամբ պետական պաշտոնյաներ, առևտրականներ, արհեստավորներ և ուր գյուղություն ուներ շուկա:

Ոսկերիչ արհեստավորների աշխատանքի արդյունքն էին ամենանորր արվեստով պատրաստված արքայական թագերը, խուլրերը, վարսակալները, ոսկով ու արծաթով պատած թագավորական գահերը, դաշույնները, վահանները և այլ զենքեր: Ոսկերչական նորր տեսնիկայով են պատրաստվել կանացի ոսկյա մանյակներ, ապարանջաններ, մատանիներ, մեջքի կամարներ (գոտիներ), հերագարդեր. թագավորների ու ազնվական դասի խնձուղքի սեղանները զարդարվել են հայ ոսկերիչների ձեռքով պատրաստված ոսկե ու արծաթե բաժակներով, ափսեներով, դանակներով, պատառաքողներով, գոլաներով և ուրիշ այլ պարագաներով:

Ոսկերիչ ու արծաթագործ արհեստավորները բավարարել են նաև եկեղեցու և հոգևորականության բավականին բարդ պահանջները: Նրանց ձեռքով է պատրաստվել եկեղեցական սպասները, ոսկե ու արծաթե խաչերը, թագերը, սաղավարտները, վակասները, մասանց պահարանները, խորանները, մեռոնի յամանները, սկիհները, բուրվառնե-

րը, թշոցները և հոգևորականների հագուստի վրա եղած արծաթե ու ոսկե զարդերը: Նրանք զարդարել են նաև ձեռագրերի կազմերը, կիրառելով նրանց վրա ձուլման, գրվազման, շիֆթիչի, սևադի ու ինկրուստացիայի տեխնիկան:

Ոսկերչության և արծաթագործության վերաբերյալ նյութեր միջնադարյան վայրերից դեռևս քիչ են հայտնաբերվել. բացառություն են կազմում Դվինի պեղումներից գտնված ոսկե և արծաթե զարդերն ու ոսկերչական գործիքները, որոնք վկայում են այն մասին, որ Դվին քաղաքը միջնադարյան ոսկերչության մի օջախ է եղել: Միջնադարին վերաբերող նյութական մնացորդների այդ պակասը լրացնում են հայ պատմիչները, որոնք տալիս են բավականին շահեկան տեղեկություններ ոսկե զարդերի մասին, ուստի անհրաժեշտ ենք համարում խոսել հիշատակել պատմիչների մոտ եղած ոսկե և արծաթե զարդերին ու իրերին վերաբերող հետաքրքիր դիտողությունները:

Հայկական թագերի ու խուլրերի ձուլություն և շքեղության գույքն է անում Ագաթանգեղոսը իր Պատմության մեջ. «Երբև զմարգարիտն պատուական, զբոլորասերն, զլուսաւորն, զըքնազագիւտն, որ ոչ ունի գեղութիւն բաժանման իւրոյ ճաճանշաւոր լուսոյն, այլ լիութեամբ զարդ անձին վայելուչ զթագս թագաւորացն զարդարեսցէ»¹:

Հայաստանի ոսկերիչ արհեստավորների պատրաստած զարդերի մասին V դարի պատմիչ Ղ. Փարպեցին իր պատմության մեջ նշում է նաև ոսկու, արծաթի ու թանկարժեք քարերի օգտագործումը ոսկերիչ արհեստավորների կողմից. «Գանձել անձանց շահս և զվայելս այսր աշխարհիս ի մեծութիւն թագաւորաց և ի հաստատութիւն հարկահանաց, զոսկի և զպղինձ և զերկաթ և զպատուական քարինս, զոր ընկալելալ արուեստող ձեռաց՝ զարդարեն զթագաւորս մեծատեսիլ

¹ Ա զ ա թ ա ն զ ե ղ ա յ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1914, էջ 10—11:

դարդեօքն յօրինուածովքն, զոր ի խոյրսն և ի թագան և ի հանդերձսն յոսկեհուտ պաճուճեանս ընդելուզանեն»¹:

Արհեստավորների մասին ունի հիշատակութիւն Մ. Խորենացին, երբ խոսում է Շամիրամ թագուհու կատարած շինարարութեան մասին²:

Հայ պատմիչների տված տեղեկութիւններից պարզվում է, որ բացի թագից, միջնադարյան Հայաստանում գործածական է եղել նաև խույրը, որը, անշուշտ, թե՛ ձևով և թե՛ պատրաստման եղանակով տարբերվել է թագից: Հայ արքաները միայն հանդիսավոր օրերին էին կրում թագ, իսկ սովորաբար, ինչպես նաև բոլոր իշխաններն ու իշխանուհիները, կապում էին վարսակալ և ծածկում էին խույր. սա ավելի փոքր ու թեթև էր և դարդարված թանկագին քարերով: Մեր պատմիչները շատ հաճախ խույրին հոմանիշ գործածել են արտախուրակն: VII դարի պատմիչ Սերեոսը, երբ խոսում է Վասակի հագուստի և գլխի զարդարանքների մասին, գրում է. «Խույր ոսկեղէն դնէր ի վերայ վարսակալին, որ Սմբատայ վրայ կը կոչուի «արտախուրակս ոսկեզօծս»³:

Պատմիչների տեղեկութիւնները ցույց են տալիս, որ հայ իշխանների կրած խույրերը եղել են ճառագայթաձև և զարդարված պատվական ակներով ու ընդելուզված ոսկով և արծաթով: Անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ բերել Վասակ Սյունեցու կրած խույրի մասին եղած հիշատակութիւնը, որ մեզ հաղորդում է Եղիշեն. «Կապէր և զպատիւ վարսին, (վարսակալ) և ըզխոյրն ոսկեղէն դնէր ի վերայ»⁴: Այնուհետև պատմիչը, երբ նկարագրում է Վասակ Սյունեցու կրած զարդարանքները՝ պարսկական արքա Շապուհին

այցի գնալու ժամանակ, գրում է. «Ըն նա (Վասակը) ըստ առաջին կարգի օրինացն արքունի արկանէր զպատուական հանդերձն զոր ունէր ի թագաւորէն, կապէր և զպատիւ վարսին և զխոյրն ոսկեղէն դնէր ի վերայ, և զականակուտ ձոյլ ոսկի կամարն ընդելուզեալ մարգարտով և ակամբք պատուականօք ընդ մէջ իւր ածէր, և զգինդան յականջսն, և զգուճարտակն ի պարանոցին»¹...

Վերոհիշյալ մեջբերումները ո՛չ միայն ապացուցում են այն, որ հայ իշխանների կրած զարդարանքների պատրաստելու ժամանակ ոսկերիչ վարպետները կիրառել են իրենց արվեստում ձուլման, զրվագման, հատիկավոր ու ինկրուստացիոն տեխնիկան, այլև ցույց են տալիս, որ սովորութիւն է եղել առանց վարսակալը հանելու, վրայից խույր ծածկելը: Վարսակալը, ինչպես ապացուցում են նյութական մնացորդները, հնագույն զարդարանքներից մեկն է, որ կրել են թե՛ կանայք և թե՛ տղամարդիկ: Նոր Բայազետի, Շիրակի և Լալվարի շրջաններում պեղված քարարկղյա դամբարաններից, թեև թվով քիչ, բայց ամբողջական վիճակում գտնվել են վարսակալներ, որոնք հաստատում են այդ հերազարդի առկայութիւնը դեռևս հնագույն շրջանում:

Միջնադարում, երբ թագավորները կրել են թագեր, իշխանները խույրեր ու վարսակալներ, ազնվական դասի և անգամ ցածր դասի կանայք ծածկել են գլխի սկավառակներ (թասակներ) ու զանազան ձևի հերազարդեր, որոնց հնագույն լինելը ապացուցվում են Երվանդ Լալայանի՝ Նոր Բայազետում և Մորգանի՝ Մուսիերիում կատարած պեղումների նյութերով: Հիշյալ պեղումները հայտնաբերել են գլխի բրոնզյա նկարազարդ սկավառակներ, որոնք կենտրոնում ունեն ուռուցիկ հավելված՝ նման միջնադարյան կանացի գլխի թասակների, սրանց լավագույն նմուշները պահպանվել են անգամ XVIII — XIX դարերում:

¹ Եղիշէ, էջ 197—198:

¹ Ղ. Փարպեցի, Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1914, էջ 21:

² Մ. Խորենացի, Պատմութիւն հայոց, 1913, էջ 56:

³ Վ. Հացունի, Պատմութիւն հին հայտարազին, Վենետիկ, 1924, էջ 109:

⁴ Եղիշէ, էջ 198:

Ոսկերիչների ձեռքով են պատրաստվել կանացի կարևոր զարդարանքներից մանյակները (վզնոցներ): Դրանք հնում պատրաստում էին բրոնզից, շատ հասարակ փակ կամ հյուսվածքանման շղթայի ձևով, իսկ միջնադարում՝ մաքուր ոսկուց¹, զանազան ձևի: Անշուշտ նման զարդարանքից զուրկ էին աշխատավոր կանայք, որոնք, որպես սովորութիւն, իրենց պարանոցներին կրում էին բազմերանգ հուլունքների շարան, որը փոխարինում էր ոսկե վզնոցին: Մանյակներ կրում էին ո՛չ միայն կանայք, այլև տղամարդիկ, հատկապես նախարարները և իշխանները: Այդ երևում է Եղիշիի վկայութիւնից՝ Վասակ Սյունեցին իր բոլոր զարդարանքների հետ կրել է նաև «զգինդան յականջսն, և զգուճարտակն (մանյակ) ի պարանոցին»²: Խոսքով Անուշիրվանի կողմից Սմբատ Բագրատունուն տված նվերների շարքում հիշվում է. «մեծացուցանէ ահագին պատուաւք ի ճամբար ականակապ և ի գումարտակ, և ի գահս արծաթիս»³:

Վզնոցին հոմանիշ գումարտակ տերմինը, որ պահպանվեց նշանակում է զորախումբ, սովորաբար կիրառվել է մարգարտաշար վրդնոցների համար և գործածական է եղել թե՛ պարթևական և թե՛ սասանյան շրջանում: Պատմիչների հաղորդումից երևում է, որ վզնոցները անվանվել են նաև քայռ, կամ քառամանյակ:

Ոսկերիչ վարպետները պատրաստում էին նաև այնպիսի մանյակներ, որոնք ո՛չ միայն ծածկում էին կանանց պարանոցը, այլև հասնում էին մինչև լանջը. այդ առթիւ մենք հետաքրքիր տեղեկութիւն ենք գտնում Սասի նշեցու մի երկի մեջ, որտեղ ասված է. «մանյակ պարանոցի զարդ է կանանց, զոր լանջագեղ կոչեն, որ ի պարանոցի արկեալ հասանէ մինչև ի լանջսն»⁴:

¹ Ոսկուց մանյակ գտնվել է Դվինում 1939 թ. պեղումների ժամանակ:

² Եղիշէ, էջ 198:

³ Մերեսոս, էջ 66:

⁴ Վ. Հացունի, Պատմութիւն հին հայտարազին, Վենետիկ, 1924, էջ 220:

Մեր պատմիչները, երբ խոսում են թագավորների, իշխանների նիստուկացի և նրանց կանանց զարդարանքների մասին, հիշատակում են գեղեցիկ, ոսկե ու արծաթե կամարները, որոնք անպակաս են եղել կանանց ու տղամարդկանց մեջքից: Հնագույն շրջանում գոտիները եղել են բազմազան, դրանց լայնութիւնը եղել է 3—11 սմ. սահմաններում. այդ գոտիների վրա փորագրված էին տարբեր տեսակի զարդանախշեր՝ բույսերի, արեգակի, խաչի, սվաստիկայի, մարդու և կենդանիների նկարներ, որոնք հաճախ դրսևորվում էին ֆանտաստիկ ձևերով: Բացի կենցաղային նկարներից, կան նաև կրոնական բնույթի քանդակներ, որոնք պատկերված են թե՛ հեթանոսական և թե՛ քրիստոնեական շրջանում պատրաստված գոտիների վրա:

Եթե հնագույն շրջանին պատկանող գոտիների բազմաթիւ նմուշների հետ ծանոթանում ենք դամբարաններից գտնված նյութական մնացորդներով, ապա միջնադարյան գոտիների մասին տեղեկանում ենք ու որոշ պատկերացում ստանում հայ պատմիչների տվյալներից ու Պետական պատմական թանգարանի Ազգագրական բաժնում կենտրոնացած՝ XVII—XIX դդ. պատկանող ոսկե և արծաթե գոտիներից:

Միջնադարում, ինչպես ոսկյա և արծաթյա գլխի հարդարանքները, այնպես էլ կամարները (գոտիները) կրել են բոլոր դասի տղամարդիկ ու կանայք, միայն այն տարբերությամբ, որ իշխանների և առհասարակ ազնվական դասի գոտիները պատրաստված էին շատ ճոխ և ազնիվ մետաղից, իսկ ցածր դասի կանայք կապում էին մեծ մասամբ կտորից հյուսված կամ գոտիներ ուլունքներով ու կոճակներով զարդարված. միայն առջևի ճարմանդը պատրաստվում էր ոսկերիչի ձեռքով, արծաթից, վարշաղից կամ պղնձից, իսկ տղամարդկանց համար՝ կաշվից:

Հայ պատմիչներից Փ. Բյուզանդը, երբ նկարագրում է թագավորների և իշխանների

վրաշտիշունն զգասպրիկն թե՛ ոսկի և թե՛ արծաթ»¹:

Մ. Խորենացին իր Պատմության մեջ հիշում է նաև՝ «տարգալ ունել ոսկի և պատառաքաղ, և ոսկեղինօք ըմպել նուագօք»²:

Բացի պատմիչների հիշատակությունից, կան նաև նյութական մնացորդներ, որոնք, թեև պատկանում են XVII—XVIII դարերին, սակայն մեզ տալիս են վաղ միջնադարի մասին ևս որոշ պատկերացում: Այդ դարերին պատկանող իրերի լավագույն նմուշները ցուցադրված են Պետական պատմական թանգարանում:

Վաղ միջնադարում Հայաստանի արհեստավորները, որոնց թվում նաև ոսկերիչները, արծաթագործները, թե՛ տնտեսական և թե՛ իրավական տեսակետից կախման մեջ են եղել ֆեոդալներից, սակայն նրանք աշխատել են իրենց սեփական գործիքներով և աճա այդ հանգամանքը՝ արտադրության միջոցների մասնավոր սեփականությունը՝ հետագայում նպաստել է արհեստների ազատ զարգացմանը:

X դարից հետո արտադրողական ուժերի և առևտրի զարգացման, մանավանդ միջազգային առևտրական հարաբերությունների աշխուժացման հետևանքով, արհեստներն էլ ավելի զարգացան և արհեստավորների աշխատանքը սկսեց բավարարել արդեն նաև շուկայի պահանջը:

Ֆեոդալական հասարակարգում, ինչպես հայտնի է, արհեստը արտադրության հիմնական ձևերից մեկն էր: Որպես ապրուստի միջոց և միաժամանակ որպես ամենից պատվավոր գործ, սովորություն էր դարձել, որ Հայաստանում շատ արհեստներ անցնում էին որդոց որդի: Այդ առթիվ Ղազար Փարպեցու մոտ կարդում ենք. «Ամենայն արուեստաւոր, որ զիւր արուեստն ինքն զիտէ և օգտեալ է յարուեստէն՝ զնոյն և որդոց իւրոց

կամի ուսուցանել, զի կեցցեն»¹: Արհեստների մեջ առաջին հերթին հենց ոսկերչությունն էր, որ, իրոք, ժառանգաբար անցնում էր որդոց որդի և շարունակվում մի քանի սերունդներ, ինչպես, օրինակ, Կ. Պոլսում Տուզյանների տունը XVIII—XIX դարերում, նույնը տեսնում ենք Վանի, Էրզրումի, Ախալցխայի և ուրիշ քաղաքների ոսկերիչ արհեստավորների ընտանիքներում:

Մեր մատենագրության մեջ արհեստավորների մասին խոսելիս ընդհանրապես գործածվել է արվեստ տերմինը: Պատմիչներն արվեստը և արհեստը իրարից չեն տարբերել, որի հետևանքով թե՛ արհեստով և թե՛ արվեստով պարապողներին անվանում են «արուեստաւոր», «գործաւոր» կամ թե «արուեստագործ», շատ հաճախ գործածել են նաև «ձեռական արհեստ» կամ «անքան արհեստ»²:

Հետագա դարերում հայ պատմիչների մոտ «ճարտար արվեստ» տերմինը գործածվել է, ամենայն հավանականությամբ, արհեստավորին արվեստագետից տարբերելու համար:

Կիրառական արվեստին վերաբերող մեր ձեռքի տակ եղած նյութերից պարզվում է, որ ֆեոդալական կենցաղի պատկերները իրենց արտահայտությունն են գտել, ինչպես քանդակագործության, նկարչության, այնպես էլ ոսկերչության մեջ, որը հաստատվում է բյուզանդական, պարսկական և անդրկովկասյան ժողովուրդների ոսկե և արծաթե իրերի վրա եղած որոշ օրնամենատների ընդհանուր նմանությամբ: Հայ ժողովուրդը, փոխազդվելով արևելյան և արևմտյան ժողովուրդների կուլտուրայից ու արվեստից, կարողացել է ստեղծել և իր ուրույն արվեստը, որով, իր հերթին, ազդել է հարևան երկրների կուլտուրայի վրա:

Ինչպես Սասանյան Պարսկաստանում, այնպես էլ Հայաստանում, ֆեոդալական կեն-

ցաղում զինավարժության հետ միասին սիրված զբաղմունքներից է եղել որսորդությունը, որ մանավանդ խաղաղ պայմաններում կատարվել է առանձին հանդիսավորությամբ. այդ նպատակով էր, որ հայ Արշակունիները, նաև հետագա դարերի իշխողները, մեծ ուշադրություն էին դարձնում արհեստական անտառներ տնկելու և աճեցնելու գործին. հիշենք Խոսրով Կոտակի ժամանակ Դվինի մոտ պատրաստած արհեստական անտառը, որտեղ «զամենայն էրես, և ըզգազանս հրամայեաց ժողովել թագաւորն, և լնուզ զբաղաբորման, զի լիցին նոցա տեղիք որսոց զբօսանաց ուրախութեան թագաւորութեան նորա»³: Թագավորների ու իշխանների վարած ցոփ կյանքը՝ զինավարժությունը, որսորդությունը և խնջույքներն իրենց արտահայտությունն են գտել միջնադարյան կիրառական արվեստում: Պատվերով պատրաստված ոսկե և արծաթե իրերի վրա քանդակվել են ո՛չ միայն բյուզանդական, պարսկական, այլ նաև Հայաստանի թագավորների ու իշխանների կենցաղն արտահայտող պատկերներ:

Վաղ միջնադարում մանրանկարչության մեջ ու քարերի վրա եղած քանդակներում շատ ենք հանդիպում որսի, այգեկույթի և խնջույքի տեսարանների. այսպես, օրինակ, Աղցի քանդակը արտահայտում է որսի տեսարան. հայտնի է նաև Պտղնի եկեղեցու հարավային մուտքի վրա եղած քանդակը, որ պատկերում է հեծյալ որսորդին՝ առյուծին հարվածելիս: Ավելի ուշ ժամանակից մեզ հայտնի է Ամիր-Հասանի բարձրաքանդակ որսի տեսարանը, այնուհետև՝ Դվինի այգեկույթը, Ավագի մահարձանի վրա եղած քանդակը և այլն: Այդպիսի կենցաղային թեմաներ շատ կան քանդակագործության մեջ, սակայն մինչև օրս Հայաստանի տերիտորիայում չի գտնվել միջնադարին վերաբերող արծաթե կամ ոսկե բաժակ, ափսե և այլ իրեր, որոնց վրա արտահայտված լինեն հայ թագավորների ու իշխանների որսորդական, կամ այլ

զբաղմունք արտահայտող պատկերներ: Այդպիսի իրեր ունենք միայն արծաթից, որ վերաբերում են XVII—XVIII դարերին, և սա հիմք է տալիս մեզ ասելու, որ նույն օրնամենատները, հավանաբար, կիրառվել են նաև ոսկերչական արվեստում: Սովետական Միության տերիտորիայում պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են Սասանյան շրջանին պատկանող պարսկական ու բյուզանդական արվեստի բազմաթիվ արծաթե իրեր՝ բաժակներ ու ափսեներ, որոնք պատկերում են պարսից շահերի ու բյուզանդական կայսրների զբաղմունքները, որսի տարբեր տեսարաններ, որսարաններում պահվող կենդանիների ու թռչունների պատկերներով: Այդ ափսեների լավագույն նմուշները, որոնք այժմ կենտրոնացած են Լենինգրադի էրմիտաժի Արևելյան բաժնում, ցույց են տալիս թագավորների ու ընդհանրապես ազնվական դասի կենցաղն ու զբաղմունքը: Օրինակ, Շապուհ Բ-ի որսի տեսարանը, Խոսրով թագավորի զինավարժությունը և այլն: Բայց ավելի հետաքրքիր է Շապուհ Գ-ի որսի պատկերը, քանդակված ափսեի վրա, դրվագման տեսիլակայով: Շապուհ Գ-ի այս քանդակին հարևան է նման է, միայն ավելի կոպիտ ձևով պատրաստված, քարի վրայի քանդակը, որը գտնվել է Զվարթնոցի ավերակների պատի մեջ: Այս բարեկեցիկ պատրաստվել է Հայաստանում, անշուշտ, հայ վարպետի ձեռքով, և այդ բեկորը օգտագործվել է Զվարթնոցի կառուցման ժամանակ, թեև ո՛չ մի կապ չունի շենքի ընդհանուր կառուցողական արվեստի հետ: Բարեկեցիկ վրա զգեստի առաջին մասը շրջանաձև է ու երկար, նման արծաթե ափսեի վրա դրվագած սասանյան արքա Շապուհ Գ-ի տարազին, որը շատ տարածված ու գործածական է եղել Հայաստանում IV—VI դարերում: Այդ բացատրվում է հարևան երկու երկրների կուլտուրաների ու արվեստի մոտիկությունը և փոխազդեցությունը: Զվարթնոցում հայտնաբերված բարեկեցիկ պատահական չէ. նույն տարազն արտահայ-

¹ Ա լ ի շ ա ն, Սիսուան, էջ 476:

² Մ. Խ օ Ր Ե ն ա ջ ի, էջ 170:

¹ Ղ. Փ ա Ր պ Ե ջ ի, էջ 369:

² Հ. Մ ա ն ա ն ղ յ ա ն, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, Երևան, 1934, էջ 326—27:

³ Տ Ե ա Փ. Բ յ ու զ ա ն ղ, Վեներիկ, 1832, էջ 18:

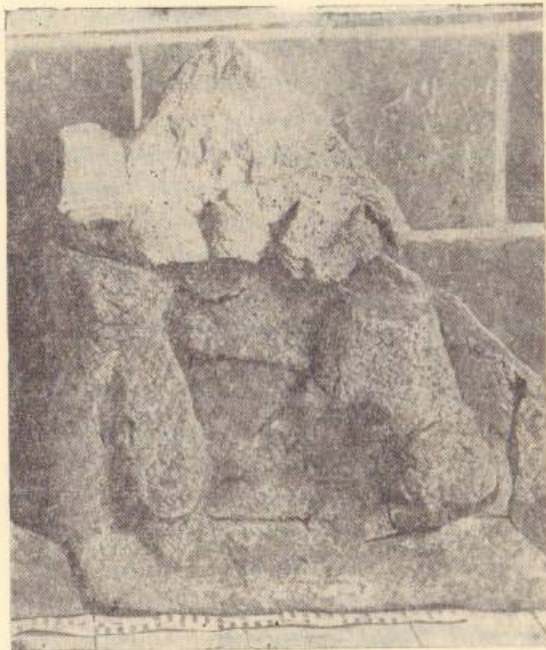
տող մի այլ բարեկյանքի գտնված է նաև Արթիկի շրջանում¹ (նկ. 32):

Այս փաստերը միաժամանակ ապացուցում են, որ Հայաստանի ոսկերիչները, քանդակագործները, նկարիչները գեղեցիկ փայլուն ֆեոդալիզմի շրջանում, սասանյան տիրապետության ժամանակ, որոշ չափով կրել են պարսկական արվեստի ազդեցությունը, մյուս կողմից, ինչպես այդ երևում է հայ Արշակունիների Աղցի դամբարանների քանդակների օրինակներից, հայկական արվեստն էլ իր ազդեցությունն է թողել պարսկական արվեստի վրա²: Միջնադարյան Հայաստանում թագավորների ու առհասարակ ֆեոդալական դասի անմիջական գործածության համար ոսկե արդուզարդը պատրաստում էին ֆեոդալական դղյակներին կից ու քաղաքներում կենտրոնացած արհեստավորները, իսկ եկեղեցական սպասները, ձեռագրերի ոսկե և արծաթե կազմերը պատրաստվում էին և՛ քաղաքի արհեստավորների ձեռքով, և՛ վանքերին կից գոյություն ունեցող գործատներում ու արհեստանոցներում: Այդ մասին մեզ տեղեկություն են տալիս հայ պատմիչները:

Որքան զարգանում և առաջ է գնում քաղաքային կյանքը Հայաստանում, այնքան բազմակողմանի է դառնում արհեստավորի աշխատանքը: Ներքին շուկայի լայնացման գործում արդեն խոշոր դեր է կատարում արհեստավորական արտադրանքը, մանավանդ X—XIII և ավելի ուշ դարերում:

Հայ պատմիչների աշխատություններում և վիմական արձանագրություններում կան բազմաթիվ հիշատակություններ ոսկե և արծաթե զարդերի մասին, կապված թագավորների, իշխանների, պալատականների նիստու կացի հետ: Հատկապես ֆեոդալիզմի վերելքի ու ծաղկման շրջանում պալատա-

կանները, իշխանները, վաշխառուական կապիտալի ներկայացուցիչները վարում էին շուկայ կյանք, և հայ ոսկերիչները նրանց համար պատրաստում էին ազնիվ մետաղներից զարդեր, իրեր ու զենքեր: Ա. Լաստիվերտցին իր Պատմության մեջ պերճանքի արտադրանքը «ամբարտալանութիւն» է անվանում՝ «կարի առաւել կանանց ազգի», որոնք կրում էին թանկագին գինդեր, մատանիներ, ապարանջաններ ու գոտիներ: Նույն պատմիչը Արծն քաղաքի կործանումը նկարագրելիս ցույց է տալիս, թե ինչպես սելջուկ զորքը

Նկ. 32. Արջաորս, բարձրաքանդակ գտնված Զվարթնոցի ավերակներում, V դար.

դաժանություններ ու անխնա թալանում, խլում էր հայ կանանց թանկարժեք զարդերը:

Անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ նշել, որ Հայաստանի ազնվական դասի ունեցվածքը հաճախ ավարի ու թալանի է մատնվել օտարների կողմից: Մենք այստեղ կրավարարվենք բերել XIII դարի պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցու այն հատվածը, որտեղ նա

խոսում է մոնղոլների կատարած թալանի և համիշտակումների մասին. «Ապա յամենայն գաւառաց շրջեցան ի վերայ նորա առ ի բրել և յորոնել զինչսն և զանօթն, և զտանէին բազում ինչս ի նմա ոսկոյ և արծաթոյ, պղնձոյ և երկաթոյ... որ թագուցեալ էին ի դարանս և ի գետնափորս»¹:

X—XIII դարերում հայ առևտրական դասի ներկայացուցիչներն ևս անմասն չէին կարող մնալ այդ թանկարժեք մետաղներից պատրաստվող զարդարանքներից ու իրերից: Նրանցից ամենահարուստները կաշխատեին մրցել ֆեոդալների հետ: Հետևաբար, Հայաստանի ոսկերիչները պետք է բավարարեին նաև քաղաքային նոր դասի պահանջները: Այդ պերճանքի առարկաներից բաժին էր ընկնում և հոգևորական դասին ու եկեղեցուն, որոնց համար քաղաքի ու վանքերին կից ոսկերիչ արհեստավորները պատրաստում էին բոլոր տեսակի եկեղեցական սպասները, չհաշված խալիֆայության և Քյուզանդական կայսրության ուղարկվելիք թանկարժեք նվերները:

X դարի պատմիչ Թովմա Արծրունին իր պատմության մեջ ոսկերչության մասին հետևյալն է գրում. «Եւ հրամայեաց ածել ոսկերիչ և նորոգեալ նորացոյց զանյաղթ փայտ խաչին Քրիստոսի»²:

Այս քաղվածքը ցույց է տալիս, որ փայտյա խաչի վրա կիրառել են ոսկեզօծելու տեխնիկան: Նույն գլխում պատմիչը հիշում է «արուեստագործեալ ճարտարապետի ումեմն հիւանեալ, և արծաթագործ եօթնփորձեան հրարորոք ճարտարապետն ի բովս հալոցացն զուտ և վճիտ արծաթ ընտրելով, արծաթեղինան զփայտեղէնն պատեալ արտաքուստ»³, որ պատմիչը նշում է արվեստագետի ճարտարությունը՝ արծաթապատման գործում, որ բավականին տարածված էր

միջնադարյան Հայաստանում: Ոսկերչության և արծաթագործության մասին հիշում է Մխիթար Գոշն իր «Դատաստանագրքում» և «Առակներում»: Միջնադարում ոսկերիչ արհեստավորները նույնիսկ հին անոթները, որ այլևս գործածելի չէին, ձուլում էին և պատրաստում նորը, այդ մասին կարդում ենք. «Ամենայն ոսկեգործ մանրէ զհին անօթ, ապա ձուլէ հալացօք, կաւագործք և ոսկէգործք զրեկեալ անօթ վերստին ստեղծանին»: Մի ուրիշ տեղում. «Հրոյ զարութիւն, և զանպիտան աղան խառեալ ընդ ոսկոյն... սրբել և յառաջին պայծառութիւն ածել ի ձեռն արուեստի ոսկեգործաց»¹:

Ինչպես գիտենք, Հայաստանի տնտեսական կյանքը խախտվեց սելջուկների տիրապետության ժամանակ, սակայն հետագայում Վրաստանի ուժեղացման ու տիրապետության ժամանակ, XII—XIII դարերի Հայաստանի համար ստեղծվում է անհամեմատ կայուն վիճակ: Արտաքին ու ներքին խաղաղ պայմանների շնորհիվ Հայաստանում մի շարք քաղաքներ սկսում են վերակենդանանալ: Այդ դարերում, ինչպես փաստերն են հաստատում, Հայաստանն առևտրական հարաբերություններով կապված էր, մի կողմից, Պարսկաստանի, Միջին Ասիայի, իսկ մյուս կողմից՝ Սև ծովի վրայով եվրոպական պետությունների հետ: Տարանցիկ առևտրի աշխուժացումը նպաստում է Հայաստանի կենտրոնական քաղաքներում կատարվող առևտրի և արհեստների զարգացմանը: Արհեստավորական արտադրանքի մեջ նաև Հայաստանի ոսկերիչների արտադրանքը բավարարում էր ո՛չ միայն պատվերների, այլև արտաքին շուկայի մասսայական պահանջը, իսկ ներքին շուկայի լայնացման գործում, ինչպես ասել ենք, արհեստավորական արտադրանքը խոշոր բաժին ուներ: X—XIII դարերում ինչպես բոլոր արհեստների, այնպես էլ ոսկերչության մեջ աշխատանքի բաժանումը ավելի է խորանում և նպաստում

¹ Գտնվում է Երևանի Պետ. պատմական թանգարանում:

² Այս մասին մանրամասն գրել է պատմական գիտությունների թեկնածու Բ. Ասաբեյյանն իր «Հայկական պատկերաբանագրություն» IV—VII դարերում աշխատության մեջ, Երևան, 1949:

¹ Կ. Գ ա ն ձ ա կ ե ջ ի, էջ 223:

² Թ ո վ մ ա Ա ռ ծ ը ու ն ի, էջ 393:

³ Ն ու յ ն տեղում, էջ 392:

¹ Նոր Հայկազյան բառարան, Վենետիկ, 1836, էջ 573:

այդ արվեստի առանձին ճյուղերի զարգացմանը: Միջնադարյան ոսկերիչները, ելնելով շուկայի պահանջներից, իրենց աշխատանքի պրոցեսում կիրառել են պատրաստման այնպիսի տեխնիկա, որը հնարավոր էր դարձնում արտադրել շատ և արագ. այդ էր պատճառը, որ ավելի տարածված էին շտամպով ու ձուլման տեխնիկայով պատրաստված իրերը, որոնք հիմնականում բավարարում էին շուկայի պահանջները:

Հայաստանը հարուստ է եղել ոսկերչական բազմաթիվ օջախներով, ուր ոսկերիչ արհեստավորները մասնագիտացել են անզամ հատուկ ճյուղերում: Հայաստանի գրեթե ամբողջ քաղաքներում՝ Անիում, Դվինում, Կարսում, Արծնում, Վանում, Խլաթում և այլուր՝ գոյություն են ունեցել խոշոր արհեստանոցներ, որտեղ ոսկերիչ վարպետը ունեցել է նաև իր քարգահն ու աշակերտը:

1907 թվականին Անիի և 1937—1950 թթ. Դվինում կատարված պեղումների ժամանակ գտնվել են արհեստանոցների մնացորդներ և նույնիսկ ոսկերչական հալոցք, որոնք ապացուցում են մեծ արհեստանոցների գոյության փաստը:

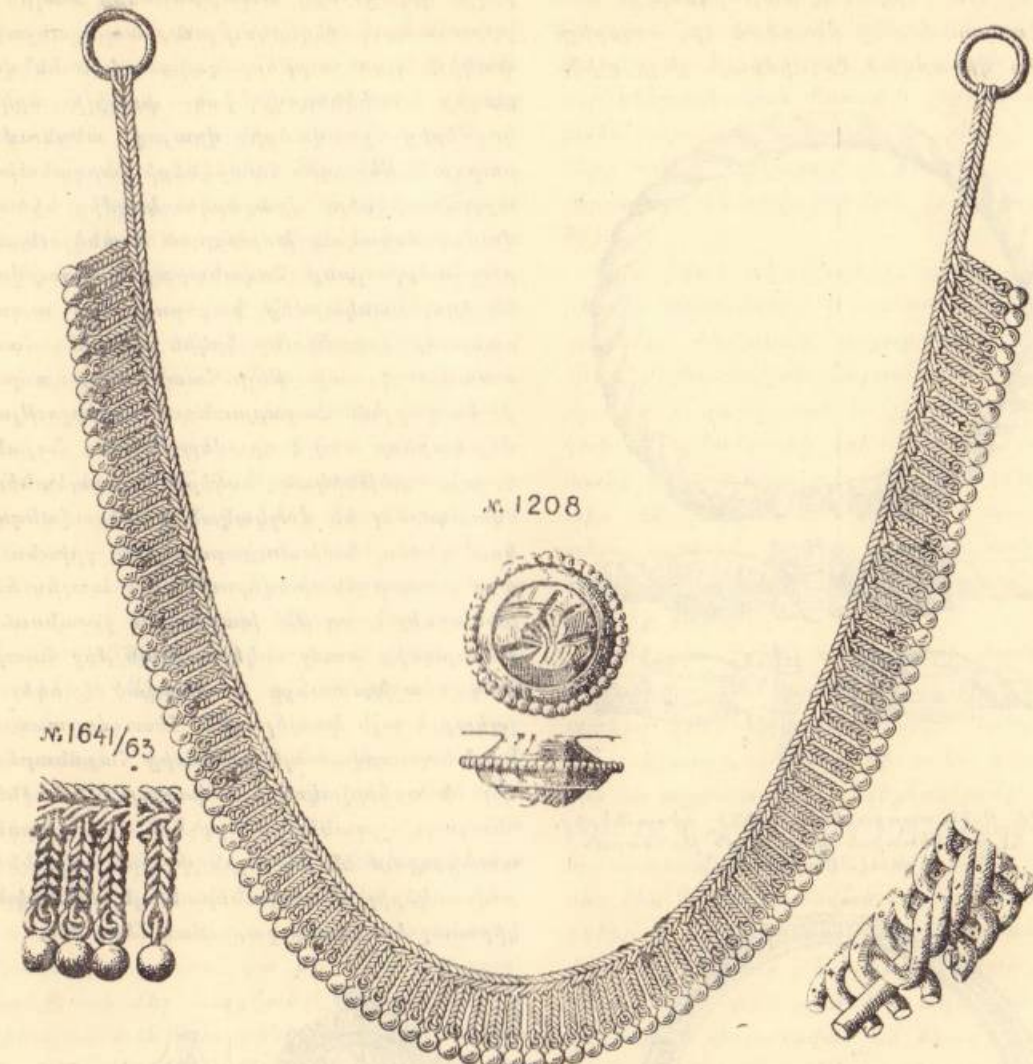
Միջնադարյան Հայաստանի քաղաքներից ոսկերչությունը վերաբերող նյութական մնացորդներ տվել է մեզ Դվինը: Դվինի պեղումներից հայտնաբերված ոսկե զարդարանքները հաստատում են, որ, ինչպես Հայաստանի քաղաքներից Վանը, Անին, այնպես էլ Դվինը հանդիսացել է Հայաստանի ոսկերչական արվեստի օջախներից մեկը: Դվինի ոսկերիչները լավագույն վարպետներն են եղել ոսկե և արծաթե թելի ու հատիկավոր գործի:

Դվինը, որպես քաղաք, հանդես է եկել դեռևս V դարում: Ինչպես Արտաշեսյան դինաստիայի ու Արշակունիների սկզբնական շրջանում Արտաշատ քաղաքը, այնպես էլ հետագայում՝ մարզպանական շրջանում ու Բագրատունիների ժամանակ Դվինը եղել է առևտրական, վարչական և կուլտուրական կենտրոններից մեկը. նրա վրայով է անցել տարանցիկ առևտրական գիծը և արևելքից

արևմուտք է տեղափոխվել շինական մետաքսը և ուրիշ թանկարժեք իրեր: Ըստ Պրոկոպիոս պատմագրի՝ Դվին էին գալիս առևտրականները՝ Չինաստանից, Հնդկաստանից, Հռոմից և այլ երկրներից: IX դարից սկսած Դվինը ո՛չ միայն մասնակից է դառնում տարանցիկ առևտրին, այլև իր համար ստեղծում է ներքին շուկա, որ առիթ է տվել հայ պատմիչներին Դվինը անվանել «շահաստան», «մայրաքաղաք», «մեծ քաղաք»: Դվինում պատրաստված նուրբ գործվածքների ու ոսկե զարդերի մասին տեղեկանում ենք ո՛չ միայն հայ, այլ նաև արաբ պատմիչներից: Այդ պատմիչների հիշատակած նուրբ ոսկե և թանկարժեք քարերով զարդարված կանացի զարդերից լավագույնն մուշները պահպանվում են Պետական պատմական թանգարանում, որոնք ձեռք են բերվել սովետական կարգերի հաստատումից հետո կատարված սիստեմատիկ պեղումների և պատահական քանդումների ժամանակ:

1939 թվականի պեղումների ընթացքում Դվինի միջնաբերդից գտնվեց ոսկե մի մանյակ, որի քաշն է 46 գրամ. այդ ոսկե վրդնոցը ներկայացնում է իրենից մի շղթայանման հյուսվածք, որից ավելի փոքր շղթաներով կախված են 100 հատ փոքրիկ գնդիկներ (նկ. 33): Ոսկերչական նուրբ աշխատանք են նաև №№ 1372 և 1377 ապարանջանները, որոնք գտնվել են Դվինի տերիտորիայում պատահական քանդումների ժամանակ՝ 1936 թվականին: Այս ապարանջանները արտաքուստ շուքեն որևէ զարդանախշ, իսկ ներսի կողմից սնամեջ են. այդ աշխատանքը կատարելու համար ոսկերիչ վարպետը ունեցել է հատուկ գործիքներ, որոնց միջոցով պարաստել է կիսազլանաձև խողովակներ, որոնք իրար միացված են հատուկ նյութով: Ավելի հետաքրքիր աշխատանք են №№ 1375, 1283 ապարանջանները, որոնք գտնվել են Արտաշատի շրջանի Այգեստան գյուղում (հնում մտել է հին Դվին քաղաքի տերիտորիայում):

Վ. Մանանյան, О торговле и городах Армении, стр. 81.

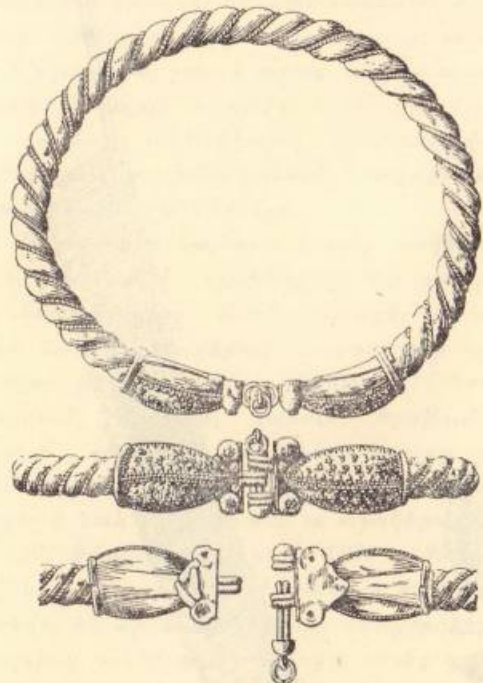
Նկ. 33. Ոսկե մանյակ, Դվինի պեղումներից, IX—XI դդ. Պետական պատմական թանգարանի գծ. Լ. Սաղոյանի

րիայի մեջ), հողային աշխատանքի ժամանակ: Չնայած այս ապարանջանները պատրաստված են նույն տեխնիկայով, ինչպես վերոհիշյալ № 1372 ապարանջանը, սակայն դրանք արտաքուստ օժապտույտ գալարուն են, ներսից խոր ընկած, և այդ օժապտույտ հյուսվածքի վրայով անցնում է մի բարակ ոսկե շղթա՝ ամբողջովին չիֆթիչի գործ. ապարանջանի ծայրերը վերջանում են օձի գլխով, ծածկված վերադիր ոսկե հատիկներով,

որոնք կազմում են եռանկյունիներ: Ապարանջանի վրա եղած հատիկները իրենց նրբությամբ ու պատրաստման ամբողջ տեխնիկայով նման են Կարմիր բլուրի ականջօղիների վրա եղած վերադիր հատիկներին (նկ. 34):

1942 թվականին, դարձյալ պատահական պեղումների ժամանակ, Դվինի շրջակայքում գտնվեց մի ուրիշ ոսկե ապարանջան, որն իր պատրաստման տեխնիկայով և ար-

վեստով տարբերվում է նախորդներից: Ամբողջ ապարանջանը հյուսված էր. ոսկերիչի կողմից կիրառված էր միմիայն թելի «չիֆ»

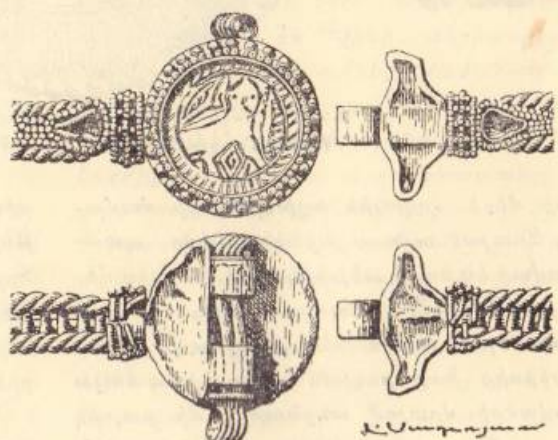

Նկ. 34. Ոսկե ապարանջան, Դվինի պեղումներից, IX—XI դդ. Պետական պատմական թանգարան, գծ. Լ. Սաղոյանի

Նկ. 35. Ոսկե ապարանջան, Դվինի պեղումներից, IX—XI դդ. Պետական պատմական թանգարան, գծ. Լ. Սաղոյանի

թիչի» գործը, որը ապարանջանին տալիս է յուրահատուկ գեղեցկություն. ապարանջանի փակիչի կերը շուրթերը զարդարված են վերադիր հատիկներով, իսկ փակիչի երկու կողմերից հյուսվածքի վրայով անցնում է բուրգաձև վերադիր հատիկների զարդանախշ. այդ հատիկների վրա երկու կողմից նկատվում է մեկական խորացրած եռանկյունաձև բացվածք, որոնք հավանաբար զարդարված են եղել թանկարժեք քարերով: Այս ապարանջանի գոյությունը կրկին անգամ հաստատում է, որ թելի-հատիկավոր գործը միջնադարյան Հայաստանում ոսկերչության մեջ կարևոր տեղ է զբաղեցրել: Ինչպես հայտնի է, այս տեխնիկան ոսկերիչ վարպետները օգտագործել են Հայկական բարձրավանդակում դեռևս նախաուրարտական շրջանում. այս փաստը հնարավորություն է տալիս եզրակացնելու, որ թե՛ խաղաղական շրջանում և թե՛ նրանից առաջ ոսկերչության մեջ հատիկավոր աշխատանքը տարածված է եղել և չպետք է այն կապել դրսի հետ: Հայաստանում կատարված պեղումներից հայտնաբերվել են ոսկերչական լավագույն նմուշներ հնագույն շրջանից մինչև XIX դարը, որոնք ապացուցում են թե չնչին փոփոխություններով, ոսկերիչ վարպետները նույն տեխնիկան կիրառել են դարեր շարունակ (նկ. 35):

Լ. Սաղոյան

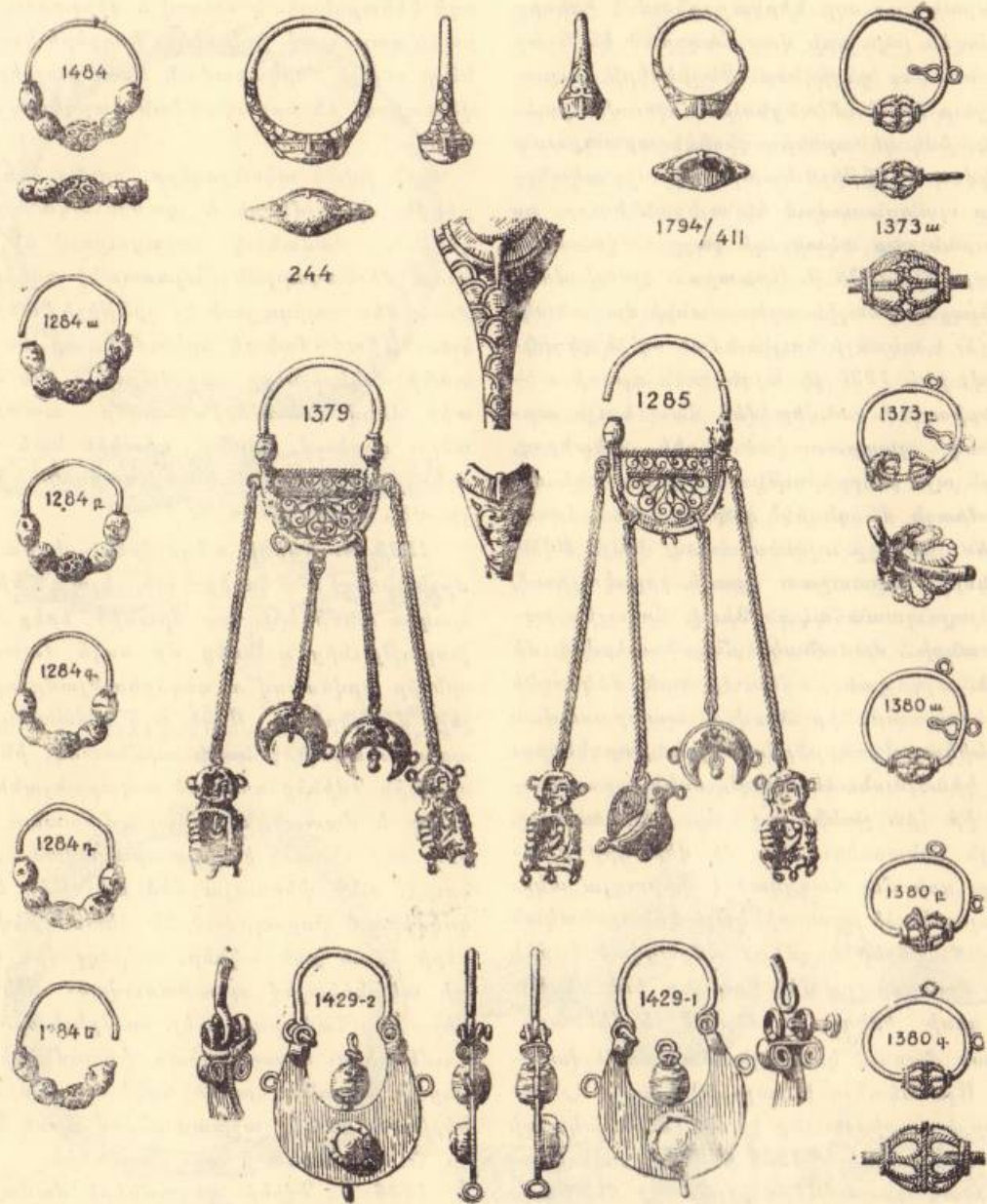
1936 թ. Արտաշատի շրջանի Այգեստան գյուղի շրջակայքում, հողային աշխատանքի ժամանակ գտնվել են 7 հատ ականջի օղեր. յուրաքանչյուր օղը ներկայացնում է իրենից շրջանաձև լար, որի վրա հազգրած են 5-ական սնամեջ գնդիկներ: Գնդիկների յուրաքանչյուր կողմում անցնում է հյուսվածքաձև թելիկ, իսկ կենտրոնի գնդիկն արտաբուստ ծածկված է չիֆթիչի նախշերով. այդ ականջօղերը պատրաստված են այնքան նուրբ, որ յուրաքանչյուր ականջօղի քաշը հավասար է մեկ գրամի: 1938 թ. Արտաշատ գյուղի մոտ, դարձյալ դաշտային աշխատանքի ժամանակ, գտնվել է ականջի նույնանման օղ՝ 5 գնդիկներով, իսկ 1937 թ. Այգեստան գյուղի տեղիտորիայում գտնվեց մեկ հատ նույն արվեստով պատրաստված ոսկե ականջօղ, միայն այն տարբերությամբ, որ այս օղն ուներ միայն մի գնդիկ՝ զարդարված ամբողջապես չիֆթիչի աշխատանքով: Նույն թվականներին Արտաշատ գյուղի շրջակայքում, դարձյալ պատահական ձևով, հողային աշխատանքի ժամանակ հայտնաբերվեց մի գանձ. այդ գանձի հետ էր նաև մեկ ոսկե ականջօղ, որն իր ձևով և պատրաստման տեխնիկայով տարբերվում էր նախորդներից: Այդ կիսալուսնաձև հարթ, ոսկե պլաստիկան իր վրա շունի ո՛չ մի զարդանախշ, միայն կենտրոնում կա մի վերադիր բացվածք, որի մեջ հազգրված է փիրուզյա ակեր: Կիսալուսնաձև պլաստիկայի կենտրոնական մասում, վերևի կողմից ամրացված է մեկ հատ մարգարտյա մեծ հուլունք, իսկ թերթիկի դրսի երկու կողմերում և կենտրոնական մասում կան օղանման հավելվածքներ: Այս ականջօղի քաշը 10,2 գրամ է: Հետաքրքիր աշխատանք է № 1285 ականջի օղը, որը գտնվել է 1936 թ. Այգեստան գյուղի շրջակայքում: Վերոհիշյալների համեմատությամբ՝ սրա պատրաստման համար պահանջվում էր ավելի բարդ աշխատանք: Այս ականջօղն իր արվեստով ու ձևով մյուսներից տարբերվում է նրանով, որ սա ավելի երկարավուն էր և ունի կախիչներ: Ականջօղի

կենտրոնական մասը կիսաշրջանաձև է, զարդարված հյուսվածքաձև նախշերով, ունի չորս կախիչ, որոնցից երկուսը իջնում են ականջօղի կենտրոնական մասով և վերջանում նորաձև զարդերով, իսկ երկու կողքերի կախիչները ավելի երկարավուն են և ծայրերն էլ վերջանում են սրվականման զարդերով (նկ. 36):

Վերև թված ականջօղերը, որոնք ձևով են բերվել պեղումների և պատահական քանդումների ժամանակ, ապացուցում են, որ, իրոք, միջնադարյան Հայաստանի ոսկերչության մեջ զարգացած էր չիֆթիչի տեխնիկան: Միաժամանակ երևում է, որ Հայաստանի ոսկերիչները քաջ վարպետ էին «դուտի» ձևով (սնամեջ) զարդեր պատրաստելու գործում, նրանք գիտեին նաև ոսկե օղերն ու ապարանջանները զարդարել թանկարժեք քարերով:

1949 թ. Դվինի պեղումների ժամանակ, միջնաբերդի № 8 հորից, ապակյա և հախճապակյա անոթների հետ միասին, երեք մետր խորությունից գտնվեց մի ոսկե մատանի, որն իր արվեստով ու գեղեցկությամբ սքանչելի մի գործ է: Ոսկե այդ մատանու օղը պատրաստված է նույն արվեստով, ինչպիսին էին Դվինից գտնված ապարանջանները, օղերը և մատանիները: Այս մատանու ամբողջ օղը սնամեջ է և պատրաստված է շատ նուրբ, ունի փիրուզյա մեծ ակեր: Ակեր երկու կողմերում փորագրված են ձկան թևաձևների նման քանդակներ, ամբողջովին սևադի տեխնիկայով պատրաստված: Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ մինչև օրս պեղումների ու պատահական փորումների միջոցով հայտնաբերված ոսկե զարդարանքների մեջ սևադի աշխատանքով միակ նմուշը հանդիսանում է այս մատանին:

1946 թ. Դվինի պեղումների ժամանակ, դարձյալ միջնաբերդում, գտնվեց մի փոքրիկ մատանի, որն ուներ ակեր տեղ, սակայն ակնամբողջովին ոչնչացված էր, իսկ մատանու երկու կողքերին փորագրված էին երկու սրտաձև քանդակներ:

Նկ. 36. Ոսկե ախանջօղեր, Գլինի պեղումներից, IX—XI դդ. Պետական պատմական թանգարանի գծ. Լ. Սաղոյանի

Ոսկերչական նուրբ աշխատանք է Գլինի ավերակներից գտնված ոսկե փոքրիկ խաչը, որի վրայի հյուսվածքաձև զարդանախշը ապացուցում է, որ այդ խաչը պատրաստված է VIII դարում: Գլինից է գտնվել նաև մի արծաթե գոտի, որը կազմված է 12 էլիպսաձև արծաթե տախտակներից, իսկ կենտրոնում ունի շրջանաձև ճարմանդ:

Գլինի ոսկերչական օջախ լինելը հաստատվում է ո՛չ միայն վերոհիշյալ նյութական մնացորդներով, այլ նաև նրանով, որ պեղումների ժամանակ գտնվել են ոսկի հալելու անոթներ (տիգել), որոնք իրենց ձևով գրեթե չեն տարբերվում XIX—XX դարի հալոցներից: Գտնվել են նաև շորս հատ փոքրիկ պղնձյա գդալներ, որոնք, ըստ երևույթին, օգտագործվել են ոսկերչական աշխատանքում: 1950 թ., Միջնաբերդի № 12 բառակառուցում եղած հորերից մեկում, պեղումների ժամանակ, կրծքի ոսկե զարդարանքի հետ միասին, հայտնաբերվեցին 100-ից ավելի՝ սև, մոխրագույն և սպիտակ գույնի, տարբեր ձևերի ու մեծության, անգամ ուպաչափ քարեր: Մեր ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այդ քարերը, հավանաբար, ծառայել են ոսկերիչների համար, որպես հում նյութ՝ ակների փոխարեն օգտագործելու, հատկապես այն մատանիների համար, որոնք պետք է ծառայեին որպես կնիք:

Այս բոլորից մենք հանգում ենք այն եզրակացության, որ Գլինում, ինչպես հյուսվածքագործությունը, դարբնությունը, կավագործությունը, զինագործությունը և այլ արհեստները, այնպես էլ ոսկերչությունը բավական զարգացած են եղել, և արհեստավորները բավարարել են թե՛ իշխող դասին՝ ազնվականությունը և հոգևորականությունը, և թե՛ քաղաքի ու գյուղի բնակչությանը:

Բ. ՈՍԿԵ ԵՎ ԱՐԾԱԹԵ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՍՊԱՍՆԵՐ

Եթե երկրագործ շինականը իր գյուղատնտեսական աշխատանքին զուգահեռ

զբաղվում էր նաև արհեստներով, իր անմիջական կարիքները բավարարելու համար, եթե ամրոցներին կից և քաղաքներում կենտրոնացած արհեստավորները բավարարում էին ֆեոդալների, իշխանների ու հոգևորականության պահանջը և աշխատում էին նրանց պատվերի համաձայն, ապա կար նաև արհեստավորների որոշ խավ, որը կապված էր վանքային հաստատություններին կից «գործատների» հետ և արտադրում էր նույնպես պատվելով, ու լրացուցիչ ձևով բավարարում վանքերի ու հոգևորականության բավականաչափ բարդ պահանջները: Այդ գործատների մասին ունենք հիշատակություն XIII դարի պատմագիր Ս. Օրբելյանի մոտ, ուր նա խոսում է Տաթևի վանքի կառուցման մասին. «Շինէ և զաղտանոցս գետնափորս ի ներքոյ վանիցն ծածուկ երկրաւ՝ բազում տունս ու դարանս ի պէտս եկեղեցւոյն. և հարթեալ հաւասարեալ զվայրըն՝ շինէ և սրբաշէն տրապէզս և գործատներս, համբարանոցս և սրբատունս և գրատունս. և ի դրան եկեղեցւոյն տուն աղօթից և տեղի դամբանի իշխանաց և եպիսկոպոսաց Սիւնեաց»:

Ապա շարունակում է. «Լի էր և ծովամատոյց փիլիսոփայիւք երաժշտական երգոց, ճոխ էր և վարժարանն վարդապետական կրթութեամբն. նաև արհեստաւոր նկարչացն և գրողաց անհամեմատք»¹:

Նույն Ս. Օրբելյանը, խոսելով Տաթևի Հովհաննես եպիսկոպոսի շինարարական գործունեության մասին, գրում է. «Զարդարեաց զեպիսկոպոսարանն՝ զմեծ նախագահ տունն Սիւնեաց... և ելից բազմութեամբ կրօնաւորօք, անյաղթ փիլիսոփայիւք և աննման երաժշտօք... նաև յոգնապատիկ արհեստաւորօք»:

Նաև. «Այլ զամենայն շինուած վանացն այրեցին և քակեալ յատակեցին զգործատներն և զտրապէզն մարմնաւոր սեղանոյն և զամենայն յարկս կրօնաւորացն և այլ

¹ Ս. Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգի Սիւնիոյն. Թիֆլիս, 1911, էջ 225—226:

ընակչացն»¹։ Նույն հեղինակը մի այլ տեղ, երբ պատմում է Ցուրաբերդի բնակչության ապստամբության մասին, գրում է. «Եւ յաւուր միում եկեալ ի գիշերի յեղակարծ ժամով՝ սկսան կողոպտել զեկեղեցին և զգործատներն և զյարկան կրօնատրաց»²։

Վերոհիշյալ փաստերը թույլ են տալիս ասելու, որ հիշված գործատները եղել են առանձին հաստատություններ, որտեղ աշխատել են տարբեր մասնագիտության արհեստավորներ։

Ոսկերչական արհեստը, ինչպես մի շարք այլ արհեստներ, սերտ կապ ունի եկեղեցական կյանքի հետ։ Կիրառական արվեստների մեջ ոսկերչությունն ամենակարևոր տեղն է գրավում իր քանդակած ու ձուլածո ձեռագործներով, որը ամենասերտ կերպով կապված է պատկերապատկան, մանրանկարչության, հատկապես քանդակագործության հետ. այդ է պատճառը, որ երկու զեպրումն էր կրկնվում են նույն ոճն ու նույն մոտիվները։

Ոսկերչության ստեղծած լավագույն նմուշները մենք գտնում ենք ո՛չ միայն աշխարհիկ ոսկերչության մեջ, այլ նաև հոգևոր կենտրոններում։ Եկեղեցիներում պահպանված են ձեռագրերի ոսկե և արծաթե կազմերը, ոսկեհուս սաղավարտները, վակասները, սկիհները, խաչերը, մասնատուփերը, մեռոնի կաթսաները, թասերը, բուրվատները, քոչոցները, աշտանակները և այլն։ Եկեղեցական սպասների մասին արժեքավոր տեղեկություն է պահպանված X դարի պատմիչ Ուլստանեսի մոտ. վերջինս, երբ խոսում է Վրթանես տեղապահի մասին, հիշում է. «Բերեալ զավանդն, որ ինչ նմայն էր հաւատացեալ ի Մովսիսէ Հայոց Կաթուղիկոսէ և ժամ մահուան իւրոյ, նախ զփրկական և զկենսակիր աստուծոյ նշանն, և ապա զնըշխարս սուրբ առաքելոցն, զոր բերեալ էր սրբոյ Գրիգորի և Հռոմայ՝ զտուեալն նմա ի բարեպաշտէն Կոստանդիանոսէ. և յետ այ-

նորիկ զԱթոն և զգաւագանն, որ պատուով պահեալ էր և պաշտեալ, և զայլ ամենայն զսպաս սրբութեան՝ զսկիհս և զգետաս սրբոյն սեղանոյն, և զվարագոյրս, և զխնկանոցս, և զբուրվանն, և զքոչոցս, և զվակաս Կաթուղիկոսին մետաքսեայ կազմեալ յականց՝ և յոսկոյ, և՛ ի մարգարտէ»¹։

Վանքերում էին գրվում, արտագրվում, թարգմանվում բազմապիսի բովանդակություն ունեցող գրքերը։ Աստիճանաբար զարգանում էր գրչության արվեստը։ Ձեռագրերի համար անհրաժեշտ մագաղաթը և կազմը պահանջում էին կաշեգործության և կազմարարության զարգացում, և, վերջապես, ավետարանների ու այլ գրքերի ոսկեպատման, արծաթապատման ու եկեղեցական մյուս սպասների պատրաստման համար պահանջվում էին որակյալ ոսկերիչ արհեստավորներ։

Ինչպես գիտենք, գրչության արվեստի մեջ կարևոր դերը պատկանում էր ձեռագրերի կազմերին ու նրանց զարգարանքներին։ Կազմերի պատրաստումը կապված է գլխավորապես մագաղաթի գործածության հետ։ Մենք ունենք բազմաթիվ հիշատակություններ, որտեղ նշվում է, թե ինչպես ավետարաններ գրելու համար աշխատել են մի քանի ամիս, նույնիսկ մեկ տարի, իսկ այդ երկարատև աշխատանքը ինքրստինքյան բարձրացնում է ձեռագրի արժեքը և այն դառնում էր ոչ բուրբի համար մատչելի։

Ձեռագրերի պատրաստման գործն ավելի էր դժվարանում, երբ այն արդեն դառնում էր արվեստի ու շքեղության առարկա։ Բազմաթիվ փաստեր ունենք այն մասին, որ վանականները, իշխանները, անգամ վաճառականները իրենց կողմից պատվիրած մատյանները զարդարել էին տալիս մանրանկարներով, որ շատ թանկ էր նստում, և շատ հաճախ դժվարանում էին ծախսը վճարել։ Վկայություն կա, որ մի ավետարանի համար ծախսել են 4000 դրամ²։

Ինչպես տեսնում ենք, այդպիսի ծանր պայմաններում և մեծ ծախսերով պատրաստված մի օրինակ ձեռագիրը պետք է ունենար լավ և ամուր կազմ, որպեսզի կարողանար երկար դիմանալ. դրա համար էլ կազմարարությունն իր արժանավոր տեղն ուներ և շատ հաճախ հիշատակարաններում գրիչների ու նկարիչների անվան կողքին հիշվում են նաև կազմարարների անունները. օրինակ, XIII դարի ձեռագրերից մեկում հիշվում է Առաքել Հնազանդը, որ կազմել է արքայական մատյանը. 1243 թվականին Հաղպատում, որպես կազմարար, հիշատակվում է «Պետրոս սպասաւոր սուրբ նշանիս Հաղբատայ»³ և այլն։ Ձեռագրերի կազմի երեսները շատ հաճախ զարդարում էին զանազան օրնամենտներով և վրան գրում կազմողի անունն ու թվականը։ Ձեռագրերը գեղարվեստական տեսակետից ավելի մեծ արժեք էին ներկայացնում, երբ նրանց կազմը լինում էր ազնիվ նյութից՝ փղփղից, ոսկուց, արծաթից, հաճախ ծածկված թանկարժեք քարերով։

Հայաստանի վրա տեղի ունեցած հաճախակի հարձակումները՝ արաբների, սելջուկների, մոնղոլների և այլոց կողմից՝ երկիրը քայքայել էին ո՛չ միայն տնտեսապես, այլև մեծ շահով կորստի էին մատնել հայ արվեստի մշակույթի թանկարժեք մնացորդները, որից շատ քիչ բան է հասել մեր ձեռքը։ Հայ պատմիչները իրենց աշխատություններում հիշատակել են այն մասին, որ հայ եկեղեցու սպասները արշավանքներից ու թալանից պահպանելու համար հաճախ տեղափոխել են ավելի ապահով տեղեր։ Պատմությունից մեզ հայտնի է, որ VI դարի վերջին, Մորիկ կայսեր ժամանակ, Գվինի սուրբ Գրիգոր մայր եկեղեցու սպասները տարվել են Կարին, իսկ VII դարում արաբները հարձակվել են Բագավանի սուրբ Գրիգոր եկեղեցու վրա և թալանել սպասները²։ Ստեփանոս

Օրբելյանը պատմում է, որ Սյունյաց թագավորության անկման ժամանակ, Գանձակի էմիրի կողմից Կապանի բերդի գրավման օրերին, ոչնչացվել է 10 հազարի շփ ձեռագիր։ Բացի այդ, հետագա դարերում ևս պատերազմների հետևանքով, հայ ժողովուրդը մեծ կորուստներ ունեցավ կուլտուրայի ու արվեստի ասպարեզում։

Ազնիվ մետաղներից ու թանկարժեք նյութերից պատրաստված կազմերի մասին հիշատակություններ կան դեռևս VII դարի սկզբից։ Վրթանես Քերթովի «Յաղագս պատկերամարտից» աշխատության մի հատվածը պահպանվել է X դարի № 102 ձեռագրում, ուր՝ խոսելով թանկարժեք նյութերից ավետարանի կազմը պատրաստելու մասին՝ նշված է. «Քանզի զտիպս աւետարանին տեսանեմք նկարեայս ոչ միայն յոսկիրոյ և արծաթոյ, այլև յոսկերաց փղաց և կարմիր մորթով կազմեալ»³։

Սմբատ Գունդուտարը պատմում է, թե Հովհաննես կաթողիկոսը Հռոմկլան ամրացնելու համար «բակեց զոսկի անկազմ տուփը աւետարանին Տէր Գրիգորիսի, որ էր ալկամբ մարգարտով զարդարեալ»²։ Վաչուտյան իշխանության հիմնադիր Սարգսի որդի Վաչեն Սանահնի վանքի մի անթվական արձանագրության համաձայն նվիրել է վանքին ոսկետուփ ավետարան³։

1235 թ. Վաչեի որդի Քուրդ իշխանը և իր ամուսին Խորիշահ Մամիկոնյանը Սաղմոսավանքում գրատուն են շինել և նվիրել մի ոսկետուփ ավետարան⁴։ 1262 թվականին Գրիգոր Երեսցը Բագնայրի սուրբ Աստվածածնին նվիրել է «մի տանական մագաղաթ, մի աւետարան ոսկետուփ՝ «իմ դանձով զնած»⁵։

Կոստանդին Բ. թագավորը 1345 թվա-

¹ Ս. Օրբելյան, էջ 312—313։

² Նույն տեղում, էջ 247։

¹ Ուլստանէս, Վ, էջ 66։

² Հայագրագրություն, էջ 545։

¹ Մատենագրանի № 385 ձեռագիր։

² Ղևոնդ Կրկց, էջ 20։

³ Մատենագրան, № 102 ձեռագիր։
⁴ Տես Մմբատ պատմիչ, 1850, էջ 104։
⁵ Գ. Հովսեփյան, Մի էջ հայ արվեստի պատմությունից, Հալեպ, 1930, էջ 18։
⁴ Ալիշահ, Այբարատ, էջ 163։
⁵ Նույն տեղում, Շիրակ, էջ 119։

նին ստացել է մի ավետարան, «որ կազմեալ արծաթեղէն և ոսկեղէն, նկարակերպ գեղեցկութեամբ զարդարեալ»¹:

Քաջբերունեաց երկրի արքունի դիվան-պաշի Կարապետ ոմն 1314 թվականին գնալով Խալիխայի Պերուճիա քաղաքը, այնտեղ գրել է տվել մի ավետարան «ոսկի կողօք և նուրբել է աստուծածին երեքխորան եկեղեցուն»²:

1487 թվականին Կիրակոս երեց Բազիլեցին նվիրաբերում է «ի դուռն ս. Յակոբին... որ է ի Կապուտգեղ», մի ավետարան «ոսկի խաչով և արծաթ հագներով և կոճակով և նիշուն տփով»³, իսկ ավելի ուշ 1621 թվականին, Խոջա Սաֆարը ստանում է Գլաձորում Կյուրիոն գրչի ձեռքով գրված 1321 թ. ավետարանը զարդարում ոսկով և ակներով⁴:

Ձեռագրերի մեջ հիշատակված է ո՛չ միայն կազմողի, նկարողի, այլև ոսկերիչի անունը: Անհրաժեշտ ենք համարում նշել մի քանի օրինակ:

Մատենադարանի № 1039 արծաթապատ և ոսկեջրած կազմով ավետարանի հիշատակարանում ասված է.

«Ձուռող արծաթոյ զՄելքսէթ եպօ. սր. Կրպտի. յիշ»:

«Ձկազմող պատկերացս զԿրպտ., արեղայս զԲաղիշեցիս յիշ»:

«Ձոսկերիչ Աքանդարն եւ զՇահղուբաթն»⁵:

XIII դարի կեսերից ունենք մի ձեռագիր արծաթե կազմով, որի հիշատակարանից երևում է, որ այն իր ծագումով Անիից է, նվիրված Հոռոմոսի վանքին: Իր արվեստով և մանրանկարչութեամբ նման է Արևելյան Հայաստանի ոճին: Երա արձանագրություննե-

րից տեղեկանում ենք, որ ոմն Ջաշուս և յուր որդի Ամիր Սմբատ նվիրել են այս ավետարանը Հոռոմոսի ուխտին 292 (1347) թ.: Այս թվականը գրված է կազմի առաջին երեսին, Աստվածածնի նկարի վերևից, իսկ աթոռի ներքևի մասում գրված է կազմ պատրաստող՝ «զեղուցեալ ոսկերիչս Գրիգորի» անունը¹:

Մատենադարանի № 5540 ձեռագիրը, որ գրված է Մոկսում, հիշում է Գեղարդի արծաթե պահարանի (շինել է տվել Պոռշ իշխանը 1687 թ. Դավիթ վարդապետի ձեռքով) արծաթե կազմը պատրաստող Հովհաննես ոսկերչին: Թերթիկի վրա եղած արձանագրության մեջ հիշվում են Գրիգոր և Սարգիս ոսկերիչների անունները: Նույն Դավիթ Պոռշյանը շինել է տալիս մի ուրիշ պահարան՝ պատրաստված ՌՃԽԷ (1698) թվականին, որտեղ հիշվում է քանաքեոցի ոսկերիչ Ավետիսը:

Մատենադարանի № 1033 ձեռագրի արծաթե ոսկեջրած տուփի վրա աշխատել է ոսկերիչ Գրիգորը: Իսկ № 274 ձեռագրի հիշատակարանում մի շարք արհեստավորների թվում հիշվում են Ալեքսանդր և Սաղաղի ոսկերիչները, որոնք նվերներ են տվել Տարոնի սուրբ Կաթողիկեի կառուցման առթիվ, իսկ Վանի մի ձեռագրի հիշատակարանում նվիրատուների անունների թվում հիշվում են նաև ոսկերիչ Թումին ու Ավետիքը, որոնք ս. Ջորավոր եկեղեցուն նվիրել են արծաթե փիլաքներով սաղավարտ:

Ոսկերչական կազմերի մեջ իր տեխնիկայով ու արվեստով ամենաբարձրը հանդիսանում է Երուսաղեմի Հակովբյանց մատենադարանի № 2649—94 «Մովեն ելած» ավետարանի կազմը, որը արծաթից է, ոսկեջրած և գրչությունը ժամանակակից. այդ ձեռագրի գրիչը եղել է տաղանդավոր մանրանկարիչ Սարգիս քահանա Պիծակը: Ավետարանը գրված է 22Ա (1332) թ., կազմել են 22Գ

¹ Գ. Հովսեփյան, Մի էջ հայ արվեստի մշակույթի պատմությունից, էջ 37:

(1334) թ. և նվիրել Սարգիս Ջորավոր եկեղեցուն: Ավետարանի կազմի առաջին երեսի վրա խաչելության պատկերն է, իսկ երկրորդ երեսին՝ Քրիստոսի ծնունդը: Կազմում կազմերից է Երուսաղեմի № 2569/14 ավետարանի կազմը. ձեռագիրը գրված է 1577—1579 թթ. Խիզան քաղաքում, կազմը արծաթից է, իսկ դուրս ընկած մասերը՝ ոսկեջրած. ավետարանը զարդաված է Մարտիրոսի ձեռքով, առաջին երեսը ներկայացնում է խաչելությունը, իսկ երկրորդ երեսին՝ ամենակալը բազմած աթոռի վրա և շորս ավետարանիչները՝ կազմի անկյուններում: Այստեղ հետաքրքիրն այն է, որ Երուսաղեմի մասերը պատրաստված են դրվագման տեխնիկայով, իսկ դաշտի ծաղիկներն ու տերևները իրենց ցողուններով փորագրված են. այս արվեստը տեղական է ու ժողովրդի ստեղծագործության արդյունք: Արժեքավոր տեղեկություն է տալիս մեզ № 89 ավետարանի արծաթապատ կազմը¹: Ձեռագիրը բերված է Լիմից, գրված է ու ծաղկված 1622 թ. Սահակ Բաղիշեցի մանրանկարչի կողմից: Կազմի վրա եղած արձանագրությունից տեղեկանում ենք ստացողի և ոսկերչի մասին. «Յիշատակ է սրաւետարանս Մարտիրոս վարդապետին, որ ետ դուին Գէորգայ սր. անապատին թուին (1639) նորոգեցաւ ձեռամբ ուսթա Ջիրաբին»:

Վերոհիշյալ փաստերը ցույց են տալիս, որ ձեռագրերի հիշատակարանում ընդհանրապես հիշատակվում են ո՛չ միայն գրիչների, այլ նաև ոսկերիչ վարպետների անունները:

Ոսկերչական արվեստի հետաքրքիր նմուշներից են Կոստանդին կաթողիկոսի հրամանով կազմած ձեռագրերը, որոնք միաժամանակ Կիրիլյան շրջանի մանրանկարչության լավագույն օրինակներն են հանդիսանում: Գեղարվեստական և հնագույն գործ է Ն. Նախիջևանի Լուսավորիչ եկեղեցու մի ավե-

¹ Գ. Հովսեփյան, Մի էջ հայ արվեստի և մշակույթի պատմությունից, Հայկա, 1930, էջ 49:

տարանի կազմը, որ պատրաստված է թանկագին մետաղից. այս ավետարանի կազմը ձեռագրի հետ բերված է Ղրիմի Կաֆա (Թեոդոսիա) քաղաքից, գաղթի ժամանակ: Հիշատակարանից երևում է, որ գրված է Կյուրակոս գրչի ձեռքով. «Յաշխարհամուտ աթոռս Հոռոմից, ի թագաւորութեան հայոց, Հեթմոյ բարեպաշտի, և որդւոց նորայ... Լեւոնի և Թորոսի և սրբահոգի թագուհոյ իւրոյ Ջապէլի Ողջ (1249). հրամանաւ և ծախիւք սուրբ և երջանիկ կաթողիկոսիս հայոց ան. Կոստանդեա»¹: Այս ձեռագրի կազմն արծաթից է և ոսկեջրած. մի երեսին խմբանկար խնդրվածքի պատկերն է, իսկ մյուս երեսին՝ շորս ավետարանիչների նկարները:

Ձեռագրերի աշխատանք է թավջա կազմի վրա արծաթով պատած և ոսկեջրած Երուսաղեմի № 2556/1 ավետարանը, որի ստացողն էր Գագիկ Շահնշահը²:

Մինչև այժմ մեր ձեռքը հասած ձեռագրերի պահպանակների կազմերն ու տուփերը պատրաստված են եղել արծաթից և ոսկեջրած, իսկ դրանց գրեթե մեծ մասը պատկանել են ուշ շրջանին: Վերջերս թավրիզից էջմիածնի վանքին նվեր են ուղարկել մի ձեռագիր³ ավետարան՝ ոսկե կազմով. այդ ավետարանը պատկանում է XIV դարին: Ավետարանի կազմը, որ ամբողջապես մաքուր ոսկուց է պատրաստված, իրենից ներկայացնում է գեղարվեստական բարձր արժեք: Կազմի առաջին երեսի հարթ ոսկե թերթիկի վրա պատկերված է Հիսուսի խաչելությունը, իսկ երկրորդ երեսին՝ փորագրված են Հովհան Որոտնեցու և Գրիգոր Տաթևացու դիմանկարները՝ ամբողջ հասակով կանգնած:

¹ Գ. Հովսեփյան, Մի էջ հայ արվեստի և մշակույթի պատմությունից, էջ 23:

² Գ. Հովսեփյան, Գրչության արվեստը, էջ 28:

³ Այս ձեռագիրը Տաթևից կողոպտվել և տարվել է Պարսկաստան, իսկ 1948 թվին թավրիզից թանգյանների կողմից ուղարկվել է էջմիածին:

Ոսկե այս կազմը ապացուցում է, որ, իրոք, միջնադարում ձեռագրերի կազմի վրա մեծ ուշադրություն են դարձրել, որպեսզի թե՛ արտաքինը լավ լինի և թե՛ ձեռագիրը երկար ժամանակ պահպանվի փշացումից:

Անհրաժեշտ է այստեղ հիշել նաև այն կարևոր փաստը, որ X—XV դարերի ձեռագրերից շատերը անշուշտ ունեցել են իրենց վրա ոսկե և արծաթե կազմեր, սակայն նրանցից մեզ հասել են միայն եզակի օրինակներ. բազմաթիվ ձեռագրերի հարուստ կազմեր օտար նվաճողների կողմից թալանվել, ոչնչացվել են. այդ հաստատվում է ձեռագրերի վրա մնացած կազմերի մնացորդներով և կազմի ներսի կողմից եղած հետքերով:

X—XIII դարերի մանրանկարչության բարձր արվեստին համապատասխան, ոսկե և արծաթե կազմերն էլ ոսկերչական արվեստի բարձր զարգացման արդյունքն են հանդիսանում:

XVII—XIX դարերին պատկանող որոշ կազմերի արվեստի մեջ նկատվում է մասամբ ոչ հայկական օրնամենտների պահպանում. հայ ոսկերիչ վարպետները՝ գտնելով իրենց հայրենիքից դուրս՝ որոշ շափով ազդվել են տվյալ երկրում կիրառվող արվեստից:

Ինչպես հայտնի է, XIV դարից հետո հայ առևտրական դասը, արտագաղթելով Հայաստանից, կենտրոնացել էր հայկական նոր գաղութներում. առևտրականների հետ նաև հայ արհեստավորների որոշ մասը, որոնց թվում և ոսկերիչները, տեղափոխվել են բուն երկրից դուրս՝ իրենց հետ տանելով հայկական մանր ոսկերչական նուրբ արվեստի կուլտուրան. նրանց ձեռքով զարդարվել են Կաֆայում, Ջուղայում, Կ. Պոլսում, Կեսարիայում եղած ձեռագրերի կազմերն ու տուփերը: Այդպիսի նմուշներից անհրաժեշտ է հիշատակել Մատենադարանի № 5653 ձեռագիրը, որը պատկանում է XVII դարին: Հիշատակարանից պարզվում է, որ այդ ձեռագիրը արծաթապատված է 1756 թ., որի

մակագրությունը կարդացվում է կազմի վրա: Ձեռագիրը պատվիրել է հին բայազետցի Կարապետ աղայի որդի Մարգարը՝ կիմ անապատի վանեցի Պետրոս վարդապետի հանձնարարությամբ ՌՄԾ (1756) թվականին, իսկ ավետարանը կազմել և նախշել է Օհանես ոսկերիչը:

Մատենադարանում կան նաև այնպիսի ձեռագրեր, որոնք գրված են շուտ, իսկ կազմը պատրաստված է ավելի ուշ. ամենայն հավանականությամբ, այդ ձեռագրերը նախապես ունեցել են ոսկե կամ արծաթե կազմ, որը ոչնչացման ու թալանի է ենթարկվել, և հետո միայն կարիք է զգացվել վերանորոգելու և պատրաստելու նոր կազմ:

Մատենադարանի № 9274 ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք, որ այդ ձեռագիրը գրվել է նետողաց աղզի (մանզուլների) ժամանակ, իսկ կազմի վրա հիշվում է ՌՄԾ (1756) թվականը: № 9273 ավետարանը գրված է Ջեֆ (1494) թվականին, իսկ արծաթապատված է 1801 թվականին, Խոջա Պողոսի կողմից:

№ 9272 ձեռագիր ավետարանը արծաթապատ է և գրված է 1424 թ. Ջեյթունում: № 6740 ձեռագիրը նույնպես ունի արծաթից կազմ: Հիշատակարանում նշվում է, որ այդ ձեռագրի կազմը արծաթապատված է 1775 թ. և նվիրել են էջմիածնին: Արծաթապատ կազմ ունի նաև № 6792 ձեռագիր ավետարանը, որ գրված է XIV դարում: № 2582 ձեռագրի ավետարանը գրված է վանում XVI դարում, իսկ արծաթե կազմի առաջին երեսի վրա արձանագրված է. «Աբ. աւետարանս արծաթապատ եղև ձեռամբ Յովսէփ վարդապետի 1785 թ.»¹: Արծաթապատ են նաև Մատենադարանի №№ 1632, 1522, 1658, 1375, 7546, 7547, 7573, 7673 և այլ ավետարաններ, որոնց թիվը բավական մեծ է (նկ. 37):

Ոսկերչական լավագույն նմուշներից են Կեսարիայում պատրաստված երկու ձեռա-

¹ Վերև հիշված ձեռագրերը գտնվում են Մատենադարանում:

գրերի կազմերը. դրանցից մեկը տոնացույց-պարզատմար ժամագրքի կազմն է, շինված բավականին հաստ արծաթե թերթիկից և ոսկեջրած: Այդ կազմի վրա կան ուռուցիկ զարդեր, որոնք ավելի են նրբացնում ոսկերչական աշխատանքը: Կազմի վրա արձանագրված է թվականը և ոսկերչի անունը¹:

1671 թ. գրված, Վիեննայում պահպանվող ժամագրքի արծաթե կազմը պատրաստվել է Կեսարացի Մալխաս արծաթագործի կողմից²: Ձեռագրի հիշատակարանում գրված է. «Ժամագրքս այս արեալ. հալալ ընչից իւր զարթարեցի արծաթաւ... Կեսարիա քաղաքին անարժան ձեռք արծաթագործ Մալխասն թիւն ՌՃԻ»³:

Այս ձեռագրի առաջին երեսին պատկերված է Քրիստոսի ծնունդը, իսկ մյուս երեսին՝ Քրիստոսի համբարձումը:

1743 թ. ունենք տեղեկություն, որ ոսկերիչ — Կուլումջի Օհան Ինչիբեկյանը Պարսկաստանից գնացել է Կեսարիա և այնտեղ շարունակել է իր արհեստը: Այդպիսի ոսկերիչների թիվը հավանաբար բավական շատ է եղել, որոնք Հայաստանից գաղթել են ո՛չ միայն X—XIV դարերում, այլև 1722 թ., երբ Պարսկաստանն անցնում է Աֆղանների ձեռքը: Արծաթե կազմերի լավագույն նմուշներ գտնում ենք նաև Ռուսաստանի ոսկերչության մեջ: Դրանք պատկանում են XIV—XV դարերին: Այդ մասին տեղեկություններ պահպանվել են տարեգրքերում: Անհրաժեշտ ենք համարում հիշատակել 1392 թ. ավետարանի կազմը՝ պատրաստված Մոսկվայի իշխանուհի Ֆեոդորա Անդրեևնայի պատվերով: Հայտնի է նաև 1343 թ. ավետարանի արծաթե կազմը, որ պատվիրել է Մոսկվայի մեծ իշխանը. կան նաև XV դարի կազմեր: Այս կազմերը պատրաստված են

գրվագման ու շիֆթիշի տեխնիկայով¹, և զարդարված են գույնզգույն քարերով: Ռուսաստանում վերջին շրջանում, հատկապես XVII—XVIII դարերում ոսկերչության մեջ բավականին տարածված էր էմալի աշխատանքը, որ մեծ մասամբ կիրառում էին ավետարանների կազմեր պատրաստելու ժամանակ:

Հայկական ոսկերչական արվեստի լավագույն նմուշներից են մասանց պահարանները, որոնցից հնագույնները համարվում են ԺԳ դարի գործ: Այդ պահարաններից մեկը պատկանում է Կոստանդին Բ. Սկեվոպոստան, իսկ մյուսը՝ Պոռչյաններին ու Խոտակերաց սուրբ նշանին:

Սա իր հնությամբ միակն է Արևելյան Հայաստանի ոսկերչական գործերում և շատ արժեքավոր է հայ մանր արվեստի պատմության համար. ծագումով կապված է Խոտակերաց կամ Քարկոփի վանքի անվան հետ²: Այս պահարանը աղյուսած է և շինված է արծաթից ու ոսկեջրած՝ 42×26 սմ. մակերեսով և 5 սմ. հաստությամբ: Պահարանի ծագման և նրա տիրոջ մասին արձանագրված է ետևի մասում, իսկ առաջին երեսին փոքրիկ արձանագրությամբ տրված է թվականը՝ Չեթ (1400 թ.): Հայ պատմիչներից Կ. Գանձակեցին և Ս. Օրբելյանը նույնպես հաստատում են, որ պահարանի տերը եղել է Ամիր-Հասանի որդի Էաչի իշխանը:

Պահարանի առաջին երեսի վերին ճակատում Հիսուսը բազմած է շորեկերայա աթոռի վրա, աջ կողմից՝ մարդ և արծիվ, իսկ ձախից՝ եղև առյուծ: Պահարանի երկու անկյուններում՝ մեկական հրեշտակ պսակազարդ արմավենիների զարդանկարներով: Ձախ գոնակի վրա պատկերված է Գրիգոր Լուսավորիչն ամբողջ հասակով, իսկ աջ զրո-

¹ Տես Արշակ Այսոյան, Պատմություն Հայ Կեսարիոյ, Գ հատոր, Գահիրե, 1937, էջ 1513:

² Տես Բաղմադեպ, 1895, փետրվար, էջ 60:

³ Հ. Տաշյան, Յուզակ հայերեն ձեռագրաց, Վիեննա, 1895, էջ 870:

¹ Չիֆթիշի թեյի գործը Ռուսաստանում ավելի շատ զարգացած էր XIV դարից սկսած: Рыбаков. Ремесло древней Руси, Москва, 1948, стр. 24.

² Քարկոփի վանքը գտնվում է Վայոց ձորում, լինելով սկզբում Սյունյաց սեփականություն, իսկ հետո՝ Օրբելյանների:

Նկ. 37. Արծաթյա կազմի նմուշ Պետ. Մատենադարանի № 0771 ձեռագրի, 1747 թ.

նակին՝ Հովհաննես Մկրտչի նկարը: Պահարանի ներքևի մասում քանդակված է երեք նկար. կենտրոնում՝ էաչի իշխանը, ձախից՝ Պետրոսը, իսկ աջից՝ Պողոսը: Պահարանի կողերը զարդարված են բուսական օրնամենտներով, աջ և ձախ արմավենիներ, իսկ վերջին կողին՝ հնգատերևներ: Կողքերի զարդարուն թիթեղները ամրացված են արծաթե գամերով. զարդերը դժական են և ոչ թե պատկերների նման բարձրաքանդակ: Պահարանի դռնակների կենտրոնական տեսարանը խաչն է՝ զարդարված հասարակ քարերով, մեջտեղի ուղղահայաց երեք քարերը ունեն մանր մարգարիտներից շարված շրջանակներ: Արվեստի տեսակետից ավելի հետաքրքիր են ոսկեզօծ ֆոնի վրա եղած բուսական զարդարանքները, որոնց մեջ հատկապես աչքի է ընկնում արմավենիների հնգատերև, կլոր փակագծի նման զարդը: Հնգատերևների ու արմավենիների ցողունների վրա կազմված են օղակներ, որոնք հատուկ են մանրանկարչությանն ու քանդակագործությանը և բնորոշում են նրանց արևելյան ծագումը: Հայ ոսկերիչները կարողացել են վարպետորեն օգտագործել թե՛ մեր քարերի վրա եղած քանդակները և թե՛ մանրանկարչության մեջ եղած բուսական ու այլ օրնամենտները: Իրերի վրա հայ ոսկերիչը, ելնելով տվյալ էպոխայի հասարակական հարաբերություններից, իր արվեստի մեջ ստեղծել է թե՛ աշխարհիկ և թե՛ եկեղեցական պահանջներին համապատասխան ոճ: Օրնամենտներից հատկապես արմավենիի հանդիպում է դեռևս Ախթամարի Ժ. դարի եկեղեցու քանդակների մեջ: Հետագայում այդ մոտիվը հանդիպում է ԺԲ և հետագա դարերի խաչքարերի վրա: Խաչի տակ, ֆոնի վրա գծերով ձևացրած եղնիկները քրիստոնեական արվեստի մեջ գործածված են որպես սիմվոլիկ խորհրդանշաններ: Հայ քանդակագործության մեջ ամենահին օրինակներից պետք է համարել նաև Քասախի բազիլիկայի արևմտյան դռան ճակատի քանդակը, որը պատկանում է VI դարին: Այդ

քանդակը պատկերում է երկու եղջերունների, կանգնած դեմ առ դեմ խաչի հորիզոնական թևերի ուղղությամբ և դնչները մեկնած խաղողի ողկույզին. բացի այդ, հայ ճարտարապետության մեջ կիրառվել է նաև արծվի քանդակը, որպես խոյակների զարդ: Հայտնի են է դարից Զվարթնոցի խոյակները: Վերոհիշյալ փաստերը պարզ ցույց են տալիս, որ հին Հայաստանի ոսկերիչները իրենց նրբին արվեստի մեջ ընդօրինակել են հայ քանդակագործության ու մանրանկարչության մեջ եղած ավելի նուրբ ու գեղարվեստական մոտիվները: Ոսկերչական արվեստի մեջ այդ նրբություններն արտահայտելու համար վարպետը պետք է անպայման ծանոթ լիներ ոսկերչության մեջ կիրառվող տեխնիկայի տարբեր ձևերի հետ, ինչպիսիք են՝ ձուլումը, ճնշումը, դրվագումը, թելի ու հատիկավոր հյուսքի գործը (չիֆթիչին), փորագրությունը, սևադը, արծնապատումը, ինկրուտացիան, ոսկեզօծումը և այլն: Այս արվեստի բազմատեսակ ճյուղերը պահանջում էին բավականաչափ հմտություն ու վարպետություն:

Հայաստանում եղած վանքերից շատերը ընկած էին առևտրական ճանապարհների հանգույցում, իսկ այդ վանքերին կից գործատները X—XIII դարերում, բացի առտնին գործածության իրեր արտադրելուց, կատարում էին նաև դրսի պատվերները. մի շարք ձեռագրերի հիշատակարաններից երևում է, որ ձեռագրերի ու նրանց տուփերի վրա աշխատել են առանձին վարպետներ: Մատենադարանի № 230/1519 ձեռագրում՝ Բագնայրի ավետարանի մեջ հիշվում է գրիչ Իգնատիոսը, իսկ ստացողը՝ իշխանաց իշխան պատրոն Խառաս և իւր կինը Խաթուն¹:

№ 232/378 նկարազարդ ավետարանը գրված է գրիչ և նկարիչ Թորոսի ձեռքով, իսկ ստացողը եղել է «Վախտանգ որդի Հասանայ, որդւոյ Վախտանգայ», և նորա ամուսին

¹ Տես Գ. Հովսեփյան, Գրչության արվեստը, էջ 33:

Խորիշահ, «դուստր մեծ սպարապետին Սարգրսի»¹: Այս ավետարանը գրված է 1212 թվականին, երբ Խորիշահը վերաշինում էր Մեծարանց վանքերը: Ալեքսանդրոսի սուրբ Աստվածածին եղեկեցու Ամենափրկիչ կոչված ավետարանը գրվել է Հովհաննես և Հովսեփ գրիչների կողմից, ոմն Կիրակոս վաճառականի համար, 988 թ.²: Ահա նման պատվերների շնորհիվ էլ մեր ձեռագրերից շատերի կազմերը պատրաստվում էին ազնիվ մետաղից և հաճախ զարդարվում գույնզգույն թանկարժեք քարերով:

Վանքերում և գործատներում աշխատող ոսկերիչ արհեստավորները պատրաստում էին ո՛չ միայն ձեռագրերի կազմերը, մասանց պահարանները, այլև եկեղեցական բոլոր սպասները՝ արծաթե, ոսկե խաչերը, սկիհները, վակասները, եկեղեցական անոթները, դավազանները, մեռուի և մասունքի ամանները, շուրջանների ճարմանդները և այլն: Եկեղեցական սպասների մեջ մեծ տեղ էին գրավում խաչերը, որոնք պատրաստվում էին թե՛ պղնձից³ և թե՛ ազնիվ մետաղից: Պատրաստված խաչերը ունեցել են տարբեր մեծություններ. դրանցից մեծածավալ խաչերը օգտագործվել են եկեղեցական ժամերգությունների համար, իսկ փոքրիկ խաչերը, բացի հոգևորականներից, կրել են նաև աշխարհականները:

Հայ պատմիչներից Ստեփաննոս Օրբելյանը, երբ խոսում է Բաղաբերդի վրա անօրենների հարձակման մասին, հիշատակում է մեծ թվով եկեղեցական սպասների ու ձեռագրերի կորուստը. «ես առաւել՝ զանհամար և զանման սրբութիւնս և սպաս եկեղեցւոյն Տաթևոյ՝ փարթամ և հարուստ աթոռոյն, խաչ և վկայարանք յոսկւոյ և յարծաթոյ, և

անգին ակամբք և անհուն մարգարտով զարդարեալ, և կտակարանք յոլովք, որք թուով աւելի քան 40.000, զորս ամբարեալ էին անդ: Ամենայն առ հասարակ գերի վարեցան, և ցան և ցիր եղին ընդ երեսս աշխարհի»⁴: Նույն պատմիչը նշում է նաև այն մասին, որ 500 դահեկանով Արցախի Դլենա իշխաններից գնել է նրանց հայրենական խաչը և պահարանը ոսկով ու թանկագին քարերով պատել⁵:

Բացի այդ, պատմիչը Մյունչաց Սողոմոն եպիսկոպոսի մասին գրում է. «Տայ կազմել խաչ յոսկւոյ ի մեծարհեստ ճարտարաց. և զարդարէ մեծագին ակամբք և մարգարտով. և դէ է ի նմա զփայտն. և զրէ ի վերայ զիւրն անուն, և ընծայէ ի սուրբ եկեղեցին»⁶:

Նույն պատմիչը Մյունչաց ժողովի մասին պատմում է. «Իսկ բազմութիւն ամենայն գաւառացն Սիւնեաց՝ ժողով արարեալ եկեղեցեացն պատուիրանաց, կտակարանաց և սրբոց խաչից ոսկւոյ և արծաթոյ անթիւ, և նշխարաց սրբոց պատուական»⁷:

Գագիկ Բագրատունի արքան կրում էր ոսկե խաչ, որ կախված էր ոսկե շղթայով⁸:

Ոսկե խաչերի մասին կան հիշատակություններ նաև ձեռագրերի հիշատակարաններում. մենք կրավարարվենք միայն մի երկու օրինակ բերելով, որ վերաբերում է Վասպուրականի նահանգին:

1231 թ. ավետարանը, որի գրիչը եղել է Հակոբ կրոնավորը, գրվել է Բերկրիի Արգիլան անապատում: Այդ ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք. «Իսկ միարանք հանդերձ դերպատիւ իշխանօք Վանայ քաղաքամիջին, արարին պատուական խաչս ոսկեայ, զարդարեալ ականակուռ քարամբ պատուականաւ»⁹: Կա հիշատակություն, որ այս

¹ Պ. Հովսեփյան, Գրչության արվեստը, էջ 32:

² Նույն տեղում, էջ 24:

³ Անիի պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են պղնձե փոքր և մեծ խաչեր, որոնք իրենց վրա կրում են փոքրագրություններ և նույնիսկ զարդարված են ակներով:

⁴ Ս. Օրբելյան, էջ 336:

⁵ Տես նույն տեղում, էջ 489—490:

⁶ Նույն տեղում, էջ 215:

⁷ Նույն տեղում, էջ 34:

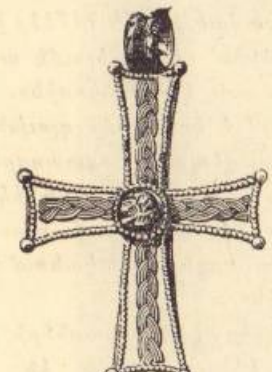
⁸ Տես Վ. Հացուհի, էջ 184:

⁹ Ե. Լալայան, Յուզակ հայերեն ձեռագրաց Վասպուրականի, Թիֆլիս, 1915, էջ 90:

ավետարանի կազմը նորոգվել է Վարագում 1749 թվականին:

Իսկ 1253 թ. ձեռագրի մեջ հիշվում է. «Ես ետու զսր ավետարանս ոսկի խաչով և արծաթ հանգերով և կոճակով և նխշուն տուփով և շղթայով»¹:

Բացի գրավոր հիշատակություններից, ունենք նաև նյութական մնացորդներ: Անհրաժեշտ է հիշել Դվինում գտնված ոսկե խաչը, որը բարձր արվեստի անզուգական մի գործ է. այն պատրաստված է տեղական ոսկերիչների ձեռքով և պատկանում է VII—IX դարերին²: Խաչի թևերի եզրերով անցնում են մանր գնդիկներ, իսկ թևերի ծայրերը վերջանում են ավելի մեծ շափի գնդիկներով: Խաչի թևերի մեջ ամրացված են երեք ոսկե հյուսվածք (չիֆթիչի գործ)՝ նման Դվինում գտնված քարե խոյակների քանդակներին (նկ. 38):

Նկ. 38. Ոսկե խաչ, գտնված Դվինում, VII դար, Պետ. պատմական թանգարան

1947 թ. Դվինի պեղումներից գտնվեց արծաթե ձուլածո մի փոքրիկ խաչ, որն ունի միայն կախելու հարմարություն, բայց զուրկ է որևէ զարդանախշից կամ փորագրությունից. արծաթե այս խաչը ևս պետք է համարել մեր հնագույն խաչերից:

¹ Ե. Լալայան, Յուզակ հայերեն ձեռագրաց Վասպուրականի, Թիֆլիս, 1915, էջ 116:

² Տես Կ. Ղաֆաղարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Երևան, 1952, էջ 172:

Հայ պատմիչների մոտ շատ հաճախ եկեղեցական սպասների հետ միասին հիշվում են կաթողիկոսների, եպիսկոպոսների, քահանաների ու սարկավագների՝ եկեղեցական ծիսակատարության ժամանակ կրած հագուստները. բացի հագուստից, նրանք կրել են նաև խուլբեր՝ թագեր կամ սաղավարտներ, որոնք լինում էին զմբեթաձև՝ զարդարված զարդաքանդակներով: Հոգևորականների կարևորագույն զարդարանքներից էին վակասները, որ պատրաստվում էին և շուրից, և ազնիվ մետաղից ու զարդարվում առաքյալների նկարներով: Բարձր հոգևորականությունը կրում էր նաև զավազան, իսկ սարկավագների ձեռքից անպակաս էին քոչոցներն ու բուրվառները: Վակասը կամ, ինչպես կամրոնացին է կոչել, «զվակասն ուսանոց», միաժամանակ կոչվել է ուրար: Մյունչաց պատմիչ Օրբելյանը և Մխիթար Գոշը անվանում էին այն փակաղեն և նշում էին, որ քահանայի վակասը իր ձևով տարբերվել է սարկավագի ուրարից (վակասից). այս վակասները ոսկեզօծում ու զարդարում էին առաքյալների պատկերներով: Անհրաժեշտ ենք համարում հիշատակել այստեղ № 3477 վակասը, որի վրա քանդակված են 12 առաքյալները¹: Սարկավագների կողմից գործածված սպասների մեջ, ինչպես հիշեցինք վերևում, կարևոր տեղ էր բռնում բուրվառը: Սրա ցածի մասը մեր պատմիչները անվանել են հրո ընդունարան, որ ուներ երեք շղթա, որոնք վերևում միանում էին ու այդ կոչվում էր «ըմբռնելիք ի վերին ծայրքն»: Շղթաները մեծ մասամբ զարդարվում էին մանր գանգակիկներով: Բուրվառների մեծ մասը պատրաստվում էր պղնձից² ձուլման տեխնիկայով. եղել են նաև արծաթե բուրվառներ: Եկեղեցական սպասների մեջ մեծ տեղ են բռնել նաև քոչոցները: Քոչոցները իրենց ծա-

¹ Պետ. պատմական թանգարանի Ազգագրական բաժին:

² Անիի պեղումների ժամանակ գտնվել են տարբեր շափի պղնձից պատրաստված բուրվառներ, որոնց վրա կան առաքյալների դիմաքանդակները:

գումով հին են, և հեթանոսական շրջանից են անցել հայ եկեղեցուն: Քշոցները ձևով լինում էին բոլորակ, երեսը ծածկված ճառագայթանման զարդերով. մեծ մասամբ ունեին զանգակիկներ, որի պատճառով էլ ներսես Շնորհալին անվանում է «հնչող քշոցանին»: Եղել են նաև արծաթե քշոցներ. 1279 թ. Հովհաննավանք եկեղեցուն նվիրում են «Քշոցս արծաթեայ պատեալ ոսկոյ»¹:

Ինչպես արդեն ասացինք, հողեորականների բարձր դասի ներկայացուցիչները կրել են նաև հովվական դավազան, որ պատրաստվում էր տարբեր նյութից՝ արծաթից, փղոսկրից, փայտից. գլուխը վերջանում էր մեծ մասամբ արծաթից ու ոսկուց՝ զարդարված խաչով կամ վիշապներով: Մեր պատմիչների մոտ հաճախ են հիշվում խաչագուլես և օձագուլես դավազանները: Կային նաև այնպիսի դավազաններ, որոնց գլուխը վերջանում էր երկու կողմից վիշապներով, կենտրոնում խաչ կամ աղավնի:

Գավազանների մասին ո՛չ միայն հիշատակում են մեր պատմիչները, այլև բազմաթիվ նմուշներ գտնվում են էջմիածնի վանքում. դրանց թիվը 100-ից ավելի է:

Մեզ հաջողվեց մոտիկից ուսումնասիրել միայն էջմիածնի մայր տաճարի հարավային խորան-թանգարանում եղած գավազանները, որոնց մեծ մասը պատկանում է XIX դարին: Այդ բաժնում եղած գավազաններից մեկը պատրաստված էր 1777 թվականին. վանում, սուրբ Աստվածածնի եկեղեցու մոտ եղած հայ ոսկերիչների ձեռքով. թվականը արձանագրված էր գավազանի վրա: Հայ ոսկերիչները 1831 թ. պատրաստել են մի այլ գավազան, որը նվեր է ուղարկված էջմիածնի Միմեոն արքեպիսկոպոսին: Այս գավազանը ամբողջապես արծաթից է, գլուխը զարդարված 6 վիշապներով, որոնցից երկուսը նայում են դեպի ներս. վիշապների մեջքը ոսկերիչ արհեստավորը ամբողջությամբ զարդարել է ավմաստ քարերով, գավազանի երկարությամբ

կան երեք վարդանման գնդիկներ, որոնք նույնպես զարդարված են թանկագին քարերով:

Մի ուրիշ գավազան պատրաստված է ՌՄԼ (1781) թ. Զմյուռնիայի հայ ոսկերիչների ձեռքով: Պատվիրատուն եղել է Փիլիպպոս վարդապետը՝ ի հիշատակ Տեր-Ղուկաս սրբազանին: Այս գավազանը լրիվ ծածկված է բուսական քանդակներով, իսկ արձանագրված մասը բարակ ժապավենի նման ոլորապտույտ անցնում է գավազանի երկարությամբ:

Ալեքսանդրոպոլցի Դավիթ Սարոյանը 1881 թ. պատրաստել է տալիս մի գավազան և նվիրում Մեսրոպ եպիսկոպոս Սմբատյանին Նախիջևանի հայերի անունից: Այս գավազանը փայտից է, իսկ գլուխը արծաթ, որը վերջանում է վիշապով, աղավնիով, իսկ կենտրոնում ունի խաչ: Գավազաններից մեկը պատրաստված է ՌՃԿ (1711) թ. և նվիրված էջմիածնին՝ «ի վայելումն տեառն Ղազարու սրբազան կաթողիկոսին». գավազանը վերջանում է երկու օձի գլուխներով. ոսկերիչը տվյալ դեպքում օգտագործել է արծնապատման (էմալի) տեխնիկան: Կան նաև սևագի աշխատանքով պատրաստված գավազաններ, որոնք պատկանում են XVIII—XIX դարերին:

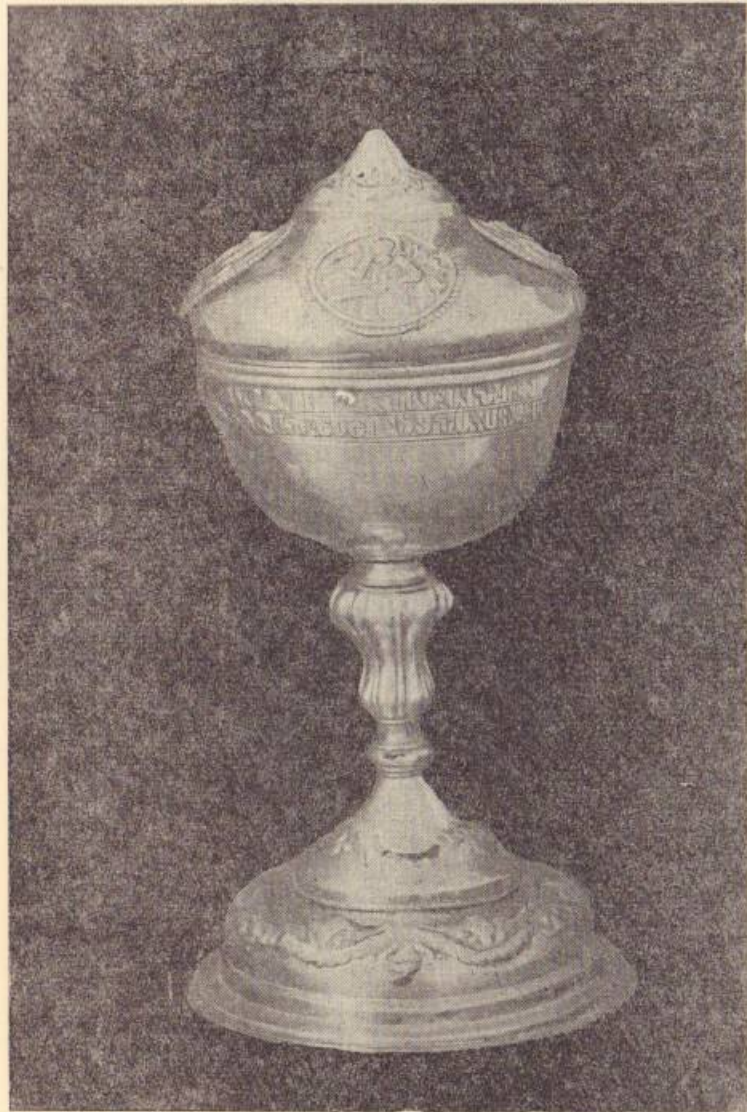
Հայ եկեղեցական սպասների լավագույն նմուշները կենտրոնացած են էջմիածնի մայր տաճարի հյուսիսային խորանում: Այդտեղ եղած հարյուրավոր ոսկե և արծաթե սպասները՝ մարգարտաշար թագերը, քանդակազարդ խաչերն ու սկիհները, գայիսոնները, ճարմանդները, բուրվառները, անոթները, մեռոնի աղավնիները և այլն, մինչև օրս ուսումնասիրողների համար մնացել են անմատչելի: Մեզ ևս չհաջողվեց ծանոթանալ¹ այդ նյութերին, որի հետևանքով տրվյալ բաժինը մասամբ մնում է թերի:

¹ 1949 թ. ինձ հաջողվեց միայն մեկ օրով լինել էջմիածնի հյուսիսային խորանում, որտեղ պահված էին ոսկե և արծաթե թանկարժեք սպասները:

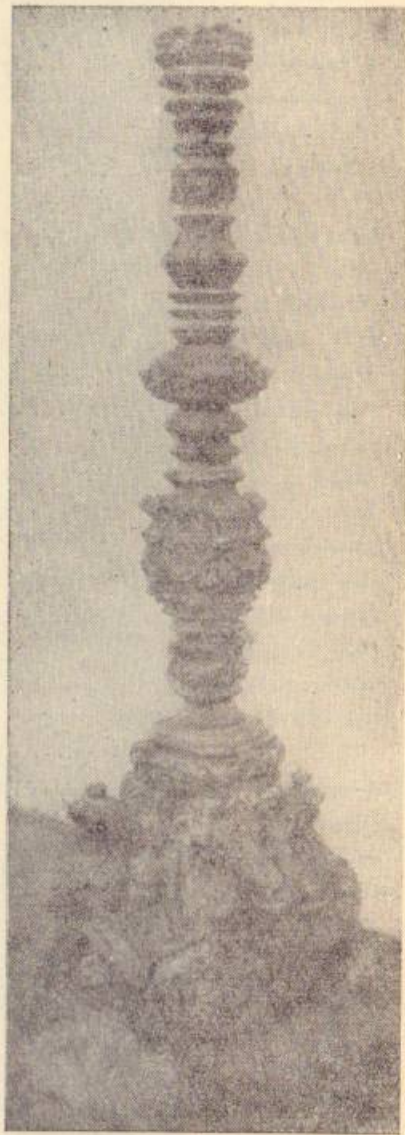

Նկ. 39. Արծաթե սկիհ, XVIII դար: Պետ. պատմական թանգարան

¹ Վ. Հ ա գ ու Ն ի, էջ 355:

Նկ. 40. Արծաթե սկիհ, XVIII դար.
Պետ. պատմական թանգարան

Նկ. 41. Արծաթե մումակալ, XVIII—XIX դդ.
Պետ. պատմական թանգարան

նկերչեցական սպասների հատուկենտ օրինակներ պահպանվում են Պետ. պատմական թանգարանի Աղղաղրական բաժնում, որոնք նույնպես պատկանում են XVIII—XIX դդ.: Դրանցից անհրաժեշտ ենք համարում նշել 347 համարի տակ եղած սկիհը, որի պատվանդանի վրա արձանագրված է պատրաստման թվականը՝ 1798: Այս սկիհը բերված է Աշտարակի շրջանի Կարմրավոր եկեղեցուց: Պատրաստված է դրվագման եղանակով, իսկ բաժակը դրսից զարդարված է հրեշտակների ու նուրբ բուսական վերադիր քանդակներով: № 2079 արծաթե սկիհը նույնպես պատվանդանով է, վրան քանդակված շորս ավետարանիչների պատկերները. ներսի կողմից ոսկեջրած է: Պատրաստել են Կարնո ոսկերիչ վարպետները: Բարձր արվեստով է պատրաստված նաև № 3725 սկիհը, որը էրզրումի ոսկերիչ վարպետի ձեռքի աշխատանքի արդյունք է. պատրաստման թվականը ՌՄՀ (1821)՝ մակագրված է պատվանդանի վրա (նկ. 39):

Ինչպես պատմիչների հաղորդած փաստերը, այնպես էլ Հայաստանում կենտրոնացած սպասները, նաև բուն Հայաստանից դուրս, զանազան երկրներից հայ ոսկերիչների ձեռքով պատրաստված ու նվեր ուղարկված իրերը ցույց են տալիս, որ միջնադարյան հայ ոսկերիչները ո՛չ միայն բավարարել են աշխարհիկ դասի պահանջները, այլև սպասարկել Հայաստանում եղած բազմաթիվ վանքերի հոգևորականությանը, կատարելով նրանց նույնպես բավականաչափ բարդ պահանջները (նկ. 40, 41):

**Գ. ՈՍԿԵՐՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
XV—XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ**

Հայաստանը XIII—XIV դարերում, մոնղոլների տիրապետության օրով, իսկ հետագայում՝ Լենկթեմուրի և թուրքմենական ցեղեր՝ Ղարա-ղոյունյունների և Աղ-ղոյունյունների արշավանքների ժամանակ օտնատակ եղավ և մեծ ավերածության ենթարկվեց: Բա-

ցի այդ, XVII—XVIII դարերում պարսկա-օսմանյան երկարատև կռիվները և նրանց վարած հարկային դաժան քաղաքականությունը նույնպես ծանր հարված հասցրին երկրի տնտեսությանը: Հայաստանը XV—XVIII դարերում ո՛չ միայն տնտեսապես, այլև կուլտուրայի ու արվեստի ասպարեզում մեծ կորուստներ ունեցավ: Այդ երկարատև կռիվների ընթացքում ավերակների վերածվեցին բազմաթիվ գյուղեր և մի շարք քաղաքներ. թուլացան առևտրական հարաբերությունները: Հայաստանի վրայով անցնող հյուսիսային տրանզիտ առևտրական գիծը կորցրեց իր նախկին դերն ու նշանակությունը: Հյուսիսային առևտրական ճանապարհի վրա ընկնող քաղաքներից Գվինն ու Անին զրկվեցին իրենց եկամուտի հիմնական աղբյուրից, քայքայվեց այդ քաղաքների ազգաբնակչությունը, արհեստներն ու առևտուրը անկում ապրեցին:

Հյուսիսային առևտրական գծին հակառակ, Հայաստանի հարավային մասում առևտրական հարաբերությունները պահում են իրենց դերը: Հարավային քաղաքներից՝ Կարինը, Երզնկան, Վանը ընկած լինելով տարանցիկ առևտրական ճանապարհի վրա, որպես Հայաստանի առևտրա-արհեստավորական կենտրոններ, կարողանում են պահպանել իրենց գոյությունը:

Ինչպես պատմությունից հայտնի է, XIV դարից սկսած, հայ իշխանական տների մեծ մասը կորցնում է իշխողի իր դերը և դրա փոխարեն հրապարակի վրա, որպես կալվածատիրական խոշոր տնտեսություններ, մնում են եկեղեցիները և խոշոր վանքերն իրենց միաբանություններով: Աշխարհիկ իշխանների թուլացման և քաղաքային դասի քայքայման հետևանքով Հայաստանի բնակչությունը, հատկապես առևտրականների ու արհեստավորների զգալի մասը, որոնց թվում նաև ոսկերիչները, թողնում են բուն երկիրը և բնակություն հաստատում գաղութներում: Հայաստանի ազգաբնակչությունն առաջին հերթին արտագաղթում է Վրաստան, Ադրբե-

չան, Պարսկաստան, Հյուսիսային Կովկաս, Կովկասի ափերը, Արիմ, որտեղից նրա մեծ մասն անցնում է Լեհաստան: XIV դարում կլորվում բնակություն են հաստատում նաև Հայաստանից գաղթած առևտրականներն ու արհեստավորները:

XVI—XVIII դարերում հայկական գաղութներ են ստեղծվում նաև Հոլանդիայում, Ամստերդամում, Ֆրանսիայում, Հնդկաստանում և այլ տեղերում: Օսմանյան թուրքերի կողմից 1453 թ. Կ. Պոլիսը գրավելուց հետո, արագ կերպով աճում է քաղաքի հայ բնակչության թիվը. 1475 թ. Արիմի անկումից հետո, Թեոդոսիա քաղաքից, իսկ 1515 թ. Թավրիզ քաղաքից Կ. Պոլիս են գնում մի քանի հազար հայ արհեստավորների ու առևտրականների ընտանիքներ, որոնց մեջ կային նաև մեծ թվով ոսկերիչներ:

XVII դարի ամենանշանավոր հայ գաղութներից էր Նոր Զուղան, ուր Շահ-Աբբասի ժամանակ գաղթեցրել են արևելյան Հայաստանի, հատկապես Հին Զուղայի առևտրականներին ու արհեստավորներին: Ն. Զուղայի հայ առևտրականները և արհեստավորները մասնավորապես Արիմի և Լեհաստանի հայերի միջոցով սերտ առևտրական հարաբերության մեջ էին նաև Ռուսաստանի հետ: Աստրախան քաղաքը գարձել էր այդ առևտրական հարաբերությունների հանգուցային կենտրոնը: XVI դարի վերջում Թյուրքիայի կողմից ամբողջ Անդրկովկասի ժամանակավոր գավթումը, թուրք-պարսկական երկարատև պատերազմները, XVII դարում Շահ-Աբբասի կողմից հայերի բռնի գաղթը Պարսկաստանի խորքերն ու այդ նույն ժամանակաշրջանում ռուս-շվեդական պատերազմները, թեև ժամանակավորապես, թուլացրին ռուս-պարսկական առևտուրը, սակայն հայ առևտրականները իրենց կապերը չկորցրին Ռուսաստանից և Հայաստանի արհեստավորների պատրաստած արդ ու զարդը, նուրբ գործվածքները դարձրին վաճառքի առարկա:

XVII դարի 30-ական թվականներին ավելի նորմալ վիճակում էին գտնվում հայ-ռուս

առևտրական հարաբերությունները. անգամ Աստրախանից դեպի Հյուսիս տանող ճանապարհն անվանում էին «հայկական առևտրական ճանապարհ»: Ոսկերիչ վարպետների ձեռքով պատրաստած զարդերը և շքեղ գահերը բարեկամական նպատակով հայ առևտրականներն ու արհեստավորները ուղարկում էին Ռուսաստան որպես նվեր: Օրինակ՝ 1659 թ. Ն. Զուղայի Խոջա Զաքար Սահրադյանը Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարին նվեր է բերում իր հոր պատրաստած «ալմաստ գահ»-ը: Գահն այժմ գտնվում է Կրեմլի Զինապալատ-թանգարանում, պատրաստվել է 1655 թ., գահի թիկնոցի վրա, ներսի կողմից լատիներեն լեզվով գրված է «Հզորագույն և անպարտելի մոսկովյան կայսր Ալեքսեին»: Այս գահը արծաթապատած է ու ոսկեզօծած: Ոսկեպատ և արծաթապատ ընտիր փայտի վրա ամրացված են՝ մոտ 900 ալմաստ, 1300 հակինթ, 1800 փիրուզյա թանկարժեք քարեր: Խոջա Զաքարը իր նամակում գրում է. «Իմ խեր (հայրս) սիրեց մեծ թագավորին, թախտն թամբահեց ինձ, ասեց թե տար թագավորին փեշքյաշ արա»¹: Սրա դիմաց նա ցարից ստանում է մեծ նվերներ, իսկ հետագայում, 1667 թ., Ալեքսեյ ցարը առևտրական պայմանագիր է կնքում և լայն արտոնություններ է տալիս նրանց. անգամ մետաքսի մենաշնորհը տալիս է հայ վաճառականներին:

Հայ և օտար պատմիչների տեղեկություններից պարզվում է, որ տվյալ ժամանակաշրջանում Հայաստանում նկատվում է առևտրական հարաբերությունների աշխուժացում և արհեստների որոշ ճյուղերի վերականգնում ու զարգացում: Միաժամանակ պետք է ասել, որ այս շրջանում միջնադարյան հայ ոսկերիչների ձեռքով պատրաստած ոսկե արդ ու զարդերի ճոխությունը չի նկատվում:

XVII—XVIII դարերում Հայաստանը, գտնվելով պարսկական շահերի ու օսմանյան

¹ Թեոդոսի, Ամենուն տարեցույցը, 1926 թ., էջ 615:

կառավարության գերիշխանության տակ, զրկվելով անկախությունից, կորցրել էր նաև իր ազգային կուլտուրայի ու արվեստի զարգացման բոլոր հնարավորությունները: Այդ շրջանում ոսկերիչ արհեստավորների մեծ մասը պատրաստում էր այնպիսի իրեր, որոնք համապատասխանում էին իշխող պետության շահերին ու պահանջներին:

Բացի պատմիչների հիշատակություններից, կան նաև նյութական բազմաթիվ և բազմազան ոսկե, արծաթե զարդեր ու իրեր՝ XVIII—XIX դարերին պատկանող, որոնք տալիս են մեզ որոշ պատկերացում նաև միջնադարյան ոսկերչական արվեստի մասին: Մեր ձեռքի տակ եղած իրերից պարզվում է, որ XVIII—XIX դարերում Հայաստանում ամենից շատ հարգի ու տարածված աշխատանքը ոսկերչության մեջ եղել է սևադի տեխնիկան: Պետք է նշել, որ այս տեխնիկան ո՛չ միայն հնագույն է, այլև տեղական է, որը հետագայում տարածվել է նաև Հայաստանից դուրս՝ Անդրկովկաս, Ռուսաստան և հիբրոպական մի շարք երկրներ: Սևադի տեխնիկայի վերաբերյալ միջնադարից ունենք միայն մեկ հատ մատանի՝ հայտնաբերված Դվինի պեղումներից:

Այս միակ փաստը արդեն ինքնին խոսում է միջնադարում սևադի գործածության մասին: Որ այն բավական տարածված է եղել՝ պետք է ենթադրել № 9023 ձեռագրի 238 էջում սևադի փոշու պատրաստման մասին եղած նշումից. «Նախ առ մեկ մսխալ խալաս արծաթ և վեց մսխալ կարմիր պղինձ, 15 մսխալ արճիճ, բայց արծաթն, որքան շատ լինի, այնքան ավելի լավ սավատ կլինի և դուն յառաջ պղինձն և արծաթն ի միասին լավ հալ է և ետոյ արճիճն քեղտիկ հալածիլ մեջն մինչև բոլորն ի միասին հալվին ու միանան»:

Հետագա պեղումները հավանաբար կհաստատեն այս ենթադրությունը:

Սևադապատումը կատարվում էր ո՛չ միայն արծաթե զարդերի վրա, այլ հիմնականում՝ բաժակների, ափսեների, սափորների, ծխախոտի և հարսանյաց տուփերի վրա.

պատկերում էին տարբեր տեսակի բուսական քանդակներ, պատմական հուշարձանների տեսարաններ, իսկ շատ դեպքում նաև կրոնական բնույթի դիմանկարներ: XVIII—XIX դարում սևադը մասսայական ձևով կիրառվում է նաև կանացի լայն գոտիների, ճարմանդների, ապարանջանների, ականջօղերի և կրծքի զարդարանքների պատրաստման ժամանակ: Սևադի լավագույն վարպետները համարվում էին Վանի ոսկերիչները:

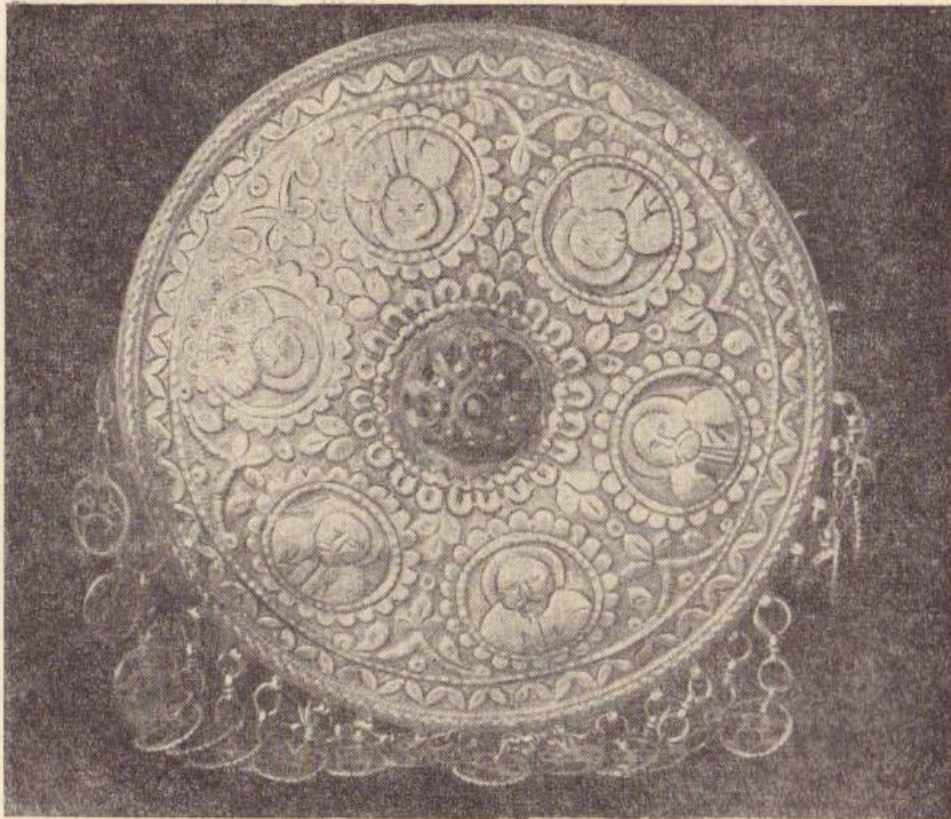
XVII—XIX դարերում Հայաստանում, բացի սևադից, զարգացած էր նաև արծաթե թելի հյուսվածքի տեխնիկան (չեֆթիչի), որով պատրաստում էին կանացի զարդեր՝ գոտիներ, թապարանջաններ, ականջօղեր, ձեռագրերի կազմեր և այլն: Չեֆթիչի արվեստի լավագույն օջախը եղել է Էրզրումը, իսկ հետագայում՝ 1830 թ. արևմտահայերի գաղթից հետո այդ ճյուղը զարգանում է Ախալցխայում ու Ալեքսանդրոպոլում:

XVIII—XIX դարերում հատկապես Արևելյան Հայաստանի ոսկերչության մեջ բավականին զարգացած էր արծնակիտման (էմալի) տեխնիկան, որը Հայաստանի ոսկերիչները անհամեմատ ավելի ուշ են կիրառել: Ամենայն հավանականությամբ, այդ ճյուղը Հայաստան է եկել Վրաստանից, Հյուսիսային Կովկասից և Ռուսաստանից, քանի որ էմալի լավագույն և հին օրինակները հանդիպում են վրացական և ռուսական ոսկերչության մեջ:

XVII—XIX դարերում պատմիչների մոտ և այլ աղբյուրներում ունենք հիշատակություններ՝ կանանց զարդարանքների թվում նաև գլխի ու կրծքի զանազան տեսակի հարդարանքների մասին: Կան և համապատասխան նյութական մնացորդներ. XVIII—XIX դարերում պատրաստված գլխի արծաթե թասակները և կրծքի զարդարանքները իրենց ձևով ու պատրաստման արվեստով շատ նման են X—XIII դարերի զարդարանքներին: Նույն ձևի զարդարանքներ հայ կանայք Հայաստանի որոշ գավառներում գործածել են նույնիսկ մինչև սովետական կարգերի հաս-

տատումը: Այդ թասակների լավագույն նմուշների մեծ մասը պատրաստված են XVIII—XIX դարերում, որտեղ Հայաստանի ոսկերիչները գործադրել են իրենց արվեստը բազմակողմանիորեն: Գլխի կոնաձև թասակները կարվում էին կոնաձև գլխարկի՝ կոտիկի վրա, իսկ հարթ թասակները՝ հարթ գագաթ

հիշել №1349 գլխի թասակը՝ պատրաստված շրջանաձև դրվագման տեխնիկայով: Թասակի վրա փորագրված են 6 առաքյալների դիմանկարները, կենտրոնում ունի կոնաձև ուռուցիկ զարդ՝ ծածկված հատիկավոր զարդանախշերով: Թասակի շուրթերից կախված են 24 շղթա, որոնց ծայրերը վերջանում են շըր-

Նկ. 42. Գլխի արծաթե թասակ, XVIII—XIX դդ. Պետ. պատմական թանգարանում

ունեցող ֆեսի վրա: Թասակների մեծ մասը պատրաստում էին կրկնակի դրվագման տեխնիկայով, որի շնորհիվ օրնամենատները ավելի ռելիեֆ ձևով էին արտահայտվում: Հայ ոսկերիչները, ժամանակի պահանջներից ելնելով, զարդարում էին այդ թասակները բուսական քանդակներով ու կրոնական բնույթի դիմանկարներով: Այդ բազմաթիվ թասակներից անհրաժեշտ ենք համարում

շանաձև զարդանախշերով (նկար 42):

Բավական է մեջ բերել Վանի կանացի զարդարանքների նկարագիրը, որպեսզի պարզ լինի թե ոսկերչության արհեստը զարգացման ինչ աստիճանի պետք է հասած լիներ միջնադարում և հետագա շրջաններում, հատկապես XVII—XVIII դարերում: Վաս-

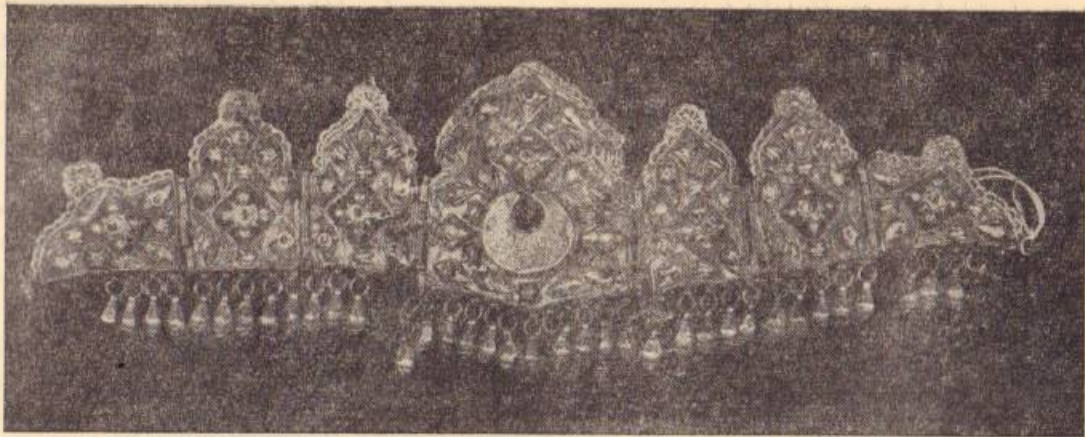
¹ Պահպանվում է Պետ. պատմական թանգարանի Ազգագրական բաժնում:

պուրականի կանայք, ինչպես և առհասարակ բոլոր կանայք, իրենց հյուաների վրա ուսից բարձր ամրացնում էին ծամբաղ, որը արծաթե երկար շղթա էր՝ 30—35 սմ. երկարությամբ, սրա վրայից կախված էին արծաթե գնդիկներ, իսկ կենտրոնում ամրացնում էին մեկ հատ կապույտ հուլունք (աչքի համար). ծամբաղի երկու շղթաները խաչաձև անցնում էին բոլոր ծամբերի վրայից և իրենց ծայրերի կարթերով ամրանում ուսերի մոտ: Բացի կանացից, հայ աղջիկները նույնպես զարդարում էին իրենց վարսերը. նրանք ծածկում էին ֆես, իսկ այդ գլխանոցների վրա կապում էին մեծ մասամբ արծաթե զարդեր: Ծակատի վրայից զցում էին մի շղթա, որից կախված էին լինում արծաթե դրամներ: Այդ դրամներից բարձր կապում էին թիթիբաման: Քունքերի մոտ կախում էին նաև երեսնոց, որը սովորաբար լինում էր սրտաձև, կենտրոնում շատ հաճախ հագցվում էր կարմիր կամ այլ գույնի քար: Սրտաձև զարդից կախում էին նույնանման երկու սրտաձև զարդեր, իսկ վերջիններից կախվում էին 6 հատ շղթա, որոնցից յուրաքանչյուրի ծայրը վերջանում էր արծաթե շրջանաձև զարդով՝ զարդարված ակներով: Քունքի այդ զարդերը միացվում էին առանձին արծաթե շղթայով, որն անցնում էր վզի տակով և կոշվում էր շուվան: Շղթայի մեջտեղում կախված էր արծաթե մի սրտաձև ճարմանդ, որ ընկնում էր վզի տակ: Վանի կանայք կուրծքը զարդարում էին հատուկ զարդերով, որոնք կոշվում էին գյարդանլըղ (կրծկալ): Հուլունքների կենտրոնում ամրացվում էին ճանաչաձև նախշերով զարդարված ականակուռ արծաթե 10—12 շրջանակ (բյառաստա), ներքևի հուլունքներից կախվում էին դարձյալ 12 հատ շրջանակ՝ տերեաձև. սրանցից յուրաքանչյուրի մեջ ամրացվում էր մեկական կարմիր բուրջ: Ներքևի շղթայից կախում էին արծաթե դրամներ: Գյարդանլըղի ծայրերին կային ճարմանդներ, որոնցով այն ամրացվում էր կրծքին: Բացի վերոհիշյալից, կանանց կարևորագույն զարդերիցն էր մախչան, որով

զարդարում էին կոտիկները (գդակները): Մախչաները լինում էին տարբեր տեսակի. որպեսզի պարզ պատկերացում ունենանք XVIII—XIX դդ. կանանց գլխազարդերի մասին, անհրաժեշտ ենք համարում նկարագրել հետևյալ օրինակը:

№ 17 մախչան՝ բաղկացած է 7 տախտակից, որոնցից յուրաքանչյուրը ներկայացնում է երեք սանտիմետր մեծությամբ, տախտակի վերին մասը բարձրանում է թագաձև և պսակված է աստղով: Քառակուսի տախտակների կենտրոնից դեպի վեր ամրացված է մի ումբաձև վերադիր նախշ, որը շրջապատված է շորս նշաձև զարդերով. սրանց յուրաքանչյուրի կենտրոնում հագցրած է մի-մի փերուզա կամ հակինթ: Թագաձև մասի վրա բարձրանում է մի նշաձև զարդ՝ հակինթակիր, իսկ ներքևում կան երկու տերեաձև: Մեջտեղի տախտակը, որ համեմատաբար մյուսներից լայն է, իր կենտրոնում կրում է մի կիսալուսնաձև քար: Տախտակները իրար հետ միացած են թելքաշ ճարմանդով, վերևի մասում ունեն մի-մի գնդիկ, ներքին մասում՝ կախված արծաթե գնդիկներ: Մախչայի միջին տախտակի ու նրա երկու կողքի տախտակիկների վերևում, աստղերի հետևի մասից բարձրանում է 5 սմ. երկարությամբ արծաթե մի շղթա, որը միանում է թռչնաձև ճարմանդի մեջ, սրանով ամրացվում է մախչան ճակատի կապի վերին մասի հետ, ու վրան ծածկում են կոտիկը (նկ. 43): Ինչպես աղջիկները, նույնպես էլ կանայք, նամանավանդ նորահարսները, զարդարում էին իրենց կուրծքը գյարդանլըղով, թևերը՝ ապարանջաններով, ականջները՝ օղերով, ձեռքերը՝ մատանիներով: Կանայք, բացի սովորական մատանիներից, իրենց աջ ձեռքի բութ մատին կրել են արծաթե մի մատանի, որի երեսի մասը լայն է և վերջանում է եռանկյունաձև հավելվածքով, ունի մի շղթա, որով այն ամրացվում է թևնոցին: Այս մատանին ծա-

¹ Տես ն. Լալայան, Ազգագրական հանգես, XX դեբբ. Թիֆլիս, 1910, էջ 138:

Նկ. 43. Արծաթե մախա, XVIII—XIX դդ.
Պետ. պատմական թանգարան

ոսյել է և՛ որպես զարդ, և՛ որպես միջոց բուժ մատը վերքից պաշտպանելու համար:

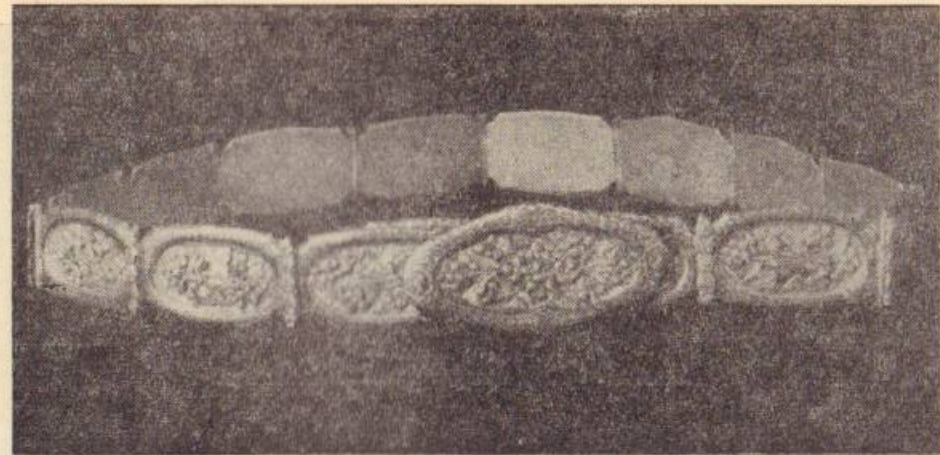
Տոսպի և Հայոց ձորի խուլ գյուղերում գեռես մինչև XX դարի սկիզբը որոշ կանայք իրենց քթին խզմա էին կրում: Խզման մեկ սմ. տրամագծով կամ ավելի փոքր, մի արծաթե շրջանակ է՝ թելքաշ, որի կենտրոնում ամրացված է լինում հակինթը, անց է կացվում քթի աչ խոռոչի մեջ, այդ սովորությունը պահպանվել է նաև քրդերի մեջ:

Հայ պատմիչների կողմից հիշատակված ոսկե և արծաթե գոտիների նմուշները մեր ձեռքը չեն հասել, բացառությամբ Գվինի արծաթե գոտուց, սակայն XVII—XIX դարերում պատրաստված ոսկե և արծաթե տարբեր տեսակի գոտիներ, ապարանջաններ և այլ զարդեր պահպանվում են Պատմական թանգարանում. սրանք տալիս են մի ընդհանուր պատկեր Հայաստանի տարբեր քաղաքների ոսկերիչ արհեստավորների արվեստի ու տեխնիկայի զարգացման աստիճանի մասին. պարզվում է, որ յուրաքանչյուր քաղաքի ոսկերիչ արհեստավորները ունեցել են իրենց ոճն ու պատրաստման տեխնիկան: Ոսկերիչ վարպետները այդ գոտիների պատրաստման ժամանակ կիրառել են սևադի, փորագրություն, ինկրուստացիայի, արծնակիրտման և հատիկավոր ու արծաթյա թելերի

հյուսվածքի տեխնիկան: Պատրաստած իրերը և զարդերը իրենց ձևերով ավելի բազմազան էին դարձել և նախորդ շրջանի համեմատությամբ ունեին որոշ յուրահատկություն:

XVII—XIX դարերում պատրաստում էին գոտիներ, որոնք քառակող և ձվաձիր արծաթե տախտակներ էին, միմյանց հետ միացած առանձին շղթաներով, որոնց վրա փորագրված էին տարբեր տեսակի օրնամենտներ, վրայից ծածկված սևադապատած վերադիր հատիկավոր զարդանախշերով: Այդ դարերում պատրաստում էին գոտիներ ամբողջովին հյուսվածքի տեխնիկայով, կամ թե քառակող արծաթե թերթիկի վրա ոսկե և արծաթե թելերով հյուսում էին բուսական քանդակներ և զարդարում գունավոր քարերով (նկ. 44):

XVIII—XIX դարերում Հայաստանում գործածվել են նաև այնպիսի գոտիներ, որոնց առաջին մասը՝ ճարմանդը, ծավալով ավելի մեծ էր լինում: Այդ ճարմանդը մեծ մասամբ զարդարում էին վերադիր տարբեր ձևի նախշերով, արծաթե թելերով նուրբ հյուսվածքներ էին կերտում, և ապա զարդարում այն թանկագին քարերով: Հայաստանի ոսկերիչ վարպետները գոտիները պատրաստելու ժամանակ օգտագործել են նաև արծնակիրտման (էմալի) տեխնիկան: Այդպիսի օջախ-

Նկ. 44. Արծաթե գոտի, XVIII—XIX դդ.
Պետ. պատմական թանգարան

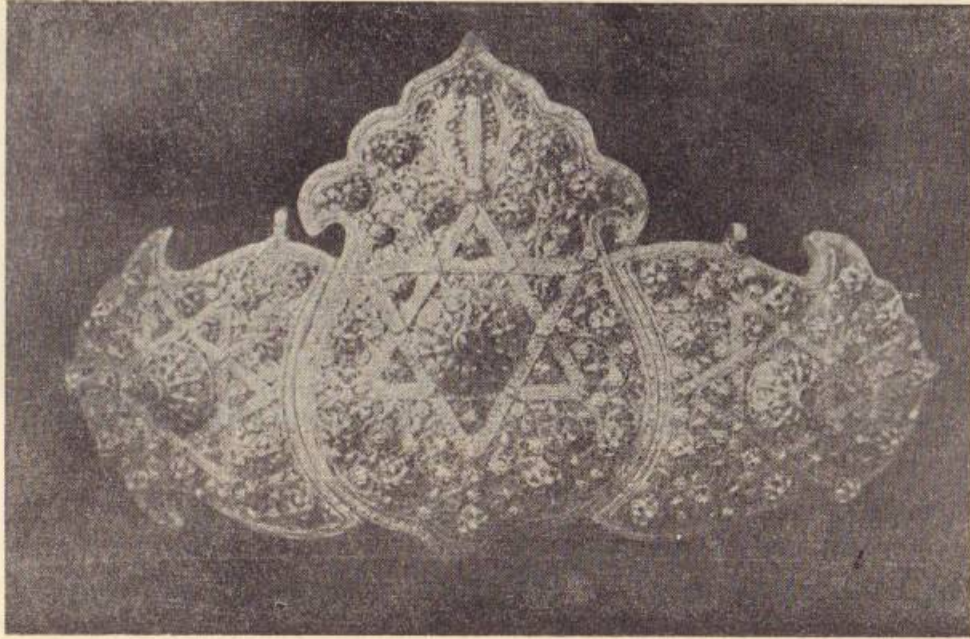
ներից Հայաստանում աչքի էր ընկնում Ղարաբաղի Շուշի քաղաքը, որտեղ XVIII—XIX դարերում կային արծնակիրտման լավագույն վարպետներ: Այդ տեխնիկայով զարդարում էին գոտիներ, բաժակներ, ափսեներ, դաշույնի դաստակներ և այլ իրեր: XVIII—XIX դարերում նույն ձևով պատրաստում էին նաև ապարանջաններ ու կրծքի գյարդանլըղներ: Այդ ապարանջանները կազմված էին 7—8 արծաթե տախտակներից, որոնց վրա ոսկերիչ վարպետը փորագրում էր ցանկացած քանդակը և ապա սևադով ծածկում, իսկ վրայից երբեմն վերադիր հատիկներով և ակներով զարդարում: XVIII—XIX դարերում վանում շատ տարածված էր հյուսվածքաձև ապարանջանը, որը վրայից զարդարում էին սևադած վերադիր նախշերով: Այդպիսի ապարանջաններին տեղացիներն անվանում էին բլազոկ: Տաճկահայաստանում կանայք գործածում էին ապարանջանի մի այլ տեսակ, որը կոչվում էր գյուլբաղ: Գյուլբաղները պատրաստում էին հատկապես դեղին հուլունքներից, երբեմն էլ՝ արծաթից: Այդ ապարանջանների վրա ոսկերիչ վարպետները համեմատաբար ավելի քիչ աշխատանք էին գործադրում, որովհետև վարպետին մնում էր

միայն գյուլբաղի արծաթե տախտակի պատրաստումը: Այդ ձևի ապարանջանները ավելի շատ գործածում էին գեղջկուհիները (նկ. նկ. 45, 46):

XVII—XIX դարերում Հայաստանի մանավանդ ազնվական դասի հայ կանանց մոտ որպես կարևոր զարդ, ինչպես գիտենք, կիրառվում էին վզնոցները, որոնք ո՛չ միայն չէին կորցրել իրենց նշանակությունը, այլև դարձել էին ավելի բազմազան, պատրաստվում էին նույնիսկ ոչ ազնիվ մետաղից, թեև պահպանում էին պատրաստման նախկին տեխնիկան: XVII—XIX դարերի վզնոցներից շատերը, ինչպես, օրինակ՝ վանի Ողմի գյուղի և այլ տեղերի վզնոցները, նման են Գվինից գտնված ոսկե հատիկավոր մանյակին: XVII—XIX դարերում հայ կանայք կրել են նաև այնպիսի վզնոցներ (փերիշան), որոնք զարդարվում էին նաև կենդանական պատկերներով (նկ. 47):

Ինչպես փաստերը ցույց են տալիս, Հայկական բարձրավանդակի բնակչությունը՝ թե՛ իշխող դասը և թե՛ գյուղի աշխատավոր ժողովուրդը՝ դարեր շարունակ կրել են արդ ու զարդեր:

Իշխող դասի՝ ազնվականների, հոգևորա-

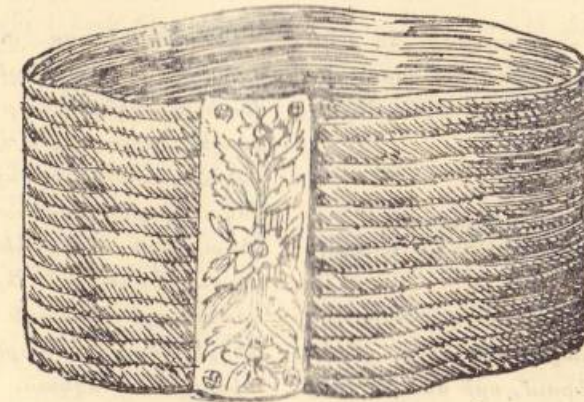
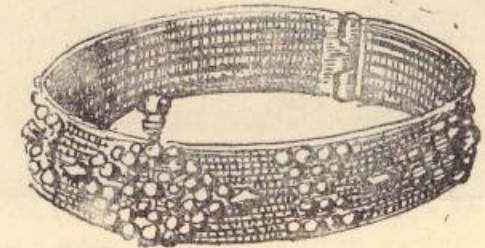
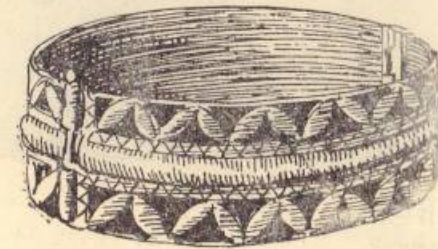
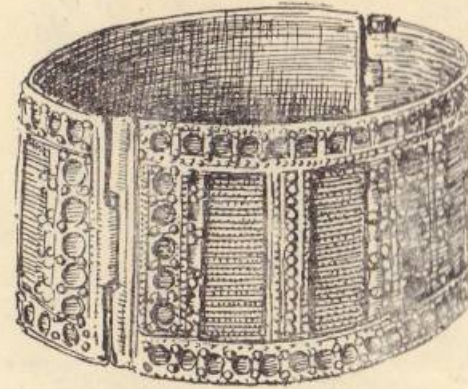

Նկ. 45. Գոտու արծաթե ճարմանդ, XVIII—XIX դդ.
Պետ. պատմական թանգարան

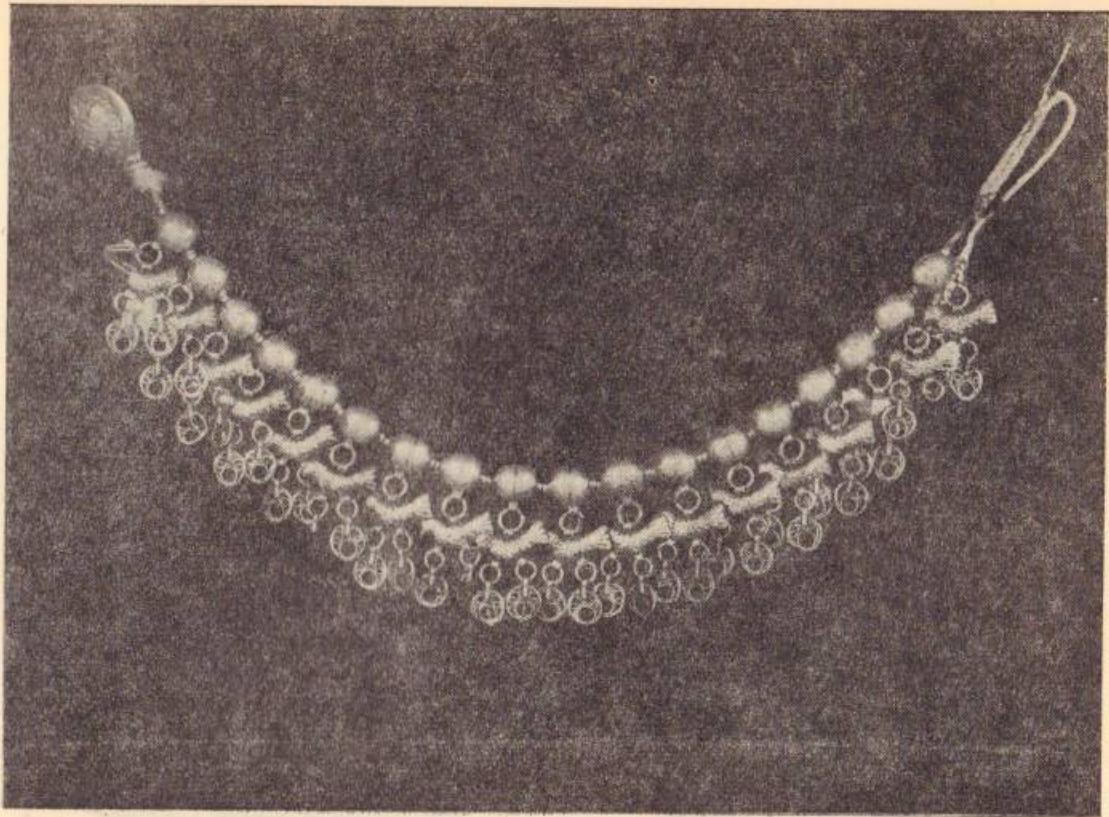
կանների ու խոշոր առևտրականների խնջույքի սեղաններից անպակաս են եղել բազմատեսակ ոսկե և արծաթե բաժակները, ափսեները, սափորները և զանազան տեսակի տուփեր ու այլ իրեր:

Հայ ոսկերիչները այդ իրերը պատրաստելիս կիրառել են իրենց արվեստում այնպիսի օրնամենտներ, որոնք համապատասխանում էին տվյալ էպոխայի իդեոլոգիային: Բայց շմոռանանք ասել, որ միաժամանակ արհեստավորը իր պատրաստած իրերի վրա պահպանել է այնպիսի քանդակներ (վերցրած մանրանկարչությունից, քարերի քանդակներից), որոնք դարեր շարունակ գոյություն են ունեցել և կապված են ժողովրդի ստեղծագործության հետ: Միջնադարյան ոսկերչության թեմատիկայի մասին խոսելիս մենք պետք է նկատի ունենանք հատկապես XVIII—XIX դարերում պատրաստված իրերի վրա եղած քանդակները, որովհետև՝ բացա-

ռությամբ Դվինի արդ ու զարդի, մեր ձեռքի տակ շունենք մինչ XVII դարը եղած այնպիսի իրեր, որոնք հնարավորություն տան որոշակի եղրակացության գալու: Եթե վաղ միջնադարում հայտնաբերված արդ ու զարդի միջոցով հնարավոր չէր պատկերացնել ոսկերչական արվեստի մեջ կիրառվող թեմատիկան, որ անշուշտ արտահայտել է իշխող դասի իդեոլոգիան, ապա XVIII—XIX դարերի ոսկե և արծաթե իրերը ո՛չ միայն հնարավոր են դարձնում ցույց տալու Հայաստանի ոսկերչական արվեստում գոյություն ունեցող առանձին ճյուղերի զարգացման աստիճանը, այլև այն, որ հայ ոսկերիչները, բացի բուսական, կենդանական օրնամենտներից ու դիմանկարներից, քաղաքացիական արդ ու զարդի վրա կիրառել են նաև կրոնական նկարներ: Հայ ոսկերիչները թեև իրենց արվեստում տվել են ժամանակի իշխող դասի իդեոլոգիային համապատասխան թեմատի-

Նկ. 46. Արծաթե ապարանջաններ, XVIII—XIX դդ.
Պետ. պատմական թանգարան, զժ. Առաքել Պատրիկի

Նկ. 47. Արծաթե վզնոց, XVIII—XIX դդ.
Պետ. պատմական թանգարան

կա, սակայն նրանք օգտագործել են նաև ժողովրդական ստեղծագործության արդյունքը հանդիսացող հետաքրքիր օրնամենաներ:

**Գ. ՈՍԿԵՐԶՈՒԹՅԱՆ ՕՋԱՆՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՅ ԴՈՒՐՍ**

Ոսկերչությունը և արծաթագործությունը Հայաստանում զարգացած են եղել դեռևս հնագույն ժամանակներում, որի մասին մենք արդեն մանրամասն խոսել ենք: Պետք է նշել, որ պատմական Հայաստանում գոյություն են ունեցել այնպիսի կենտրոններ՝ օջախներ, ուր ոսկերչության առանձին ճյուղերի մասնագիտացումը ավելի է խորացել ու հասել զարգացման բարձր աստիճանի:

Տասնիններորդ դարի առաջին կիսին, արևմտահայերի գաղթի հետ միասին լավագույն ոսկերիչ արհեստավորները հատկապես էրզրումից և Վանից գնում են Արևելյան Հայաստան՝ իրենց հետ տանելով ոսկերչական բարձր արվեստի կուլտուրան. նրանք կենտրոնանում են Ախալցխայում, Ախալքալաքում, Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Իսկ նրանց որոշ մասն էլ անցնում է նաև Անդրկովկասի քաղաքներից՝ Թիֆլիս, Հյուսիսային Կովկաս, Լեհաստան, Ռուսաստան, Պարսկաստան, Կոստանդնուպոլիս և արտասահմանյան այլ երկրներ: Չմոռանանք այստեղ հիշելու, որ Արևելյան Հայաստանի քաղաքներից Ղարաբաղի Շուշի քաղաքը XVIII—XIX դարերում նույնպես ոսկերչական աչքի ընկնող կենտ-

րոններից մեկն էր, ուր ոսկերչության մեջ զարգացել էր յուրահատուկ ոճ և պատրաստման ուրույն տեխնիկա. Շուշի քաղաքում հայ ոսկերիչները մասնագիտացել էին հատկապես արծնակիտման (էմալի) արվեստի մեջ:

Եղել են նաև այնպիսի օջախներ, ինչպես՝ Վանը, էրզրումը, Ախալցխան, որտեղ ոսկերիչները մասնագիտացած էին մի քանի ճյուղերում:

Վաճ.— Ոսկերչության հնագույն կենտրոններից պետք է համարել Վասպուրական նահանգի Վան քաղաքը: Այս քաղաքում, որը եղել է ուրարտական պետության կենտրոնը, արդեն հնագույն ժամանակներից ըսկսած բարձր զարգացման էր հասել մետաղների մշակումը, այդ թվում նաև ոսկերչական արհեստը: Հնագիտական հետազոտությունները Վանում, մասնավորապես Քոփրախ-կալեում կատարված պեղումների հետևանքով, հայտնաբերել են ոսկե, արծաթե և բրոնզե զարդեր, որոնք որոշակի հաստատում են, որ ոսկերչությունը համարվել է Վանի բնիկների հիմնական և ամենակարևոր արհեստներից մեկը: Բազմաթիվ առարկաների մեջ հայտնաբերվել է նաև մի արծաթե տուփ՝ ծծմբարծաթի փոշու մնացորդով (սևադ), որը հաստատում է սևադի տեխնիկայի հնագույն լինելը:

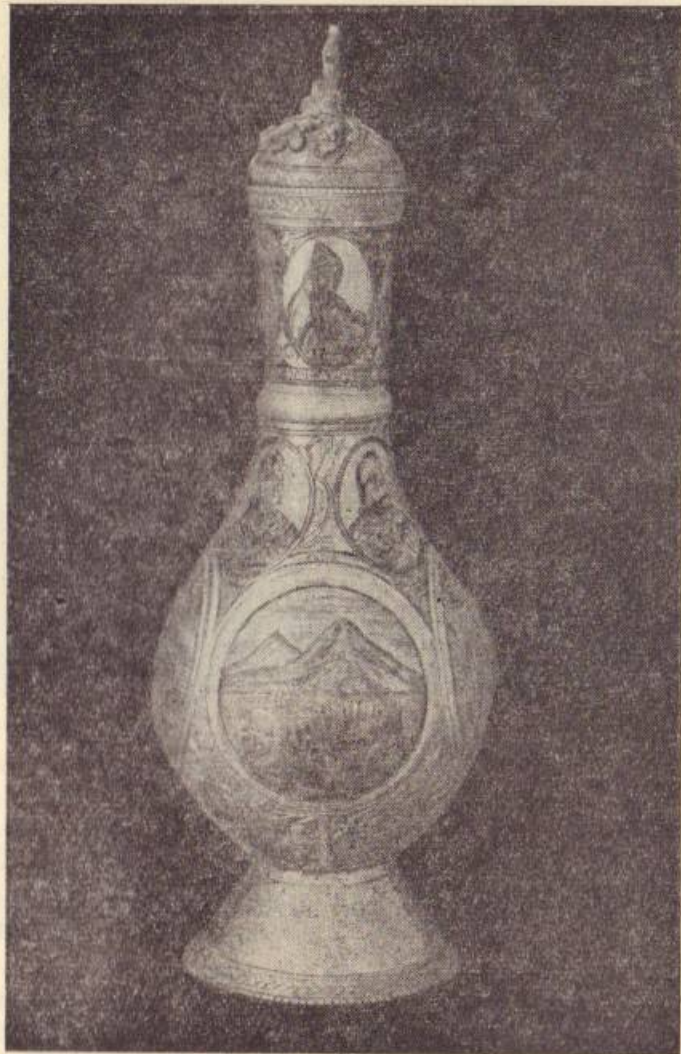
Ինչպես մի շարք քաղաքներում, այնպես էլ Վանում ոսկերչությունը որոշ շրջանում (XIV—XVII դարերում) թուլանում է, քանի որ լավագույն արհեստավորները բուն երկրից ստիպված էին գաղթել, իրենց հետ տանելով նաև այդ արվեստը, սակայն ժամանակավոր դադարից հետո, XVII դարի առաջին կիսից սկսած, մյուս արհեստների հետ միասին ոսկերչությունը նորից վերակենդանանում է և, ինչպես փաստերը ցույց են տալիս, XIX դարի 70—80-ական թվականներին Վանի ոսկերչական արհեստանոցների թիվը արդեն հասնում է 70-ի. սրանք ըստ իրենց մասնագիտության բաժանվում էին հիմնականում հետևյալ ճյուղերի՝

1. Հատիկավոր և արծաթե թելի գործ (չիֆթիչի), որ Վանում անվանում էին գավարսալի գործ:
2. Դրվագում (չեկանկա). Վանում այդ կոչվում էր շուքուրթմա:
3. Փորագրություն:
4. Տավելի (քաշվածք):
5. Թաղթախի (թերթավոր):
6. Ոսկեչուր:

Սևադի տեխնիկայի կիրառումը, ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանի քաղաքներում, մանավանդ Վանում, գոյություն է ունեցել հնագույն շրջանից: Դժբախտաբար, միջնադարից սևադի գործին վերաբերող նմուշներ գրեթե չենք հայտնաբերել (բացի Դվինի մատանուց). հիմնական պատճառը, կարծում ենք, այն է, որ հիշյալ վայրերում սիստեմատիկ պեղումներ չեն կատարվել: Սակայն սևադի տեխնիկայի մասսայական կիրառումը, հատկապես Վան քաղաքում, ակրնհայտ է XVIII—XIX դարերում: Ծծմբարծաթի գործածումով պատրաստում էին ծխախոտի տուփեր, բաժակակալներ, սափորներ, ափսեներ, գոտիներ, ապարանջաններ և այլ իրեր: Այդ աշխատանքը բավական բարդ է և սերտորեն կապված փորագրության հետ:

XIX դարի I կիսին Վանում ուժեղանում է թաղթախի (թերթավոր) գործը. այս մասնաճյուղի գծով և ծծմբարծաթի գործադրումով պատրաստում էին թե՛ զարդարանքներ և թե՛ այլ իրեր: Վանի սևադի նմուշներ կան Պետ. պատմական թանգարանի Աղզազրական բաժնում, որոնցից հիշատակության արժանի են մի քանիսը, պատրաստված Վանում:

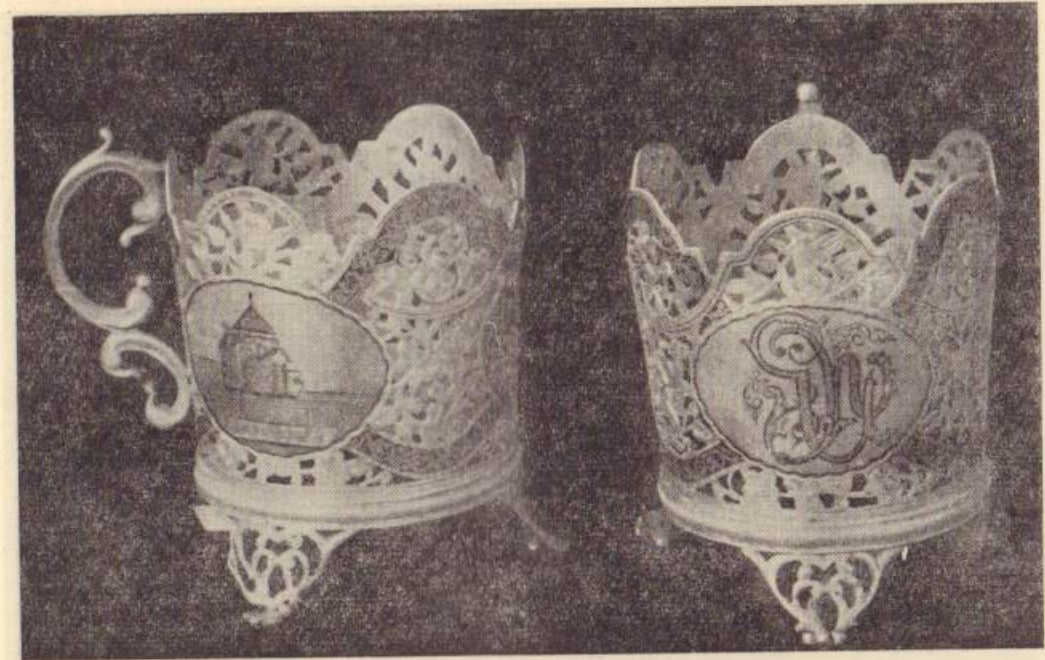
№ 2429 արծաթե գավաթը ունի բարձր պատվանդան, զարդարված է բուսական քանդակներով ու նկարներով. կենտրոնում շրջանակի մեջ փորագրված է Վարազա վանքը, էջմիածինը և Երուսաղեմի ս. Հարություն տաճարը: Հետաքրքիր աշխատանք է 3326 համարի տակ եղած սափորը, պատրաստված սևադով: Արծաթե այդ սափորը տանձաձև ու երկայնավիզ է, վրան փորագրված են երեք շարք տեսարաններ ու պատ-

Նկ. 48. Արծաթե սափոր սևազած, Վանից, XVIII—XIX դդ.
Պետ. պատմական թանգարան

մական դիմանկարներ: Առաջին շարքում՝ վերևից քանդակված են Մովսես Խորենացին, Գ. Նարեկացին, Մ. Մաշտոցը և Գրիգոր Լուսավորիչը. երկրորդ շարքում՝ Հայկ Նահապետը, Տիգրան Բ-ն, Տրդատը և Վարդան Մամիկոնյանը. երրորդ շարքում՝ Մասիսը, Անին, Էջմիածինը և Տեկորի եկեղեցին (նկ. 48):

Ինչպես տեսնում ենք, ոսկերիչ վարպետները իրենց արվեստում կիրառել են ո՛չ միայն բուսական, երկրաչափական օրնամենտներ, այլև աշխատել են փորագրել պատմության հետ կապված կարևոր անձնավորությունների դիմանկարներն ու պատմական հուշարձանները: Վանի ոսկերիչների ձեռքով են պատրաստվել հարսանյաց արկղ-

Նկ. 49. Արծաթե բաժակալիչներ սևազած, Վանից, XIX դդ.
Պետ. պատմական թանգարան

ները, կանացի պայուսակները, ծխախոտի տուփերը, գրիչները, տանաքի ամանները և բաժակները (նկ. 49):

Հետաքրքիր սևազի աշխատանք է № 3346 ծխախոտի տուփիկը՝ նրբագույն քանդակներով. պատկերված է սյունազարդ մի պալատ, որտեղ Շամիրամ թագուհին հանդիպում է Արա Գեղեցկին. տուփը պատրաստված է վանում (նկ. 50):

№ 3564 արծաթե պայուսակը ամբողջովին սևազի աշխատանք է. վրան քանդակված են ռազմական տեսարաններ. ռազմիկներից մեկը ձեռքին բռնած ունի նիզակ և վահան, մյուսը՝ նետ ու աղեղ և այլ զործիքներ. պատրաստված է վանեցի ոսկերիչի ձեռքով:

№ 2357 ծխախոտի սևազած տուփը նույնպես պատրաստված է վանում. տուփի վրա փորագրված են բուսական քանդակներ. առաջին երեսին երևում է թուրան, կենտրոնում՝ թուրքական զինանշանը: Ինչպես օրնամենտներն են հաստատում, այս տուփի պատ-

վիրատուն եղել է թուրք, և հայ ոսկերիչը կատարել է այդ պատվերը պատվիրատուի ճաշակի համաձայն:

Մծմբարծաթի գործածությունը զարկ տվեց փորագրությանը, իսկ փորագրությունն իր հերթին զարգացրեց և գեղարվեստական ձևովեց սևազին: Այս գործի մեծ պահանջը և արտահանումը պատճառ դարձան փորագրական աշխատանքի է՛լ ավելի ընդարձակմանը:

Վանի ոսկերիչները ո՛չ միայն սևազով պատրաստած զարդերով բավարարել են տեղացիների պահանջները, այլև մեծ քանակությամբ արտահանել են այն Կ. Պոլիս ու Քյուրքիայի մյուս քաղաքները: Սկզբում Պոլսում սևազը համարվում էր Վիեննայի գործ, սակայն շուտով, վանեցի վարպետների արտահանած իրերի շնորհիվ, այդ հրաշակը վերագրվեց Վանին: Հետագայում սևազի ճյուղը զարգանում և Կովկասից անցնում է Մայկոպ, Տուլա: Վանի վարպետները,

Նկ. 50. Միսախոտի արծաթե տուփ. Եմիերամի հանդիպումն Արա Կեղեցիկի հետ. փորագրութ. XIX դարի

XIX դարի վերջերին և մինչև XX դարի սկզբի գաղթը, իրենց արհեստանոցներում աշխատեցնում էին մեծ քանակությամբ աշակերտների, որոնց թիվը հասնում էր 18—20 հոգու. ամբողջ աշխատանքը կատարվում էր ձեռքով, մեքենայացում չկար: 60—70-ական թվականներին, ոսկերչությունը մասնավոր փայլ ու համբավ էր ստացել Վանի մեջ, որի հետ միասին ծաղկել էր նաև փորագրությունը: Վերջինս գլխավորապես կատարվում էր արծաթի ու ոսկու, քիչ դեպքում՝ «պաֆոն»-ի վրա.— սևադուր (սամվադ) զարդանախշում էին հատկապես արծաթե իրերը՝ տուփեր, ժամացույցի շղթաներ, ապարանջաններ, դինդեր, մատանիներ, գրիչներ, թանաքամաններ, մտրակի կոթեր, օղու բաժակներ, որոնց մեջ պատրաստում էին զսպանակա-

վոր ձկնիկներ: Բոլորը պատրաստվում էին արևելյան ոճով:

Պատմական փաստերն ու նյութական մնացորդները, ինչպես տեսանք, ցույց են տալիս, որ հատիկավոր տեխնիկան ամենից շատ տարածված ձևն է Հայաստանում: Այդ տեխնիկան բավական տարածված էր նաև Վանում: Այս արվեստով զարգարում էին եկեղեցական սպասները, կանանց գոտիները, ճարմանդները, ապարանջանները, վրդնոցները, մախանները, կրծկալները, բաժակները և զանազան տեսակի հարսանյաց տուփերը: Վանում գավարսալի (հատիկավոր) գործի վրա աշխատող ոսկերիչ վարպետները կենտրոնացած էին Վան քաղաքի ս. Նշան կոչված եկեղեցու մոտ:

Հատիկավոր տեխնիկայի հետ սերտորեն

կապված է նաև ոսկե և արծաթե թելերից հյուսվածք պատրաստելու տեխնիկան, լիթթիչին: Այս արվեստի լավագույն վարպետները նույնպես աշխատել են Վանում, նրանց ձեռքով պատրաստած արդ ու զարդերը արտահանվում էին նույնիսկ երկրից դուրս:

Քաշվածքի գործի (տավելիի) մասնագետ վարպետները պատրաստում էին և եկեղեցական և աշխարհիկ իրեր. աշխատանքը կատարվում էր ձեռքով. նրանց գործիքները նման էին պղնձագործների գործիքներին, ունեին մեծ, փոքր և տարբեր ձևի սալեր, մուրճեր՝ իրին ելեկչային ձևեր տալու համար: Այս ձևով շինում էին խաչերի պատվանդաններ, բաժակներ, սրվակներ և այլն: Քաշվածքի գործը ավելի լավ էր ստացվում, երբ զարդարվում էր այն դրվագման ու արծնապատման միջոցով:

Ոսկեզօծելու ձևը Վանի ոսկերիչներին հասել էր շատ հնից, այն անվանում էին պուտուկի ջուր, կատարում էին շատ պրիմիտիվ ձևով:

Իրը ոսկեզօծելու համար պղնձե ամանը լցնում էին տաք ջրով, իսկ մեջը տեղավորում էին հողե ամանով ոսկեջուրը, այդ ոսկեջրի լուծույթի մեջ կախում էին կիսաշքշանաձև ցինկից թերթիկ, որի ծայրին հագցվում էր պղնձից մի թել, սրանով ոսկեջրի լուծույթի մեջ կախվում էր ոսկեջրվելիք իրը. այս մեթոդով ոսկեզօծելու գործը Վանում շարունակվում էր մինչև XX դարի սկզբը: Բացի ոսկեջրելուց, կային արհեստավորներ, որոնք գունավոր ֆոնի վրա (փայտ, պղինձ, ոսկր, էմալ, արծաթ) կատարում էին ոսկե նախշեր, մեծ մասամբ բուսական քանդակներ: Իրը պատրաստելուց հետո, առանձին ամանի մեջ վերցնում էին վեց մաս ոսկի և մեկ մաս սնդիկ, խառնելով հալում և ստանում էին հատուկ հեղուկ: Ոսկեզօծվելիք առարկան, լինի զարդ, անոթ, կամ զենք, ամբողջությամբ ծածկվում էր մոմով: Այն մասը, որ ցանկանում էին ոսկեզօծել, փորագրում էին մոմի վրա, իրենց ցանկացած օրնամենտը և այդ մասն ամբողջովին ազատում մոմից և

ապա հալված ոսկեջուրը լցնում էին այդ քանդակած մասը, որոշ ժամանակից հետո, երբ սնդիկը գոլորշիանում էր, իրը անշատում էին մոմից և ստացվում էր ոսկե նախշ կամ գիր: Ոսկերչության այս ճյուղը տարածված էր ոչ միայն Վանում, այլև Ախալցխայում, Ախալքալաքում, Ալեքսանդրոպոլում, Երևանում և հատկապես Շուշիում, որտեղ շատ հաճախ ոսկեզօծում էին նաև էմալը:

Վանի ոսկերիչները, արծաթե առանձնացնում էին ծանր մետաղից. շատ անգամ այդ ձևով գտնում էին նաև արհեստանոցի նաղըրը (հողը), իրենց տերմինով՝ կալ անել: Այդ գործողությունը կատարվում էր հետևյալ կերպ: Նախ հողը լվանում էին այնքան, որ հատակին մնար միայն մետաղը խառը վիճակում՝ արծաթ, անագ, կապար, պղինձ և այլն: Այնուհետև զետնի վրա պատրաստում էին երկու փոս, իսկ փոսերի միջև բացում էին փոքրիկ անցք. հատուկ սոսինձով շաղախում էին մետաղյա գնդիկները, ապա տաքացրած գնդիկները լցնում մի փոսի մեջ, վրան լցնում ածուխ, և վառում մինչև հալվելը, որից հետո փոսերի միջի անցքով մետաղյա հալած նյութը անցնում էր երկրորդ փոսը. այդ ամբողջ պրոցեսը տևում էր երկու օր: Այնուհետև՝ հալած ածուխին խառնում էին կապար, որպեսզի շուտ մաքրվի, վերջում արծաթը ջրով սառեցնում և դուրս էին հանում, մնացած մետաղները մրի հետ ամրանում էին: Այդ մնացորդը կոչվում էր քինա:

Երգեկա.— Հայաստանի հնագույն քաղաքներից Երզնկան աչքի էր ընկնում ոչ միայն իր նուրբ գործվածքներով, այլև ոսկերչական արհեստով, զեղարվեստական նուրբ իրերի ու զարդերի կերտումով: Երզնկայի հայ ոսկերիչ արհեստավորները մեծ մասամբ պատրաստում էին եկեղեցական սպասներ ու ձեռագրերի կազմեր: Հիշատակության արժանի է սուրբ Նշան եկեղեցու ավետարանի պահպանակը, որը հանդիսանում է ժի դարու գործ: Երզնկայի հայ ոս-

կերիչները հատկապես մասնագիտացել էին գրվագման (շեկանկա) գործում, որը տեղական բարբառով կոչվել է կափարթիմա:

XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին սակերչուկները նրանցից ծրարեցան թուրանում է և կորցնում է իր նախկին նշանակությունը:

Բաղեշ. — Հայ սակերչուկները զարգացած էր Բաղեշ (Բիթլիս) քաղաքում ևս, ինչպես ցույց է տալիս ուսում Զաքարի 1622 թ. շինած՝ ավետարանի արծաթե սակերչած կազմը: Հիշյալ կազմի վրա հայ վարպետը կատարել է նաև արծնակիրտման (էմալի) աշխատանք: Բացի այդ, Պետական պատմական թանգարանում կենտրոնացած բազմաթիվ արծաթե զարդերի մեջ մենք ունենք կանացի գլխի հարդարանքներ, ձեռքի ապարանջաններ և մեջքի կամարներ, որոնք պատրաստված են Բաղեշում և կրում են իրենց վրա նույն զարդեր: XX դարի սկզբներին Բաղեշի սակերչական արհեստն ևս ապրում է իր անկման շրջանը:

Կարին. — Հայաստանի հնագույն և հայ սակերչուկյան կարևոր օջախներից է եղել Արևմտյան Հայաստանի առևտրա-արդյունագործական կենտրոն Կարինը (Էրզրում), որտեղ հայ սակերչուկները արտադրել են նրբազույն գեղարվեստական իրեր:

Միջնադարի վերաբերյալ էրզրումից մենք չունենք նյութական մնացորդներ, սակայն հայ պատմիչները, երբ խոսում են էրզրումի հյուսիսային շրջանի մասին, հիշում են նաև հայ սակերչուկյան գործերը: Էրզրումի սակերչուկները իրենց աշխատանքներում կիրառել են սևազր, դրվագումը և փորագրությունը, սակայն ավելի խորը մասնագիտացած էին չիֆթի թրվեստում: Էրզրումը ո՛չ միայն միջնադարում, այլև XVIII—XIX դարերում ավել է թելի գործի լավագույն վարպետներ:

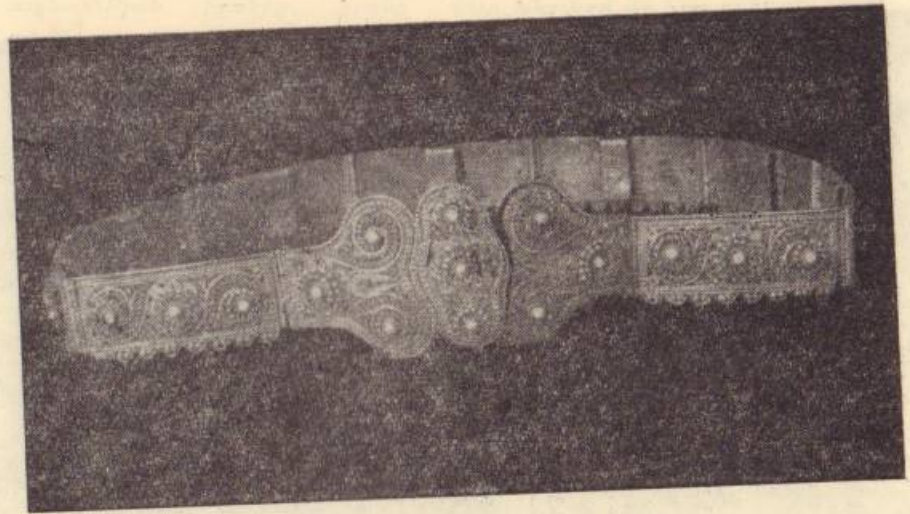
1829—30 թվականներին, ուսումնասիրության պատերազմներից հետո, սկսվում է ուժեղ գաղթ և Կարին (Էրզրումի) արհեստավորների ու առևտրականների մեծ մասը գաղթում է. գաղթում են նաև սակերչուկ արհեստավորներից շատերը, որոնք բնակություն են հաստատում Ախալցխայում, Ախալքալաքում և Ալեքսանդրոպոլում:

XIX դարի վերջերին Հակոբ Բագրատունին իր մի հոգևածում աշակերտ է նկարագրում էրզրումի արհեստավորների կատարած աշխատանքը: «Էրզրումում հայոց ձեռքն է մյուս արհեստների հետ միասին նաև սակերչուկները: Ահա ազնվական արհեստ մ'ալ, որ կգտնվի էրզրումի հայոց ձեռքը, սակերչուկները կհալին, կծեծեն դերձանի ու մազի բարակությամբ արծաթը, սպիտակ ու փայլուն. ոսկին դեղին ու կարմրուկ և կշինեն տեղացի իգական սեռին մեջքի համար ընտիր կամարներ (գոտիներ), որոնք Պոլսի արհեստավորներին զարմանքը կգրավեն: Շապիկի թելի և կուրծքի ընտիր կոճակներ կպատրաստեն հոն, մինեի, սավատի այս երկու տեսակն էլ հարգելի են, սակայն, կոճակի տակի մասը (սուսթալը) պետք է եվրոպական ճաշակով լինի»¹:

Հեղինակը էրզրումի վարպետներին կոչ է անում, որ նրանք մեծ քանակով ու բարձր ճաշակով պատրաստեն զարդեր, որպեսզի բացի իրենցից զրացիններ ևս զենն:

XIX դարի սկզբներին հայկական կոտորածների ու սուլթանական դաժան լծի հետեվանքով Տաճկահայաստանի մյուս քաղաքների հետ միասին Կարինը (Էրզրումը) ևս կորցնում է իր տնտեսական ու քաղաքական դիրքը. արհեստները, այդ թվում և սակերչուկները ապրում են անկման շրջանը: Չնայած այդ քուլորին, սակերչական արհեստը շարունակում է իր գոյությունը պահպանել այժմ արդեն Ախալցխայում, Ախալքալաքում, ուր հայ սակերչուկները չիֆթի (թելի) գործը հասցնում են զարգացման բարձր աստիճանի. նրանց արտադրած սկե զարդերը հարգի էին ո՛չ միայն Հայաստանում, այլև Կովկասում ու Ռուսաստանում: Բացի չիֆթից, Ախալցխայի սակերչուկները լավ գիտեին նաև դրվագման և արծնակիրտման աշխատանքը:

¹ «Բյուզանդիոն», 1890, դեկտ. 31:

Նկ. 51. Արծաթե գոտի Ախալցխայից, XIX դար. Պետ. պատմական թանգարան

XVIII—XIX դարերում հայ սակերչուկների թիվը Ախալցխայում և Ախալքալաքում մեծանում էր, դրա հետ մեկտեղ ուժեղանում էր սակերչական իրերի արտահանումը: Թելի արվեստով պատրաստվում էին ամենանուրբ բաժակակալներ, տուփեր, ականջուղեր, պարանջաններ, կրծքի զարդարանքներ ու գոտիներ, որոնց նմուշները գտնվում են Պետ. պատմական թանգարանում: Այստեղ արժե հիշատակել Ախալցխայի սակերչուկների ձեռքով պատրաստած № 1131 գոտին, որ ամբողջությամբ թելի և հատիկավոր աշխատանք է, պատրաստված շատ նուրբ արվեստով (նկ. 51):

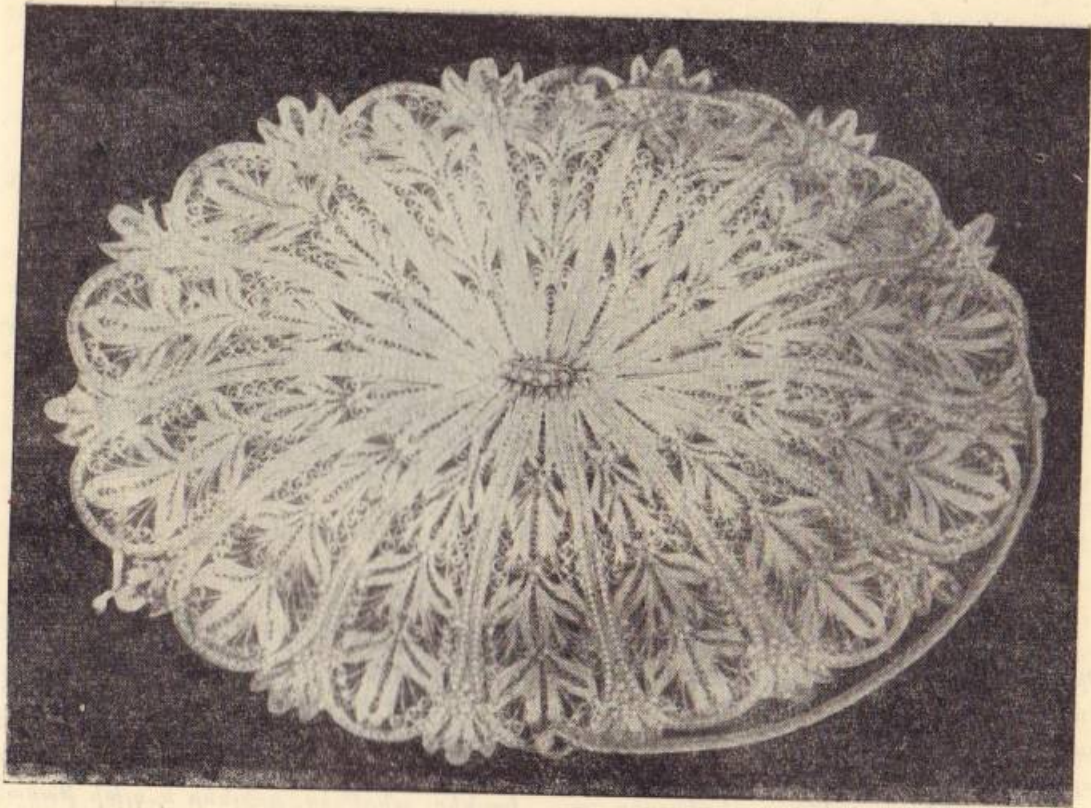
Հետաքրքիր աշխատանք է № 1181 կանացի սկե ապարանջանը, որի քաշը 115 գրամ է, կազմված է 8 շղթայից, բարակ, նուրբ թելերով հյուսված ապարանջանի մի կողմը հավաքված է հատուկ սկե տախտակով, որպեսզի մյուս մասը բազկից կախված վիճակում լինի. սա ապարանջանին տալիս է հատուկ գեղեցկություն: Ոսկերիչ վարպետը այս ապարանջանի վրա գործադրել է իր ողջ հմտությունն ու արվեստի նրբությունները: Իր պատրաստման տեխնիկայով ու գեղեց-

կությամբ այս ապարանջանը պետք է համարել կանացի մի անուղղակի զարդ:

Ախալցխայի վարպետները, բացի կանացի զարդարանքներից, թելի աշխատանքով պատրաստել են ամենանուրբ բաժակակալներ, անոթներ, գրիչներ և գլխի թանակներ, և այլն, որոնցից արժե հիշատակել ձվաձև քաղցրավենու ամանը, որ ամբողջովին թելի գործ է (նկ. 52):

Արևելյան Հայաստանի քաղաքներից հիշատակության արժանի է Ղարաբաղի Շուշի քաղաքը, որտեղ XVIII—XIX դարերում զարգացած էր սակերչական արհեստը: Հայ սակերչուկ վարպետները պատրաստում էին նույնպես կանացի զարդեր և այլ իրեր: Այստեղ ավելի շատ տարածված էր արծնակիրտման (էմալի) աշխատանքը: Ղարաբաղի սակերչուկները էմալով զարդարում էին տղամարդկանց ու կանանց գոտիները, զենքերը, բաժակներն ու տուփերը:

Ոսկերիչ վարպետը նախ պատրաստում էր մաքուր արծաթից իրը, այնուհետև, նախքան էմալ լցնելը, արծաթե շենքի երեսը խազում էր՝ առաջացնելով անհարթություններ, որպեսզի էմալը ավելի լավ ամրանա, ա-

Նկ. 52. Արծաթե մատուցարան Ախալցխայից, XIX դար. Պետ. պատմական թանգարան

պա՝ հալած էմալը լցնում էր շենքի վրա և հաճախ էմալի վրա շատ նուրբ ոսկե թերթիկներ էր պատրաստում զանազան ձևի՝ տերևներ, վարդեր, աստղեր՝ ըստ պատվիրատուի ճաշակի և ոսկե թերթիկները փակցնում էր էմալի վրա մածուցիկ նյութերով և ապա կրկին հալեցնում էմալը, որի ժամանակ մամլած ոսկե թերթիկը ամուր միանում էր էմալին, երբեմն էլ այդ ոսկե թերթիկների վրա նորից զարդարում էր գույնզգույն էմալով:

Ոսկերչական արհեստի մեջ կիրառվել է երեք տեսակի էմալ. մեկը կոչվում է սառն էմալ, որ շատ տարածված էր, երկրորդ տեսակը՝ միջպատային, որ մեծ մասամբ օգտագործում էին եկեղեցական իրերի պատրաստման ժամանակ, հատկապես ձեռագրե-

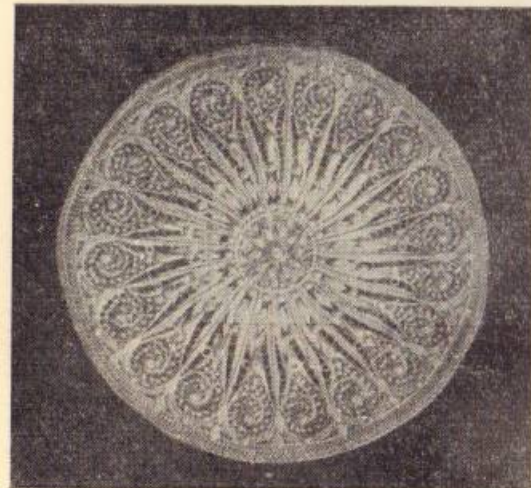
րի արծաթե կազմերի վրա եղած դիմանկարների պատրաստման ժամանակ: Կար նաև մաքուր կամ գեղարվեստական էմալը, որ շատ հազվագյուտ է օգտագործվել, որովհետև դժվար էր այն ձարել:

էմալի գործը Շուշիում պահպանվել է մինչև XIX դարի վերջերը. հին վարպետներից հայտնի էր ուստա Բադամը, որի ձեռքով պատրաստված մի ամբողջ կոմպլեկտ (բաժակներ, ափսեներ, գոտի և դաշույն) պահպանվում է Պետ. պատմական թանգարանում:

* * *

Ոսկերչական արհեստի զարգացած կենտրոնը Թյուրքիայում եղել է Կ. Պոլիսը: Հայ ոսկերիչները, սկսած բյուզանդա-

կան տիրապետության շրջանից, իրենց գեղարվեստական գործերով առաջնակարգ տեղ են գրավել և տվել հանձարեղ ոսկերչապետներ սուլթանական պալատին. հայտնի է Հարություն Տյուզյանի տունը, որ 1600 թ. եկել էր Սերաստիայի Տիվրիկե քաղաքից: Տյուզյանները իրենց ճարտար արհեստի

Նկ. 53. Արծաթե թասակ զլխի համար. XVII—XIX դդ.

Պետ. պատմական թանգարան

չնորհիվ պալատում մեծ հեղինակություն են ձեռք բերում և բացում են առանձին ոսկերչանոց, որ իր գոյությունը պահպանում է մինչև XIX դարի սկիզբը: Պոլսի լավագույն ոսկերիչներից մեծ մասը եղել են հայ վարպետները:

1806 թ. Պոլսում հրատարակվում է մի հրաման, որ նշվում են 18 ծեր վարպետների անուններ. դրանցից 17-ը եղել են հայեր, իսկ մեկը՝ հույն¹:

XVIII—XIX դարերում Պոլսի հայ ոսկերիչները պահպանել են իրենց ինքնուրույն ոճը. նրանք զբաղվում էին ուրիշներին. լավագույն մասնագետը համարվում էր Ազնա-

¹ Այս հրամանի մասին տես Ա. ք. Մ ա թ զ յ ա ն ի աշխատությունը, «Անահիտ», 1930, № 5, հունվար, էջ 9.

վուր անունով մի հայ ոսկերիչ, որի անունով էլ Պոլսում այդ տեխնիկայով պատրաստած գործը կոչվում էր «Ազնավուրի» գործ:

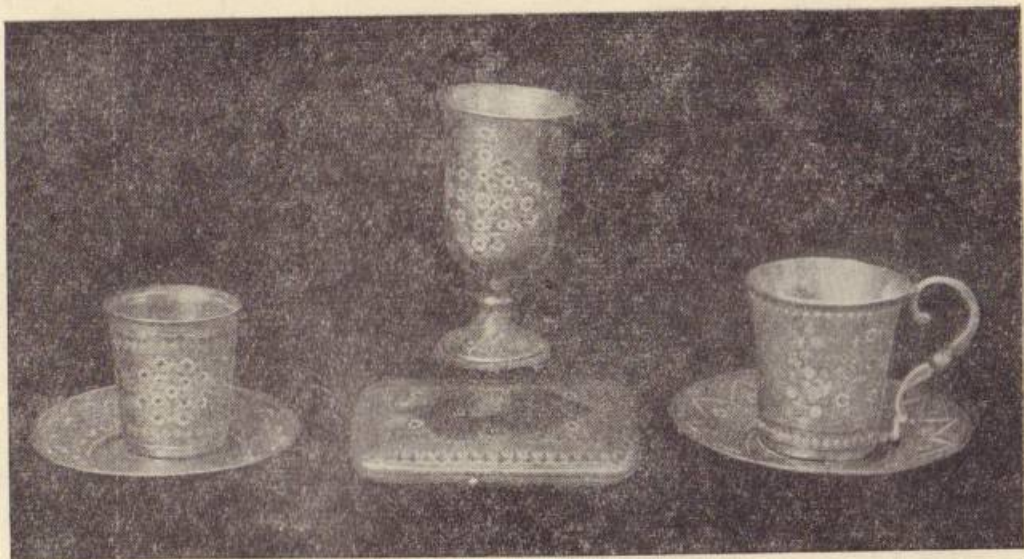
XVIII—XIX դարերում զբաղվածան տեխնիկայով պատրաստում էին ձեռքի հայելիների հետևի արծաթե տախտակները, որոնք մեծ մասամբ լինում էին սրտաձև, կլոր և զարդարվում էին ուռուցիկ, դուրս ցցված օրնամենտներով և իրենց վրա կրում էին սուլթան Մահմուդի կնքադրոշմը: Հիշատակության արժանի են նաև հարսանյաց արկղիկները, որոնց վրա կային հայկական ոճի քանդակներ՝ խաղողի ողկույզներ, նման Զվարթնոցի քանդակներին: Այս տուփերի երեսների վրա ևս կային կնքադրոշմներ: Վերոհիշյալ բոլոր իրերը պատրաստվում էին զբաղվածան եղանակով:

Հայ ոսկերիչները մեծ շահով կենտրոնացած են եղել նաև Պարսկաստանի Թավրիզ և Սպահան քաղաքներում, ուր գաղթել էին նրանք դեռևս XIV դարում, իսկ XVII—XVIII դարերում հատկապես հայ ոսկերիչ վարպետները զարգացրին այնտեղ սևադի գործը՝ պատրաստելով ծխախոտի տուփեր, դալլոնի մասեր, շիբուխներ, մատանիներ, ապարանջաններ, բաժակակալներ. բացի սևադից, Պարսկաստանում զարգացած էր նաև արծնակիտման, զբաղվածան և թելի ու հատիկի գործը:

Հայ ոսկերիչների դերը Լվովի արվեստում.— Լվովի հայ գաղութը, որ գոյություն է ունեցել XIV դարից, հիմնադրման օրից որոշ շահով իր մասնակցությունն է ունեցել լեհական արվեստում:

Լոգինսկին Լվովի ոսկերչությանը նվիրած իր աշխատության մեջ նշել է Արևմտյան Ուկրաինայի դեկորատիվ արվեստի մեջ նկատվող հայ վարպետների մասնակցությունը:

1916 թ. Հ. Օրբելին գրել է առանձին հոդված 2 արծաթե դավաթների մասին, որոնցից մեկի վրա եղած հայերեն արձանագրությունից ենթադրում է, որ այդ գավաթը պատրաստել է 1549 թ. Լվովի ոսկերիչներից Պետ-

Նկ. 54. Արծաթե արծնակիտած բաժակներ
Պետ. պատմական թանգարան

րոս վարպետը, կիրառելով դրվագման տեխնիկան¹:

Պ. Էտտինգերը իր հոդվածի մեջ նշում է, որ, եթե կվոլը «Եվրոպան Արևելքի հետ կապող օղակն էր, ապա հայերն էին Արևելքը կվոլի հետ կապողները»²:

Կվոլում գաղթած հայերի գեղարվեստական գործունեության ամենազարգացած ու կատարելագործված բնագավառը պետք է համարել ոսկերչությունը: Հայ ոսկերիչները կվոլի համբարություն մեջ կատարել են նաև դեկավար դեր: Կվոլը արևելյան ոճի գեներրի արտադրության կենտրոնն էր և այնտեղի արհեստավորների ձեռքով պատրաստված իրերը մեծ հռչակ էին ստացել: Դաշույնների պատյանները ծածկված էին ազնիվ մետաղով և շատ անգամ զարդարվում էին թանկարժեք քարերով ու սևադուր: Բացի այդ, կվոլում էին

¹ Шен Орбелн И., «Два серебряных ковша XVI века с армянской и греческой надписями», Христианский Восток, том V, выпуск I, 1916, стр. 5—7.

² «Պորտրային արվեստ», Երևան, 1940, հոս-նիս-հուլիս, Պ. Էտտինգերի հոդվածը:

պատրաստվում նաև լեհ ազնվականության զգեստի վրայի անհրաժեշտ զարդերը՝ կոճակներ, ճարմանդներ, թևնոցի զարդեր և այլն: Այս բոլոր առարկաները, որ առաջ ներմուծում էին Արևելքից, հետագայում հաջող կերպով պատրաստում են կվոլի տեղական հայ վարպետները, որոնք ժամանակի ընթացքում մշակում են իրենց աշխատանքի սեփական ոճը:

Ըստ Լոզինսկու, XV դարում կվոլի 18 ոսկերիչներից 6 հոգի եղել են հայ, հետագայում նրանց թիվը հասնում է 30-ի, որոնք համբարության կազմի կեսն էին կազմում, թեև երկար ժամանակ այդ ոսկերիչներին արգելված էր համբարության մեջ դեկավար դեր կատարելու շնորհը: Միայն 1654 թվականին թագավորի հատուկ որոշումով թույլ տրվեց համբարության անդամ ընտրել հայերից միայն չորս հոգու, սրանք, այնուամենայնիվ, համբարության ավագ դառնալու իրավունք չունեին:

Իսկ 1678 թվականից սկսած համբարության ավագ էին ընտրվում նաև հայերից:

XVIII դարի կեսերին հայերին հաջողվում է դեկավար դեր խաղալ դեկորատիվ արվեստի մի այլ ճյուղի մեջ՝ հատկապես գոտիների ճարմանդներ պատրաստելու գործում: Այդ ճարմանդները ոսկերիչների ձեռքով փորագրվում էին և նուրբ վերագիր հատիկներով ու սևադուր նախշվում:

Վերոհիշյալ փաստերը ցույց են տալիս, որ միջնադարյան հայ ոսկերիչները, բուն Հայաստանից գաղթելով զանազան երկրներ, ժամանակի ընթացքում այդ նոր միջավայրում կիրառելով իրենց արհեստը, կարողանում են ստեղծել ուրույն ոճ՝ հայ արվեստի մեջ:

Հայ ոսկերիչները աշխատել են նաև Եգիպտոսի Կահիրե քաղաքում, ուր ոսկերչական արհեստը լայն զարգացման է հասնում մասամբ հայ ոսկերիչների շնորհիվ, որոնց ձեռագործներով բավարարվում էին տեղական բնակչության պահանջները: Կահիրեում առանձնապես զարգացած է եղել ակնագործությունը (ակների ամրացման գործը), որի համար գոյություն ունեին առանձին արհեստանոցներ: Կահիրեի հայ ոսկերիչները համարվում էին նաև չիֆթիչի ու սևադի լավագույն վարպետներ:

Հայկական ոսկերչական արվեստի լավագույն նմուշներից է նաև բուլղարահայ ոսկերիչների ձեռքով պատրաստած արծաթե մեծ խաչը¹, որը նվիրել են Սոֆիա քաղաքում կառուցված Ալեքսանդր Նևսկու անվան եկեղեցուն՝ սրա օծման առթիվ: Այդ խաչը պատրաստված է տասնյակ հայ ոսկերիչների ձեռքով, որոնք դիշեր ու ցերեկ աշխատել են և երկու շաբաթվա ընթացքում կարողացել են տալ այդ մեծ աշխատանքը: Խաչի քաշը 10 կիլոգրամ է, իսկ բարձրությունը՝ 85 սմ. այն պատրաստված է աստիճանավոր պատվանդանների վրա, ծայրերը զարդարված են չիֆթիչի աշխատանքով և յուրաքանչյուր թևի վրա ունեն թանկագին քարեր, կենտրոնում պատկերած է Քրիստոսի խաչելությունը:

¹ Տես Թեոդիկ, «Ամենուր տարեցույցը», 4, Պոլիս, հուլիս 1926 թ., էջ 524:

Այս խաչի նվիրատվության առթիվ հայ արհեստավորներին հատուկ շնորհակալական պատասխան է ուղարկված, Այս խաչից բացի, բուլղարահայ ոսկերիչ արհեստավորների պատրաստած իրերից մեր ձեռքի տակ ուրիշ ոչինչ չունենք:

Հայ ոսկերիչները գործել են նաև Հնդկաստանում, որտեղից նրանց ձեռքով պատրաստված իրերը տարածվել են զանազան երկրներ, իսկ Հնդկաստանում եղած հայ վաճառականների շնորհիվ այդ նմուշներից բերվել են նաև Հայաստան:

Կալիաթայի հայ արծաթագործ վարպետները, անգլիական Սուեֆի ոսկերչական ֆիրմայի հսկողությամբ, Հովսեփ Բեխտի պատվերով՝ շինել է Հնդկական «Բուդա-գայա» կոչված նշանավոր տաճարի արծաթե մոդելը:

Երևանում պահպանվում են մի արծաթապատ ավետարան արձանագրված կազմով և մի արծաթե սկիհ՝ արձանագրված պատվանդանով: Այս երկու իրերը բերված են Աշտարակի եկեղեցուց և նրանց վրա եղած մակագրությունից պարզվում է, որ աշտարակցի նվիրատուները եղել են հարուստ վաճառականներ, որոնք առևտրական գործերով գնացել են Հնդկաստան և այնտեղի հայ ոսկերիչներին պատվիրել են վերահիշյալ իրերը ու իրենց անունից նվիրել են Աշտարակի եկեղեցուն:

Բացի հիշյալ գաղութներից, հայ ոսկերիչները եղել են նաև այլ վայրերում, ուր նրանք ոսկերչական արվեստում նույնպես տվել են նուրբ ձեռագործներ:

Ե. ՈՍԿԵՐՉՈՒԹՅԱՆ ՏԵՆԵՒԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Միջնադարյան Հայաստանի արհեստները, դրանց թվում ոսկերչությունը, քիչ են ուսումնասիրված: Առավել քիչ է ուսումնասիրված ոսկերչության տեխնիկան:

Ուսումնասիրել հին Հայաստանի արհեստները՝ նշանակում է պարզել Հայաստանի տնտեսության և կուլտուրայի հետ կապված մի շարք հարցեր: Անհրաժեշտ է ոչ

միայն իմանալ, թե արհեստագործության ի՞նչպիսի ճյուղեր են եղել, այլև այն, թե դարերի ընթացքում արհեստի յուրաքանչյուր ճյուղի համար ի՞նչ տեխնիկա է մշակվել:

Հայաստանում IX դարից հետո, քաղաքային կյանքի զարգացման հետևանքով բուռն վերելք է ապրում նաև արհեստագործությունը: Խորանում է արհեստագործության մեջ գոյություն ունեցող աշխատանքի բաժանումը և արհեստների առանձին ճյուղերի մասնագիտացումը: Ոսկերիչ վարպետները պեղք է բավարարելն աղնվականության և դերազանցապես քաղաքային դասի աճող պահանջները, պատրաստելով ամեն տեսակի մետաղյա զարդեր ու իրեր, թե՛ տեղական շուկայի և թե՛ արտասահման համար: Եթե առաջ դարերին ինքն էր միայն պատրաստում երկաթե, պղնձե և նույնիսկ արծաթե ու ոսկե բազմատեսակ իրեր ու զարդեր, այժմ նա հազիվ հնարավորություն ուներ բավարարելու գյուղատնտեսական գործիքների աճած պահանջները:

Արհեստների մասնագիտացման համար որպես լավագույն տեղեկատու կարող է ծառայել Երևանի Պետական Մատենադարանի № 695 ձեռագիրը: Այս ժողովածուում զետեղված է 1221 թվականին արարերենից հայերենի թարգմանված մի երազահանի հատվածը, որտեղ մետաղագործության վերաբերող արհեստների կողքին հիշվում է նաև ոսկերչությունը¹:

Ոսկերիչները մշակել էին ոսկուց և արծաթից իրեր, զարդեր պատրաստելու մի շարք տեխնիկական ձևեր ու եղանակներ:

Չուլման տեխնիկան.— Ինչպես մետաղագործության մյուս ճյուղերում, այնպես էլ ոսկերչության մեջ արդուզարդի և իրերի որոշ մասը պատրաստել են Չուլման եղանակով, որը կիրառվել է դեռևս բրոնզե դարում: Չուլման եղանակը ո՛չ միայն հին է, այլև եղել է գերիշխող: Այդ մեթոդով աշխատել են

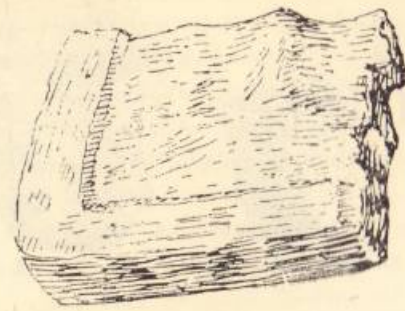
թե՛ գյուղական դարբինները, որոնք միաժամանակ ոսկերչի գործ էին կատարում, և թե՛ դղյակներում, վանքերում ու քաղաքներում կենտրոնացած ոսկերիչ արհեստավորները: Չուլման համար ոսկերիչ վարպետներն օգտագործել են տարբեր տեսակի կաղապարներ: Կաղապարներից հնագույնը, որ կիրառվել է բրոնզե դարում, պատրաստվում էր քարից կամ կավից:

Քարե կաղապարները լինում էին մեկերեսանի և երկուերեսանի: Այն իրերը, կամ զարդերը, որոնց մի կողմը հարթ էր և պարզ, ձուլում էին մեկերեսանի քարե կաղապարով: Ոսկերիչ վարպետը սկզբից քարի վրա փորում էր ձուլվող իրի մոդելը, որը բավականին բարդ ու դժվարությունների հետ կապված աշխատանք էր: Մոդելը պատրաստելուց հետո ձուլվածքը լցվում էր կաղապարի վրա եղած հատուկ անցքից, որ մեծ մասամբ լինում էր ձաղարած: Ետ հաճախ մեկերեսանի քարե կաղապարներն իրենց վրա էին ունենում ձուլվածքը լցնելու նման հարմարանք, այդ դեպքում հալած հեղուկ լցնող անոթն իր վրա ունենում էր այնպիսի հարմարանք, որը հնարավոր էր դարձնում հալված մետաղը պահանջված շափով լցնել կաղապարի մեջ:

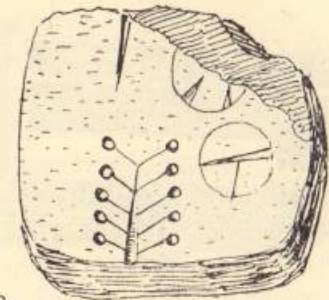
Մինչև այժմ հայտնի հնագույն կաղապարը հայտնաբերվել է Շենգավիթի 1937 թ. պեղումներից, դա պատկանում է II հազարամյակի սկզբին (ն. ք. մ. թ.): 1936 թ. Մուխանյան թափափայտի պեղումների ժամանակ, վերին շերտում, ջարդված ամանի մեջ պրիմիտիվ մի հնոցի կողքին գտնվեց մի կաղապար, որով ձուլել են մեղալիոն, հերուն և կրծքի զարդ¹:

Սակր ձուլելու կաղապարներ գտնվել են Կարմիր բլուրից և Լենինականի մսի կոմբինատի շինարարական աշխատանքների ժամանակ բացված հնավայրերից (նկ. 55):

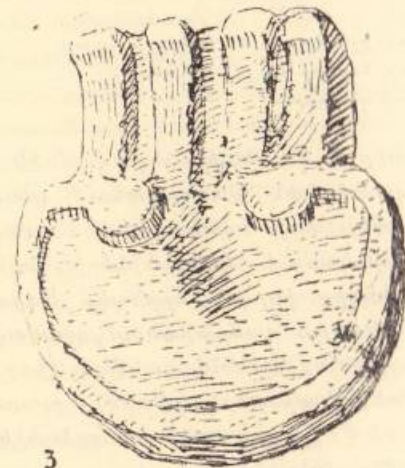
Գամբարաններից հայտնաբերված իրերը ցույց են տալիս, որ կանացի զարդարանքները, սակրերը, սառը զենքերից՝ փոքր և

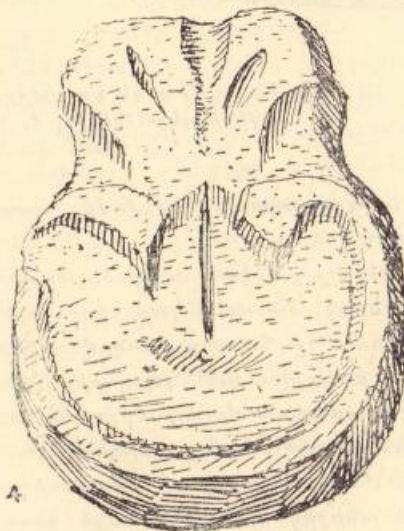
1

2

3

4

Նկ. 55. Բրոնզե իրեր ձուլելու հնագույն կաղապարներ, գտնված Շենգավիթում, Մուխանյան թափափայտ, Լենինականում և Կարմիր բլուրում, Պետ. պատմական թանգարանի գծ. Առաքել Պատրիկի

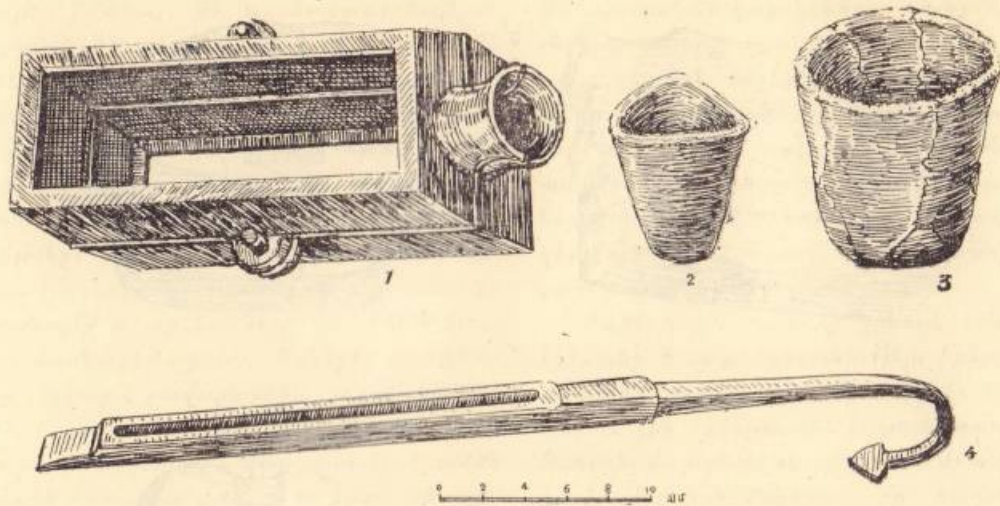
մեծ նիզակները, նետերը, դաշույններն իրենց դաստակներով, բրոնզե գուրգերը, ձիուսանձի մասերը, արձանիկները, կրծքի կապիչները, բուրգաձև մատանիները և այլ իրեր պատրաստվել են Չուլման եղանակով՝ կրկինափեղկ կաղապարի միջոցով, որոնք անպայման ունեցել են մետաղի հեղուկ լցնելու համար ձաղարածև հարմարանք:

Միջնադարյան Հայաստանում ոսկերչության մեջ, բացի քարե կաղապարից, շատ տարածված և գործածական էր նաև այն կա-

ղապարը, որը պատրաստվում էր հատուկ հողից և գործածվում էր մինչև մեր օրերը: Այդ կաղապարը պատրաստելու համար վերցրնում էին մետաղից պատրաստված 6—8 սմ. բարձրություն ունեցող փոքրիկ բառանկյունի արկղիկ՝ համապատասխան կափարիչով, դրա մեջ լցնում էին հատուկ մոխրագույն հող: Ոսկերիչ վարպետը ցանկացած իրի համար պատրաստում էր մոդելներ՝ կապարից, պղնձից և մոմից: Բարդ հատիկավոր զարդաքանդակներ պատրաստելիս

¹ Տես Հ Ս Ս Ռ Մատենադարանի № 695 ձեռագիրը էջ 187:

¹ Տեղեկագիր Պատմության և գրականության ինստիտուտի, № 1, 1938, էջ 214:

Նկ. 56. 1. Մետաղե կաղապար, 2. Ոսկերչի հալոց, 3. Ոսկերչի հալոց Դվինի պեղումներից, 4. Կաղապար ձողերի ձուլման համար.
Պետ. պատմական թանգարան

անպայման օգտագործում էին մոմից պատրաստած մոդելներ:

Եթե ոսկերչը ցանկանում էր ձուլել ձեռքի ապարանջան, մատանի կամ խաչ և այլ իրեր, վերցնում էր հատուկ հողով լցված կրկնափեղկ արկղ, ապա կապարից կամ պղնձից պատրաստած մոդելի միջոցով հողի վրա հանում էր պահանջվող զարդերի պատճենը, այնուհետև կաղապարի վրա եղած ձագարած անցքից լցնում մետաղե հեղուկը՝ հրակայուն կավից պատրաստված տարբեր մեծություն անոթներից: Կաղապարի մեջ լցրած հեղուկ ձուլվածքը մնում էր մինչև սառչելը, որից հետո ոսկերչը հանում էր պատրաստի իրը և ցանկացած դեպքում հատուկ գործիքներով նրա վրա փորագրում պահանջվող նախշերը (Նկ. 56):

Հողե կաղապարի միջոցով հնարավոր էր կարճ ժամանակամիջոցում ձուլել մեծ քանակությամբ զարդեր և այլ իրեր: Ձուլման տեխնիկայով են պատրաստված Կիրովականի Թագավորանիստ կոչված վալրի դամբարաններից գտնված մի արծաթե ապարանջան և ոսկե մի մատանի, որն իր վրա ունի շորս ոսկե գնդիկներ՝ ակի փոխարեն: Այդ ապարան-

ջանը և մատանին գտնվում են Պետական պատմական թանգարանում (№ № 1533 և 1544): Նույն եղանակով են պատրաստված մարդկանց և կենդանիների արձանիկները բրոնզից, ինչպես, օրինակ, Ադիամանի իշխանական դամբարանում գտնված բրոնզե եղջերուն, վանում գտնված կնոջ կերպաբանություն արձանիկը, Կարմիր բլուրում գտնված Թեյշեբա աստծու արձանիկը և շատ ուրիշ արձաններ:

Նյութական կուլտուրայի մնացորդները հաստատում են, որ ձուլման եղանակը ոսկերչության մեջ լայն շարժում կիրառվել է նաև միջնադարում: Եկեղեցական մեծ և փոքր խաչերի, սկիհների, զանազան անոթների և նրբանց վրա եղած վերադիր նախշերի մեծ մասը ձուլածո են: Ձուլածո խաչերի բաղաձայնիվ օրինակներ, որոնք պատրաստված են պղնձից և արծաթից, գտնվել են Անիի պեղումներից: Այդ խաչերից շատերի վրա ոսկերչի վարպետը ձուլելուց հետո կատարել է փորագրություններ և կամ թանկարժեք քարերով զարդարել է դրանք:

1949 թվականի Դվինի պեղումների ժամանակ Կաթողիկեի հարավ-արևելյան կող-

մում, գտնվեց արծաթե մի խաչ, որի շորս թևերի անկյունների վրա կան գնդիկանդաման հավելվածներ, որոնք հաստատում են, որ այդ խաչը պատրաստված է ձուլման եղանակով: Արծաթե խաչի հետ գտնվեցին նաև արծաթից երկու մատանիներ, նույնպես պատրաստված ձուլման եղանակով:

X դարից հետո ձուլման տեխնիկայով պատրաստվել է կանացի զարդարանքների մեծ մասը, որովհետև շուկայի համար անհրաժեշտ էին արագ պատրաստվող և ստանդարտ իրեր, որոնց պահանջը զգում էր ո՛չ միայն ազնվական դասը, այլև քաղաքի, մասամբ և գյուղի բնակչությունը: Մեծ քանակությամբ ձուլածո զարդեր ունենք թանգարանում, որոնք պատկանում են XVII—XIX դարերին: Ձուլման եղանակով են պատրաստված այն բոլոր բրոնզե, երկաթե, արծաթե և ոսկե մատանիները, որոնց ակն ազուցանելու մասը հաստ է և բուրգաձև:

1951 թ. ընկ. Բ. Առաքելյանի ղեկավարությամբ Գառնիում կատարված պեղումների ժամանակ գտնվել են արծաթե գեմմա-մատանիներ, որոնք նույնպես պատրաստվել են ձուլման եղանակով և ծառայել են որպես կնիք՝ վավերագրեր, մուրհակներ և նամակներ կնքելու համար: Այդպիսի մատանիների ակի մասերը բուրգաձև են և կողքից ունեն ոսկուց պատրաստված գնդաձև հավելվածք՝ բավականին դուրս ընկած ձևով, որը հեշտացնում է կնքելը: Նման ոսկե մատանի, որ պատկանում է XVI դարին, գտնվել է 1937 թվականին Նորագավիթում՝ հողային աշխատանքների ժամանակ: Այս մատանին ունի մեծ քառանկյունի սպիտակավուն ակ, որի վրա հայերեն տառերով գրված մակագրությունից երևում է, որ սեփականություն է եղել հարուստ մի հայ վաճառականի և ծառայել է վավերագրեր ու մուրհակներ կնքելու համար:

Ձուլման եղանակով են պատրաստված մեր ձեռագրերի արծաթե կազմերի որոշ մասը և հատկապես նրանց վրա եղած վերադիր զարդերը, որոնք մեծ մասամբ բուսական

օրնամենտներ ու կրոնական դիմանկարներ են: Պետք է նշել նաև, որ անկախ այն բանից, թե ինչ տեխնիկայով են պատրաստված այդ արծաթե կազմերը, բոլոր դեպքերում վարպետներն աշխատել են նրանց վրա գնել ձուլածո զարդեր և պատկերներ:

Բազմաթիվ օրինակներից անհրաժեշտ է հիշել մի քանի ձեռագրերի կազմեր, որոնց վրա օգտագործվել են ձուլված վերադիր զարդեր, ինչպես, օրինակ, Մատենադարանի № 5592 ձեռագիրը, որի կազմը պատրաստված է զրվագման եղանակով և իր վրա ունի վերադիր նախշեր՝ կրոնական պատկերներ և բուսական զարդեր: Նույնանման ձուլածո վերադիր զարդեր մենք տեսնում ենք նաև № 5651 ձեռագրի արծաթե կազմի, № 7775 (սևագի), № 6763 (էմալի) արծաթե կազմերի ու բազմաթիվ այլ ձեռագրերի կազմերի վրա: Այդ վերադիր զարդերը և դիմանկարները մասսայական ձևով պատրաստվում և օգտագործվում էին ո՛չ միայն ձեռագրերի կազմերի համար, այլև եկեղեցական սպասաները, վակասները, մեռուի ամանները, ծնծղանները, բուրվառները զարդարելու համար:

Կռելու և դրվագման տեխնիկան.— Հին Հայաստանում ոսկերչի արհեստավորները ձուլման տեխնիկայի հետ միասին կիրառել են նաև կռելու և դրվագելու տեխնիկան: Այս տեխնիկայի հնագույն լինելը հաստատվում է քարարկղե դամբարաններից հայտնաբերված իրերով ու զարդերով: Եթե ձուլման եղանակով որևէ իր կամ զարդ պատրաստելու ժամանակ գործածվում էր ավելի քիչ քանակությամբ ազնիվ մետաղ և ստացվում էր ավելի շատ իր, որովհետև ոսկերչի մուրճի հարվածների տակ ոսկե, արծաթե կամ պղնձե թերթիկներն ավելի նրբանում և խտանում էին:

Կռելու և դրվագման տեխնիկան սերտորեն կապված են իրար հետ: Սկզբում ոսկերչը կամ արծաթագործը կռելու միջոցով պետք է

պատրաստեր դրվագման ենթակա իրի կմախքը և ապա անցնեք արտաքին գեղարվեստական ձևավորմանը: Շատ հաճախ պատրաստում էին այնպիսի իրեր, որոնք, պահանջում էին միայն կոելու աշխատանք և հարկ չէր լինում արտաքին ձևավորման: Կոելու տեխնիկայով են պատրաստվել ո՛չ միայն զենքեր ու գյուղատնտեսական գործիքներ, այլև կանացի զարդերի որոշ մասը, ինչպես, օրինակ, ապարանջաններ, հատկապես լայն տեսակի, կրծքի զարդեր, ամսեններ, բաժակներ և անդամ եկեղեցական իրերի մի մասը՝ սկիհներ, մեռոնի ամաններ և այլն:

Ոսկերչության մեջ դրվագման ամենահնագույն օրինակը հայտնաբերվել է Կիրովական քաղաքում 1948 թվականի շինարարական աշխատանքի ժամանակ բացված կուրգանում¹: Այդ պեղումների ժամանակ հայտնաբերվեցին մ. թ. ա. II հազարամյակի կիսին պատկանող մի շարք իրեր և զենքեր՝ բրոնզից, կավից և քարից, որոնց հետ գտնվեցին նաև ոսկուց և արծաթից պատրաստած տարբեր ձևի անոթներ: Այդ անոթների թվին պատկանող մի ոսկե բաժակի վրա ոսկերիչ վարպետը դրվագել էր 6 առյուծների քանդակ:

Անհրաժեշտ է նշել, որ դրվագման տեխնիկան կապված է մեծ դժվարությունների հետ և պահանջում է փորձառություն և համբերատարություն: Ոսկերիչ վարպետները դրվագումը կատարում էին հատուկ գործիքներով և տարբեր մուրճերով, հատկապես արծաթե իրերի դրվագման ժամանակ, որն ավելի տարածված էր: Այսպես, բաժակները, ամսենները, սափորները, զանազան տեսակի տուփեր, կանացի զլխի թասակներ և կրծքի զարդարանքների մեծ մասը պատրաստում

էին արծաթից, որը համեմատաբար էժան էր և մատչելի շուկայական սպառման համար: Ոսկերիչը ոսկին օգտագործում էր այն ժամանակ, երբ թագավորների, իշխանների, առևտրական դասի հարուստ ներկայացուցիչների կողմից տրվում էր հատուկ պատվեր:

Միջնադարում և ավելի ուշ շրջանում դրվագումը կատարվում էր մի քանի ձևով՝ մանր օրնամենտների դրվագում, հարթ դրվագում, և ուռուցիկ (ոելլեֆ) դրվագում:

Ինչպես ասացինք, նախքան դրվագելը, ոսկերիչը կոելու միջոցով պատրաստում էր իրը, որից հետո ձեռնարկում էր արտաքին ձևավորման, սակայն պատահում էր նաև, որ ոսկերիչը նախ մետաղե թերթիկի վրա դրվագում էր քանդակը և ապա կոելու միջոցով պատրաստում ցանկացած իրը: Պետք է ասել, որ այս վերջին միջոցը քիչ էր կիրառվում ոսկերչության մեջ, որովհետև դրվագումից հետո, կոելու ժամանակ քանդակները կարող էին վնասվել: Դրվագման միջոցով սովորաբար ոսկերիչը կարող էր պատրաստել այնպիսի իր, որի վրա կիրառված լինեն միայն հարթ կամ մանր քանդակներ: Բայց հանդիպում ենք նաև այնպիսի իրերի, որոնց վրա դրվագված են ո՛չ միայն պարզ օրնամենտներ, այլև ուռուցիկ զարդանկարներ: Մանր տեսակի օրնամենտներ կիրառվում էին մեծ մասամբ եզրանախշերի ժամանակ: Մանր օրնամենտների համար կային հատուկ գործիքներ՝ նման ձողերի. այդ գործիքների ծայրերին պատրաստված էին զանազան տեսակի օրնամենտների մոդելները, փոքրիկ զարդանախշերով՝ կտր շրջանակներ, փոս ընկած, ուռուցիկ, որոնք երբեմն դասավորված էին եռանկյունի կամ քառանկյունի ձևով: Եթե ոսկերիչը ցանկանում էր բաժակի կամ թասի շուրջը զարդարել մանր օրնամենտներով, նախքան իրը պատրաստելը, արծաթե կամ ոսկե թերթիկի վրա մուրճի հարվածներով դրոշմում էր պողպատե ձողիկների վրա եղած օրնամենտները:

Եթե ոսկերիչը ցանկանում էր որևէ իրի

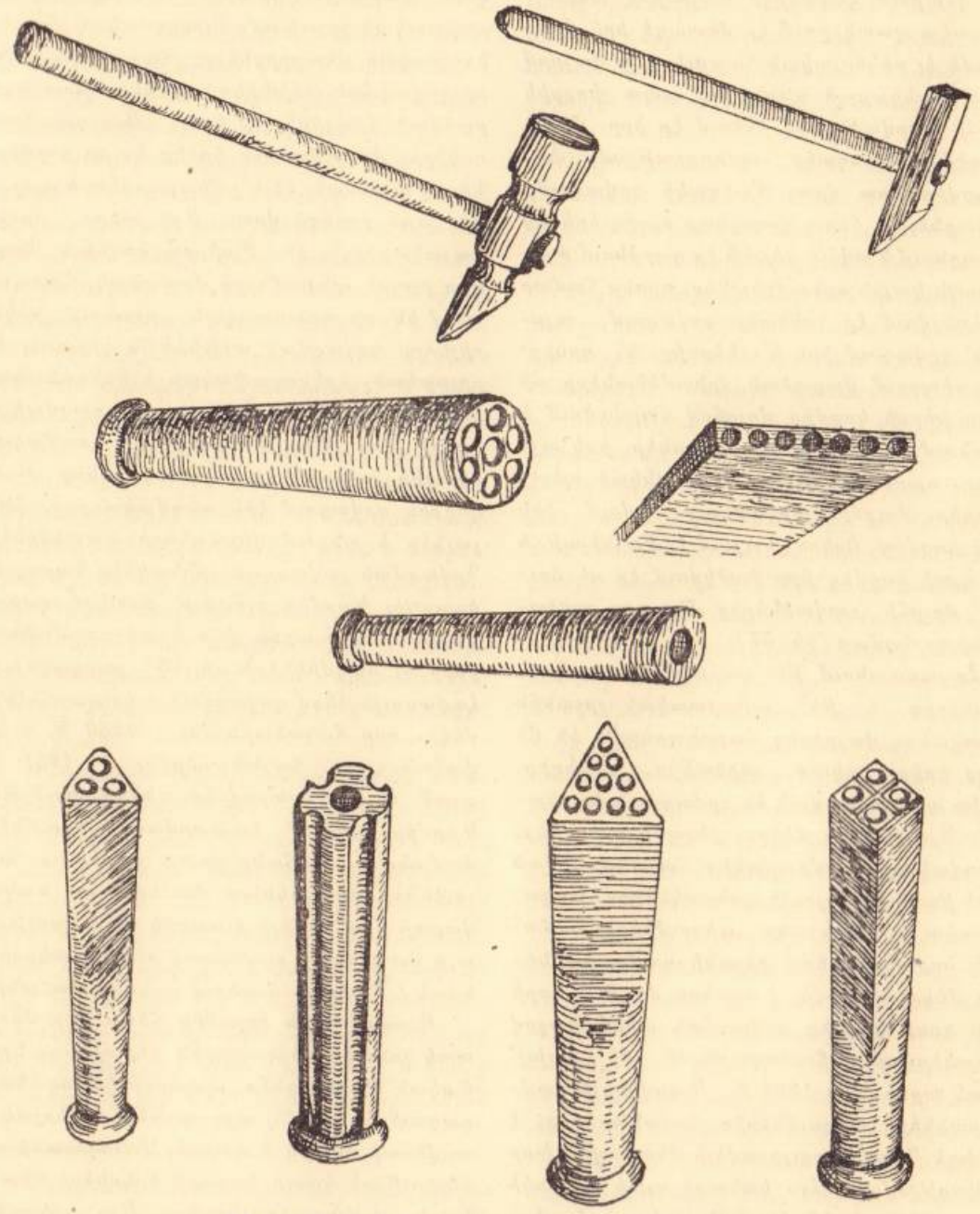
վրա դրվագել ուռուցիկ երկրաչափական, բուսական կամ կենդանական օրնամենտներ, այդ դեպքում գնդասեղի ծայրերով ամբողջ քանդակը պատկերում էր մետաղե իրի վրա, երբեմն էլ ոսկերչական հատուկ գրչի ծայրով գծում ցանկացած քանդակը, ապա փոքրիկ մուրճի հարվածներով ծեծում էր իրը, մինչև որ գծված քանդակը ամբողջությամբ փոխանցվեր նրա վրա: Քանդակի դրվագումը վերջացնելուց հետո վարպետը ուղիղ երեսից խորացնում և ավելի ուելլեֆ էր դարձնում այն: Սակայն կային օրնամենտներ, որոնց համար պահանջվում էր կրկնակի դրվագում, այսինքն՝ դրվագում իրի և՛ ներսից, և՛ դրսից: Այդ դեպքում վարպետն օրնամենտների մի մասը ներսի կողմից մուրճով հարվածում և ստանում էր ուելլեֆ օրնամենտներ, իսկ այն մասը, որտեղ քանդակը ներս ընկած պետք է լիներ, մուրճի հարվածները տրվում էին դրսի կողմից: Երկու դեպքում էլ թե՛ ներսի, և թե՛ դրսի կողմից իրը ծածկվում էր սև ձուլով՝ մուրճի հարվածներից մետաղը պաշտպանելու համար (նկ. 57):

Հայաստանում թե՛ քարակղզե դամբարաններից և թե՛ ուրարտական շրջանին պատկանող վայրերից հայտնաբերվել են մի շարք իրեր՝ ոսկուց, արծաթից, բրոնզից, որոնք պատրաստված են դրվագման եղանակով: Այդ իրերից մեկը, ինչպես ասացինք, Կիրովականի դամբարանից հայտնաբերված ոսկե թասն է՝ առյուծի քանդակներով: Ազգագրագետ Ծ. Լալայանի պեղումների ժամանակ նոր Բայազետի շրջանի դամբարաններից մեկում գտնվել է բրոնզե մի թաս, որի վրա դրսի կողմից դրվագման տեխնիկայով պատկերված է ճառագայթաձև մի նախշ՝ նման արևի, իսկ 1929 թ. Գոլումինոյի դամբարանների պեղումներից հայտնաբերվել է բրոնզե թասակ, բայց ավելի մեծ չափի, խոր և թագի նման: Այս կանացի զլխի թասակի վրա ավելի ուելլեֆ ձևով են դրվագված ակոսանման գարգեր: Վերոհիշյալ թասը և կանացի զլխի թասակը պատկանում են առաջին հազարամյակի առաջին կեսին (մ. թ. ա.):

Մետաղամշակումը և դրա հետ կապված ոսկերչությունը Հայկական բարձրավանդակում զարգացավ և կատարելագործվեց ուրարտական շրջանում: Ուրարտական շրջանի նյութական մնացորդները հաստատում են, որ դրվագման տեխնիկան ամենից շատ տարածված էր Այդ շրջանում ոսկերիչ վարպետներն իրենց նուրբ գործիքներով աշխատել են ո՛չ միայն ոսկու և արծաթի, այլև բրոնզի վրա: Այն իրերը, որոնք հայտնաբերվել են Թոփրակ-կալսի և Կարմիր բլուրի պեղումների ժամանակ, հաստատում են, որ ուրարտական շրջանում ոսկերիչները դրվագման տեխնիկան կիրառել են բուսական, երկրաչափական և կենդանական քանդակներ անելու համար, իսկ ռազմական իրերի վրա մենք տեսնում ենք ռազմական բնույթի քանդակներ: Այնտեղ կենաց ծառի կողքին դրվագում էին ռազմականքեր, հեծյալներ և անդամ վիշապների պատկերներ: Դրվագման լավագույն օրինակներ կարող են ծառայել Կարմիր բլուրում գտնված սաղավարտի և կապարճի վրա եղած ռազմականքերի ու ռազմիկների ուելլեֆ քանդակները: Լավագույն ձևով դրվագված է կապարճներից մեկը, որը հայտնաբերվել է 1950 թ. և մի վահան, որը հայտնաբերվել է 1951 թ. պրոֆ. Բ. Բ. Պիոտրովսկու ղեկավարությամբ Կարմիր բլուրում կատարված պեղումների ժամանակ: Վահանի վրայի ցուլերի ու առյուծների քանդակները համեմատած սաղավարտի հետ՝ ավելի ուռուցիկ են և որոշակի. այս վահանը իր արվեստով ու քանդակներով նման է Թոփրակ-կալսում գտնված վահանին:

Ուրարտական շրջանից հետո մեր ձեռքի տակ չունենք միջնադարին վերաբերող նյութական մնացորդներ, որպեսզի կարողանանք զազափար կազմել այդ շրջանի ոսկերչական արվեստի մասին և պարզել Հայաստանի ոսկերչության կապը հարևան երկրների հետ ու նրանց փոխազդեցությունը: Այդ տեսակետից Հայաստանն առայժմ ավելի աղքատ նյութ ունի, քան նրա հարևան երկրներից Սասանյան Պարսկաստանը և Բյուզանդիան:

¹ Կուրգանի պեղման աշխատանքները ղեկավարել է Բ. Բ. Պիոտրովսկին: Մասնակցել են պատմ. գիտ. թեկնածուներ ընկ. Բնկ. Արմ. Միրզոյանը, Վ. Արբահամյանը և Հ. Եղիազարյանը: Պեղման արդյունքների մասին զեկուցել է Բ. Բ. Պիոտրովսկին:

Նկ. 57. Դրվագման գործիքների մի քանի նմուշներ

Դրվագման տեխնիկայով պատրաստված իրերի լավագույն նմուշներով հարուստ է նաև Վրաստանը: Այդ բանը հաստատվեց նաև պրոֆ. Բ. Կուֆտինի պեղումներով, որտեղից հայտնաբերված է դրվագման եղանակով պատրաստված ոսկե բաժակ՝ նման Կիրովականում գտնվածին և դուլյանման անոթներ՝ արծաթից, դարձյալ դրվագած: Այդ իրերը գտնվել են Կուրգանից և պատկանում են երկրորդ հազարամյակի կեսին (ն.թ.մ.թ.)¹:

Դրվագման լավ օրինակներ հայտնաբերվել են նաև Արմազի պեղումներից, որոնք մեզ գաղափար են տալիս հելլենիստական շրջանի ոսկերչական արվեստի մասին: Պետք է նշել, որ դրվագման տեխնիկայով պատրաստված իրերի լավագույն նմուշներ են գտնվել նաև Ռուսաստանում (IX—XV դարերին վերաբերող)²:

Վերոհիշյալ փաստերը ցույց են տալիս, որ Հայաստանի անմիջական հարևան ու նրա հետ կապ ունեցող երկրներում, ոսկերչական արհեստում դրվագման տեխնիկան զարգացած և ամենից շատ տարածված ճյուղերից մեկն է եղել:

Չնայած այն բանին, որ մենք միջնադարյան Հայաստանում դրվագման լավագույն օրինակներ դեռևս չունենք, սակայն մեր պատմիչների հաղորդած տեղեկությունները՝ թագավորների ու իշխանների հարուստ խնձույքների մասին, որտեղ գործածվում էին ոսկե պնակներ ու բաժակներ, մեզ ենթադրել են տալիս, որ այդ իրերը, անշուշտ, ունեցել են իրենց վրա զանազան տեսակի քանդակներ:

Հայաստանի Պետական պատմական թանգարանը և Ձեռագրատունը հարուստ են XVII—XIX դարերին պատկանող ոսկերչական արվեստի լավագույն նմուշներով, որոնցից կարելի է եզրակացնել, որ միջնադարյան Հայաստանում ևս այդ արհեստը բավակա-

նաչափ զարգացած է եղել: Մենք համոզված ենք, որ նոր պեղումները կգան հաստատելու մեր այդ ենթադրությունը: Հայաստանի ոսկերիչների դրվագման լավագույն նմուշներն են հանդիսանում Մատենադարանում գտնվող ձեռագրերից մի քանիսի արծաթե և ոսկե կազմերը:

Մատենադարանի XV դարին պատկանող № 6792 ձեռագրի կազմը արծաթից է և պատկանում է ավելի ուշ շրջանի: Նա պատրաստված է դրվագման եղանակով: Դրվագման լավ օրինակներից է նաև 1622 թ. Բաղեշում գրված № 5580 ձեռագրի կազմը: Նրա արծաթե կազմի վրա կատարված է թե՛ դրվագման և թե՛ փորագրական աշխատանք: Ձեռագրի կազմը պատրաստված է 1730 թվականին, սակայն կաշվե կազմի վրա եղած հետքերից երևում է, որ մինչև այդ նոր արծաթե կազմը, ձեռագիրն ունեցել է արծաթե հին կազմ, որը հետագայում կողոպտվել է կամ ոչնչացվել, այդ հաստատվում է կազմի ներսի կողմում մնացած արծաթե մեխիկների մնացորդներով:

Դրվագման լավագույն նմուշներից է № 9273 ձեռագրի կազմը: Հիշատակարանից երևում է, որ այդ ավետարանը գրվել է 1494 թվականին, Գրիգոր աբեղայի ձեռքով: Կազմի առաջին երեսի վրա ոսկերիչ վարպետը շատ ուշիվ ձևով դրվագել է Քրիստոսի պատկերը հիվանդներին բժշկելիս: Ավետարանի կազմի շորս կողմերին դրվագած են բուսական քանդակներ, որոնց մեջ՝ վեցթևանի թերթիկներով ծաղիկը, որ շատ տարածված մոտիվ էր այդ դարերում: Կան ձեռագրերի կազմեր, որոնք պատրաստված են կրկնակի դրվագման եղանակով. այդպիսին է № 5653 ձեռագրի արծաթե կազմը: Սրա երկու երեսներին դրվագած են նույն օրնամենտները: Կենտրոնում սրտաձև զարդ, մեջտեղում՝ կիսալուսին, վրան՝ փոքրիկ խաչ: Կազմի վրա եղած փորագրությունից պարզվում է, որ ձեռագիրը արծաթապատված է 1781 թվականին՝ վանեցի Պետրոս վարդապետի պահանջով: Այս արվեստով պատ-

¹ ՏՊՆ Բ. Կ у ф т и н, Археологические раскопки в Триалети, Тбилиси, 1941, стр. 62.

² ՏՊՆ Բ. А. Р ы б а к о в, Ремесло древней Руси, Москва, 1948, стр. 291.

բաստված ձեռագրերի բազմաթիվ նմուշներ են պահպանվում Մատենադարանում:

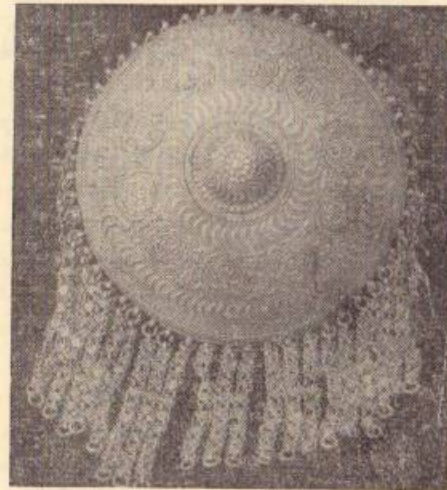
Կրկնակի զրվագման հետաքրքիր մի նմուշ է XVIII դարում Արևմտյան Հայաստանում պատրաստված թասակը՝ քանդակված կրկնակի զրվագման եղանակով: Նման գլխի թասակներ մինչև XX դարի սկզբները հայ գեղջկուհիները կրել են իրենց գլխներին, որպես զարդարանք (նկ. 58):

Բացի թասակներից, Հայաստանի ոսկերիչները կրկնակի զրվագման եղանակով պատրաստում էին զանազան տեսակի տուփեր, անոթներ, ափսններ, բաժակներ, ձեռքի հայելիների պահպանակներ, որոնց վրա փորագրում և զրվագրում էին ո՛չ միայն բուսական և երկրաչափական օրնամենաներ, այլև քանդակում էին խնձույթի, որսի տեսարաններ, պատմական ու առասպելական թեմաներ:

Դրոշմելու տեխնիկան.— Ոսկերչության մեջ, զրվագրման բացի, շատ տարածված էր նաև դրոշմելու տեխնիկան: Այդ տեխնիկան իր արվեստով նման է զրվագման տեխնիկային, որ հետագա դարերում ավելի լայն ձևով կիրառվել է և փոխարինել նրան: Եթե զրվագման եղանակով որևիցե իր կամ զարդ պատրաստելու համար պահանջվում է երկարատև աշխատանք, յուրաքանչյուր օրինակի համար առանձին գծադրություն և ապա մուրճի բազմաթիվ հարվածներից հետո միայն նկարված քանդակն արտահայտվում էր արծաթե կամ ոսկե թերթիկի վրա, ապա դրոշմելու տեխնիկան այդ դժվարությունը շունչի: Միատեսակ օրնամենու ունեցող մեծաքանակ իրեր պատրաստելու համար անհրաժեշտ էր միայն մի մոդել, որից յուրաքանչյուր անգամ մուրճի մեկ հարվածով ստացվում էր մեկ օրինակ: Այս ձևով աշխատելը ավելի արդյունավետ էր դառնում, որովհետև կարճ ժամանակամիջոցում մեծ քանակությամբ զարդեր ու դրամներ կարելի էր պատրաստել: Դրոշմելու տեխնիկայի ժամանակ, սակայն, պահանջվում էին ավելի նուրբ մետաղե թերթիկներ, որպեսզի մեկ

հարվածից հետո քանդակի ռելիեֆությունն ուժեղ ձևով արտահայտվեր:

Բոլոր տեսակի դրամները թե՛ հնում և թե՛ միջնադարում պատրաստում էին դրոշմելու եղանակով: Հայաստանը նույնպես կտրել է իր սեփական դրամը՝ դեռևս Արտա-

Նկ. 58. Արծաթե թասակ կանանց գլխի, XVIII—XIX դդ. Պետ. պատմական թանգարան

շեսյան դինաստիայի ժամանակ (Տիգրանի և Արտավազդի դրամները): Այդ ցույց է տալիս, որ Հայաստանի ոսկերիչները առաջին դարում (նախքան մ.թ.) ծանոթ են եղել դրոշմելու տեխնիկային և կիրառել են այն ո՛չ միայն դրամներ կոելու համար, այլև կանանց նուրբ զարդեր պատրաստելու ժամանակ:

Դրամ պատրաստելու համար անհրաժեշտ էր ունենալ դրամի երկու երեսների համար առանձին մոդելներ: Դրամի մեկ երեսի զարդի մոդելը փորագրում էին կապարից պատրաստված առանձին ձողի մակերեսին, որի վրա զրվում էր դրամի համար նախատեսված ոսկե կամ արծաթե թերթիկը, իսկ դրամի մյուս երեսի մոդելը փոխադրվում էր հարվածող ձողի վրա: Այդ նախապատրաստական պրոցեսից հետո մեկ հարվածով արծաթե կամ ոսկե թերթիկի վրա պատկերվում

էին երկու երեսների վրա եղած զարդանախշերը: Բացի դրանից, դրոշմելու տեխնիկայով պատրաստում էին նաև մեղալիոններ, կանացի կրծքի նուրբ զարդարանքներ, ապարանջաններ, ականջողեր:

Դրոշմելու եղանակով պատրաստված ոսկե և արծաթե զարդերի մեջ ամենահնագույնները, որ մեր ձեռքն են հասել պեղումներից, Օձունի դամբարանից հայտնաբերված արծաթե թերթիկը և ոսկե մեղալիոնն են, որոնք պատրաստված են հատուկ մոդելի միջոցով:

Դրոշմելու տեխնիկայով է պատրաստված Թոփրակ-կալեից հայտնաբերված ոսկե մեղալիոնը՝ կանացի պատկերաքանդակով: Բացի դրանից, հելլենիստական շրջանի մեղալիոններ հայտնաբերվել են նոր Բայազետի Փաշաթյանդ գյուղում և Արմավիրի ավերակներում:

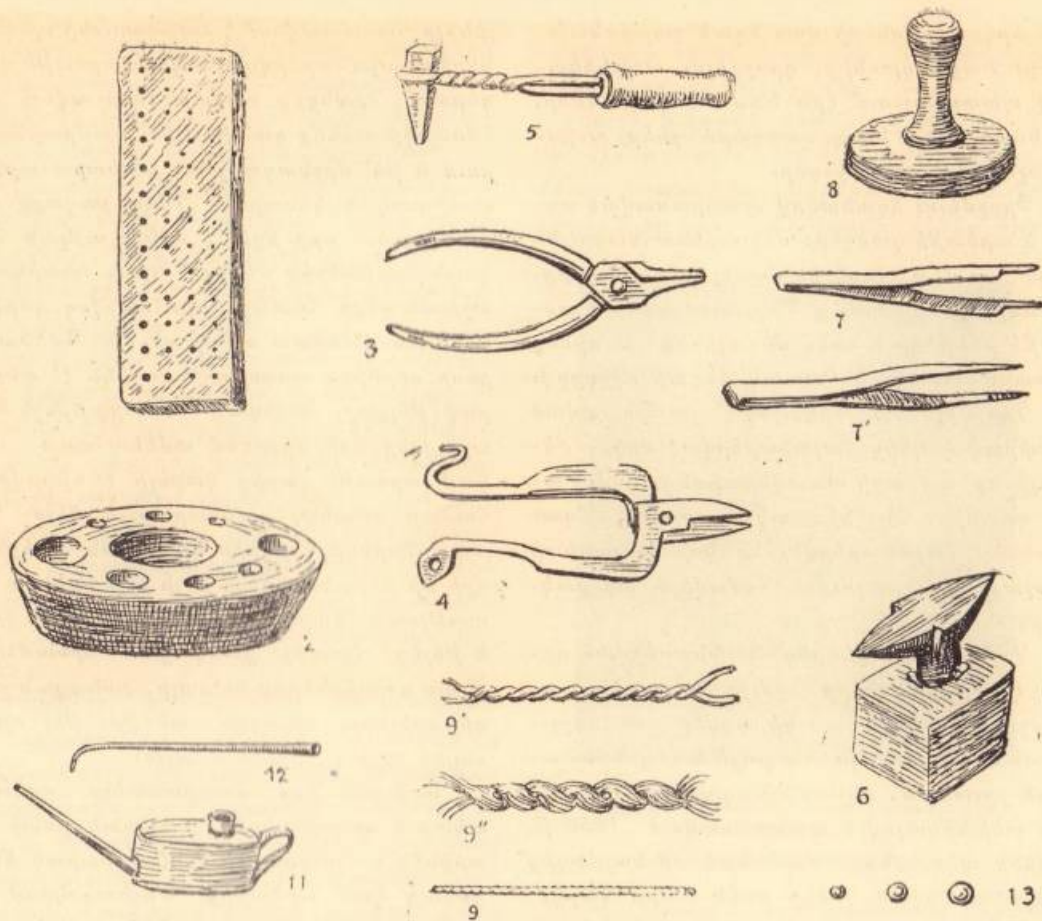
Դվինի պեղումներից հայտնաբերված ոսկե զարդարանքները ցույց են տալիս, որ դրոշմելու տեխնիկան կիրառվել է ոսկերչության մեջ ո՛չ միայն հնագույն և հելլենիստական շրջանում, այլև միջնադարում: Դրոշմելու տեխնիկայով է պատրաստված 1950 թ. Դվինի պեղումների ժամանակ միջնաբերդից հայտնաբերված կրծքի ոսկե նուրբ զարդը, որի վրա կան ութթևանի վարդանման զարդանախշեր: Ավելի նուրբ աշխատանքի նմուշ է պեղումների ժամանակ գտնված մի ուրիշ ոսկե զարդարանքի մասը, որի վրա շատ պարզ երևում է սրտաձև ուռուցիկ մի բանդակ՝ կատարված դրոշմելու միջոցով:

XVII—XIX դարերին պատկանող ոսկե և արծաթե զարդերի վրա նույնպես նկատելի է դրոշմելու տեխնիկան: Այդպիսի զարդերի լավագույն օրինակներ գտնվում են Պետ. պատմական թանգարանում:

Հատիկի և քելի հյուսվածքի տեխնիկան.— Ոսկերչության կարևոր ճյուղերից է հատիկավոր և քելի (Филигрань) տեխնիկան, որը նույնպես հնագույն է համարվում: Հատիկավոր տեխնիկայի աշխատանքը սերտորեն կապված է ոսկե և արծաթե թերթիկի հյուսվածքի տեխնիկայի հետ և նրա հնագույն

լինելը հաստատվում է Հայաստանի պեղումներից հայտնաբերված ոսկե և արծաթե զարդերով: Դրանցից անհամեմատ ավելի շատ նմուշներ ունենք գտնված թե՛ գամբարաններում և թե՛ միջնադարյան առևտրա-արհեստավորական կենտրոն Դվին քաղաքի պեղումներում, որը եղել է ոսկերչության հնագույն օջախներից մեկը: Թելի և հատիկավոր աշխատանքի համար պահանջվող գործիքներն անհամեմատ ավելի քիչ են: Ամենակարևոր գործիքը պողպատե սալիկն է՝ անցքերով (թելքաշ, հադիդա)՝ 1 մմ.-ից մինչև 6 մմ. այդ անցքերի միջոցով ամենահաստ ոսկե կամ արծաթե լարից կարելի է հյուսվածքի համար ստանալ ամենաբարակ թելը: Երկրորդ կարևոր գործիքը երկբերան ունելին է, որի մի բերանն ավելի լայն է, որպեսզի հեշտությունամբ հնարավոր լինի հատիկները շարել և թելից հյուսել ցանկացած օրնամենուր: Մյուս գործիքներից են սալը, զանազան չափսի բրիչներ, հալոցքի անոթը, թել ոլորող սալը, այրող ճրագը և այլն:

Նախքան իբր պատրաստելը ոսկերիչը պետք է պատրաստեր զանազան չափի հատիկներ և հյուսվածքի համար բարակ թելեր՝ ոսկուց կամ արծաթից: Միջնադարում այդ աշխատանքը կատարվում էր ավելի պրիմիտիվ ձևով: Դրա համար ոսկերիչը մաքուր ոսկուց կամ արծաթից պատրաստում էր երկար լարեր՝ թելքաշի օգնությամբ: Այնուհետև այդ լարերից կտրատում էր տարբեր չափի մասեր և ապա շարում հատուկ անոթի մեջ՝ ածխի փոշու վրա, և այսպես շերտ առ շերտ դասավորելուց հետո անոթի բերանը ծածկում և թաղում էր կրակի մեջ՝ մինչև մետաղի հալվելը և կլոր դնդիկների վերածվելը: Այնուհետև պատրաստի դնդիկները լցնում էր ջրով լիքը կոնքի մեջ՝ սառեցնելու համար, հետո արծաթե կամ ոսկե հատիկները լվանում էր, շորացնում և պահում հատուկ տուփերի մեջ՝ օգտագործելու համար: Ինչպես հատիկները, այնպես էլ բարակ թելերը պատրաստվում էին դժվարությամբ: Նախ և առաջ մետաղե ձողն անց էին կացնում պողպատե

Նկ. 59. Հատիկի և թելի հյուսվածքի ոսկերչական գործիքների նմուշները:
Գծ. Առաքել Պատրիկի

սալիկի տարբեր շափսի անցքերով, մինչև ամենաբարակ թել ստանալը, որից հետո փաթաթում էին հատուկ կոճերի վրա:

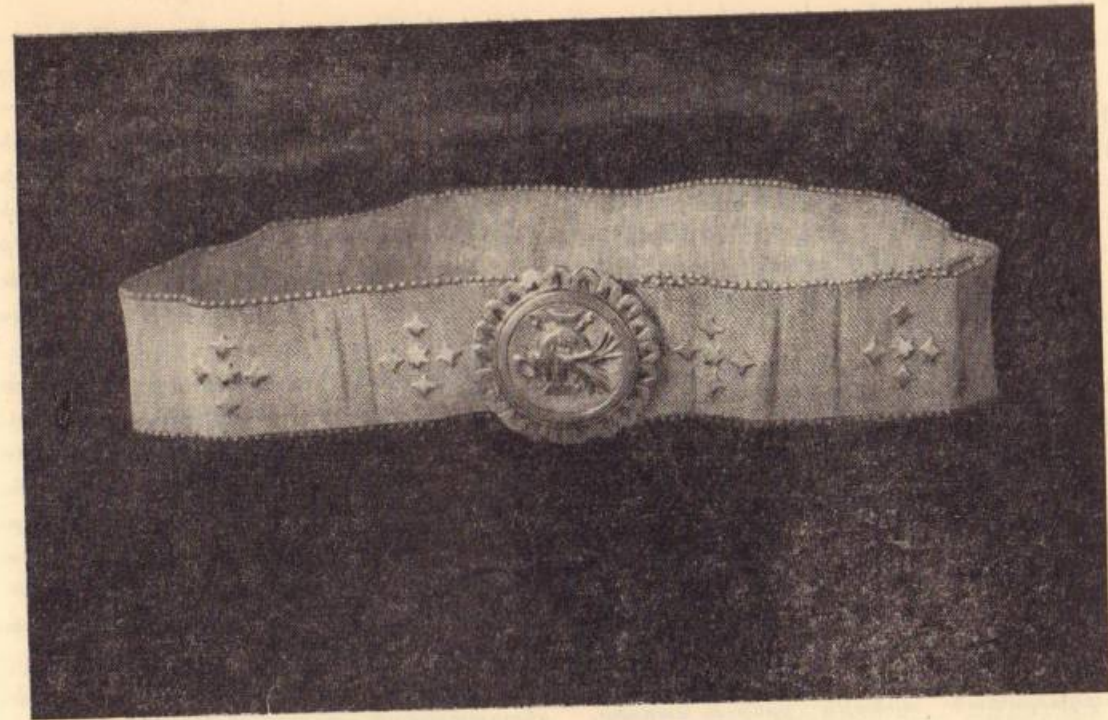
Ոսկու կամ արծաթի թելերով ու հատիկներով էին զարդարում միջնադարյան ոսկե կամ արծաթե բաժակները, բաժակակալները, հարսանեկան զանազան տեսակի տուփեր, կանացի զարդարանքներ, գոտիներ, ապարանջաններ, ականջի օղի, կրծքի քորոցներ և այլն:

1952 թ. Սիսիանի շրջանի Տոլորս գյուղի շրջակայքի շինարարական աշխատանքների ժամանակ բացվեց մի մեծ և հարուստ դամբարան, որտեղ բրոնզե հարուստ իրերի հետ հայտնաբերվեցին նաև ոսկե մանյակի

մասեր, որոնք պատրաստված են թելի և հատիկավոր տեխնիկայի ամենանուրբ արվեստով:

Հատիկավոր տեխնիկայի տեղական լինելը հաստատվում է նաև նրանով, որ վերջին տարիների պեղումների ընթացքում նույն արվեստով պատրաստված ոսկե զարդեր գտնվել են նաև առաջին հազարամյակին պատկանող քարարկղի դամբարաններից (Կիրովական), որոնք զարդարված են նույնպես եռանկյունաձև, երկշարք վերադիր հատիկ-

1 Սիսիանի շրջանի Տոլորս գյուղի դամբարանի նյութերը ձեռք են բերված թանգարանի հնագիտական բաժնի վարիչ ընկ. Հ. Մնացականյանի միջոցով:

Նկ. 60. Արծաթե գոտի կարիչից, XVIII—XIX դդ.
Պետ. սլավոնական թանգարան

ներով: Եռանկյունաձև հատիկավոր նախշերը կիրառվել են ո՛չ միայն ոսկե և բրոնզե իրերի վրա, այլև կերամիկայի վրա, մանավանդ ուրարտական շրջանում: Դրանց տեղական լինելը ո՛չ մի կասկած չի կարող հարուցել: Այդ եռանկյունաձև հատիկավոր զարդանախշերը հետագայում կիրառվել են նաև միջնադարում, ինչպես հաստատում են Դվինում գտնված ապարանջանների վրա եղած հատիկավոր զարդանախշերը:

Թելի հյուսվածքի և հատիկի տեխնիկան կիրառվել է նաև ձեռագրերի արծաթե կամ ոսկե կազմեր ու տուփեր պատրաստելու ժամանակ: Մատենադարանում այդպիսի օրինակներ շատ կան: Հաճախ ձեռագրի կազմը ամբողջովին պատրաստվում է հյուսվածքի աշխատանքով, իսկ երբեմն այդ թելհատիկավոր աշխատանքը խառը ձևով հանդես է գալիս դրվագման և փորագրական տեխնի-

կայի հետ միասին: Մաքուր թելի և հատիկի տեխնիկայով պատրաստված աշխատանքներից անհրաժեշտ ենք համարում հիշատակել երկու օրինակ: Դրանցից մեկը № 6785 ձեռագիր ավետարանի արծաթե կազմն է, պատրաստված 1713 թվականին: Նրա վրա թելի աշխատանքով հյուսված են բուսական օրնամենտներ, ավետարանի շորս անկյուններում ամրացված են վերադիր ութթևանի էմալապատ վարդեր, որոնք կազմին տալիս են գեղեցկություն: Թելի մաքուր աշխատանք է նաև № 6788 ձեռագրի արծաթակազմը, որը պատրաստված է 1782 թվականին Էրզրում քաղաքում: Կազմի ամբողջ դաշտը ծածկված է խաղողի, նուան քանդակներով: Նյութական մնացորդները հաստատում են, որ միջնադարում Հայաստանի ոսկերիչներն առանձնապես թելի աշխատանքում կիրառել են բուսական քանդակներ, որոնց մեջ գերիշխում էին

8 և 6 թևանի վարդերը, խաղողի ողկույզը և նուան պատկերները:

Սևադապատման, արծնակիտման, ոսկեգոծման և ինկրուստացիայի տեխնիկան.— Հայաստանի ոսկերչության մեջ թե՛ դարձերի և թե՛ իրերի արտաքին ձևավորման համար օգտագործել են սևադապատման, արծնակիտման և ինկրուստացիայի տեխնիկան: Սևադապատմամբ մեծ մասամբ կատարում էին արծաթե իրերի, բաժակների, ափսենների, տուփերի, սափորների և երբեմն էլ կանացի լայն ապարանջանների և գոտիների վրա: Սևադապատման տեխնիկայի հնագույն լինելը հաստատվել է Քոփրակ-կալի պեղումներից հայտնաբերված սևադի փոշու մնացորդով: Մեր ձեռքի տակ բավարար չափով նյութ չլինելու պատճառով, շենք կարող ասել, թե այդ տեխնիկան ո՛ր դարում ավելի գործածական էր, միայն XVIII դարից սկսած ունենք մեծ քանակությամբ սևադապատմած արծաթե իրեր և զարդեր, որոնք պատրաստվել են թե՛ Արևմտյան և թե՛ Արևելյան Հայաստանի ոսկերիչների ձեռքով: Դրանք մեզ համոզում են, որ XVIII—XIX դարերում սևադապատման տեխնիկան շատ զարգացած և հարգված ճյուղ էր ոսկերչության մեջ:

Սևադապատմամբ երկարատև և կրկնակի աշխատանք է պահանջում: Որեկից իր սևադելու համար անհրաժեշտ էր լավ փորագրական աշխատանք. որքան նուրբ էր կատարվում փորագրությունը, այնքան հաջող էր լինում սևադապատմումը: Իրը կամ զարդը սևադապատելու համար ոսկերիչը նախ և առաջ դրսի կողմից ոսկերչական գրիչով խորը փորագրում էր ցանկացած օրնամենտը՝ բուսական քանդակներ, դիմանկարներ կամ պատմական հուշարձաններ. փորագրության ժամանակ վարպետն ավելի խորացնում էր այն մասերը, որոնք պետք է սևադով ծածկվեն, այնուհետև փորագրած մասերի վրա վրձինով քսում էր հատուկ հեղուկ, որից հետո խողովականման գործիքով ամբողջ կտրվածքի վրա հավասար չափով ցանում էր

սևադի փոշին. երբ իրն ամբողջովին ծածկվում էր սևադով, այն դրվում էր հնոցի մեջ և պահվում էր այնքան, մինչև սևադի փոշին հալվում և լցնում էր փորագրած մասերն ամբողջությամբ: Դրանից հետո ոսկերիչն հատուկ գործիքով (քերիչ) մաքրում էր իրի մակերեսից ամբողջ սև լաքը. մնում էր միայն փորագրած մասի սևադը, որն արդեն հավասարված էր լինում ընդհանուր մակերեսին:

Սևադապատմած իրերից և զարդերից մենք ունենք քիչ նմուշներ, բայց դա չի նշանակում, որ այդ տեխնիկան միջնադարյան Հայաստանում տարածված չէր: Սևադապատմած իրերի կամ զարդերի սակավ լինելը պետք է բացատրել նրանով, որ մենք դեռևս միջնադարյան վայրերից քիչ տեղեր ենք պեղել, բացի այդ՝ պեղումների ընթացքում չեն գտնվել արծաթե իրեր:

Հայաստանում ամենահնագույն շրջանի սևադապատմած զարդը, որ մեր ձեռքն է հասել, 1949 թ. Դվինի միջնաբերդի պեղումներում գտնված ոսկե մատանին է, փիրուզե ակով: Այդ մատանու երկու կողքերի զարդերը պատրաստված են սևադի տեխնիկայով:

Սևադապատման տեխնիկան կիրառվել է նաև ձեռագրերի արծաթե կազմերը զարդարելու ժամանակ: Միջնադարյան ձեռագրերի արծաթե կազմերից անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ հիշել № 5651 ձեռագիր ավետարանը, որը գրված է 1333 թ. Հայոց ձորի մենաստան Նորավանքում: Այս ավետարանի ներկա կազմը պատրաստված է ավելի ուշ՝ XVII դարում: Ոսկերիչ վարպետը կազմի վրա կիրառել է մի քանի տեխնիկա. կազմի ամբողջ դաշտը փորագրված է և ապա սևադապատված: Այն զարդարված է վերադիր ձուլած զարդանախշերով և գույնզգույն ակներով: Հետաքրքիր աշխատանք է № 7775 ձեռագիր ավետարանի արծաթե կազմը: Նրա առաջին և երկրորդ երեսները պատրաստված են դրվագման տեխնիկայով, և պատկերված են խաղողի տերևների նման բուսաքանդակներ,

շատ նման Տեկորի քանդակներին: Կազմի փակելու մասը սևադապատված փորագրություն է, որից պարզվում է, որ այն պատրաստված է վանեցի ոսկերիչի կողմից, քանի որ սևադապատման տեխնիկան ամենից շատ տարածված և զարգացած է եղել XVIII—XIX դարերում՝ Արևմտյան Հայաստանում, հատկապես Վանում: Պետ. պատմական թանգարանում կենտրոնացած են այդ դարերին վերաբերող մեծ քանակությամբ արծաթե իրեր ու զարդեր, որոնց վրա սևադի տեխնիկայով փորագրված են ո՛չ միայն բուսական քանդակներ, այլև պատմական հուշարձաններ, տեսարաններ, և թագավորների, գորավարների ու պատմագիրների դիմանկարներ:

Պետ. պատմ. թանգարանում XVIII—XIX դարերի №№ 2514 և 2329 արծաթե գոտիները կազմված են 12—16 քառակող արծաթե տախտակներից, վրան փորագրած բուսական քանդակներ և ծածկված սևադով:

Ոսկե և արծաթե զարդերին ու իրերին արտաքին գեղարվեստական ձևավորում տալու համար նաև արծնակիտում (էմալապատում) էին: Արծնակիտման տեխնիկան Հայաստանում հանդես է եկել ավելի ուշ և զարգացել է հատկապես XVII դարից: Հետո Գոնե առայժմ Հայաստանում ավելի հին և վաղ միջնադարից շունենք արծնակիտման նմուշներ, սակայն Հայաստանի անմիջական հարևան Վրաստանում՝ Արմազի պեղումների ժամանակ դամբարաններից հայտնաբերվել են արծնակիտած իրեր, որոնք պատկանում են IV—III դարերին (մ.թ.ա.):

Արծնակիտման և մասնավորապես միջապատային էմալի տեխնիկան զարգացած և շատ տարածված էր Վրաստանում և Ռուսաստանում: Ամենայն հավանականությամբ վերջին դարերում այդ տեխնիկան մուտք է գործել և Հայաստան:

Արծնակիտման համար վարպետն իրի արտաքին մասը հատուկ գործիքով քերում է, առաջացնելով անհարթություններ և գծիկներ, որից հետո էմալապատում է: Իսկ երբ

չի ցանկանում իրի ամբողջ դաշտը ծածկել էմալով, այդ դեպքում առանձին շրջանակների մեջ՝ զանազան գույնի էմալներով պատրաստում է ցանկացած նկարը և ապա այդ շրջանակները ամրացնում իրի վրա:

Միջնադարում, բացի զարդերից ու իրերից, արծնակիտում էին նաև ձեռագրերի արծաթե կազմերը: Այդպիսի տեխնիկայի նմուշ է № 7789 ձեռագրի արծաթե կազմը, որի առաջին երեսը պատրաստված է դրվագման եղանակով և պատկերում է արևը, իսկ շորս անկյուններում վերադիր կապույտ ֆոնի վրա կան շորս առաջալսների դիմանկարները: № 6767 ձեռագիր ավետարանի արծաթե կազմի վրա նույնպես կիրառված է արծնակիտման տեխնիկան: Այս ավետարանը գրվել է 1471 թ. Առեստ գյուղում:

XVIII—XIX դարերում արծնակիտման տեխնիկան բավականաչափ զարգացած է եղել Ղարաբաղի Շուշի քաղաքում:

XVIII—XIX դարերում շատ տարածված էր դաշույնների դաստակների էմալապատման տեխնիկան:

Արծաթե կամ ոսկե իրերին շքեղություն էր տալիս նաև նրանց վրա ակնեղենի ընդլուզումը: Հայ պատմիչները, իրենց աշխատություններում, խոսելով ոսկե կամ արծաթե զարդարանքների մասին, բազմիցս հիշում են թանկագին քարերով զարդարված կամարների, ապարանջանների, ականջի օղերի, ոսկեգոծ բաժակների, ափսենների, տուփերի, գլխի թասակների ու ձեռագրերի կազմերի մասին: Հայ ոսկերիչները թագավորների և իշխանների պատվերով ազնիվ մետաղները զարդարում էին թանկագին քարերով, փղոսկրով և այլ նյութերով:

Փ. Բյուզանդը հիշում է «աղանակապ մարգարտազարդ» ոսկե իրերը: Հովհաննես Դրասխանակերտցին, խոսելով Աշոտի մասին, գրում է. «Այլ և Աշոտոյ՝ երիցու որդույ արքայի՝ նորանշան իմն պատու. յարդարեալ իր օղապարիկ իմն երիվար դեղեցիկ զարդուր և զինուր և պերճապաճոյճ երանգս զգեստուց, և կամար ականակապ ընդ մեջ

ածեալ, կացուցանէ զնա իշխան իշխանացս հայոց»¹:

XIII դարի պատմիչ Ս. Օրբելյանը Տարսայիճի մասին գրում է. «Ջկամարն ի համակ ոսկոյ բազմագին ակամբք և մարգարտօք լցեալ՝ տայր ածել ընդ մէջ նորա»²:

Մատենադարանի № 102 ձեռագրի հիշատակարանում կարգում ենք. «Քանզի զտիպս աւետարանին տեսանեմք նկարեալս ո՛չ միայն յոսկոյ և արծաթոյ, այլև յոսկերաց փղաց և կարմիր մորթով կազմեալ...»:

Նորվանքում 989 թվականին Հովհաննես

հայտնաբերվել 1948 թվականին կիրովականում բացված կուրգանից: Միջնադարյան քաղաք Դվինի պեղումների ժամանակ գտնվել են ապարանջաններ, ականջողեր՝ զարդարված թանկարժեք քարերով: Նման օրինակներ շատ ունենք մեր ձեռքի տակ, հատկապես XVIII—XIX դարերին պատկանող կանանց գոտիներ, ճարմանդներ, կրծքի և գլխի զարդեր, որոնք ամբողջությամբ զարդարված են տարբեր գույնի թանկագին և հասարակ քարերով, մարջաններով: Հետաքրքիր ինկրուստացիոն աշխատանք է XVIII դարում պատ-

Նկ. 61. Արծաթե բաժակ և արկղիկ, XVIII—XIX դդ. Պես. պատմական թանգարան

գրչի գրած մի ձեռագրի կազմը ծածկված է փղոսկրով, որը հանդիսանում է արվեստի ամենանուրբ գործերից մեկը:

Հնագույն շրջանում ինկրուստացիա է կատարվել ո՛չ միայն արծաթի, ոսկու, այլև բրոնզի, պղնձի և կավի իրերի վրա: Ինկրուստացիայի տեխնիկայի հնագույն նմուշներ են

րաստված արծաթե բաժակը, որն ունի բարձր պատվանդան, արծաթե դաշտի վրա ամբողջ բաժակին ամրացված են կեղծ փիրուզաներ (նկ. 61): Միջնադարում հայ ոսկերիչները ձեռագրերի վրա նույնպես կիրառել են ինկրուստացիայի տեխնիկան:

Խոշոր նշանակություն ունենալով արծաթի իրերի ոսկեզօծումը: Արծաթե իրերը ոսկեզօծում էին մի քանի ձևով. կային իրեր,

որոնք ոսկեզօծում էին թե՛ ներսից, և թե՛ դրսից, իսկ շատ հաճախ ոսկեզօծում էրի վրա հատուկ գրիչով փորագրում էին բուսական կամ երկրաչափական օրնամենտներ, իսկ երբ անհրաժեշտ էր լինում՝ արծաթե իրերի վրա փորագրում էին ոսկե տառեր կամ բուսական քանդակներ:

Այսպիսով, կարող ենք եզրակացնել, որ ոսկերչությունը իր ձուլելու, դրվագելու, գրոշմելու (ճնշման), սևագի, արծնակիտման, ինկրուստացիայի, ոսկեզօծման, վերջապես, թելի հյուսվածքի և հատիկավոր տեխնիկայով հին Հայաստանում զարգացած արհեստների թվին է պատկանել:

Ոսկերչության և արծաթագործության արհեստի ու արվեստի ուսումնասիրությունը մեզ թույլ է տալիս անելու հետևյալ եզրակացությունը.

1) Ինչպես պատմական փաստերը հաստատում են, Հայաստանում վաղ միջնադարում հայ արհեստավորները, դրանց թվում նաև ոսկերիչները, գերազանցապես աշխատում էին պալատներին, դղյակներին ու վանքերին կից արհեստանոցներում և հիմնականում բավարարում էին տիրող դասի՝ ազնվականության և հոգևորականության պահանջները, նրանց պատվերի համաձայն:

Հայ մատենագիրների աշխատություններում և վիճական արձանագրություններում կան հիշատակություններ ոսկե և արծաթե զարդերի ու այլ իրերի մասին: Ոսկերիչների ձեռքով էին պատրաստվում ականակուրթները, խուլերը, կամարները (գոտիները), իշխանական սեղանների արծաթե և ոսկե բաժակները, ափսենները, հարսանյաց տուփերը, դաշույնների դաստակները և այլն, ինչպես նաև կանացի նուրբ զարդերը: Հայ պատմիչներից Ղազար Փարպեցին¹ և Ա. Լաստիվերտցին, երբ նկարագրում են իշխող դասի ճոխ և զեղ կյանքը, թվում են այն զարդերը, որոնցով պծնվում էին հայ կանայք և տղամարդիկ:

¹ Տես Ղ. Փարպեցի, էջ 275:

² Տես Ա. Լաստիվերտցի, էջ 84:

2) IX դարի երկրորդ կեսից արտադրական ուժերի աճը, առևտրի զարգացումը և քաղաքների ծաղկումն էլ ավելի խորացնում են աշխատանքի բաժանումը արհեստների, այդ թվում նաև ոսկերչության մեջ: Հայաստանի ոսկերիչները, հիմնականում կենտրոնացած լինելով քաղաքներում, միաժամանակ բավարարում էին թե՛ նոր զարգացող քաղաքային դասի պահանջները, և թե՛ գյուղի կարիքները, վերջիններիս համար պատրաստելով հասարակ մետաղից զարդեր:

3) X—XIII դարերում հայ առևտրական դասի ներկայացուցիչները ևս անմասն չէին կարող մնալ. նրանցից ամենահարուստները նույնիսկ աշխատում էին մրցել ֆեոդալների հետ: Այդ պերճանքի առարկաներից ու սպասաններից բաժին էր ընկնում նաև հոգևորական դասին և եկեղեցուն, որոնց համար թե՛ քաղաքի և թե՛ վանքերին կից ոսկերիչ արհեստավորները պատրաստում էին բոլոր տեսակի եկեղեցական սպասաններ, չհաշված խալիֆայություն և բյուզանդական կայսերություն ուղարկած թանկարժեք նվերները:

4) Հայաստանում ոսկերչական արհեստի արագ զարգացումը նպաստում է այդ արհեստի ներսում առանձին ճյուղերի մասնագիտացմանը: Ինչպես նյութական մնացորդները ցույց են տալիս, ոսկերչական արհեստի մեջ զարգացած են եղել ձուլման, դրվագման (չեկանկա), փորագրության, սևագի, ճնշման, թելի և հատիկավոր (չիֆթիչի), արծնակիտման (էմալի) և ինկրուստացիայի տեխնիկան: Հայ ոսկերիչները լինելով այդ բոլոր ճյուղերի լավագույն վարպետները, որոշ բնագավառներում (սևագի, փորագրության, թելի ու հատիկավոր գործում) գերազանցել են մյուսներին:

5) Պատմական փաստերը հաստատում են, որ Հայաստանի արհեստները, այդ թվում նաև ոսկերչությունը, երկրի անընդհատ ավերածությունների պատճառով, մոտ երեք դար (XIV—XVII), արտագաղթի հետևանքով թուլանում են, անկում ապրում, իսկ XVII դարի 30-ական թվականներից, ինչպես

¹ Յ. Գրասխանակերտցի, էջ 198:

² Ս. Օրբելյան, էջ 423:

ոսկերչական արվեստի նմուշները հաստատում են, Հայաստանի ոսկերչությունը նորից թևակոխում է զարգացման մի նոր շրջան, որ տևում է մինչև XIX դարի վերջը:

Հայաստանը ունեցել է ոսկերչական բազմաթիվ օջախներ, ինչպիսիք են՝ Վանը, Էրզրումը, Խիզանը, Գվինը, Անին, իսկ հետագայում, XVIII—XIX դարերում, ոսկերչական կենտրոններ են եղել նաև Ախալցխան, Շուշին, Երևանը և Ալեքսանդրոպոլը: Հայ ոսկերիչները աշխատել ու գործել են Հայաստանից դուրս՝ Կովկասի տարբեր քաղաքներում, Ռուսաստանում և հայկական գաղութներում, իրենց արվեստը տարածելով բուն երկրից դուրս: Նրանք տվել են նուրբ, գեղարվեստական բարձր արժեքի բազմաթիվ զարդեր ու իրեր:

6) Հայ ոսկերիչների ձեռքով պատրաստված իրերի վրայի փորագրություններն ու դիմանկարները հիմնականում արտահայտել են իշխող դասի իդեոլոգիան: Ոսկե և արծաթե թասակների, բաժակների, ափսեների, տուփերի վրա փորագրում էին թագավորնե-

րի, իշխանների, զորավարների, պատմական անձնավորությունների դիմանկարները: Միջնադարյան ոսկերչական զարդերի ու իրերի վրա իշխանական կենցաղային մոտիվների կողքին հանդես է գալիս հոգևոր կուլտուրայի ազդեցությունը: Հայ ոսկերիչները այդ օրնամենտները վերցնում են վիմական քանդակներից, մանրանկարչության մեջ եղած զարդանախշերից և ստեղծում ոսկերչության արվեստին համապատասխան զարդանախշեր, որոնցից շատերը հանդիսանում են ժողովրդական ստեղծագործության արդյունք:

7) Նյութական կուլտուրայի մնացորդները, պատմիչների ու արձանագրությունների տվյալները հաստատում են, որ ինչպես բոլոր արհեստավորները, այնպես էլ ոսկերիչները համախմբված են եղել առանձին համարության մեջ դեռևս միջնադարում: Թեև այդ շրջանից չեն մնացել ոսկերչական կանոնագրեր, սակայն ոսկերչական թաղամասերի դոյուքները և XIX դարից մնացած մեկ հատիկ կանոնագիրը իրավունք են տալիս մեզ շկասկածելու այդ բանում:

Գ Լ Ո Ւ Ե Ե Ր Ր Ո Ր Գ

ՈՍՏԱՅՆԱՆԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՋՆԱԳՈՐԾԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (IV—XVIII ԴԴ.)

Ա. ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ԲԱԶԱՆ ԵՎ ԱՐՏԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ

Միջնադարյան Հայաստանում գոյություն ունեցող արհեստների մեջ ամենից շատ տարածված և մասսայական արհեստն էր ջուհակությունը: Այդ արհեստով զբաղվողների մասին ևս մատենագրական աղբյուրներում շատ քիչ տեղեկություններ ունենք: Չնայած դրան, հայ պատմիչների մոտ բավական արժեքավոր հիշատակություններ են պահպանված զանազան տեսակի հյուսվածքների վերաբերյալ: Բացի դրանից, ձեռագրերի կազմերի ներսի աստառները և պեղումներից հայտնաբերված շատ քիչ թվով կտորների մնացորդները հաստատում են միջնադարյան Հայաստանում արտադրվող գործվածքների բազմազանությունը, որի համար անհրաժեշտ էր հարուստ հումքի բազա:

Հայաստանի կլիմայի բազմակերպությունը նպաստավոր էր միաժամանակ անասնապահության, երկրագործության և այգեգործության զարգացման համար: Երկրի դաշտավայրերի բնակչությունը զբաղվում էր նաև կուլտուրական բույսերի մշակությամբ:

Հայաստանի զանազան մասերի կլիմայա-

կան տարբերությունների հետևանքով, բարձրավանդակի ցածրադիր մասերում, ինչպես Արարատյան դաշտում, Արածանիի հովտում, Մշո շրջակայքում և այլ վայրերում, աճում էին բամբակ, ծխախոտ, բրինձ, վուշ և այլն:

Հայաստանի բնական պայմանները նպաստել են նաև անասնապահության զարգացմանը: Արագածի փեշերը, Մազկունյաց (Ալադաղ) և այլ լեռների լանջերը հարուստ էին ջրերով ու արոտավայրերով: Ալպյան մարգագետինները առատ կերի բազա են հանդիսացել խաշնարածության զարգացման համար: Հայաստանի արոտավայրերում արածում էին հազարավոր ոչխարներ ու այծեր, որոնք ամեն տարի առատ բուրդ էին մատակարարում գործվածքների համար:

Այդ երկրի բերքատվության և բարեբերության մասին գաղափար կազմելու համար բավական է միայն հիշատակել հայ պատմիչներից Ղազար Փարպեցու գովքը Արարատյան դաշտի մասին:

«Գրաւառն Այրարատու, զհոյակապն և զհոշակաւորն և զազանաւորն, զամենաբոյսն, զամենաբուղխն, զամենալին, զամենա-

դան կարմրի հավաքմանը և այդ մասին գրում է. «Այդ որդը հայտնվում է հողի վրա, որոնց հավաքում էին կանայք պղնձների մեջ և ապա շորացնում հացի թոնրում»¹: «Որդան կարմիր» ներկը հիշատակում է նաև XIII դարի եվրոպացի ճանապարհորդներից Մարկո Պոլոն. «Մասիս լեռան ստորոտում, հովիտներում գտնվում է որդան կարմիրը, որով մետաքսը ներկում են բոսորագույն»²: Հայաստանի հարևան և հեռավոր երկրներն էին արտահանվում ո՛չ միայն որդան կարմրով ներկված նուրբ գորգեր և կտորներ, այլ ներկը՝ տեղում ընտիր մետաքսե և այլ կտորներ ներկելու համար³: Որդան կարմիրը որպես ներկ հայտնի էր և գործածական նաև XVII—XIX դարերում: XVII դարի ճանապարհորդներից Շարդենը նշում է, որ այդ ներկը տեսել է ո՛չ միայն Արարատյան դաշտում, այլև Կարնո գավառում⁴: XVIII դարի ռուս ճանապարհորդներից Մարկովը Մասիսի լանջերից գտել է «որդան կարմիր» միջատը: Հետաքրքրական է, որ այդ միջատներն իրենց գոյությունը պահպանել են 1500 մետր բարձրության վրա՝ սեզ կոչվող խոտերի մեջ: Նայած ցրտի բարձր աստիճանին, որդան կարմիր միջատները չեն ոչնչացել, քանի որ հալվող ձյունը նպաստել է սարի լանջում չիմանների աճմանը, որտեղ սեզն ամենից շատ է լինում⁵:

Որդան կարմիրը հիշատակում է նաև Ալիշանը. «Ամենն ընտիր և ամենն մեծ ճանչցած որդն կարմրոս, հոշակյալ իր շարափայլ գունով, բազավորաց ծիրանիք և հրովարտակի կենդկվիք»⁶: Նույնիսկ անցյալ դարի 30-ական թ. որդան կարմրի օգ-

տագործման պրոբլեմով զբաղվել է նաև ռուսական կառավարությունը¹:

Հիշյալ ներկը օգտագործում էին նաև մագաղաթների վրա մանրանկարչական նուրբ աշխատանքներ կատարելիս:

Միջնադարյան Հայաստանում կար նաև որդերի մի ուրիշ տեսակ, որ աճում էր ո՛չ թե սեզերի վրա, այլ թփուտների ու ծառերի, հատկապես դեղձի ծառի վրա. այդպիսի կարմիր որդեր կան նաև Սպանիայում, Ամերիկայում նոփալ կոչվող ծառի վրա, որոնք իրենց որակով և գույնով բոլորովին տարբերվում են Հայաստանի որդան կարմրից²:

Գործվածքների համար որպես կայուն ներկ օգտագործվում էին մեծ մասամբ բուսական ներկեր: Բուսական ներկերը կիրառել են ո՛չ միայն ներկարար արհեստավորները, այլև շինական գյուղացի շուկակները, որ իրենց արտադրած կտորները ներկելու համար օգտագործում էին շրջապատում աճած բուսական արմատներն ու ծաղիկները, որոնցով հարուստ էին թե՛ Հայկական բարձրավանդակի դաշտավայրերը և թե՛ լեռնային շրջանները: Բուսական ներկերի մասին մեր մատենագրական աղբյուրներում և ձեռագրերի մեջ եզակի հիշատակություններ կան: Հայ պատմիչներից Ա. Շիրակացին հիշում է գխտորի մասին³: Այդ նույն գխտորի մասին հիշատակում են նաև եվրոպացի ճանապարհորդները: Այս գխտոր կոչվող բույսը շատ կարևոր էր և օգտագործում էին կտորներ ներկելու ժամանակ, ինչպես և դեղորայք պատրաստելիս: Գխտորն աճում էր նաև Արևելյան Հայաստանի մի քանի շրջաններում, օրինակ՝ Սյունիքում, Նախիջևանում, Մեղրիում և այլուր:

¹ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Հայաստանում կարմիր որդան ներկի արտադրության պատմությունից՝ Տեղեկագիր Հայկական ՍՍՌ-ԳԱ, 1946, № 2—3, էջ 17:
² Լ. Քյուրդյան, Որդան կարմիր, էջ 55:
³ Ա. Աբրահամյան, Շիրակացու մատենագրություն, Երևան, 1944, էջ 349:

Բուսական ներկերից ամենից շատ տարածված և ժողովրդի կողմից օգտագործվողը տորոնն էր, որով մեծ մասամբ ներկում էին բրդե կտորներ: Տորոնի հավաքումը կատարվում էր ամռան ամիսներին ու աշնանը: Ներկի համար օգտագործում էին այդ բույսի արմատը: Հետաքրքիրն այն է, որ տորոնի արմատը տարվա տարբեր ժամանակներում տալիս է տարբեր գույն. գարնան ամիսներին նրա արմատներից ստանում են դեղին գույն, ամռանը՝ նարնջի, իսկ աշնանը՝ մուգ կարմիր:

Հայաստանում կային նաև այնպիսի բույսեր, որոնք ներկում էին դեղին գույն, ինչպես օրինակ՝ դեղնածաղիկը (գեառանկ), որ մեծ քանակությամբ աճում է Խիզանի և Սպարկետի շրջանում¹: Դեղին ներկ ստանալու համար օգտագործում էին տոտոլ կամ բոքի բույսը², որ շատ տարածված էր լեռնային մասերում: Դեղին գույն էին ստանում նաև ալածահր (շան խաղող) կոչվող բույսից, որի վրա աճող պտուղները դեռ չհասած ժամանակ տալիս են կանաչ ներկ, իսկ հասնելուց հետո՝ սև գույնի հեղուկ, որից պատրաստում են թանաք: Դեղին ներկ ստացվում էր նաև բարբարիս կոչվող փշատերև թփի արմատներից, իսկ պտուղները տալիս էին կարմիր գույն: Դեղնավուն ներկ է ստացվում և իշան կաթուղի կոչվող բույսից:

Կտորներ ներկելու համար ժողովրդի մոտ շատ տարածված է սոխի կեղևը, որից ստացվում է բաց շագանակագույն, նարնջի, իսկ եթե սոխի կեղևի հետ խառնում են ավելուկ կոչվող բույսը, ապա ստացվում է մուգ շագանակագույն: Նույնանման գույն ստացվում է նաև քարաքոսից, մասուրից և դաղձ կոչվող բույսից:

Մի շարք բույսերից ու արմատներից

¹ «Աղագրական հանդես», դիրք XXV, Թիֆլիս, 1914, էջ 104:
² Այս ներկի մասին մենք տեղեկացել ենք Պետ. պատմական թանգարանի ազգագրական բաժնի № 101 արխիվից, որը գրել է առել պատմական դիտությունների թեկնածու Վ. Բոգոյանը:

ստացվում էին սև, կայուն ներկեր, ինչպես օրինակ, փոթոթ կոչվող բույսից¹, որի արմատի վրա աճում են մի քանի քառակող ձողեր, նրանց ծաղիկները շատ մանրիկ և մուգ կապտավուն են. այս բույսն աճում է խամիրում, ջրարբի տեղերում, մասամբ այդիններում, սրանից ստացվում է մուգ սև գույն: Սև գույնի համար օգտագործում էին ընկուզենու տերևը և ընկուզի կանաչ կեղևը, բայց ամենից ավելի լավ ներկվում է ընկուզենու արմատի հավելված մասով, որից ստացված սև ներկը անջնջելի է ու չի գունաթափվում:

Բացի կենդանական և բուսական ներկերից, Հայաստանը հարուստ էր նաև հանքային ներկերով, որով հիմնականում ներկում էին կանաչ, կապույտ, կարմիր և դեղին գույներ: Այս ներկերը՝ օխրաները, համեմատած կենդանական և բուսական ներկերի հետ, ավելի անկայուն էին և օգտագործվում էին մեծ մասամբ կտորներ դաջելու ժամանակ, կամ տնային կահկարասիք, փայտե իրեր, պատի զարդարանքներ ներկելու համար:

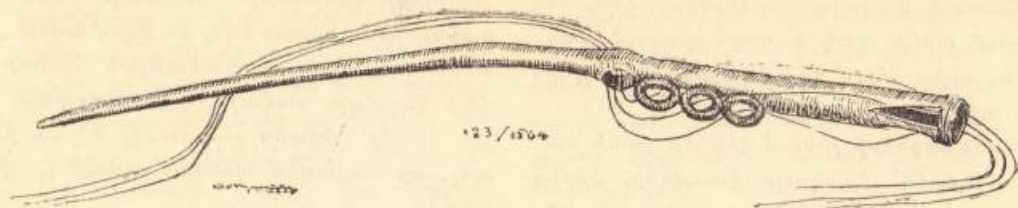
Հույն պատմիչներից Ստրաբոնը հիշում է, որ Սպերում կար մետաղ սանտիկ, այն նման էր պուրպուրին և անվանում էին հայկական ներկ, իսկ Պլինիոսի մոտ հիշատակվում է խրիզակալից պատրաստված ներկը, որ կոչվում է նաև քար:

Բյուրեղային ներկերով հարուստ էր ո՛չ միայն Արևմտյան Հայաստանը, այլև Արևելյան Հայաստանից՝ Լոռին, Սյունիքը, Վայոց ձորը և այլ վայրեր:

Վերահիշյալ բոլոր ներկերի ու գույների տեսակները օգտագործվել են միջնադարյան Հայաստանում, դրանցով ներկվել են մեր պատմիչների հիշատակած տարբեր տեսակի բազմազան նուրբ կտորները:

Մենք անհրաժեշտ ենք համարում մի քանի խոսք ասել ներկելու տեխնիկայի մասին: Գործելուց առաջ թելը կամ բուրդը

¹ Նույն տեղում:

Նկ. 62. Զուլնակի մեազն գործիք, Անիի պեղումներից, IX—XIII դդ.
Պետ. պատմական թանգարան

համարում նկարագրել այդ գործիքներից մի երկու օրինակ: Անիից գտնված № 1162 ոսկրե գործիքն¹ ունի 8 սմ երկարություն և 3 սմ լայնություն: Վերևի մասից նրա վրա շրջանաձև պատկերված է կանացի դեմք: Ականջի ուղղությամբ, երկու կողմից իջնում են 5-ական շրջանաձև նախշեր, որոնք պատկերում են կնոջ հյուսիսի վրայից կախված ոսկե կամ արծաթե զարդարանքները: Ոսկրե այս գործիքը վերևի երկու ծայրերից ունի մեկական անցք, որոնց միջով են անցկացրել թելերը: Նույն ձևով են պատրաստված №№ 1164 և 1203 ոսկրե գործիքները, միայն սրանց վրա շրջանաձև նախշերը քիչ են ու դեմքերի վրա կան երկուական խուլ անցքեր, մարմնի վրա երեք շրջանաձև նախշերը նույնպես ունեն իրենց նշանակությունը: Նույնատիպ ոսկրե երեք գործիքներ գտնվել են Դվինի 1949 և 1950 թվականների պեղումներում, № 1/206 գործիքի վրա կա երկու անցք և նման է Անիի № 1162 ոսկրե գործիքին, այն տարբերությամբ, որ սրա երկու կողքերի հյուսվածքների շրջանաձև զարդերը շարունակվում են գծային խազիկներով մինչև ծնոտի տակը և ծածկում բերանի մասը: Սա թույլ է տալիս մեզ ենթադրելու, որ պատրաստող վարպետը նկատի է ունեցել միջնադարյան Հայաստանի այն կանանց, որոնք սովորությունն են ունեցել բերանները ծածկելու:

Բացի վերոհիշյալից, 1950 թ. պեղումների ժամանակ Դվինում գտնվեց մի ուրիշ ոսկրե

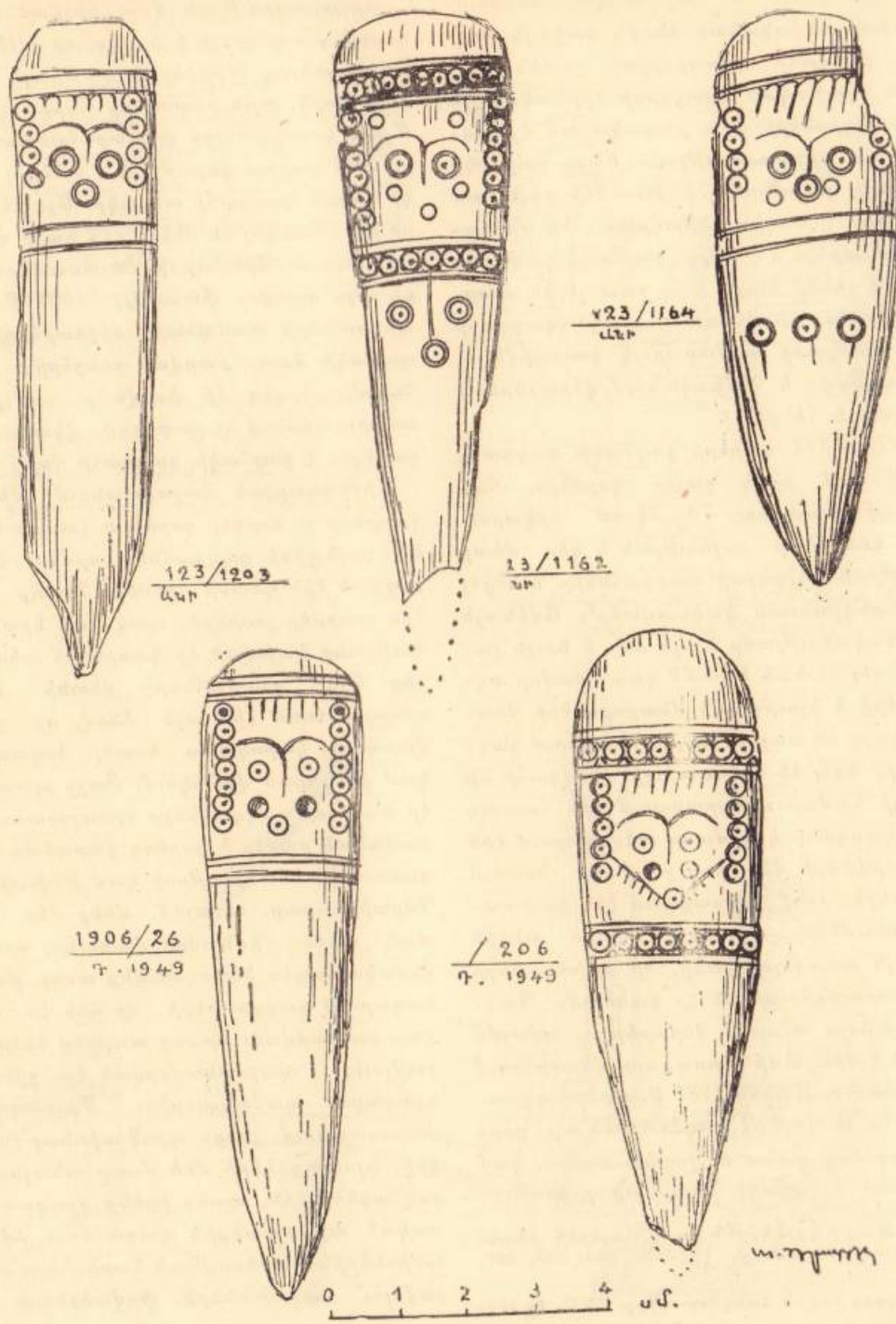
րե գործիք, որը ներսից խողովականման անցք ունի, իսկ արտաքուստ զարդարված էր երկշար շրջանաձև զարդերով: Սա նման էր մյուս գործիքներին, միայն ցածի մասում ունի քառատամ հավելված:

Վերոհիշյալ ոսկրե գործիքները անշուշտ կիրառվել են հյուսվածքեղների, գորգագործության և ասեղնագործության ժամանակ: Անիից գտնված նույնատիպ գործիքների մասին ակադեմիկոս Հ. Օրբելին գրում է. «Այդ ոսկրե գործիքները ծառայել են կոկեղու և կարերը հարթելու համար»: Մեր կարծիքով, ինչպես կարելի է ենթադրել ոսկրե գործիքներից երկուսի վրա նշված անցքերից, դրանք օգտագործվել են նաև ձեռքի փոքրիկ զազգահների վրա նուրբ կտորներ գործելու համար (նկ. 63):

Հյուսվածքեղների և ձեռագործների հետ սերտորեն կապված է մկրատների, քերիչների գործածությունը: Դվինի պեղումներից առայժմ հայտնաբերվել են միայն երկու մկրատ, մեկը՝ մեծ, մեկը՝ փոքր, ձեռագործի համար: Գործվածքների հետ կապված ուրիշ նյութական մնացորդներ առայժմ չունենք, սակայն կասկած չի կարող լինել, որ հետագա պեղումների արդյունքները մեզ հնարավորություն կտան այդ հարցը ավելի հիմնավորված փաստերով լուսաբանելու:

Միջնադարյան Հայաստանի շուկահարհետավորների մասին, ինչպես արդեն ասել ենք, կան հիշատակություններ և հայ պատ-

¹ И. А. Орбели, Каталог Анийского музея, стр. 110.

Նկ. 63. Զուլնակի և գորգագործի ոսկրե գործիքներ, Դվինի և Անիի պեղումներից, IX—XIII դդ.
Պետ. պատմական թանգարան
Գծ. Առաքել Պատրիկի

միջնակի մոտ, և հիշատակարաններում, նույնիսկ անվանական ձևով¹, սակայն ջուլ-հակի դազգահի վերաբերյալ շունենք ոչ միայն նյութական մնացորդի օրինակ, այլև մատենագիրների մոտ բացակայում է գրավոր որևէ հիշատակություն: Բայց ջուլհակի դազգահի գոյությունը XVIII—XIX դարերում մեզ հիմք է տալիս ենթադրելու, որ միջնադարում, մինչև XV դարը, ջուլհակի դազգահը պետք է լիներ նույն ձևի, շատ շնչին տարբերությամբ, որովհետև ջուլհակի դազգահի փոփոխությունը առհասարակ կատարվել է շատ դանդաղ և հիմնականում վերաբերել է շափերին և հենքին:

XVIII—XIX դարերի ջուլհակի դազգահը կտավի կամ բողե շալեր գործելու համար, պիտի ունենար 70—75 սմ երկարություն, կես մետր լայնություն և կես մետր խորություն: Այդպիսի դազգահները ունեցել են եռանկյունաձև կառուցվածք²: Ամենայն հավանականությամբ նույն ձևը և նույն շափերը եղել են նաև IV—XV դդ.: Գրավոր աղբյուրների և նյութական մնացորդների հետքերը ցույց են տալիս, որ միջնադարում դազգահները եղել են երկու տիպի: Դազգահի մի տեսակի համար պատրաստում էին հատուկ հոր և դազգահի կես մասը տեղավորում էին այդ փորվածքի մեջ, իսկ ջուլհակը նստում էր գետնին, որով հեշտացվում էին նրա ոտքի շարժումները. այդ ձևի հորերն ունեին նաև այն առավելությունը, որ աշխատանքը ավելի արտադրողական էր դառնում: Դազգահների այս տեսակի վերաբերյալ առայժմ հայտնի է միայն մի փաստ, որը վերաբերում է XIII դարին: Ավանի 1282 թ. արձանագրության մեջ ասվում է՝ «ղշտատե[ա]լ գիրս մեր խափանել ջանա և շարեա առնու, կամ հորակտա իջուլհակէ նգով[ա]լ լիցիս»³:

¹ Լ. Խաչիկյան, Փո գարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 363, 364, 365, 367, 369:

² «Ազգագրական հանդես», գիրք XXV, էջ 194:

³ Կ. Ղաֆազարյան, Ավանի երկրագրվյան ծածկագիր արձանագրությունը, Երևան, 1945, էջ 18—19:

Արձանագրության մեջ հիշված «հորակտալ» բառը ցույց է տալիս, որ XIII դարում ջուլհակներից վերցրել են ոչ միայն դրամական հարկ, այլև բնատուրք՝ հորան կտավով: Մյուս կողմից, այդ փաստը հաստատում է, որ XIII դարում գոյություն է ունեցել ջուլհակի հորան դազգահի տեսակը: Այդ ձևի հորերը պահպանվել են մինչև XIX դարի վերջերը, հատկապես Արևմտյան Հայաստանում: Բացի այս գրավոր փաստից, 1939 թ. Դվինի պեղումների ժամանակ, միջնաբերդի հրապարակի մոտ բացված շենքերից մեկում հայտնաբերվեց մի փորվածք, որն իր արտաքին տեսքով ու շափերով վկայում է, որ դա եղել է ջուլհակի դազգահի հոր¹:

Միջնադարյան Հայաստանում մետաքսե կտորներ ու գորգեր գործելու համար եղել են նաև այնպիսի դազգահներ, որոնք հարմարեցված էին գետնի երեսին: Դրանք լինում էին տարբեր շափերի, որովհետև նրանց մեծությունը կախված էր կտորների տեսակներից: Այդ դազգահները գետնի երեսին պատրաստում էին այն ձևով, որ գործող վարպետը կարողանա նստել ծալապատիկ կամ թե շոքած վիճակում: Բայց պատահում էր նաև, որ դազգահները պատրաստում էին բավական բարձր և գործող վարպետը կարողանում էր նստել աթոռի կամ թախտի վրա: Դժբախտաբար, առայժմ մենք մեր ձեռքի տակ չունենք հիմնավոր փաստեր, որպեսզի վճռականապես կարողանանք ասել, թե միջնադարում դազգահների որ ձևն էր ավելի շատ տարածված: Նրանց տարբեր ձևերի գոյությունը պայմանավորված էր շինական գյուղացու պահանջներից: Միջնադարյան Հայաստանում, բացի պրոֆեսիոնալ ջուլհակից, գյուղացիների մեծ մասը տնայնագործ ջուլհակներ էին, որոնք իրենց գյուղատնտեսական աշխատանքին զուգահեռ, ձմեռվա ամիսներին տնտեսության կարիքները բարելավելու՝ հագուստների, փովածքների հա-

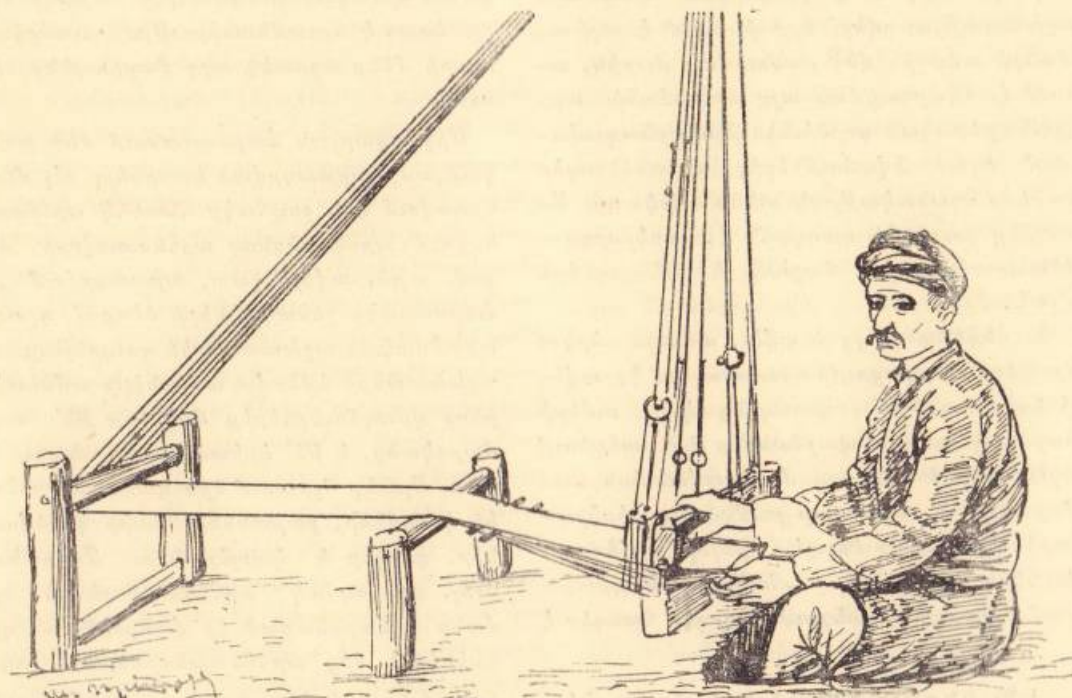
¹ Կ. Ղաֆազարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, էջ 180:

մար աշխատում էին իրենց տնտեսության մեջ և օգտագործում տարբեր շափի դազգահներ, նկատի ունենալով կտորի տեսակը: Միջնադարում կային նաև փոքրիկ դազգահներ, որոնք օգտագործվում էին նուրբ և նեղ կտորների համար: Կտոր գործելու դազգահները պատկերող երկու նմուշ պահված են XVI դարի № 5472 ձեռագրում, որոնք մեզ որոշ պատկերացում են տալիս միջնադարյան ջուլհակի դազգահի ձևի մասին:

Մենք անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ բերել XIX դարի վասպուրական նահանգի բնակչության գործածած դազգահի մի նմուշ, որ իր ընդհանուր գծերով նման է միջնադարյան դազգահներին (նկար 64, 65):

Նկ. 64. Ջուլհակի միջնադարյան դազգահ, Պետ. յատենագրարանի № 5472 ձեռագրի մանրանկարից XVI դար:

Նկ. 65. Ջուլհակի գետնանոր (ջլիհանոր) դազգահ վասպուրականից, XIX դար, Գժ. Առաքել Պատրիկի

Գ. ԶՈՒԿԱԿՈՒՅՈՒՆԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Անհնարին կլիներ առհասարակ մարդկության կյանքը պատկերացնել առանց սննդամթերքի, հագուստի, բնակարանի, զենքերի ու գործիքների, փոխադրական միջոցների:

Հասարակության զարգացման պատմությունից գիտենք, որ մարդկանց կենցաղային կարիքների մեջ կարևոր տեղ է բռնել հագուստը:

Ինչպես սնունդը, այնպես էլ հագուստը մարդկանց համար անհրաժեշտ է եղել բոլոր դարերում, առանց սևուի և տարիքի խտրության: Հագուստի համար գործածել են ամենանուրբ հյուսվածքից մինչև ամենակոպիտ գործվածքները, որոնք արտադրվում էին հատուկ դազգահների միջոցով:

Ֆրիդրիխ Էնգելը «Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը» աշխատության մեջ, երբ խոսում է աշխատանքի առաջին մեծ բաժանման մասին, ասում է. «Ձարգացման այս աստիճանի արդյունաբերական գործունեության բնագավառում եղած նվաճումներից առանձնապես կարևոր նշանակություն ունեն երկուսը: Առաջինը ջուլհակի դազգահն է, երկրորդը — մետաղահանքերի հալումը և մետաղների մշակումը»:

Ֆ. Էնգելը ցույց է տվել, որ այս երկու ճյուղերի զարգացումը հետագայում էլ ավելի նպաստում են արտադրողական ուժերի բարձրացմանը և պայմաններ են ստեղծում աշխատանքի երկրորդ մեծ բաժանման համար, այն է «արհեստը բաժանվեց երկրագործությունից»²: Ինչպես բոլոր արհեստավորները, այնպես էլ ջուլհակը մասնագիտանում է իր աշխատանքում և արդեն հանդես է

գալիս ո՛չ միայն իր կարիքների համար անհրաժեշտ գործվածքներ արտադրելով, այլև որպես պրոֆեսիոնալ ջուլհակ արհեստավոր արտադրում է միաժամանակ և հատուկ պատվերով, և շուկայի համար:

Ինչպես բոլոր երկրներում, այնպես էլ Հայկական բարձրավանդակում, դեռևս հնագույն ժամանակներից ջուլհակությունը եղել է ամենից կարևոր և տարածված արհեստներից մեկը: Ջուլհակ արհեստավորները, թե՛ տնայնագործ և թե՛ պրոֆեսիոնալ, իրենց աշխատանքները հարմարեցնում էին ազգաբնակչության պահանջներին, մյուս կողմից՝ հաշվի էին առնում նաև կլիմայական պայմանները: Հայտնի է, որ տաք գոտում ընկած երկրների բնակիչները գործածում են ավելի նուրբ կտորներ և այլ տարազ, քան ցուրտ գոտում գտնվող երկրների բնակիչները: Հագուստի տարազի բազմաձևությունը կախված էր նաև աշխատանքի բնույթից ու դասակարգային պատկանելիությունից: Տարազի հարցը հատուկ ուշադրանքով էր առարկա է, ուստի մենք այստեղ այդ մասին չենք խոսում:

Միջնադարյան Հայաստանում մեծ քանակությամբ արտադրված կտորները ո՛չ միայն հյուսվում էին ջուլհակի հատուկ արհեստանոցում՝ պրոֆեսիոնալ արհեստավորի ձեռքով, այլև, ավելի շատ, արտադրվում էին Հայաստանի շինականների ձեռքով, գյուղատնտեսական աշխատանքին զուգընթաց. այդ աշխատանքը ձմեռվա ամիսների ամենակարևոր զբաղմունքներից մեկն էր թե՛ տղամարդկանց, և թե՛ երիտասարդ կանանց համար: Սրանք հյուսում էին զանազան տեսակի կտավներ, քաթաններ, նուրբ գործվածքներ, գորգեր և կապերտներ: Չմոռանանք նշել, որ ջուլհակ արհեստավորների որոշ մասը կենտրոնացած էր վանքերին ու զբոյժակներին կից արհեստանոցներում՝ «գործատներում» և կատարում էր ազնվականների ու հոգևոր դասի պահանջները:

Մատենագրական աղբյուրները թեև հա-

րուստ տեղեկություններ են տալիս տարբեր տեսակի կտորների վերաբերյալ, սակայն լուրջ են այդ կտորները արտադրող արհեստավորների դրուժյան և նրանց գործածած արտադրական գործիքների և տեխնիկայի մասին:

* * *

Հայկական բարձրավանդակի վրա ապրող հնագույն բնակիչների պատրաստած գործվածքների ու նրանց հագուստների մասին մենք հնարավորություն չունենք այստեղ մանրամասն խոսելու, քանի որ մեր նպատակից դուրս է. այնուամենայնիվ, անհրաժեշտ ենք համարում համառոտակի նշել հայերից առաջ Հայկական բարձրավանդակում ապրող ուրարտացիների մասին: Սեպագիր արձանագրությունները և նյութական մնացորդները հաստատում են, որ այդ ժողովուրդը ունեցել է բարձր կուլտուրա: Այլ արհեստների թվում, նրանց մոտ զարգացած է եղել նաև ջուլհակությունը:

Ուրարտական շրջանում արտադրված գործվածքներին մենք ծանոթանում ենք միայն քանդակների միջոցով, բացառությամբ մեկ-երկու գրավոր փաստի, որոնք վերաբերում են Ասորեստանի թագավոր Սարգոնի կատարած ավարառությունը՝ Մուսասիրում: Ըստ ասորեստանյան արձանագրությունների՝ ավարի մեջ, անասունների, ոսկե և արծաթե զարդերի, թանկարժեք քարերի հետ հիշատակվում են անհամար գույնզգույն կերպասներ և զգեստներ¹: Պրոֆ. Գ. Ղափանցյանը հիշատակում է, որ վերոհիշյալ արձանագրության նոր ընթերցումից պարզվում է, որ այդ ավարի մեջ եղել են 130 զանազանագույն հագուստներ, անգամ վշյա շապիկ: Մի ուրիշ տեղ գարձյալ Սարգոնի կողմից արձանագրության մեջ հիշվում են «բազմագույն հանդերձներ ու կտավից պարեգոտներ և

հյուսելի շիկակարմիր՝ բուրդ Ուրարտուի և Կիլիսիի աշխարհներեն»²:

Ուրարտական շրջանի հագուստների ու կտորների մասին համեմատաբար լայն պատկերացում ունենալու համար անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ հիշատակել նաև մի քանի քանդակ: Նյութական մնացորդներից հետաքրքիր մի դեղինմետ է պատկերաքանդակ գլանակը, որի վրա գրված է «կնիք Ուրարտայի արքայի քաղաքի Մուճաճիրի»: Այս կնիքի վրա եղած առնապատկերից իր տարազով նման է ասորական արքաներից մեկ ամենից շատ հետաքրքրում է պատմաբանը, որ համարվում է թագավորի կարևոր հագուստը: Ուրարտայի պատմաբանը պզնավոր է, շատ ամփոփ և կարճ թևերով, որոնց առջևի մասը բաց է շարժումները հեշտացնելու համար: Քանդակից պարզ երևում է, որ պատմաբանը պատրաստված է նուրբ և թանկարժեք կտորից, վրան ասեղնագործված, իսկ ծայրերը շրջանված են ծոպավոր հյուսքով: Բացի այդ օրինակից, ուրարտական շրջանին պատկանող մի քանի արձանիկների վրա եղած հագուստի նախշերից պարզվում է, որ այդ շրջանում ևս գործվել են թանկարժեք հաստ կտորներ: Բեռլինի թանգարանում պահպանված է մի արձանիկ (մարմինը պղնձից, դեմքը՝ սպիտակ քարից), որը հայտնաբերվել է Թուփրակ-կալեի պեղումներից³: Հիշյալ արձանիկը պատկերում է ուրարտական շրջանի ավագանու տարազը: Պատմաբանը պզնավոր է և լանջերը իրար վրա բերված, իսկ թևերը երկար են ու վերջանում են ժապավենաձև, ասեղնագործ զարդանախշերով. նույն զարդանախշերը նկատվում են նաև պատմաբանի քղանցքի շուրջը. պատմաբանի վրայից, ձախ ուսով՝ դեպի առաջ կախված է մի ուրար, որը ավարտվում է երկար ծոպերով:

1 Վ. Հ ա ճ ու Ն ի, Պատմություն հին հայ տարազի, էջ 27:

2 Նույն տեղում, էջ 18—19:

3 Նույն տեղում, էջ 24:

1 Գ. Ղ ա փ ա ն ջ յ ա ն, Ուրարտուի պատմություն, Երևան, 1940, էջ 206—207:

Գործվածքների մասին պատկերացում ունենալու համար արժեքավոր կարող է հանդիսանալ Թոփրակ-կալեի պեղումներից հայտնաբերված ոսկե մեդալիոնը, որի վրա

բերին կան գոտիներ, իսկ գլուխները ծածկվում են շատ նուրբ շղարշյա քողերով. որոնք ամեղնագործված են նույն օրնամենտներով: Մեդալիոնի վրա եղած կանանց զգեստի

Նկ. 66. Ուրարտական ոսկե մեդալիոն, գտնված Վանի Թոփրակ-կալեում: Գծ. Առաքել Պատրիկի

պատկերված են զույգ կանայք, որոնց պատմունձանները նույնպես պճղնավոր են ու ճոխ. կտորի վրան պարզ երևում են նախշերը, քառակուսի օրնամենտներով: Գիցուհու հագած պատմունձանի վերջավորքը ունի ասեղնագործած ծոպեր, թևերը կարճ են և վերջանում են զարդանախշերով. այդ երկու կանանց մեջ-

գործվածքին ու նախշերին հար ու նման է Վանում գտնված՝ ուրարտական շրջանին պատկանող՝ Բագբարաուի արձանիկի վրա քանդակված հագուստը¹ (նկ. 66, 67):

Վերջին տարիները՝ 1948—1951 թթ., կար-

¹ Պետ. պատմական թանգարան:

միր բլուրի պեղումներից հայտնաբերվել են ուրարտական շրջանի բամբակի թելի և այրված կտորների մնացորդներ, իսկ 1952 թ. գտնվեցին բավական մեծ քանակությամբ

Նկ. 67. Ուրարտական բրոնզե արձանիկ, գտնված Վանի մոտ. Պետական պատմական թանգարան

բրդե հաստ գործված կտորներ՝ ածխացած վիճակում:

Ուրարտացիներից հետո էլ այդ բարձրավանդակում ապրող հայ ժողովրդի գլխավոր զբաղմունքներից մեկը եղել է շուկահույսությունը:

Այս վաղ ժամանակաշրջանի համար, դժբախտաբար, փաստերը առայժմ բացակայում են: Գործվածքների ու հագուստների մասին հատուկոր տեղեկություններ քաղում ենք հույն պատմիչներից: Հերոդոտը և, հետագայում, Ստրաբոնը հայերի տարազը, զենքը նույնացնում էին փրյուգացոցի հետ: Բայց այդ պատմիչների մոտ չկան հիշատակություններ գործվածքների տեսակների ու նրանց պատրաստման տեխնիկայի վերաբերյալ:

Արտաշեսյան դինաստիայի ժամանակ, հատկապես Տիգրանի թագավորության օրով, Հայաստանում բավական ուժեղ էր հելենական կուլտուրայի ազդեցությունը: Հունահռոմեական տվյալներով պարզվում է, որ Տիգրան Բ-ի պալատականները և յուրայինները հագնում էին հռոմեական տարազ, թևեղ գործածված կտորների մեծ մասը, հավանորեն, արտադրում էին տեղում:

Արտաշեսյան շրջանի հագուստների և կտորների մասին որոշ հիշատակություններ պահպանված են Մովսես Խորենացու Պատմության մեջ: Խորենացին, Արտաշես թագավորի թագումը նկարագրելիս, նշում է. «Պատմունձանն, որ զմարմնովն ոսկեթել» այնուհետև պատմիչը թվում է գույնզգույն կտորներ, որով պճնվում էին կանայք և տղամարդիկ. «Մթերս ոսկույ և արծաթոյ և քարանց պատուականաց և զգեստուց և պէսպէս գունից և անկուածոց՝ արանց միանգամայն և կանանց հասարակաց բազմացոյց. որով տգեղագոյնքն իբրև զգեղատրոս երևէին սքանչելիք, և զգեղատրքն ըստ ժամանակին առ հասարակ դիւցազնացեալք»¹:

Հայ և օտար պատմիչների մոտ կան հիշատակություններ այն մասին, որ թագավորական պատմունձանները լինում էին ծիրանի գույնի, իսկ երբեմն էլ՝ խառը սպիտակավուն գծերով: Այդ գույները գործածական էին նույնիսկ պարսկական արքաների՝ Կյուրոսի և Դարեհի ժամանակ. այդ մասին հա-

¹ Մ. Խորենացի, էջ 72:

որոնց նմանը չկան երկրագնդի ծայրից ծայր և ամեն ուղղությամբ¹: Այնուհետև նույն հեղինակը գրում է. «այդ քաղաքներում և նրանց միջև ընկած շրջաններում կան ապրանքներ, մուծման առարկաներ, անհրաժեշտ կենդանիների տարրեր տեսակներ, ոչխար և զանազան երկրներ տարվող կտորեղեն, որոնք այն տեղերում հայտնի են և հռչակված, ինչպես, օրինակ, Սալմասում (Սալմաստ) պատրաստվող և մեկ հատը մեկից մինչև տասը դինարի ծախվող հայկական գոտին, որի նմանը չկա այլ երկրներում: Վերևում հիշատակված հայկական բանվածքները պատրաստվում են Դաբիլում, Մերանդում, Թերքիզում: Դաբիլում և Հայաստանի շրջաններում պատրաստում են հայկական բազմոցներ, գորգեր, որոնք հայտնի են հայկական «մեհֆուր» անունով, զրանց նմանը քիչ կա բոլոր երկրներում, որոնց գործվածքը նման է հայկական արտադրանքին: Ճիշտ այդպես էլ Հայաստանում արտադրում են գլխաշորեր, նախազարդ ծածկոցներ, շալեր, որոնք գործում են Միաֆարկինում (Տիգրանակերտում) և Հայաստանի տարրեր տեղերում²:

Արաբ պատմիչ Ալ-Մուկադասին հաղորդում է, որ «Դվինը նշանավոր քաղաք է, ունի անառիկ բերդ և մեծ հարստություն, հայտնի է իր հնագույն մահուղով³: Մի այլ տեղ նա նշում է, որ «Դվինն արտահանում է մահուղ, գորգ, բարձեր և ծածկոցներ ու հանրահայտի շնուր (ղայթան)⁴:

Արաբ պատմիչների ասույթներից ելնելով, ակադեմիկ Զ. Մանանդյանը գրում է. «Դվինի գործվածքեղենը, որ հայտնի է Մարիցին անունով (marizi), գոտիներ 1—10 դինար արժեքով, փաթեթներ (շավաներ), ծած-

¹ Ибн-Хазкэл. Сбор. мат., вып. XXXVIII, էջ 93.
² СМОМПК., вып. XXXVIII, էջ 94—95.
³ Ал-Мукадаси, «Сбор. мат.», XXXVIII, էջ 9.
⁴ Նույն տեղում, էջ 14:

կոցներ և կտորներ թախտերի համար: Ավելի թանկարժեք կտորներ եղել են մետաքսից: Դվին քաղաքում պատրաստում էին խաչտարդեռ գույներով մետաքսե ծանր կտորներ: Հայաստանի գործվածքեղենը արտահանվում է ո՛չ միայն խալիֆաթի արևելյան մարզերը, այլ Բյուզանդիա¹:

Արաբական աղբյուրների ցուցմունքից երևում է, որ Տրապիզոնում՝ միջազգային առևտրի գլխավոր նավահանգստային կենտրոնում՝ վաճառվում էին հայկական հիանալի մետաքսյա կտորներ (դիպակ) և այլ գործվածքեղեն²:

Չնայած հայ և օտար պատմիչների այս հարուստ տվյալներին, այնուամենայնիվ Դվինի սիստեմատիկ պեղումները առայժմ հայտնաբերել են միայն երկու կտոր գործվածքի մնացորդ. երկուսն էլ ոսկե թելերով հյուսվածք են³. մեկը ժապավենաձև կերպասի վրա, կարմիր թելերով գործած, իսկ մյուսը՝ կտավի մնացորդ է գործած կապտավուն բամբակյա թելից. հույս ունենք, սակայն, որ հետագա պեղումների ժամանակ Դվինից կհայտնաբերվեն գործվածքների նոր նմուշներ, որոնք հնարավորություն կտան պատմիչների ասույթները հիմնավորել նյութական մնացորդներով:

Միջնադարյան Հայաստանի առևտրա-արհեստավորական կենտրոններից էր համարվում նաև Անին, որը Բագրատունիների տիրապետության շրջանում ապրում էր իր ծաղկման օրերը: Անի քաղաքում զարգացած էին ո՛չ միայն գործվածքային արտադրությունը, այլև բոլոր տեսակի արհեստները, որ հաստատվում է վիմական արձանագրությունների տվյալներով:

Ինչպես Դվինը, այնպես էլ Անին IX—XIII դարերում եղել է արդյունազորական կենտրոն: Վիմական արձանագրությունների մեջ մի շարք արհեստավորական թաղամասերի

¹ А. Я. Манандян, О торговле и городах Армении, Ереван, 1930, էջ 161.
² Նույն տեղում, էջ 161:
³ Դվինի 1951 թ. պեղումներից, № 1913/168:

կողքին, որպես առանձին թաղամաս հիշվում է բազազնոցը¹, ուր վաճառքի էին հանվում թե՛ տեղական գործվածքները և թե՛ ներմուծվածները:

Մետաքսե կտորները, ըստ երևույթին, եղել են բավական առատ ու մատչելի նույնիսկ միջին խավին: Ստեփանոս Տարոնեցին, խոսելով Սմբատ Ա-ի և նրա հոր՝ Աշոտի, թագավորության առաջին շրջանի մասին, գրում է. «Եւ այսպէս ազարակաց ատանացեալ և աւանաց քաղաքացեալ բազմամարդութեամբ և ընչեղութեամբ մինչև հովուաց անդէ որդաց մետաքսեայս զգենուլ պատմուճան»²:

Ինչքան էլ չափազանցքած լինի պատմիչը, բայց և այնպես փաստ է, որ մետաքսը այդ շրջանում համեմատաբար լայն գործածության նյութ է եղել: Ստեփանոս Տարոնեցու հաղորդումը, հիմնականում, անշուշտ վերաբերում է Անին: Բացի պալատական, ազնվական ու հոգևորական դասի ներկայացուցիչներից, Անիում էին հավաքված նաև վաճառականական ու վաշխառուական կապիտալի ներկայացուցիչները. ուստի շատ հասկանալի է, որ այդ դասերի համար անհրաժեշտ էր արտադրել տարրեր տեսակի կտորներ: Բարեբախտաբար, Անի քաղաքի գործվածքների ուսումնասիրության համար բացի մատենագրական տեղեկություններից, կան նաև նյութական մնացորդներ: Պեղումներից հայտնաբերված 12 կտոր զանազան շափսի գործվածքների նմուշներից մի մասի վրա կատարված է նուրբ ասեղնագործություն:

Մեր ուսումնասիրությունը պարզեց, որ այդ կտորներից մի քանիսը, որոնք գտնված են իշխանական դամբարանում և մինչև օրս ճանաչված էին որպես մետաքսե գործվածք, կան նաև վուշի թելից հյուսված, այսինքն քաթաններ են. ի դեպ՝ քաթանագործների անունների հիշատակություններ ունենք

¹ Կ. Կոստանյան, Վիմական տարեգիր, էջ 49:
² Ստեփանոս Տարոնեցի, էջ 161:

XIII—XIV դարերին պատկանող ձեռագրերի հիշատակարաններում¹:

Անիից գտնված կտորների մեջ ամբողջական վիճակում պահպանված են երեխայի երկու զգեստ, որոնցից մեկը պակասավոր է, մնացել է միայն հետևի մասը և թևերից մե-

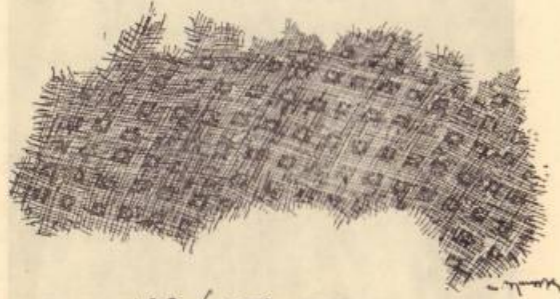

Նկ. 68. Երեխայի մետաքսե զգեստ Անիի պեղումներից, XIII դար. Պետական պատմական թանգարան:

կը: Զգեստի վերևի մասում արտաբուստ երևում է կարմիր թելերից հյուսվածք, իսկ թևերն ասեղնագործված են: Ավելի լավ է պահպանված իշխանական դամբարանից գտնված երեխայի մետաքսե վերնագգեստը (նկար 68): Այս հագուստի թեղանիքի զարդարանքը շատ նուրբ է և անաղարտ պահպանված: Հաստ դիագոնալանման կտորի վրա, ոսկե թելերով հյուսված են գեղեցիկ զարդանախշեր, իսկ գոտիատեղին ամրացած է վարդագույն մետաքսե թելից հյուսված

¹ Լ. Պաշիկյան, ԹԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 364:
² Պետ. պատմական թանգարան, № 1140:

դոտի, որի վրա արված է երկու հանգույց-
այս հանգույցը ո՛չ մի կապ չունի կրոնական
հատուկ նպատակի հետ, այլ պարզապես
թաղման ժամանակ, փոխանակ գոտին ամ-
բողջութեամբ կապելու, թողել են ազատ,
տալով միայն երկու տեղից հանգույցներ:
Նույն դամբարանից այս հագուստի հետ
գտնվել է նաև մետաքսե թելի վրա շարված
ուլունք, որ ապարանջանի դեր է կատարել:
Երեխայի գլխին ծածկված է եղել սև գույնի
շղարշե նուրբ կտոր, վրան բանվածք՝ կեն-
դանական զարդանախշով: Բացի վերոհիշյա-

123 / 1129 սև

Նկ. 69. Մետաքսե զործվածք, Անիի պեղում-
ներից, XIII դար.
Պետական պատմական թանգարան:

լից, երեխայի գլխի տակից գտնվել է մե-
տաքսե մի կտոր, վրան թուղ թուղունների
պատկերներ գործած¹: Իշխանական դամբար-
անից է գտնվել նաև 46×32 չափսի մե-
տաքսե մի ուրիշ կտոր²: Անիի պեղումնե-
րից գտնվել է նաև բամբակե թելից հյուս-
ված մի շղթա, որ ծառայել է ուլունքներ շա-
րելու համար և մետաքսե մի գործվածք,
վրան բլիթաձև զարդանախշ (նկար 69):
Ծաղկոցաձորի իշխանական դամբարանում
գտնվել է նուրբ բարակ կապերտի մնացորդ
(հավանաբար պատի զարդարանքի համար
գործած կտոր), 26×20 չափսի, հյուսված
կարմիր, դեղին և շագանակագույն թելերից,
խառն օրնամենտով: Մեր ուսումնասիրու-

¹ Պետ. պատմական թանգարան, ինվենտար
№ 1180:
² Նույն անգում, № 1181

թյունից և կտորի անալիզից պարզվեց, որ
այդ հյուսվածքի մեջ օգտագործել են նաև
վուշե թել, որը շատ տարածված էր միջնա-
դարյան Հայաստանում: Վուշե գործվածք-
ները մեծ մասամբ օգտագործում էին գլխի
ծածկոցների, մեծ թաշկինակների, աթոռնե-
րի և բարձի երեսների ու, վերջապես, պատե-
րը զարդարող գործվածքների համար (նկար
70):

Անիի պեղումներից գտնված վերոհիշյալ
կտորների նմուշները հաստատում են մեր
պատմիչների ասույթները այն մասին, որ
Անին նույնպես եղել է նուրբ գործվածքների
արտադրության կենտրոն:

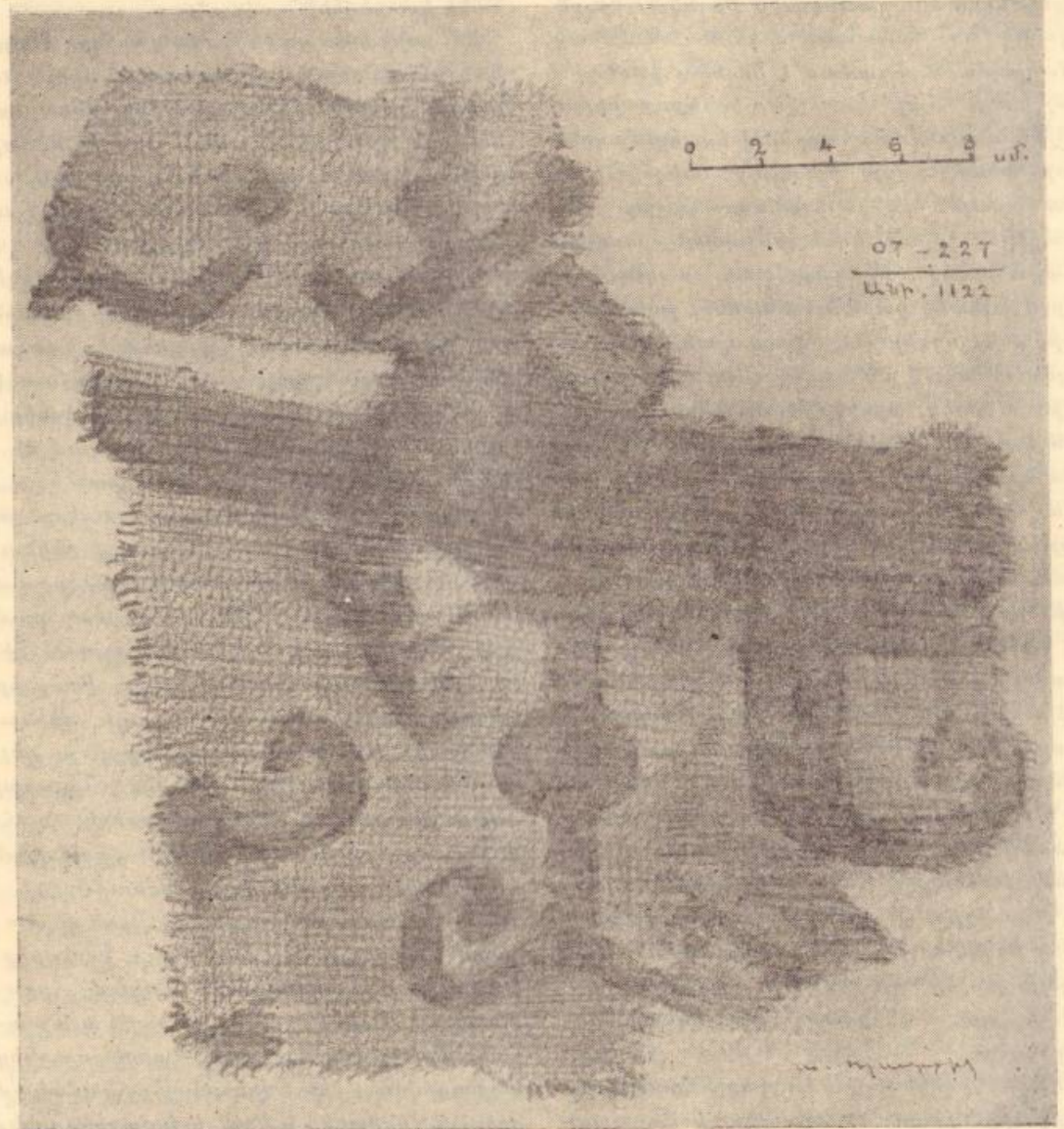
Դվինից և Անիից բացի, XII—XIV դարի-
րում Հայաստանի արևմտյան քաղաքներից
հայտնի էր Երզնկան, որպես առևտրի հան-
գուցակետ և նուրբ կտորների արտադրու-
թյան կենտրոն:

Հայ և օտար պատմիչները և եվրոպացի
ճանապարհորդները վկայում են, որ մոնղո-
լական տիրապետության ժամանակ, հատ-
կապես էլիսանություն շրջանում, հյուսիսա-
յին ճանապարհը կորցնում է իր դերը և դրա
փոխարեն աշխուժանում է հարավային կա-
րավանային ճանապարհը: Այդ առևտրական
մագիստրալի վրա էին գտնվում Վանը, Ար-
ճեշը, Երզնկան և այլ քաղաքներ:

Երզնկայում արտադրված նուրբ կտորների
մասին հետաքրքիր տեղեկություններ է ավել
արար ճանապարհորդներից Իրն-Բատուտան,
բայ որի «Արդաշան» մեծ ու շեն քաղաք է,
նրա բնակիչներից մեծագույն մասը հայեր
են... այնտեղ կան լավ կարգավորված շու-
կաներ, այնտեղ շինում են գեղեցիկ կեր-
պասներ, որոնք կրում են նույն քաղաքի ա-
նունը¹:

Բացի արար աշխարհագիրներից, Երզնկա-
յի կտորների մասին հիշատակում են նաև
եվրոպացի ճանապարհորդները: XIII դարի
ճանապարհորդ Մարկո Պոլոն, երբ տալիս է
մեծ Հայաստանի նկարագրությունը, գրում է.

¹ Իրն-Բատուտա, թարգմ. պրոֆ. Ն. Ա. Ա. ա-
ռյանի, Երևան, 1940, էջ 30:

0 2 4 6 8 սմ.

07-227
Անի. 1122

Նկ. 70. Կապերտի կտոր, Անիի պեղումներից, X—XIII դդ.:
Պետական պատմական թանգարան:
Գծ. Առաքել Պատրիկի

«Այս մի մեծ երկիր է, սկսվում է մի քաղա-
քից, որ կոչվում է Արզինգա (Երզնկա), ուր
հյուսում են աշխարհի լավագույն բեհեզնե-
րը¹: Չնայած Մարկո Պոլոն իր ճանապար-

հորություն ընթացքում ծանոթացել է մեծ
քաղաքների բոլոր տեսակի արտադրություն-
ների հետ, սակայն, ինչպես տեսնում ենք,
նա հիացած էր Երզնկայի նուրբ կտորներով,

¹ Ուղեգրություններ, I, էջ 48:

հարգի էին որդան կարմրով ներկված թելից գործած գորգերը:

Արաբ պատմիչներից Իբն-Խալկոնը հիշատակում է, որ 775—786 թվականներին Հայաստանը Բաղդադի խալիֆին վճարած հարկերի մեջ ուղարկել է նաև 20 գորգ:

911 թ. Յուսուֆ Աբուսաջն Հայաստանից խալիֆայությանը ուղարկում է 400 ձի, 30000 դինար և 7 հատ հայկական գորգ, որոնցից մեկի երկարությունն էր 60 ոտնաչափ. այդ գորգի վրա աշխատել էին 10 տարի¹:

Արաբական խալիֆի ղեսպան Իբն-Ֆադլանը X դարի 20-ական թվականներին Կամախի բուլղարական թագավորի արքունիքում իր անցկացրած կյանքի հետաքրքրական նկարագրության մեջ նշում է, որ թագավորի վրանում ամառվա ամիսներին հազար մարգ էր տեղավորվում, վրանում փռված էին նաչկական գորգեր²:

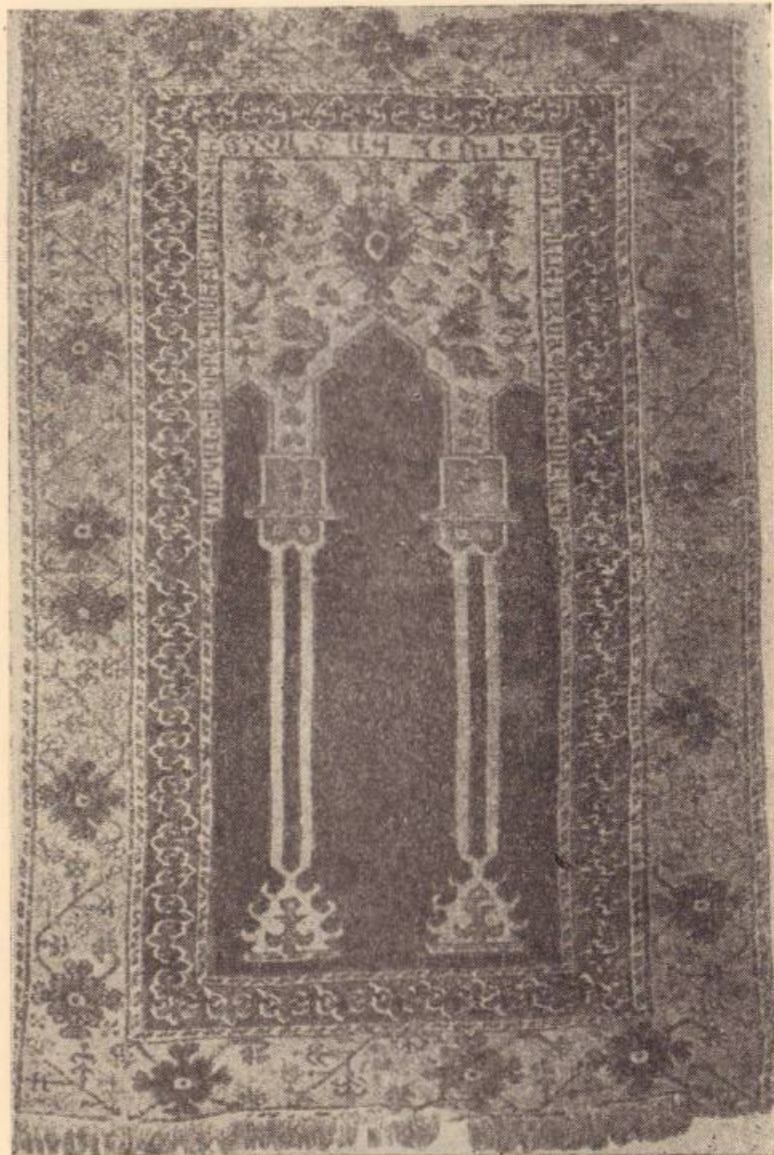
Արաբ աշխարհագիր Շեմս-էդդին-ալ Մուկադասին, մեջ բերելով Ալ-Բստահրի պատմածները, իր հերթին գրում է. «Մեծ վերաբերում է Հայաստանին, ապա նա մեծ երկիր է... Մայրաքաղաքը Դարբին (Դվին) է, իսկ քաղաքներն են՝ Բիթլիսը, Խլաթը, Արճեշը, Կալիբալան (Կարին քաղաքը) և այլն: Այստեղից արտահանում են ծածկոցներ, բրդե կապերտներ³: Անանուն տաճիկ աշխարհագիրը, որ ապրել է X դարի 80-ական թվականներին, իր «Աշխարհի սահմանները» աշխատության մեջ նույնպես գրում է, որ Դվին, Խոյ, Ամիգ, Բերկրի, Արճեշ, Խլաթ, Նախճավան, Բիթլիս մարդաշատ և հարուստ քաղաքներում արտադրվում են զիլուհա-կալի կապերտներ և այլ կապերտներ⁴: Վերոհիշյալ քաղվածքում նշված «այլ կապերտներ» բառերի գործածությունը արդեն ցույց է տալիս,

որ այն իր գործվածքով տարբերվել է կալի (=խալի) կապերտից:

Արաբ աշխարհագիր Իբն-Հաուկալը (X դար), որն այցելել է Դվին, պատմում է, որ «Դվինում և Հայաստանի մյուս քաղաքներում որդան կարմրով գործած գորգերի նմանը չկա աշխարհի մի ծայրից մյուսին իր բոլոր ուղղությամբ¹: Թե ինչ արժեք էին ներկայացնում հայկական գորգերը և մինչև ուր կարող էր հասնել նրանց համբավը, այդ մասին վկայում է Աբուլ-Փաղ-Բեհակի պատմագիրը: Նրա վկայությամբ, երբ 1034 թվականին Խորասանի շրջանի Ղազնևյան կառավարիչ (Սահիր-գիվան) Աբուլ Փաղլ Սուրի Մուխլը Նյուշապուրից գնում է Ղազնևան Սուլթան Մասուդին տեսության, իր հետ հինգ հարյուր բեռ թանկարժեք նվերներ է տանում նրա համար, որոնց թվում հիշվում են նաև հայկական գորգեր²:

Արաբ պատմիչների մոտ կան հիշատակություններ նույնիսկ գորգեր արտադրող կենտրոնների մասին: XIII դարի արաբ աշխարհագիրներից մեկը Հայաստանի մասին խոսելիս հիշում է, որ Վանի մեջ գործում էին մեծ գորգեր, Կարինում (Կալի-քալա) նույնպես գործում էին մեծ գորգեր, որոնք հրաշակված էին այդ քաղաքի անունով և կոչվում էին «կալի» կամ «խալի»³: Ակադեմիկ Բարթոլոմեոսը հիշում է, թե Ղազնևյան Սուլթան Մասուդի Կաշկարի Կաղր խանին ուղարկած բնձանների թվում կային նաև հայկական գորգեր:

Մարկո Պոլոն, նկարագրելով Կոնիա ու Սվազ քաղաքների կյանքը, հիացմունքով է խոսում այդտեղի գորգագործության մասին. «Մյուս երկու դասակարգերն են հայերն ու հույները, որոնք առաջինների հետ խառն ապրում են քաղաքներում և գյուղերում,

Նկ. 71. Հնագույն գորգի մի նմուշ

¹ Н. Марр, Ани, Москва, 1934, стр. 128.
² И. Ю. Крачковский, Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу, стр. 73.
³ Баладзори, Книга завоевания стран, пер. проф. П. К. Жузе, Баку, 1927, стр. 16.
⁴ Վ. Թեմուրջյան, Պատմական ակնարկ հայկական գորգագործության մասին, ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր, 1952, № 11, էջ 107:

¹ Ибн-Хаукал, Сбор. мат., XXXVIII, стр. 92.
² Материалы по истории туркмен и Туркмени, том 1, стр. 238.
³ Վ. Թեմուրջյան, Պատմական ակնարկ հայկական գորգագործության մասին, ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր, 1952, № 11, էջ 108:

զբաղվելով առևտրով և արհեստներով: Նրանք հյուսում են աշխարհի ամենանուրբ և ամենագեղեցիկ գորգերը և նույնպես մեծ քանակությամբ մետաքս, որդան կարմիր և ուրիշ գույներով և առատությամբ ուրիշ կտորեղեններ¹:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ արդեն X դարից հետո հայկական գորգերը տարածված են եղել Եվրոպայում:

Միջնադարյան հայ մատենագրության մեջ, մինչև XIII դարը, «խալի» տերմինին հոմանիշ գործածվել են կապերտ, արկանելի, անկվածոց անունները, որոնք պահպանվել են մինչև XIX դարը:

Դրանց գործածությունը հանդիպում ենք Մ. Խորենացու, Հ. Դրասխանակերտցու և ուրիշ պատմիչների մոտ: Խորենացին գրում է՝ «Մթերս... Գունուց և անկուածոց», իսկ Դրասխանակերտցին, երբ նկարագրում է Եգիպոստիկանի կողմից կատարած կողոպուտը, նշում է նաև «զհանդերձանս և զարկանելիս»: Արկանել բառի գործածությունը կա 1202 թ., ամենահին գորգի վրա, որտեղ կարդում ենք՝ «հարկանելիս Կիրակոսի բանացիցուց ի յիշատակ Հոսիսիմէի... ՈՅԱ թվին զսա գործեսցի»: Իսկ գորգ տերմինի հիշատակությունը հայ մատենագրության մեջ առաջին անգամ հանդիպում է 1234—1243 թթ. կառուցված Կապուավանքի վիմական արձանագրության մեջ, որ առաջին անգամ գրի է առել պատմական գիտությունների ղոկաոր Կ. Ղաֆագարյանը: Բովանդակությունը հետևյալն է.

«Ես Սարգիս Հայրապետեանյց թոռն միարան

ա/յ/ս եկեղեցիս, ես/ու հող՝ խոտառեղ և գորգ»²:

Ինչպես տեսնում ենք, եկեղեցուն նվիրված անշարժ գույքերի հետ հիշվում է նաև շարժական նվերներից գորգը: Հետագա դարերի

¹ Ուղեգրություններ, 1, էջ 46:

² Կ. Ղաֆագարյան, Շամաղիների 1935 թ. հնագիտական էքսպեդիցիան: Ճարտարապետական հուշարձանների պահպանության կոմիտեի արխիվ, № 377:

(XVII—XVIII) հիշատակարաններում ավելի հաճախակի են հիշատակվում գորգերի նվիրատվություններ¹:

Ալիշանի հաղորդած մի տեղեկության համաձայն, XIV դարի վերջերին, հայ վաճառականները Եվրոպական քաղաքների շուկաներում վաճառել են գորգեր: Ինչպես հայտնի է, XIV դարում հայկական գործվածքների սպառման շուկան կիրիկյան նավահանգիստներով հասնում էր նաև արևմտյան Եվրոպա, տարածվում էր մինչև Հոլանդիա:

Եվրոպական թանգարաններում գտնվում են մի շարք գորգեր, որոնք պատկանում են XIII—XVII դարերին: Դրանցից անհրաժեշտ է հիշատակել ամենահնագույնը՝ վիեննայի թանգարանում գտնվող եռակամար գորգը, որի վրայի զլխավոր զարդանախշերը վարդնյակներ ու մեխակի թերթիկներ են, իսկ եզերքի շրջանակների մեջ իշխում է խաղողի օրնամենտը: Գորգի վրայի հիշատակությունից (գրված է հայերեն տառերով) պարզվում է, որ այն հյուսված է 651 (1202) թվականին: Հնագույն գորգերից է նաև «Անահիտ» անունը կրող գորգը, որ գործված է 1330 թ., վրայի զարդանախշերի մեջ գերիշխում են վիշապի ու արծվի պատկերները: Լոնդոնի թանգարանում գտնվող «Գոհարիկ» անունը կրող հայկական գորգը, որ իր վրա ունի մակագրություն, պատկանում է XVII դարին: Ուշ շրջանի գորգեր շատ ունենք, որոնց մեծ մասը հյուսվել է Հայաստանից դուրս, հայ զաղութներում հայ վարպետների ձեռքով (նկ. 71):

Ինչպես հայտնի է, XI դարից սկսած և հատկապես XII դարի վերջերին Հայաստանի քաղաքները՝ Դվին, Անի, Կարս և այլն, կորցնում են առևտրի մեջ իրենց միջազգային նշանակությունը, իսկ այդ քաղաքների հայ բնակիչների մեծամասնությունը, օտարների ճնշումներից ստիպված՝ գաղթել է երկրից դուրս, տանելով իր հետ արհեստն ու իր սովորույթները: Հարմարվելով օտար պայմաններին, հայ տարագիրները, հայրենիքից

¹ Տես Մատենագրարանի № 5552 ձեռագիրը:

դուրս, սկսում են զարգացնել բոլոր տեսակի արվեստի ու արհեստի ճյուղերը, որոնց թվում նաև գորգագործությունը: Ա. Սաքըզյանը իր՝ գորգագործությունը նվիրված հոդվածի մեջ նշում է, որ էվկաֆուի թանգարանը հնագույն գորգեր ձեռք բերելու համար արել է հատուկ հայտարարություն, որի արդյունքը լինում է այն, որ հնագույն գորգեր են ստացվում Վանից ու էրզրումից: Էրզրումից ուղարկված խալիներից մեկի վրա կենտրոնում եղել է շրտ խաչ, որով ապացուցվում է գորգի հայկական լինելը:

Համաձայն ռուս պատմաբաններ Կարամզինի ու Գլինկայի տվյալների, XI դարի 60-ական թվականներին Կիևում հիմնվել է հայկական գաղութ, իսկ XII դարում ստեղծվել է հայկական հատուկ թաղամաս, որտեղ հայերը զբաղվել են զանազան արհեստներով, հատկապես ոսկերչությամբ, մետաքսագործությամբ և գորգագործությամբ:

Հայերը նպաստել են նաև Պարսկաստանի գորգագործության զարգացմանը: XVII դարում, Շահ Աբբասի կողմից հայերի բռնի գաղթի ժամանակ, մեծ թվով Պարսկաստան են տարվել հայ արվեստավորներ, որոնց թվում նաև գորգագործներ:

Հայկական գորգերի հատկանշական կողմերից մեկն այն էր, որ նրանք ունեին որդան կարմրով ներկված կարմիր, փայլուն ֆոն, երկրորդ հատկանշական կողմը նրանց վրա եղած խաչանիշներն էին: Պետք է նշել նաև, որ հայկական գորգերի վրա եղած զարդանախշերի մեջ գերիշխում էր S տառաձև զարդանախշը: Նույնանման նախշերը շատ տարածված էին նաև գործվածքների, դաշվածքների ու Անիից գտնված ձեռագործերի վրա: Հայկական գորգերի վրա, բացի վերոհիշյալ օրնամենտներից, ազգային հատկանիշ ունեցող գարդ են հանդիսացել խորանաձև նախշը, վեցթևանի ու երեքնուկի նմանվող ծաղկաթերթիկները և, վերջապես, վիշապի պատկերները, որոնք գալիս են խորհրդից:

Վիշապի պատկերը Հայկական բարձրավան-

դակում գոյություն է ունեցել ուրարտական շրջանից էլ շատ առաջ: Այդ պատկերներն արտահայտվել են ո՛չ միայն գորգերի վրա, այլև բրոնզե, պղնձե զարդերի ու կերամիկայի վրա: Առաջին հաղարամյակին պատկանող բրոնզե ապարանջանների ծայրերը վերջանում են վիշապի գլխով: Վիշապի պատկեր է դրվազած Կարմիր բլուրից գտնված սաղավարտի ճակատին և միջնադարյան ոսկե զարդարանքների, հատկապես ապարանջանների վրա: Վիշապի պատկեր կրող գորգերը հետագայում փոփոխության են ենթարկվել. այն որպես ամբողջական սիմվոլ չեզոքանում է, բայց կմխայր շարունակում է մնալ հայկական գորգերի վրա:

Հայ գորգագործները իրենց աշխատանքի ընթացքում կրել են Բյուզանդիայի, Պարսկաստանի, Չինաստանի ժողովուրդների գորգերի զարդանախշերի որոշ ազդեցությունը, սակայն միաժամանակ ստեղծել են իրենց ուրույն ոճը և հայկական լավագույն զարդանախշերի նմուշներով, իրենց հերթին, փոխազդել են հարևան ժողովուրդների արվեստի վրա:

9. ԳՈՐԾՎԱԾՔՆԵՐԻ ՆԱԽՇԵՆԸ ՀՅՈՒՍԵԼՈՒ ԵՎ ԳԱԶԵԼՈՒ ՄԻՋՈՑՈՎ

Պեղումներից հայտնաբերված կտորներն ու ձեռագրերի կազմերի ներսի կողմից պահպանված բրդե, բամբակե, մետաքսե վուշե աստառները տարբերվում են իրենց տեխնիկայով ու արտաքին գեղարվեստական ձևավորմամբ:

Հայաստանում արտադրված կտորների մեջ կան այնպիսիները, որոնց վրա զարդանախշերը կատարված են գործելու պրոցեսում: Կտորների մի այլ տեսակի վրա զարդանախ-

¹ Տես 1952 թ. Հ. Մնացականյանի ղեկավարությամբ կատարված պեղումների ժամանակ Աթարբեկյան գյուղի գամբարաններից գտնված արծաթյա վիշապազուխ ապարանջանը:

² Տես Դվինի ապարանջանները: Պետ. պատմ. թանգ., № 123/1375, 123/1376:

շերը դաշվում էին հատուկ կաղապարների միջոցով, իսկ մետաքսե նուրբ գործվածքների վրա զարդանախշերն ասեղնագործում էին գույնզգույն ու ոսկե թելերով:

Այս աշխատության մեջ մենք նպատակ չունենք միջնադարյան գործվածքների վրա եղած օրնամենտները քննարկել արվեստի տեսանկյունով, քանի որ այդ խնդիրը պարզելու համար անհրաժեշտ է ուսումնասիրել Արևելյան և Արևմտյան երկրներում արտադրված կտորների վրայի զարդանախշերը և համեմատության միջոցով հանգել որոշ եզրակացության: Առաջիկա մեր նպատակն է հիշատակել Հայաստանում արտադրվող կտորների տեսակները և նշել նրանց վրա կիրառված զարդանախշերի ամենից շատ տարածված նմուշները:

Հայաստանի գործվածքների և նրանց վրա եղած զարդանախշերի մասին գրելիս մենք մեր ձեռքի տակ ունեցել ենք միայն Անիի ու Դվինի պեղումներից հայտնաբերված մետաքսե, բրդե և վուշե գործվածքների մի քանի նմուշները:

Հայ և օտար պատմիչներն իրենց գրավոր հիշատակություններում նշում են Հայաստանում արտադրվող միայն նուրբ կտորների մասին և ո՛չ մի տեղեկություն չեն տալիս այդ գործվածքների գույների ու նրանց վրա եղած զարդանախշերի վերաբերյալ:

Մենք մեր ուսումնասիրության ընթացքում այդ բացը հնարավորության շահով լրացրել ենք ձեռագրերի կազմերի աստառների մանրակրկիտ քննությամբ: Այդ նմուշները մեզ տվեցին միջնադարյան Հայաստանում արտադրվող կտորների վերաբերյալ արժեքավոր նյութ: Գործվածքների մասին մինչև օրս առանձին աշխատություն չույս չի տեսել: Նկարիչ Ախիկյանը ձեռագրերի կազմերի աստառներից հավաքել է միայն գործվածքների ու դաշվածքների նմուշներ, որոնք որպես արխիվային նյութ պահպանված են Կերպարվեստի թանգարանում: Նույն թանգարանի աշխատակից Լ. Գուրնովան ձեռագրերից հա-

վաքած նմուշների դաշվածքների շուրջը ունի առանձին ուսումնասիրություն:

Մեզ հաջողվեց Մատենադարանում ուսումնասիրել միայն մի քանի հարյուր ձեռագրերի կազմի աստառներ: Այդ ուսումնասիրությունը մեզ հնարավորություն տվեց միջնադարյան Հայաստանում արտադրվող կտորների տեսակների ու նրանց վրա եղած զարդանախշերի վերաբերյալ որոշ եզրակացությունների հանդեպ:

Պետք է սակայն նշել, որ դեռևս լրիվ պարզված չեն Հայաստանում գործածվող զարդանախշերի բոլոր տեսակները. նախ՝ մենք հնարավորություն չենք ունեցել սպանելու բոլոր ձեռագրերի կազմերի աստառների ուսումնասիրությունը, մյուս կողմից՝ շատ հին ձեռագրերի (IX—XI դդ. պատկանող) կազմերը, որոնք ունեցել են մի ժամանակ կտորից աստառներ, զանազան պատճառներով ոչնչացվել են ու մերձեցրել չեն հասել: Բացի դրանից, պետք է նկատել, որ կազմերի աստառների համար ավելի շատ օգտագործվել են միագույն, հասարակ բամբակե կտավներ, որոնք իրենց դիմացկունությամբ ավելի նպատակահարմար էին համարվում կազմի համար: Միայն սրանց հիման վրա մեր ուսումնասիրության ենթակա ժամանակաշրջանում արտադրվող բազմազան գործվածքների բնույթի ու զարդանախշերի մասին լիակատար զաղափար կազմելը հնարավոր չի լինի:

Միջնադարյան Հայաստանի գործվածքների մեծ մասը հյուսվել է տեղում, սակայն կան նաև այնպիսի կտորներ, որոնք տեղական չեն, ներմուծված են Պարսկաստանից, Բյուզանդիայից և այլ երկրներից: Այդ հաստատվում է կտորների տեխնիկայով ու նրանց վրա եղած զարդանախշերով: Ներմուծվող կտորների վերաբերյալ կան նաև դրավոր հիշատակություններ: Հայ պատմիչները հաղորդում են հատկապես Բյուզանդիայից

¹ Л. Дурнова, Армянская набойка, Москва, 1953.

Հայաստան ներմուծվող թանկարժեք կտորների մասին: Ղ. Փարպեցին հաղորդում է, որ Հայաստանը և Բյուզանդիան կապված են եղել նաև առևտրական հարաբերություններով: Հայաստան են ներմուծվել նաև Բյուզանդական գործվածքներ: «Ձկերպարան հանդերձիցս զոր ունիմքս մեք,— գրում է Ղ. Փարպեցին,— անտի գնեմք, վասն զի և ոչ յայլ աշխարհի զտանի սա ուրեք, բայց անդ՝ հարկաւորիմք անտի գնել զայս ըստ ժամանակին պիտոյից»¹:

Գործվածքների տեղական լինելը և մոտավոր ժամանակը որոշվում է ո՛չ միայն հյուսիսում գործելու տեխնիկայով, այլև զարդանախշերով, որոնք սակայն կարող են պահպանվել մի քանի դար՝ միայն չնչին փոփոխությունների ենթարկվելով:

Հայ պատմիչների մոտ հիշատակությունները միակողմանի են, նրանք նկարագրել են մեծ մասամբ միայն իշխող դասի նիստովացը, զգեստներն ու զարդարանքները, մինչդեռ շինական ու քամիկ խավի գործածած կտորների մասին գրեթե չեն խոսել. այնուամենայնիվ պատմիչների հատ ու կենտ թուղիկ դարձվածքները այդ մասին ինքնին ցույց են տալիս հասարակ գործվածքների մասսայական արտադրության փաստը:

V դարի պատմիչ Ծղիշեն անցողակի է հիշում շինական կանանց հագուստները, իսկ Ղ. Փարպեցու մոտ կա հիշատակություն այն մասին, որ չքավոր կանայք «խոշոր բրդից» գործվածքներ կհագնեին: Վերոհիշյալից պարզ է, որ բացի նուրբ գործվածքներից, Հայաստանում, հատկապես աշխատավոր դասի շրջանում գործածվել են նաև բրդե կոպիտ կտորներ:

Շատ հաճախ հայ պատմիչների մոտ հասարակ կտորից կարված զգեստներն անվանվում են ձորձ. «ագաւ և զձորձձոյկսն հովութեան»², կամ թե տնանկաց կարտոր «կա-

պերի միջով ձորձոյ»¹, որին որպես հոմանիշ կիրառվել են նաև ցնցոտիք, գրգիլք «մուրողաց կամ աղբատաց»² տերմինները:

XIII դարի պատմիչ Կ. Գանձակեցու մոտ կա հետաքրքիր հիշատակություն այն մասին, թե ինչպես մի ունևոր, առևտրական-վաշխառու հոր մահից հետո, նրա հոգու փրկության համար, վարձով տված խանութներից ստացված եկամտի մի մասով գնում է ոչխարի մորթի ու կտավ և դրանցից կարում է հանդերձ ու բաժանում աղքատներին³:

Կտավ էին գործածում հատկապես աշխատավոր դասի ներկայացուցիչները. շինականները իրենց հագուստը գործում էին նաև բրդից, որ ձեռք էին բերում իրենց տնտեսության ներսում և զարդարում ավելի պարզ զարդանախշերով: Մինչդեռ պրոֆեսիոնալ ջուհակները օգտագործում էին մեծ մասամբ բամբակե ու մետաքսե թելեր, որոնցով գործում էին թանկարժեք կերպասներ՝ մի մասը առանձին անհատների հատուկ պատվերով, իսկ մեծ մասը արտադրում էին շուկայի համար:

Հիմնվելով պատմիչների հիշատակությունների վրա, նուրբ գործվածքները ըստ տեսակների կարելի է բաժանել մի քանի խմբի:

Թեթեզներ և կերպասներ (մետաքսե կտորներ):— Հայ պատմիչները շատ անգամ նուրբ կտորներն անվանել են տեռ կամ շղարշ. երբեմն էլ՝ երկու տերմինների միացումով՝ շղարշատեռ, ինչպես օրինակ՝ թամար «արկաւ տեռ և զարդարեցաւ» և կամ «Հնեբեկայ միայն տեռն բաւական եղև ի զարդ»⁴, կամ թե «զրեհեզն և զերկնագոյն և զկարմիր շղարշատեռն և զճամկաւորն և զոսկեճամուկն և զոսկետուուն»⁵:

Մեր պատմիչները տեռին որպես հոմանիշ

¹ Նորին մեկնութիւն թղթոցն Պաղոսի, Թարգմ. Ե դարի, Վենետիկ, 1862, էջ 504:

² Նույն տեղում, էջ 8:

³ Կ. Գ. Գանձակեցի, էջ 137:

⁴ Վ. Հացունի, էջ 137:

⁵ Նույն տեղում, էջ 136:

գործածել են խլայ, որ պարսկերեն նշանակում է շքեղ հանդերձ: Մատենագրության մեջ հիշվում է՝ «Նշանակ է խլայն երևելի՝ թափանցանցալոյս առաքինութեան»¹: Երբեմն էլ գործածվում է այդ երկուսի բարդությամբ՝ խլատեռ:

Գործվածքների երկրորդ խումբը կազմում են գունավոր կտորները, որոնց վրա կային զարդանախշեր: Այդպիսի կտորները պատմիչների մոտ անվանված են ճամկավորք², օրինակ՝ «ագգի-ագգի դեղքն ընդ միմեանս ի ճամուկսն մտեալ» կամ թե՛ «սիրամարգի բազմաճամուկ տուտնն»³: Հիշվում է նաև «ի նարօտս երփնագոյն»⁴ կամ ճաճանչաւուղս, որ նշանակում է ներկած, գունավոր:

Երրորդ խումբը ոսկեխառն պատառներն են: Ոսկե կամ արծաթե թելերը հյուսվում էին թե կերպասի և թե բեհեզների հետ: Այդպիսի կտորները մեր պատմիչները անվանում են դիպակ: Դրասխանակերտցին նկարագրելով ճոխ զգեստները, անվանում է այն «զգեստս ոսկեճամուկս»⁵, իսկ Ագաթանգեղոսը Հռիփսիմի թաղման ժամանակ նարոտի համար ստացած կտորների թվում հիշում է «զոսկեհոուն դիպակ»: Եւ կանայք պատուականացն և մեծամեծացն դոտերք՝ բերէին ծիրանիս և զոսկեհոուն դիպակն»⁶: Այնուհետև հիշատակվում է «Ոսկեհոու դիպակագործ պատմուճան»⁷, կամ ոսկեճամուկ, որ նշանակում է ոսկեգույն:

Ձեռագրերի կազմերի աստառների մեջ

¹ ԵՆորին Պաղոսի Երեմիայի, Թարգմ. Ե դարի, Վենետիկ, 1862, էջ 352:

² Ճամուկ—պահլավերեն նշանակում է կիտված կամ զարդ. Թիրաքյանի Արիահայ բառարան, Վիեննա, 1914:

³ Վ. Հացունի, էջ 137 (Ոսկ. թղթ. Ա, 429):

⁴ «Յակոբայ Մժրնացոյ Ձգոն», Թարգմ. Ե դարի, Կոստանդնուպոլիս, 1824, էջ 356:

⁵ Հ. Գրասխանակերտցի, էջ 198:

⁶ Ագաթանգեղոս, էջ 387:

⁷ Յովհան Ոսկերեքանի մեկնութիւն Եսայեայ, Թարգմ. Ե դարի, Վենետիկ, 1880, էջ 38:

թեև քիչ թվով, բայց կան նաև ոսկեղօծ թելերով հյուսված կտորներ (դիպակներ):

Ինչպես այլ երկրներում, այնպես էլ Հայաստանում արտադրվող կտորները օգտագործման տեսակետից հիմնականում բաժանվում են երկու խմբի: Առաջին խմբի մեջ են մտնում կենցաղային բնույթի գործվածքները, որոնց հատկանշական դիմն այն է, որ նրանց վրայի զարդանախշերը համեմատաբար մանր են ու միահյուսված իրար հետ: Երկրորդ խումբը՝ դեկորատիվ նպատակների համար գործադրվող կտորներ են, որոնց վրայի զարդանախշերն ավելի խոշոր են ու միմյանց հետ հյուսված շրջանաձև կամ վեցթևյան նախշերով:

Ինչպես հագուստեղենի, այնպես էլ դեկորատիվ նպատակին ծառայող կտորները նկարագրվում էին հյուսելու ընթացքում և կամ դաջելու տեխնիկայով: Իշխող դասի համար դեկորատիվ կտորները մեծ մասամբ պատրաստվում էին հյուսելու տեխնիկայով, իսկ աշխատավոր խավը այդպիսի նպատակի համար օգտագործում էր դաջած կտորները, որոնք համեմատաբար էժան էին: Հայաստանի ջուհակների արտադրած կտորների զգալի մասը միագույն բամբակե կտավներ էին, կամ բրդե, մետաքսե գործվածքներ, որոնք ներկված էին գլխավորապես կարմիր, կապույտ և դեղին գույնի: Արտադրվող կտորների մեջ, բացի միագույնից, շատ տարածված էին բրդից, բամբակից և անգամ մետաքսից փոքր ու մեծ քառակուսիներով հյուսված կտորները: Այս տեսակի կտորները մեծ մասամբ օգտագործվում էին վերնազգեստների համար: Քառակուսաձև նախշերի մեջ տարածված էին կարմիր, կապույտ, շագանակագույն, դեղին գույններով գծազարդները, որոնց նմուշները ամենից շատ հանդիպում են ձեռագրերի կազմերի աստառների վրա: Դրանց մեջ ուշագրավ գործվածք է № 1333 թ. ձեռագրի՝ կազմի աստառը: Ձեռագրերը գրված է Երզնկայում: Նրա աստառի

¹ Կերպարվեստի թանգարան, № 124, ինվ. 2011/1879:

¹ Ղ. Փարպեցի, էջ 249—250:
² Վ. Հացունի, էջ 7: Երբեմն մատենագրութիւն, Թարգմ. Ե դարի, Վենետիկ, 1936, էջ 376:

կտորը հյուսված է ցանցաձև, բաց կապույտ քառակուսիներով: Կենտրոնում ունի կարմիր թելերով խաչաձև հյուսք, մեծ քառակուսիների մեջ: Այս կտորը իր գործվածքի տեսիկայով նման է Երզնկայի ու Էրզրումի հյուսվածքին և ոսկերչության մեջ կիրառվող թելի գործին:

Քառակուսանման նախշերով է գործված նաև Մատենադարանի № 846 ձեռագրի կազմի աստառը, որ պատկանում է XV դարին: Աստառի սպիտակ ֆոնի վրա մուգ կարմիր զծերով հյուսված են քառակուսի նախշեր: Կան նաև շագանակագույն սյունիկներով հյուսված քառակուսիներ, ինչպես, օրինակ, № 46 ձեռագրի¹ կազմի աստառը, որ գործված է բամբակե թելից: Շատ հաճախ հանդիպում են կապույտ և սպիտակ ֆոնի վրա սև ու դեղին գույնի գծազարդերով հյուսված քառակուսիներ:

Նախշերով էին զարդարվում անշուշտ նաև բրդե կտորները, որոնց նմուշներին, դժբախտաբար, մեր ուսումնասիրության ընթացքում, կազմերի աստառների մեջ տակավին չենք հանդիպել:

Գործվածքային նախշերի մեջ Հայաստանում տարածված էին նաև ջեջիմանման նախշազարդերը՝ կարմիր, դեղին, կապույտ, կանաչ, շագանակագույն գույներով: Նման նախշերը արվում էին բամբակե, բրդե և մետաքսե թելերով: Ջեջիման զործվածքների վրա քիչ կան բուսական զարդանախշեր:

Մետաքսե թելերից հյուսված ջեջիման յախշերով լավագույն գործ է Մատենադարանի XI—XIII դարերին պատկանող № 85 ձեռագրի կազմի աստառը: Նույնպիսի զարդանախշերով է գործված № 1264 ձեռագիր² ավետարանի կազմի աստառը: Վերջինիս ֆոնը սպիտակ է, մեկ շերտը մյուսից բաժանվում է կանաչավուն զարդանախշերով: Ջեջիման զործվածք է նաև XIII դարի ձեռագրի կազմի աստառը, որի վրա կիրառված

¹ Կերպարվեստի թանգարան, № 46, ինվ. 1000, 1568:

² Նույն տեղում, ինվենտար № 152:

են մի քանի գույներ: Նույն տեսիկայով են գործված Մատենադարանի №№ 5559, 5563, 5591, 5565 ձեռագրերի կազմերի աստառները, որոնք պատկանում են XII—XIV դարերին:

Ջեջիման զարդանախշով է գործված № 2351 ձեռագրի կազմի մետաքսե աստառ¹, որի վրա կիրառված է ոսկեգույն և կարմիր գծանախշ: Այստեղ հետաքրքիրն այն է, որ այդ երկու գույներն էլ ստացված են որդան կարմրից:

Նույնանման զարդանախշերով լավ գործվածքներ են Մատենադարանի №№ 664 և 1599 ձեռագրերի կազմի աստառները, որոնց վրա օգտագործված են բազմագույն թելեր: Կան նաև ջեջիման աչյապիսի գործվածքներ, որոնց հենքը բամբակե թելից է, իսկ վրայի զուգահեռ նախշերը կատարված են մետաքսե թելերով: Այս տիպի գործվածքներ ամենից շատ հանդիպում են XVI—XVII դարերում. օրինակ՝ Մատենադարանի № 2291 ձեռագրի կազմի աստառի վրա կապույտ և բաց գույնի ժապավենաձև շերտի վրայով անցնում են մուգ կարմիր մետաքսե թելերից հյուսված 3—5 շար գծանախշեր:

Ջեջիման հետաքրքիր գործվածք է Մատենադարանի № 201 ձեռագրի կազմի աստառը, որ պատկանում է 1660 թ. և գործված է բարդ տեսիկայով: Լայն զուգահեռ սյուների մեջ, դեղին և բաց կարմիր գույնի ֆոնի վրա հյուսված են ութթևանի վարդանման տարբեր գույների ծաղիկներ, իրենց ձողուններով, տեղ-տեղ արծաթագույն սրմա թելերից գործած: Նման գործվածքները մեր ձեռագրերի աստառների մեջ եզակի են (նկար 72):

Ջեջիման նախշերով գործվածքները հատուկ են նաև միջին ասիական ժողովուրդներին: Դրանով պետք է բացատրել, որ այն խիստ տարածվեց Հայաստանում հատկապես սելջուկյան և մոնղոլական արշավանքներից հետո: Այդ ձևի նախշերը հետագա-

¹ ՀՍՍՌ Մատենադարան:

Նկ. 72. Մետաքսե գործվածք, 1660 թ., Մատենադարանի № 201 ձեռագրից:

յում, հատկապես XVII—XVIII դարերում, մասսայորեն կիրառվեցին նաև դաջածո կտորների վրա:

Վերնազգեստների ու ղեկորատիվ գործվածքների վրա կիրառվում էին ավելի բարդ, բուսական օրնամենտներ, որոնց գործելու համար պահանջվում էր հմտություն և ժամանակ. պարզ է, այդպիսի գործվածքները չէին կարող մասսայական լինել: Դրանք պատրաստվում էին հատուկ պատվերով: Պատվերով էին պատրաստվում թագավորների, իշխանների, հոգևորականների և ընդհանրապես իշխող դասի համար՝ վերնազգեստները (պատմունձաններ, փիլոններ), դլխի ծածկոցները, վերմակի և բարձի երեսները, վարագույրները և այլն: Երբեմն մետաքս կտորների վրա օգտագործում էին նաև ոսկեգույն ու արծաթագույն սրմա թելեր: Մեր պատմիչների կողմից բազմիցս հիշատակված՝ երանգ-երանգ ծաղկանախշերով զարդարված գունակ-գունակ կերպասների, ոսկեթել դիպակների արտադրությունը Հայաստանում, հաստատվում է ձեռագրերի կազմերի ներսի կողմից փակցրած աստառների նմուշներով: Հետաքրքիր գործվածք է Մատենադարանի № 6223 ձեռագրի կազմի աստառը, որը գրված է 1314 թ.: Աստառը հյուսված է բաց կանաչ մետաքս թելերով, իսկ զարդանախշերը գործված են մուգ կանաչ գույնի թելերով:

Երզնկայում 1318 թ. գրված Մատենադարանի № 206 ձեռագրի կազմի ներսի աստառն ունի բաց կանաչավուն ֆոն՝ նախշված ալ կարմիր մետաքս թելերով: Այս գործվածքի վրա գերիշխում է աստղանման նախշը: Նույնանման նախշեր հանդիպում են միջնադարյան մանրանկարչության մեջ: Կտորների վրա արված աստղանման զարդանախշերը տեղական են. աստղի քանդակը գործածվել է Հայաստանում դեռևս հնագույն ժամանակներում, ինչպես ցույց են տալիս, օրինակ՝ Տիգրան Բ-ի և Արտավազդի թագերի վրա եղած աստղանախշերը: Միսիանի շրջանի Տոլորս գյուղի դամբարաններից մե-

կում¹ գտնված թանկարժեք քարի վրա ինկրուտացիայի միջոցով պատրաստված է աստղ: Աստղանման նախշազարդեր կան հայկական հուշարձանների քանդակների վրա:

Հետաքրքիր կտոր է նաև Մատենադարանի № 2120 ձեռագրի կազմի աստառը: Ուշագրավ է, որ ջեջիմանման զարդանախշի վրա, մեկընդմեջ, ամբողջ երկարությամբ կան վեցթևանի վարդեր, որոնց նմանները շատ են հանդիպում դաջածո կտորների, քարի, փայտի, կավի, ոսկու վրա և մանրանկարչության մեջ: Կտոր գործող վարպետը կարողացել է երկու տարբեր զարդանախշեր միահյուսելով ստանալ նոր ոճ: Նուրբ գործվածքներից է № 2137 ձեռագրի կազմի մետաքս աստառը, որ պատկանում է XV դարին²: Կարմիր ֆոնի վրա, ոսկի թելերով հյուսված են բուսական զարդեր: Այս տիպի կտորներին, ինչպես վերևում հիշեցինք, մեր պատմիչները անվանել են դիպակ: Դիպակ հյուսելը կապված է մեծ դժվարությունների հետ և այդ պատճառով էլ դիպակները գործում էին հատուկ փորձ ունեցող վարպետները:

Լավագույն դիպակներից է Մատենադարանի № 2171 ձեռագրի (գրված է 1412 թ. Մեծոփա վանքում) կազմի աստառը: Կարմիր մետաքս ֆոնի վրա ոսկե սրմաթելերով հյուսված են հայկական օրնամենտացիային հատուկ բուսական և նույն զարդանախշեր: Նույն օրնամենտները որոշակի հաստատում են, որ այդ կտորը գործված է հայ ջուլհակի ձեռքով: Պետք է նշել, որ նույն, խաղողի քանդակները և նկարները կիրառվել են վիմաքանդակներում, ոսկերչության, կավագործության³ և հայկական մանրանկարչու-

¹ Աստղանման իրը հայտնաբերվել է Տոլորս գյուղի մոտ շինարարական աշխատանքների ժամանակ բացված դամբարաններից մեկում, որի պեղումները կատարել է պատմական գիտությունների թեկնածու Լ. Մնացականյանը:

² Պետ. Մատենադարան:

³ Տես Դվինի 1946—1952 թթ. սիստեմատիկ պեղումների ժամանակ միջնաբերդից գտնված կարասի վրայի խաղողի քանդակը և № 1905/94 ջնարկած անոթի բեկորը խաղողի ողկույզով:

թյան մեջ: Նուան օրնամենտներով գործվածքներ հանդիպում են նաև Եվրոպայում, ինչպես օրինակ՝ Ֆլորենցիայում արտադրված XVI դարին պատկանող թավշյա մի նուրբ գործվածք ամբողջովին ծածկված է նուան նկարներով¹: Մեր կարծիքով, դա հայկական կուլտուրայի ազդեցության արդյունքն է. շմոռանանք պատմական այն փաստը, որ հայ վաճառականները հնում երկար ժամանակ առևտրական կապեր են ունեցել Ֆլորենցիայի հետ:

Հետաքրքիր մետաքս գործվածք է № 2144 ձեռագրի կազմի աստառը, որը ժամանակակից է ձեռագրին, իր վրայի օրնամենտներով շատ նման է դաջածո կտորների նախշերին, որոնց նմանները քիչ են հանդիպում հյուսվածքներում: Այս գործվածքի վրա աշխատող վարպետից պահանջվում էր բավականաչափ հմտություն: Մետաքսե մուգ կարմիր թելերով հյուսված ֆոնի վրա, արծաթե սրբամա թելերով մեկընդմեջ գործված են շղթայաձև զարդանախշեր, որոնց օղակները միանում են իրար հետ ութթևանի ծաղկանախշերով, իսկ օղակների կենտրոնում հյուսված հինգ թևանի աստղեր: Այս շղթայաձև նախշերին զուգընթաց դարձյալ մեկընդմեջ հյուսված են մի շարքի վրա անընդմեջ վեցթևյան ծաղկանախշեր: Վերոհիշյալ զարդանախշերը հաստատում են գործվածքի տեղական արտադրություն լինելը:

Այսպիսի զարդանախշերով դիպակներ, որոնք չեն ընդհատվում և կապված են իրար հետ, մեծ մասամբ օգտագործվել են վերնազգեստների համար:

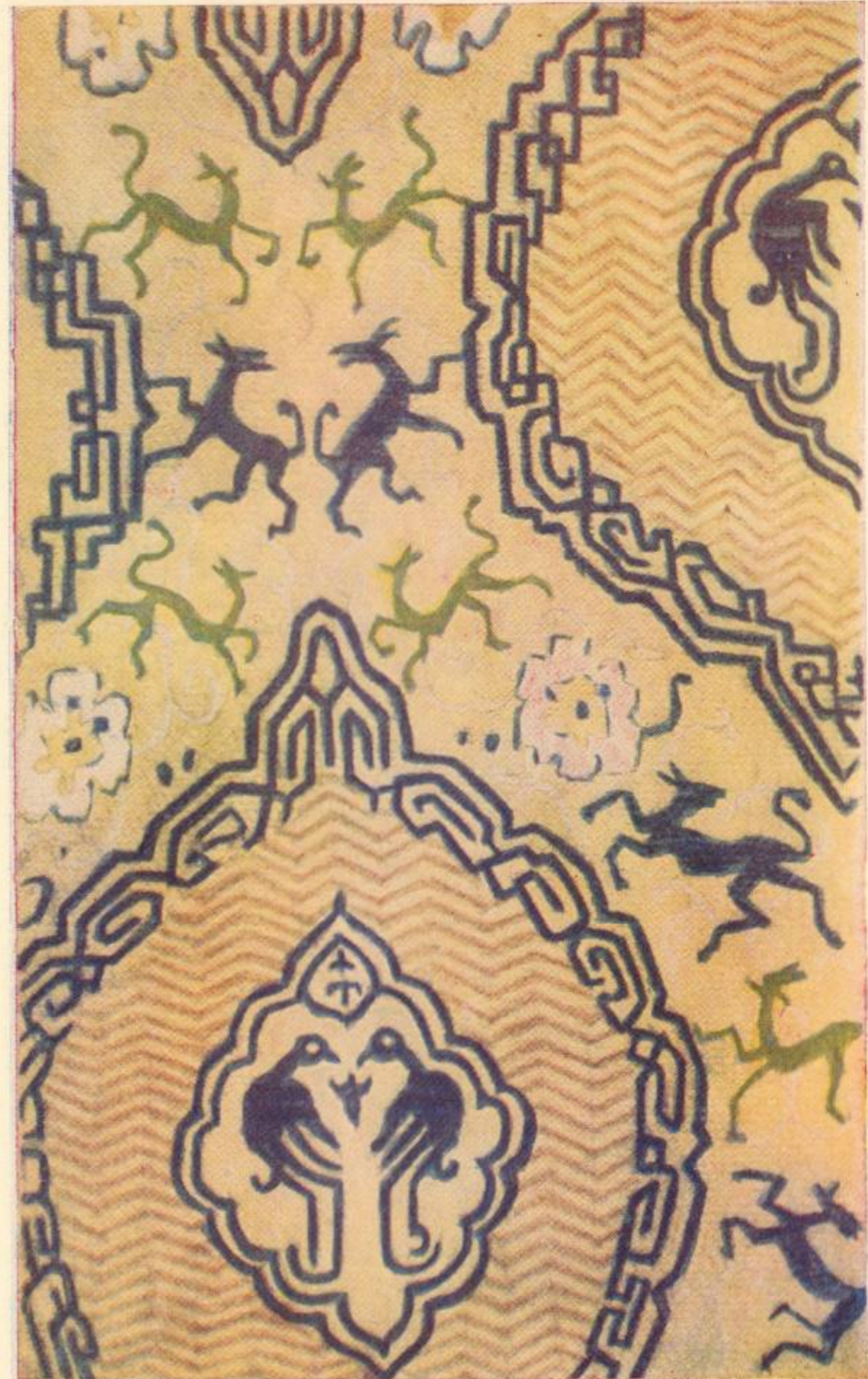
Ձեռագրերի կազմերի աստառների մեջ գտնվեց նաև սև գույնի ատլաս, որ գլխավորապես գործածվում էր հողևորականների փիլոնների ու գլխի ծածկոցների համար: Թեև հիշյալ կտորը և ձեռագիրը² պատկանում են XVII դարին, բայց պետք է ասել, որ սև ատլասը գործածական էր ոչ միայն XVII դա-

րում, այլ նրանից առաջ ու հետո ևս: Այս ատլասը գործված էր սև մետաքսե շատ նուրբ թելից և փայլում էր մարմարի նման, իրենից կազմում էր գծիկներ, որոնք կտորի մի շերտին տալիս էին փայլ, մյուս շերտին՝ ավելի մուգ գույն: Նման սև ատլաս գործ էին ածում հատկապես բարձրաստիճան հողևորականները:

Կենդանական զարդանախշերը հատուկ էին պարսկական, բյուզանդական գործվածքներին, բայց մեզ մոտ ևս հանդիպում են թեև քիչ քանակությամբ: Այդպիսի զարդանախշերով գործվածքների առայժմ հանդիպել ենք միայն երկու ձեռագրերի կազմերի վրա: Մատենադարանի՝ XIV դարի № 2326 ձեռագրի կազմի աստառի դեղնավուն ֆոնի վրա բաց կապույտ գույնի սրտաձև օրնամենտները հյուսված են մեկը մյուսից անջատ, որոնց կենտրոնում, իրար դիմաց պատկերված են 2 թռչուն, իսկ նրանց միջև եղած բաց տարածության վրա, տարբեր գույնի թելերով հյուսված են դրակոններ՝ մեկ շարքի վրա, վազքի վիճակում: Նույնանման մի ուրիշ օրինակ արված է դաջելու տեխնիկայով, որտեղ կենդանու հետ հանդես է գալիս նաև մարդու պատկերը (նկ. 73):

Ձեռագրերի կազմերի աստառների գործվածքների մեջ դեկորատիվ բնույթի կտորների քիչ են հանդիպում, գուցե նման կտորները նպատակահարմար չեն եղել կազմերի համար: Մեր կողմից ուսումնասիրված կազմերի աստառների մեջ հանդիպել ենք մի քանի նմուշների, որոնցից արժե հիշատակել Մատենադարանի՝ XV դարի գրված № 2281 ձեռագրի կազմի աստառը. կարմիր մետաքսե թելերով հյուսված ֆոնի վրա արված են խորանաձև զարդանախշեր՝ հյուսված դեղնավուն մետաքսե թելերով: Այս զարդանախշերը տարածված էին միջնադարում և ավելի շատ հանդիպում են դաջվածների վրա, դրանք, անշուշտ, ընդօրինակված են մանրանկարչության մեջ եղած խորանաձև նախշերից:

Բացի ձեռագրերի կազմերից ու պեղում-

Նկ. 73. Մետաքսե գործվածք, Մատենադարանի № 2326 ձեռագրից:

¹ Н. Н. Соболев, Очерки по истории украшения тканей. Москва 1964, էջ 253.

² ՀՄՍՌ Մատենադարան:

ներից հավաքած կտորների նմուշներից, հագուստի կտորի տեսակը, նրանց վրայի զարդանախշերն և նույնիսկ հագուստի ձևը որոշելու համար մեզ բավականաչափ նյութ են ընձեռում մանրանկարչության մեջ եղած բազմաթիվ նկարները, վիմական քանդակներն ու բարելյեֆները, արձաններն ու արձանիկները: Կենդանական քանդակներ կան Հայաստանում հատկապես քարերի վրա, որտեղ պարզ երևում են հագուստների զարդանախշերը: Գագիկ Բագրատունու արձանի վրա պատմուճանը քանդակված է վահանաձև նախշերով, որոնց մեջ կան և առյուծի պատկերներ¹, իսկ ուներին ձգած լայն ժապավենաձև ծածկոցը հավանաբար դրվագած է ոսկե թելերով: Նույնպիսի շրջանաձև նախշեր և թռչունի պատկերներ կան Գագիկ Արծրունու պատմուճանի վրա² (նկար 74): Առյուծանման զարդանախշերով են գործված նաև կիլիկյան թագավորներ Լևոն Բ և Լևոն Դ-ի պատմուճանները³, իսկ Հեթում թագավորի վերնազգեստի շուրջը եզերված են շրջանաձև զարդանախշեր: Բացի թագավորներից ու իշխաններից, գեղեցիկ զարդանախշերով հյուսված են նաև թագուհիների, իշխանուհիների վերնազգեստները, ինչպես օրինակ՝ 1346 թ. ավետարանի մեջ, Կոստանդին Բ-ի մոր՝ Մարիոն թագուհու հագուստը զարդանախշված է իննթևանի վարդերով, իսկ փեշերը գործված են սրմա թելերով⁴:

Միջնադարյան մանրանկարչության մեջ պատկերված զգեստների, վարագույրների, բարձերի կտորների վրա եղած զարդանախշերում գերակշռում են շորս թևանի, խաչանման, S տառի ձև ունեցող նախշերը. բացի դրանից, հյուսված կան նաև առյուծների, թռչունների զարդանախշեր, որոնք ավելի շատ հանդիպում են Կիլիկյան թագավորության շրջանի գործվածքների վրա:

¹ Վ. Հ ա ղ ու ն ի, Պատմաթուղի հին հայ տարադի, էջ 189:
² Նույն տեղում:
³ Նույն տեղում, էջ 240:
⁴ Նույն տեղում, էջ 249:

Է. ԳԱՋԱՄՈՒ ԳՈՐԾՎԱԾՔՆԵՐ

Հայաստանի ջուհակ արհեստավորները, ինչպես ասացինք, գործում էին մեծ մասամբ միագույն կտավներ, որոնք սպառվում էին լայն մասսաների կողմից:

Այդ միագույն կտավների որոշ մասը զարդարում էին գույնզգույն զարդանախշերով, որոնք գործվածքին տալիս էին արտաքին գեղեցկություն: Գործվածքների նախշերը բազմազան ու բազմատեսակ էին և կատարվում էին դաջելու տեխնիկայով: Դաջելու եղանակով նախշերը հեշտացնում էր, աշխատանքը էժան էր նստում, իսկ արդյունքը մատչելի էր դառնում նաև ժողովրդական լայն մասսաներին:

Դաջածո կտորները մեծ մասամբ լինում էին բամբակե թելից և ամենից ավելի սպառվում էին քաղաքային բնակչության մեջ:

Դաջելու տեխնիկայով նախշված կտորները, ինչպես այլ երկրներում, այնպես էլ Հայաստանում գոյություն են ունեցել տակավին հին ժամանակներից: Կերպարվեստի գիտ. աշխատող Լ. Դուրնովան գտնում է, որ Հայաստանում դաջածո գործվածքների հնագույն նմուշները առայժմ պատկանում են XI դարին: Մեր կարծիքով, դաջածո գործվածքները գոյություն են ունեցել ավելի վաղ շրջանում. այդ են ապացուցում X դարի հայ պատմիչներից Ուխտանեսսե եպիսկոպոսի¹ (և Հ. Դրասխանակերտցու) վկայությունները «զունակզունակ, երանդ-երանդ» կտորների մասին, բացի դրանից, եթե մենք ունենք XI դարում դաջվածքի տեխնիկայով պատրաստված գործվածքներ, առավել ևս այն պիտի եղած լինի X դարում և նրանից առաջ, քանի որ այդ դարերը եղել են Բագրատունյաց թագավորության ծաղկման ժամանակաշրջանը, և հատկապես դաջման եղանակով հնարավոր էր շուկայի աճող պահանջը բավարարել. կարելի էր կարճ ժամանակում արտադրել ավելի էժան ու ավելի շատ զունազարդ գործվածք:

¹ Ու խ տ ա ն է ս, II, էջ 66:

Նկ. 74. Գագիկ Արծրունու տարազը, Ախթամարի ս. Խաչ եկեղեցու բարձրաքանդակից. X դար

Դաշաժո կտորների վրա եղած օրնամենու- ները ուսումնասիրելով և համեմատության մեջ դնելով Հայաստանի հարևան երկրների նույնանման արտադրանքի հետ, տեսնում ենք, որ այդ նախշերի մեջ կան որոշ ընդ- հանրություններ, ուստի միայն նախշերով որոշել տեղի ու ժամանակի հարցը, դժվար է:

Հիրավի՝ բյուզանդական և սասանյան շրջա- նի օրնամենտների որոշ նմուշներ կարող էին կիրառվել նաև Հայաստանում, կամ թե՛ հայ- կական դաշված նախշերը իրենց հերթին կա- րող էին ազդել Բյուզանդիայի և եվրոպական այլ երկրների զարդանախշերի վրա, որովհե- տև այդ երկրները շարունակ առևտրական

հարաբերությունների մեջ էին գտնվում մի- մյանց հետ, գնելով իրարից նաև գործվածք- ներ: Հետևապես արհեստավոր վարպետները կարող էին լավագույն նմուշները փոխադար- ձաբար ընդօրինակել և հարմարեցնել իրենց ազգային ճաշակին:

Նախշերը դաշվում էին բամբակի, վուշի և մետաքսե գործվածքների վրա: Դրա համար կային հատուկ վարպետներ, որոնց թիվը բավական մեծ էր մանավանդ քաղաքնե- րում:

Ջուհակները իրենց աշակերտների հետ միասին ոչ միայն կատարում էին հատուկ պատվերներ, այլև գնում էին մեծ քանակու- թյամբ կտավ, զարդարում էին ցանկացած զարդանախշերով ու վաճառքի հանում այն: Կար նաև արհեստավորների մի այլ, ոչ պա- կաս մեծ թիվ (վարպետ իր աշակերտով), որ շրջում էր գյուղից գյուղ, սպասարկում տնայ- նագործ ջուհակներին՝ նրանց գործվածքները զարդանախշելու համար:

Գործվածքներ դաջելու աշխատանքը բա- վական դժվար էր և կապված մի շարք պրո- ցեսների հետ: Այդ տեխնիկայի մասին պարզ պատկերացում ունենալու համար անհրաժեշտ ենք համարում ասել մի քանի խոսք:

Դաջելու համար անհրաժեշտ էին հատուկ կաղապարներ ու, սկզբնական շրջանում (մինչև X դարը), փորձված անհատներ, ո- րոնք կարող էին նկարել գունավոր ներկերով. վրձինի օգնությամբ նրանք գծում և նկարում էին կտորի վրա դանազան նախշեր, իսկ այդ աշխատանքը պարզ է, որ շատ ժամանակ էր խլում:

Հետագայում նախշերի համար սկսեցին գործադրել տրաֆարետը: Նախշելու այդ եղա- նակն ուներ իր բացասական կողմը. այդ այն էր, որ կտորը թրջվելուց կծկվում էր և շո- բանայուց հետո կորցնում էր նկարի ձևը, իսկ շատ հաճախ ներկերը տրաֆարետի արանքից տարածվում էին կտորի վրա և նախշը կորց- նում էր իր զեղեցկությունը: Երկարատև

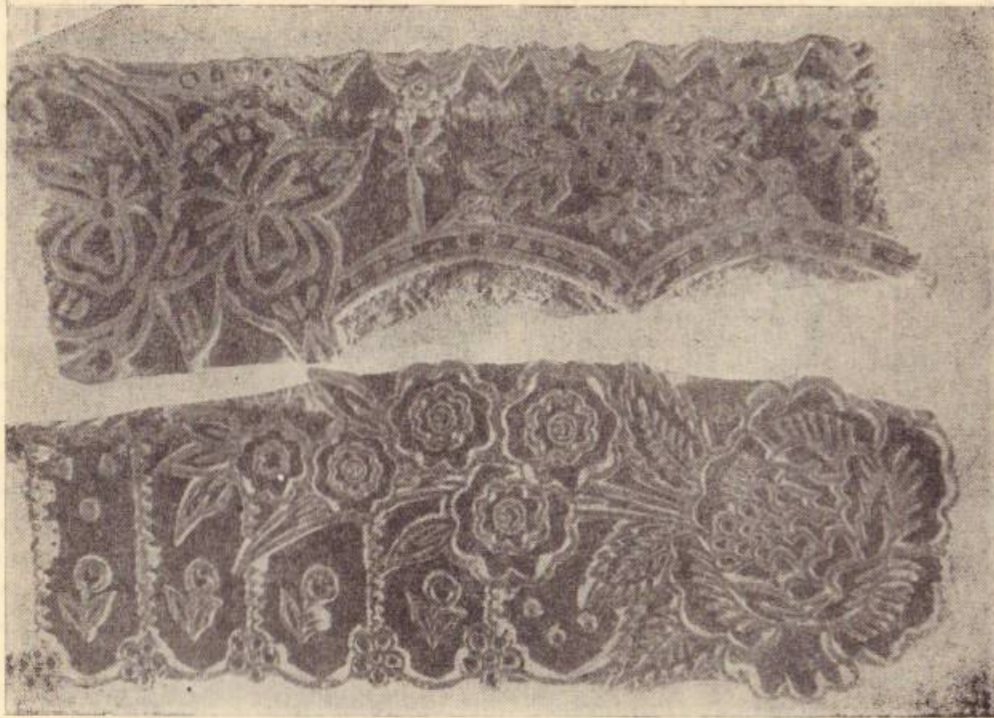
փորձերից հետո, ավելի ուշ կիրառվեցին փայտե կաղապարներ, որոնք տեխնիկա- պես շատ ավելի հարմար էին: Այս դեպքում ներկը չէր տարածվում և նախշը պահում էր իր ձևը: Այս մեթոդով են դաշվել կտորները մինչև XIX դարը: Մնքնանների առկառնության պայմաններում ևս, որոշ տեղերում, նույնիսկ XIX դարից հետո էլ տնայնագործական այդ ձևը շարունակում էր պահպանվել:

Դաջելու կաղապարները մեծ մասամբ պատրաստում էին փայտից, երբեմն նաև մե- տաղից: Փայտե կաղապարներ պատրաստե- լու համար, սկզբում բարակ թղթի վրա գծում էին ցանկացած նախշը և դժված թուղթը ամ- րացնում համապատասխան փայտին, ապա փոքր մուրճով հարվածում էին այնքան, մին- չև նկարը ընդօրինակվեր փայտի վրա: Այ- նուհետև, հատուկ գործիքով փորում էին գծված օրնամենտը: Կաղապարը պատրաս- տելուց հետո ներկում էին. յուրաքանչյուր գույնի համար պահանջվում էր առանձին կաղապար: Կաղապարները մեծ մասամբ լինում էին քառակուսաձև, որոնց միջոցով հաջորդականությամբ զարդանախշվում էին կտորները:

Եթե կտորը զարդանախշվում էր յուղաներ- կով, ապա ներկելուց հետո անմիջապես շո- բացնում և օգտագործում էին: Իսկ եթե ներ- կը պատրաստված էր այլ նյութներից, այդ դեպքում ներկը ամրացնելու համար անհրա- ժեշտ էին մի շարք պրոցեսներ:

Դաջող արհեստավորների մեջ գոյություն ունեն աշխատանքի հետևյալ բաժանումը՝ 1. կաղապար պատրաստողներ, 2. նախշեր նկարողներ, 3. ֆոն-քսողներ կամ, ինչպես պատմիչներն են անվանում, «մինա» անող- ներ, 4. դաջողներ:

Փայտե կաղապարների մի քանի նմուշ- ներ, որոնք պատրաստված են XVIII—XIX դարում, այժմ գտնվում են Պետ. պատմա- կան թանգարանի ազգագրական բաժնում: Նման կաղապարներ ու զարդանախշեր ան- շուշտ գործածվել են նաև XVIII դարից ա- ոաջ, միայն որոշ շափով տարբերություն է

Նկ. 75. Գաջելու փայտե կաղապարների նմուշներ, XVIII—XIX դդ. Պետական պատմական թանգարան

նկատվում նախշերի տեսակների մեջ: Այդ են վկայում նաև XVII դարից հետո եղած նախշերի նմուշները (նկ. 75):

Մինչև օրս պեղումների ընթացքում հայտնաբերված գործվածքները, որոնց մեծ մասը մետաքսից են և շատերը ասեղնագործած, առանց զարդանախշի են: Հայաստանի դաշված կտորների մասին գաղափար ենք կազմում միայն ձեռագրերի կազմի աստառների ուսումնասիրությամբ, որոնց հնագույնը պատկանում է XI դարին, իսկ ավելի շատ դաջածո կտորների նմուշներ պահպանված են XIII դարից հետո:

Գաջածո կտորների ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ նրանց տարբեր տեսակները օգտագործվել են տարբեր նպատակների համար, օրինակ՝ հագուստի, վարագույրի, ծածկոցի, թաշկինակի և այլն. այդ կտորների միայն մնացորդներն են օգտագործվել

կազմերի համար, իսկ միագույն կտորները աստառները պատրաստվել են մասսայական կերպով:

Ձեռագրերի կազմերի աստառների ուսումնասիրության ընթացքում պարզվեց, որ դաշված նախշերը բազմազան են, զրանց մեջ ամենից շատ կիրառված են բուսական ու երկրաչափական զարդանախշեր, իսկ կենդանական ու մարդկանց ֆիգուրաները համեմատաբար քիչ են հանդիպում՝ հակառակ սասանյան և բյուզանդական կամ արևելյան մյուս պետությունների գունազարդ գործվածքների, որոնց վրա կենդանիների ու թռչունների զարդանախշերը գերիշխում են: Նպատակ չունենալով առանձին-առանձին կանգ առնելու յուրաքանչյուր նախշի ծագման մանրամասնությունների վրա, մենք միայն ընդհանուր առմամբ պետք է նշենք, որ դաջածո կտորները հիմնականում պատ-

րաստվում էին տեղում և շատ քիչ դեպքում էին ներմուծվում, քանի որ էժան կտորների ներմուծման փոխարեն Հայաստանը կարող էր դրսից ստանալ ավելի թանկարժեք գործվածքներ: Ավելի շատ կատարվում էր նախշերի փոխանակություն, որ՝ ձուլվելով տեղական զարդանախշերի հետ՝ ստեղծում էին հայկական ուրույն ոճ:

Հայաստանում կիրառվող օրնամենտների մեջ բուսական զարդանախշերից գերիշխում էին 6, 8, 9 թևանի վարդյակները: Նույնանման նախշեր կան պարսկական, բյուզանդական, ռուսական և այլ երկրների դաջածո կտորների վրա: Այդ զարդանախշերը, սակայն, յուրաքանչյուր երկրում ունենին իրենց առանձնահատկությունները. օրինակ՝ մեր ութթևանի վարդի թերթիկները ավելի լայն են, քան պարսկականը և ծայրերի սրությամբ տարբերվում են պարսկականից. նույնը կարելի է ասել մյուս օրնամենտների

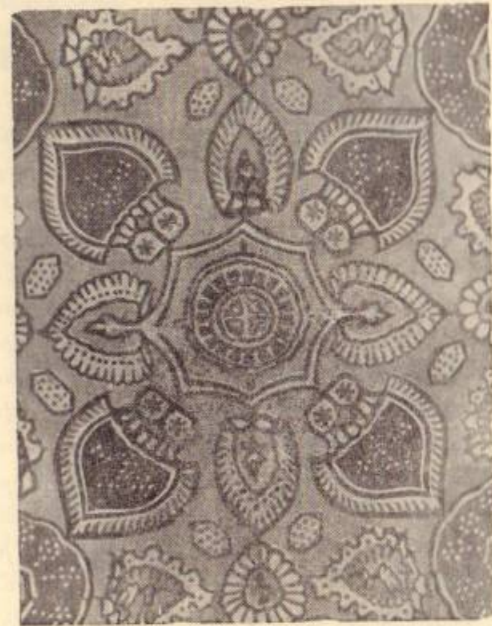
Նկ. 76. Գաջածո կտոր զարդանախշերով, Պետ. Մատենադարանի № 2144 ձեռագրի կազմի տակից

մասին, որոնցից յուրաքանչյուրին արհեստավորները տվել են ազգային հատկանշական դժեր (նկար 76):

Հայկական դաջածո զարդանախշերի մեծ մասը վերցված է կամ ճարտարապետական հուշարձանների վրա կիրառվող քանդակներից, որոնք Հայաստանի համար եղել են հարազատ, կամ թե մանրանկարչության մեջ

եղած նկարների համապատասխան զարդանախշերից, որոնց նմանները մենք տեսնում ենք նաև ոսկերչության մեջ տրված փորագրական աշխատանքներում:

Բացի վարդյակներից, կիրառվել են բուսական զանազան ծաղկազարդեր, վահանաձև ծաղկավոր նախշեր, խաղողի և նույն պտկերներ և այլն: Դժվար է այժմ ասել, թե վերահիշյալ զարդանախշերից որոնք են հնագույնը: Այդ հարցի լիակատար բացատրությունը թողնում ենք արվեստագետներին:

Նկ. 77. Գաջածո կտոր XIV—XVI դդ. Պետ. Մատենադարանի № 3494 ձեռագրի կազմի տակից

Մեր ուսումնասիրությունը, որ հիմնված է նյութական մնացորդների վրա, ցույց է տալիս, որ հնագույն դաջվածքների մեջ, հատկապես գեղորատիվ կտորների վրա, վահանաձև զարդանախշերը եղել են հնագույններից, որոնք, մեր կարծիքով, ընդօրինակված են խաչքարերի կենտրոնական պորտի նախշից: Հետագայում այդ զարդերի մեջ շրջանաձև նախշը կորցնում է իր դերը և պահպանվում է միայն կենտրոնի վարդը: Այդ

օրնամենտի հնագույն լինելը հիմնավորվում է նրանով, որ համապատասխան ձեռագրերը պատկանում են ավելի հին շրջանին, իսկ կազմի աստառները ժամանակակից են ձեռագրերին (նկար 77): Վահանաձե դաշվածք ունի իր վրա Մատենադարանի № 301 ձեռագրի կազմի աստառը, որը գործված է բամբակե թելից: նրա վրայի շրջանաձև նախշը ունի կարմիր գույն: Այդ նախշի մեջ նորից դաշված են առանձին փոքրիկ շրջանակներ, որոնց յուրաքանչյուրի մեջ պատկերված է վեցթևանի ծաղիկ, իսկ վերջին, վեցթևանի ծաղիկի յուրաքանչյուր թևի մեջ նորից նախշված է ավելի փոքր շափի վեցթևանի զարդանախշ: Այս շրջանակները հաջորդականությամբ շարունակվում են և միանում իրար հետ սեպաձև զարդերով: Այսպիսի զեկորատիվ նախշեր ունեցող կտորները երբեմն գործածվել են նաև վերնազգեստների, պատմունձանների համար: նման օրնամենտներ հանդիպում են Փագիկ Բագրատունու և Առն Բ արքայի պատմունձանների վրա:

Ավելի ուշ շրջանի պատկանող Մատենադարանի № 307 ձեռագրի վրայի դաշված զարդանախշը նույնպես վահանաձև է, միայն տվյալ դեպքում բացակայում են դրսի շրջանակները: Այս կտորի վրա գերիշխում է հատկապես ութ անկյունանի նախշը, իսկ սրա կենտրոնում կլոր շրջանակը՝ իր ձեռագայթներով, պատկերում է արևի սիմվոլը:

Դաշվածքի տեխնիկայում բարդ զարդանախշերը արվում էին կրկնակի և ավելի կաղապարների միջոցով: Մատենադարանի № 4813 ձեռագրի կազմի աստառը դաշված է կրկնակի կաղապարով. այդ պարզ երևում է նրանից, որ ծաղկազարդերը սպիտակ գույն ունեն: Այդ տիպի նախշեր ստանալու համար սկզբում սպիտակ կտորի վրա դաշվում էր ֆոնը տարբեր գույնի, թողնելով զարդի մասը սպիտակ, որից հետո, երկու անգամ, տարբեր կաղապարներով կատարում էին ցանկացած նախշերը: նույնանման օրնամենտներով է դաշված № 233 ձեռագրի կազմի աստառը: Այստեղ բազմանկյունի զարդի

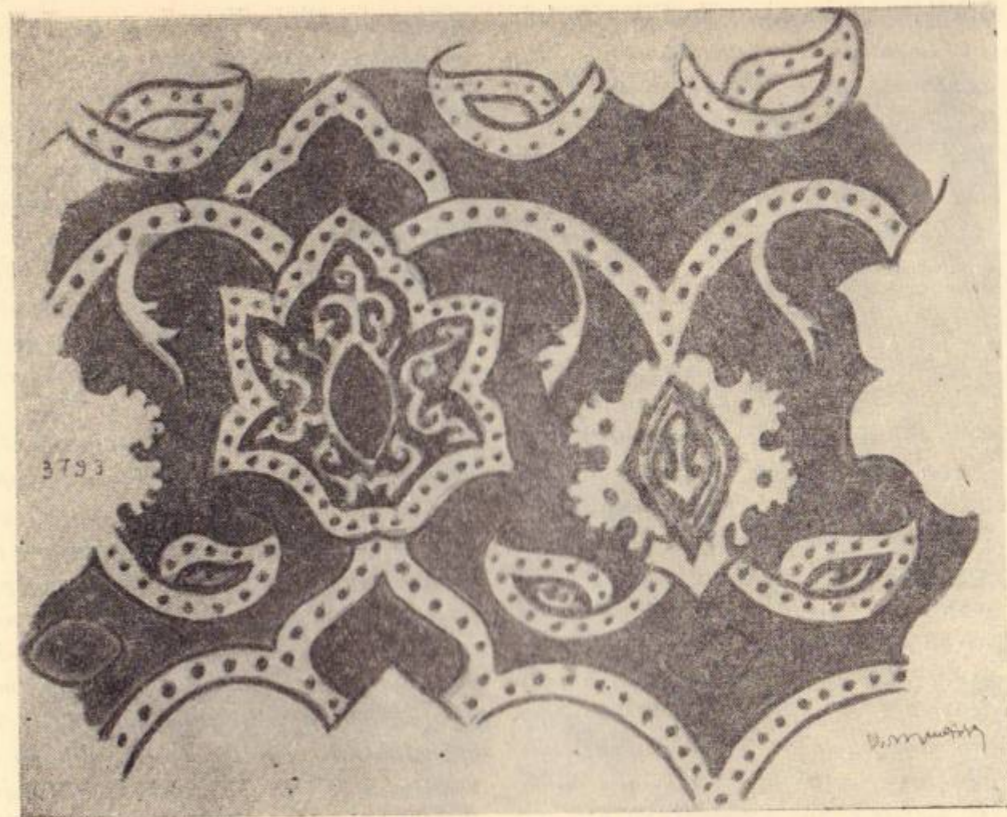
կենտրոնում դաշված է ութթևանի վարդանախշը, ինչպես այդ տեսնում ենք ո՛չ միայն հուշարձանների վրա, այլ նաև Գվինի պեղումներում հայտնաբերված ջնարակած թասերի վրա:

№ 3793 ձեռագիր ավետարանը, որը պատկանում է XI դարին, գրված է Անիում¹. նրա կազմի աստառի նախշերի հետքերից երևում է, որ դաշված է կրկնակի կաղապարով (նկար 78): ՀՍՍՌ Մատենադարանի № 1283 ավետարանը գրված 1370 թվականին Բերկրիում: Հնագույն «Մանր ուսմունք» կոչվող № 630 ձեռագիրը (գրված XIII դարում) և վերջապես № 4066 ձեռագիր ավետարանի կազմի աստառները նույնպես դաշված են կրկնակի կաղապարների միջոցով. վերջինի մեջ գերիշխում է վեցթևանի զարդանախշը: նույնանման զարդանախշերի հանդիպում ենք Մատենադարանի մի շարք այլ ձեռագրերի կազմերի աստառների վրա:

Դաշածո կտորների մեջ կա նաև մի խումբ, որի վրա կատարված նախշերը նման են ջեջիմաձև հյուսվածքի, այն տարբերությամբ, որ այստեղ պահպանվել են տարբեր գույնի սյուների շերտերը. սրանց վրա վարպետը մեկընդմեջ դաշել է բուսական կամ երկրաչափական օրնամենտներ, որոնց նմանը քիչ է պատահում հյուսածո կտորների վրա: Զեջիմաձև զարդանախշերի հանդիպում ենք մեծ մասամբ XVII դարերին պատկանող ձեռագրերի կազմերի աստառների վրա, ուր նույնպես մեկընդմեջ արված են բուսական, բայց իրարից տարբեր զարդանախշեր:

Բարդ օրնամենտներ դաշելու համար անհրաժեշտ էր ո՛չ միայն մի շարք տարբեր կաղապարների գործադրումը, այլև վարպետի հմտությունը: Հետաքրքիր ջեջիմանման զարդանախշ է արված Մատենադարանի 1327 թ. գրված ձեռագրի կազմի աստառի վրա, որտեղ կան շորսթևանի և նուան քանդակներով զարդեր: նույն տիպի քանդակների մենք հանդիպում ենք Մատենադարանի № 20

¹ ՀՍՍՌ Պետ. Մատենադարան:

Նկ. 78. Դաշածո կտոր Պետ. Մատենադարանի № 3793 ձեռագրի կազմի տակից

և 49 ձեռագրերի կազմերի աստառների վրա, որոնք հյուսված են մետաքսե թելից:

Ինչպես գործվածքներում, այնպես էլ դաշվածքների մեջ կիրառվել են նաև ջեջիմաձև, զուգահեռ, զիզզազավոր, խառն գույնի զարդանախշեր: Այդ տիպի նախշերը շատ տարածված էին հատկապես Բագրատունիների տիրապետությունից հետո: Դրա լավագույն օրինակը հանդիսանում է 1313 թ. գրված մի ավետարանի կազմի աստառի վրայի եղած զարդանախշը¹:

Հետաքրքիր դաշածո կտոր է 1325 ձեռագրի կազմի աստառը, որ ժամանակակից է ձեռագրին: Աստառի վրա արված է 3 տարբեր տեսակի զարդանախշ, ուր գերիշխում են 5 և 3 թևանի ծաղկազարդերը: նույնանման զարդեր արված են նաև Մատենադարանի № 9623 ձե-

¹ Կերպարվեստի թանգարան, № 122, Ինվ. 1011/1379, Ախիկյանի արխիվից:

ռագրի կազմի աստառի վրա, որը գրվել է Տաթևում:

Դաշածո կտորների վրա աչքի ընկնող և տարածված զարդանախշերից է S տառի ձևն ունեցող զարդը, որոնք դասավորվում են և զուգահեռ և հորիզոնական դիրքում, նման զարդանախշեր արված են 1378 թվականին գրված ձեռագրի կազմի աստառի վրա: Այստեղ S տառաձևի զարդանախշը առնված է օձապտույտ գալարուն շղթայի մեջ: Հետաքրքիր դաշվածք է նաև Մատենադարանի № 2665 ձեռագիրը՝ գրված 1505 թվականին, Ակղոյունյուների ժամանակաշրջանում: Գործվածքի մոխրագույն ֆոնի վրա կրկնակի կաղապարով դաշված են սպիտակ ծաղիկներ, որոնց արանքում արված է S տառաձև նախշը: № 2078 ձեռագրի վրա S տառաձև օրնամենտը հանդես է գալիս ութթևանի նախշի հետ միասին:

Վերոհիշյալ Տ տառաձև նախը միջնադարյան Հայաստանի օրնամենտների մեջ եղել է հնագույններից և ամենից շատ տարածված նախը, որի կիրառումը մենք տեսնում ենք նույնպես հայկական քանդակների, չյուսված կտորների, գորգերի, ասեղնագործությունների և կերամիկայի մեջ¹:

Այդ փաստերը ինքրստինքյան հաստատում են, որ, իրոք, դրանք տեղական են և կիրառված Հայաստանի վարպետների ձեռքով: Դաշված կտորների մեջ կան նաև այնպիսի զարդանախշեր, որոնք կրում են դեկորատիվ բնույթ: Նման նախշերը մեծ մասամբ օգտագործվել են վարագույրների, ծածկոցների և երբեմն էլ իշխանական վերնազգեստների համար. ինչպես օրինակ՝ Մատենադարանի № 2672 ձեռագրի կազմի կարմիր ֆոնի վրա շագանակագույն թելերով դաշված են խաչաձև բազմանկյունանի նախշեր, որոնք իրար հետ կապվում են շրջանաձև օրնամենտներով կամ թե՛ № 1246 ձեռագրի աստառը (պատկանում է XIV դարին), որտեղ բաց կապույտ ֆոնի վրա կազմված են խաչաձև նախշեր, իսկ կենտրոնում՝ դեմ առ դեմ երկուական աղավնի: Նույնանման նախշ ունի նաև № 2735 ձեռագրի կազմի աստառը, որ պատկանում է XIII դարին: Բամբակե սպիտակ կտավի վրա դաշված են կապույտով և կարմիր գույներով խաչաձև մեծադիր նախշեր, որոնք մեծ մասամբ օգտագործվում էին եկեղեցական սպասների ու վարագույրների համար: Հետաքրքիր տղպածո զարդանախշ է Մատենադարանի № 76 ձեռագրի աստառը, որ պատկանում է XIV դարին: Սպիտակ կերպասի վրա, դաշելու տեխնիկայով արված են խորանաձև զարդանախշեր, որոնք ներկված են բաց կապույտ գույնի: Նույնատիպ խորանաձև դաշվածք ունի № 315 ձեռագրի կազմի ներսի աստառը: Անհրաժեշտ է նշել, որ այդ խորանաձև նախշերը ընդօրինակված են մեր մանրանկարչության մեջ եղած նիշաձև զար-

¹ Այդ զարդերը կան Դվինի կաթսաների ու ջնարակած անոթների վրա:

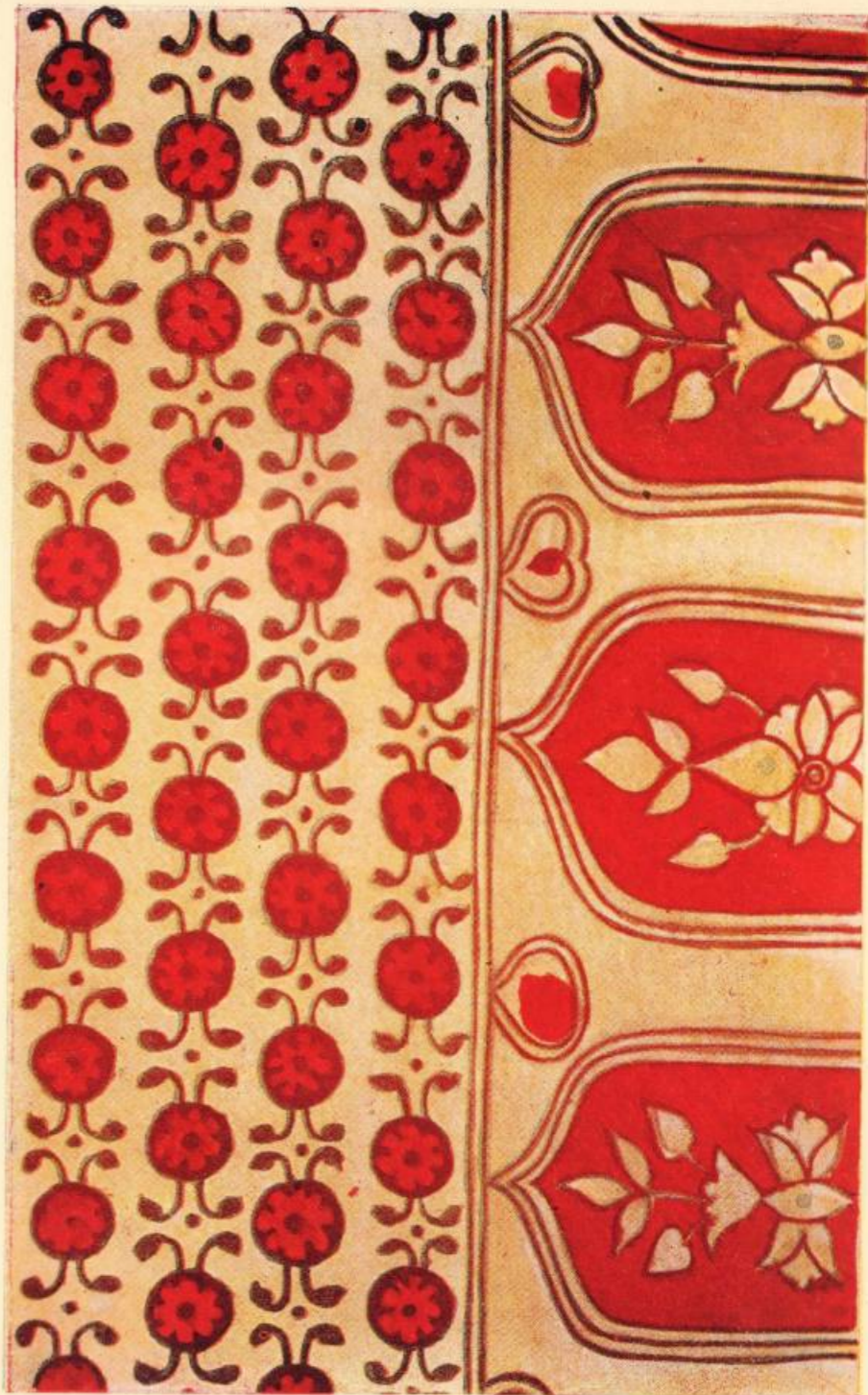
դերից, ուստի տարակույս չի կարող լինել, որ դրանք հայկական են և սերտորեն կապված հայ արվեստի հետ (նկ. 79):

Մենք ունենք նաև ձեռագրերի կազմի աստառների վրա դաշված այնպիսի զարդանախշեր, որտեղ պատկերվում են կենդանիները, որ ներկայացնում են ուժեղի ու թուլի սիմվոլը: Որպես օրինակ կարող ենք բերել առայժմ 1549 թ. Տաթևում գրված մի ձեռագրի կազմի աստառը. կտորի սպիտակ ֆոնի վրա, սև շրջանակի մեջ դաշված են կենդանական պատկերներ (նկ. 80):

Մեր ուսումնասիրության ընթացքում հազարից ավելի ձեռագրերի աստառների մեջ հատուկ կենտ են հանդիպել այնպիսի դաշածո կտորներ, որոնց վրա պատկերված լինեն կենդանիներ, մարդկանց դիմանկարներ կամ թե որսի տեսարաններ, ինչպես հատուկ է բյուզանդական ու սասանյան գործվածքներին: Բայց դա դեռևս մեզ հիմք չի տալիս ասելու, որ դաշածո կտորների վրա նման օրնամենտներ քիչ են եղել, քանի որ մենք հնարավորություն չենք ունեցել լրիվ սպառելու Մատենադարանում եղած բոլոր ձեռագրերի կազմերի աստառների ուսումնասիրությունը: XVII—XVIII դարերի պատկանող ձեռագրերի կազմերի աստառների վրա եղած օրնամենտների ուսումնասիրությունը մեզ հանգեցրեց այն եզրակացության, որ այդ դարերում դաշածո կտորների ընդհանուր ֆոնը ավելի պայծառ ու բաց է դառնում և այդ ֆոնի վրա գերիշխում են հատկապես բուսական բազմերանգ զարդանախշերը:

Բ. ԱՍԵՂՆԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հյուսվածքեղենի արտադրության հետ սերտորեն կապված է նաև ասեղնագործությունը, որը Հայաստանում շատ սիրված ու տարածված զբաղմունքներից մեկն էր, հատկապես կանանց համար, որովհետև ասեղնագործությունը գործվածքին տալիս էր արտաքին գեղեցկություն: Հայ կանայք նուրբ ձեռագործներով զարդարում էին արքայա-

Նկ. 79. Դաշածո կտոր Մատենադարանի № 315 ձեռագրի կազմի աստառից:

Նկ. 80. Գաջածո կտոր XIV դարի կենդանակերպ նկարներով:
Պեա. Մատենադարանի ձեռագրի կազմի տակից

կան, իշխանական հագուստները, պատմու-
ճանները, կանանց վերնազգեստները, բար-
ձի երեսները, անկողնու ծածկոցները, եկե-
ղեցական վարագույրները, սպասի ծածկոց-
ները, հոգևորականների շուրջառները և այլն:

Մեր պատմիչների հաղորդումներից
պարզվում է, որ ասեղնագործության լավա-
գույն նմուշները տարվել են նույնիսկ Հա-
յաստանից դուրս թե՛ որպես նվեր, և թե՛ որ-
պես վաճառքի նյութ:

Պատմիչների հաղորդումներից, մանրա-
նկարչությունից և հատկապես պեղումներում
հայտնաբերված ձեռագործների լավագույն
նմուշների միջոցով հնարավոր է լրիվ պատ-
կերացում ունենալ միջնադարյան ձեռար-
վեստի նրբության մասին: Հայ պատմիչների¹
մոտ կան մի շարք հիշատակություններ, ուր

¹ Հ. Գրասխանակերտցի, էջ 210, Ուխ-
տանես, էջ 66, Կաղանկատուացի, էջ 15,
Ստ. Օրբելյան, էջ 33:

գործվածքների մասին հանդիպում ենք «ոս-
կեհուտ», «ոսկեճամուկ», «ոսկեթել» արտա-
հայտություններին, որ վերաբերում են ասեղ-
նագործությանը:

Հետաքրքիր տեղեկություն է տալիս Գան-
ձակեցին ո՛չ միայն զգեստների, այլև եկե-
ղեցական վարագույրների ասեղնագործու-
թյան արվեստի վերաբերյալ: Պարզվում է, որ
եկեղեցու համար վարագույր պատրաստելու
գործին օգնել են իշխաններ Դավիթ և Սա-
ղուն եղբայրները, իսկ ասեղնագործության
համար «նաև քոյր նոցա Արզու խաթուն, կին
Վախթանկայ Հաթերբեցույ, սա բազում ինչ
օժանդակ եղև. արար և վարագոյր գեղեցիկ՝
դատերօք իւրովը՝ ծածկոյթ սուրբ խորանին,
զարմանալի տեսողաց... որ ետ կանանց ի-
մաստութիւն ոստայնանկութեան և հանճար
նկարակերտութեան»¹: Այնուհետև պատմիչը

¹ Կ. Գանձակեցի, էջ 203:

հիշում է, որ նույնպիսի վարագույրներ գործել են Հաղպատա, Մակարա ու Դադի վանքերի համար:

Բացի հայ պատմիչներից, եվրոպացի ճանապարհորդները նույնպես հիշատակում են ասեղնագործության վերաբերյալ որոշ փաստեր: Եվրոպացի ճանապարհորդ Ռուբրուքուսը հետևյալ ձևով է նկարագրում հայ վանականի սենյակը. «Ներս մտա սենյակ [վանականի] և գտա մի խորան գեղեցկորեն զարդարված, այնտեղ կար ոսկե մի կերպաս վրան ասեղնագործած փրկչի, կույսի, Հովհաննես Մկրտչի և երկու հրեշտակների պատկերները և մարմնի զծերը, և հագուստները ընդելուզված էին մարգարիտներով: Այնտեղ նստել էր մի վանական թուփ և նրբամարմին. նա հագել էր ամենակոպիտ մազե կտորից մի վերարկու, որի վրա կրում էր սև մետաքսե մի ուրար»¹:

Ռուբրուքուսի հիշատակած ասեղնագործ կերպասե կտորները նվիրված են եղել եկեղեցիներին և ծառայել են սպասներ ու մասունքներ ծածկելու համար: Միջնադարյան Հայաստանի կրոնասեր կանայք իրենց ձեռքի նուրբ ասեղնագործությանը, ինչպես տեսնում ենք, զարդարել են ո՛չ միայն կանանց և տղամարդկանց պատմունքները, զգեստները, բարձրն ու ծածկոցները, այլև եկեղեցիների, վանքերի խորանների, սեղանների և մասունքների ծածկոցները:

Մենք գրավոր փաստերից գիտենք, որ եկեղեցիների համար, առանց խտրության թե՛ ազնվական և թե՛ ցածր դասի կանայք, իրենց «հոգու փրկության» կամ իղձերի կատարման համար նուրբ կտորների վրա ասեղնագործել են կրոնական պատկերներ, զարդարել են այն բուսական նախշերով ու նվիրել վանքերին²:

Ասեղնագործության արվեստը իր արտահայտությունն է գտել նաև միջնադարյան գուլամական երգերում:

Մի կենար դու խամ լաթերով,
Գնա արերում հագիր,
Որ նախշած է ոսկե թելերով,
կամ թե՛

Ձգեմ խուշ թիւյիւ տօշակ,
Թուլբանտէն շարշաֆն ի վերան,
Շարեմ շարաշար բարձեր,
Սրմայ պորա եօրղանն ի վրայ,
Ջարդարեմ ոսկի սեղնակ¹...

Մեր պատմիչների ասույթները հիմնավորելու համար հարկ ենք համարում այստեղ հիշատակել Անիի և Դվինի պեղումներում հայտնաբերված ասեղնագործության մի քանի նմուշները: Անիում 1907 թ. պեղումների ժամանակ գտնված մետաքսե կտորների հետ իշխանական դամբարանից գտնվել են կրծքի զարդանախշեր և ասեղնագործած գլխի շղարշե ծածկոցներ:

Անիի իշխանական դամբարանից գտնված երեխայի հագուստներից մեկի թևերն ու կրծքի մասը ասեղնագործված են: Այդ հագուստի թևի վրա բանված է ոսկե թելերով հարթ ձեռագործ՝ երկու կողքից կայմաներով, որոնց մեջ կան երկու զույգ իրար միահյուսված և բեկվող զծերով զարդանախշեր: Այդպիսի զարդանախշերի հանդիպում ենք Անիի՝ X—XIII դարերին պատկանող հուշարձանների վրա: Հետաքրքիր ասեղնագործություն է նույն դամբարանից գտնված սև գույնի շղարշը, որ ծածկված է եղել երեխայի դեմքին: Այդ շղարշից պահպանված մի կտորի վրա շատ նուրբ ձևով ասեղնագործված է կենդանիների պատկեր, որոնցից մեկը վագր է, իսկ մյուսը՝ ավելի փոքր շափսի՝ առյուծ. սրանք վագրի վիճակում իբր շարժվում են իրար դեմ: Վագրի պոչը վերջանում է հատուկ բանտիկաձև նախշով, որ շատ տարածված էր սասանյան շրջանում. հետաքրքրական է, որ վագրի մեջքին բարձրանում է կենաց ծառը՝ հյուսված ոսկե թելերով, իսկ ոտքերի արանքին հյուսված է աստղա-

¹ Մ. Արեղյան, Գուլամական ժողովրդական տաղեր, Երևան, 1940, էջ 224:

ձև բուսական զարդ, որը հավանաբար ծառայել է որպես հենարան: Այս աշխատանքը շատ նուրբ գործ է. կենդանիների սահմանագիծը հյուսված է ոսկե թելերով, իսկ լիցքը կատարված է մետաքսե թելերով, կենդանիների դունչը պատրաստված է մետաքսե նուրբ կտորից, որ ձեռագործին տալիս է հատուկ նուրբ շքեղություն ու նրբություն (նկ. 81):

Նկ. 81. Մետաքսե կտորի վրա ասեղնագործած առյուծի և վագրի պատկերներ, Անիի պեղումներից, X—XIII դդ.

Նույն դամբարանից գտնվել է մետաքսե մի ուրիշ կտոր, որ դրված է եղել երեխայի գլխի տակ, կտորի վրան ասեղնագործված է թռչունների նկար¹: Նուրբ ասեղնագործած աշխատանք է Անիի իշխանական դամբարանից գտնված վեցթևանի զարդանախշը² հյուսված ոսկեթել և մուգ գույնի մետաքսե թելերից. հավանաբար օգտագործվել է հագուստի թևերի, կրծքի և գոտիների համար. այս զարդանախշը շատ տարածված էր միջնադարյան Հայաստանի ճարտարապետության, ոսկերչության և կերամիկայի մեջ: Իշխանական դամբարանից գտնվել է նաև նուրբ մետաքսե կտորի վրա բանված ծառայական: Նախշի տերևները գործված են շրջաձևով, իսկ ներսից արված է լիցքային աշխատանք ոսկե թելերով. նույն դամբարանից գտնվել է մի ուրիշ կտոր³ վրան մուգ մանիշակագույն թելերով նախշված S տառա-

¹ И. А. Орбели, Каталог Анийского музея древностей, СПб, 1910, էջ 38.

² Պետ. Պատմական թանգարան, Հնագիտական բաժին, № 1127, Անիի ցուցակ:

³ Նույն տեղում:

նման զարդով, որը հատկապես շատ է հանդիպում գործվածքների և գորգերի վրա:

Ասեղնագործական նուրբ աշխատանք է մետաքսե թելերով հյուսված կրծքի բազմանկյունի զարդանախշը¹, որ գտնվել է 1906 թ. Անիի միջնադարի ստորոտում կատարված պեղումների ժամանակ:

Մի այլ ասեղնագործական աշխատանք է ծաղկե երկար շղթան, որ վերջանում է ճամկավոր տափակ փնջով²: Այս շղթայի վրա օգտագործել են ո՛չ միայն ոսկե սրմաթել, այլև մուգ շագանակագույն ու կարմիր մետաքսե թելեր: Նույնանման սրմաթելերի մնացորդներ ու բարակ, կարմիր կերպասի վրա ոսկե թելերով հյուսված ժապավենի մի կտոր գտնվել է Դվինի միջնադարի պեղումների ժամանակ³ (նկ. 82):

Ասեղնագործական արվեստի լավագույն նմուշ է համարվում Գագիկ Բագրատունու, Գագիկ Արծրունու և Լևոն Բ. թագավորի բանդակների վրա եղած ասեղնագործ զարդանախշերը, որոնց մեջ գերիշխում է շրջանաձև զարդը՝ կենտրոնում առյուծի կամ թռչունի նկարներով:

Ասեղնագործության լավագույն նմուշներ պահպանված են XVII—XVIII դարերին պատկանող զգեստների, վարագույրների վրա, որ գտնվում են Պետ. պատմական թանգարանի ազգագրական բաժնում և էջմիածնի թանգարանում:

1651 թվականին է պատրաստված եկեղեցական փոքրիկ մի վարագույր⁴, որ կարմիր մետաքսի վրա, ոսկե ու արծաթե, սրմա թելերի հյուսվածքով պատկերում է սուրբ Սարգսին, ձին հեծած և նիզակով վիշապին հարվածելիս: Հետաքրքիր աշխատանք է 1753 թ. ասեղնագործած վարագույր⁵, որի վրա սրմաթելերով նախշված է Հոսիփոսի մեկույսի և իր ընկերների դիմանկարները: Ա-

¹ Պետ. պատմական թանգարան, № 1138:

² Նույն տեղում, 1139:

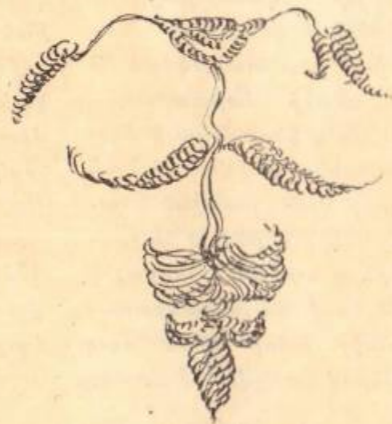
³ Դվինի 1950 թ. պեղումներից, № 1907/186:

⁴ Պետ. Պատմական թանգարանի ազգագրական բաժին, № 3427:

⁵ Նույն տեղում, № 3421:

123 / 1139
ԱՆԻ

123 / 1126
ԱՆԻ

123 / 1127
ԱՆԻ

սեղնագործած նուրբ աշխատանքներ են Պետ. պատմական թանգարանի ազգագրական բաժնում պահպանվող №№ 1719, 1728, 1729, 3092/39, 3002, 821, 3423, 3378 սեղնագործված վարագույրներ, փիլոններ, մասունքի ծածկոցները (նկ. 83):

Այս բաժնում հիշատակված փաստերը մեկ բերում են հետևյալ եզրակացության.

1. Միջնադարյան Հայաստանում արտադրվող կտորները բավարարել են ո՛չ միայն գյուղացիության, այլև քաղաքի ազգաբնակչության պահանջները. արտադրողները եղել են թե՛ գյուղի շինականը և թե՛ քաղաքում աշխատող պրոֆեսիոնալ արհեստավորները, որոնք բացի պատվերներից, մեծ քանակությամբ (հատկապես X դարից հետո) գործվածքներ են արտադրել, մի կողմից, ներքին շուկայի աճող պահանջը բավարարելու, մյուս կողմից՝ թանկարժեք սեղնագործված կտորների ու գորգերի որոշ մասը արտահանել են կայսրությանը և խայիֆայությանը ենթակա երկրները վաճառքի և նույնիսկ հարկի դիմաց:

2. Նյութական մնացորդների և Մատենադարանի ձեռագրերի կազմերի ներսի կողմից փակցված բազմատեսակ կտորների ուսում-

Նկ. 82. Ասեղնագործության նմուշներ Անիի պեղումներից, X—XIII դդ. Պետական պատմական թանգարան

Նկ. 83. Վարագույրի և ծածկոցի նմուշներ, սեղնագործված, XVII—XVIII դդ.

նասիրութիւնից պարզվեց, որ միջնադար-
յան Հայաստանում ջուլհակ արհեստավոր-
ները կտորներին արտաքին գեղեցկութիւն
տալու համար, նրանց վրա կատարել են
զարդանախշեր երկու տարբեր եղանակով՝
գործելու պրոցեսում և դաջելու միջոցով.
վերջին եղանակի կիրառումը հետևանք էր
քաղաքների և շուկայական հարաբերութիւն-
ների զարգացման:

3. Գործվածքների ուսումնասիրութիւնը
ցույց տվեց, որ գործելու պրոցեսում բարդ
զարդանախշերի կատարումը կապված էր
մեծ դժվարութիւնների հետ. հակառակ
դրան, դաջելու եղանակով զարդանախշերի
կիրառումը հնարավորութիւն էր տալիս ար-
հեստավորին ձեռնամուխ լինել ո՛չ միայն
պարզ բուսական, երկրաչափական օրնա-
մենտների, այլև բարդ զարդանախշերի, ան-
գամ կենդանիների ու մարդկանց դիմա-
նկարների, որոնց կիրառումը, սակայն, հայ-
կական գործվածքների վրա համեմատաբար
հազվագեղ է:

4. Միջնադարյան Հայաստանի գործվածք-
ները և դաջածո կտորները, ըստ իրենց գոր-
ծածութիւնն ու զարդանախշերի, բաժանվում
են մի քանի խմբի: Այն խումբը, որ օգտա-
գործվում էր հատկապես վերնազգեստների
համար, կրում էր ավելի մանր և մեկը մյուսի
հետ առանց ընդհատումների հյուսված զար-
դանախշեր, որոնք գործվում կամ դաջվում
էին և, պետք է ասել, որ յուրահատուկ էին
հատկապես հայկական հյուսվածքներին:
Կտորների մի ուրիշ խումբ, որ ծառայում էր
ղեկորատիվ նպատակների (վարագույրներ,
սեղանի, բարձի և պատի զարդարանքներ),
կրում էր ավելի խոշոր և իրարից անջատ
զարդանախշեր:

5. Հայկական գործվածքների և դաջածո
կտորների վրա կիրառվել են մեծ մասամբ
բուսական և երկրաչափական օրնամենտներ:
Այդ բուսական նախշերից գերիշխողը և ա-
մենից շատ տարածվածը խաչաձև աստղա-
նման, վեց, ութ կամ իննթևանի վարդյակն
էր. խիստ տարածված են նաև S տառաձև

և զիգզագաձև զարդերը, խաղողի ողկույզն ու
նուան հատիկներով զարդանախշերը: Վեր-
ջինների մասսայական կիրառումը կապված
է, մի կողմից, Հայաստանի հարուստ բուսա-
կանութիւն, իսկ մյուս կողմից՝ բնակչութիւն
կարևորագույն զբաղմունքներից մեկի՝ այ-
գեգործութիւն հետ:

6. Հայաստանի ջուլհակ վարպետները
իրենց աշխատանքի մեջ մեծ մասամբ օգտա-
գործել են այնպիսի զարդանախշեր, որոնց
մենք հանդիպում ենք հայկական մանրա-
նկարչութիւն, ճարտարապետութիւն և կա-
վագործութիւն արվեստում:

7. Միագույն կտավների վրա դաջելու եղա-
նակով զարդանախշեր կատարելու արվեստը
Հայաստանում կիրառվել է ո՛չ միայն X դա-
րից հետո, այլև նրանից առաջ, որը հաս-
տատվում է IX—X դարերի հայ պատմիչնե-
րի հիշատակութիւններով, սակայն ավելի
մասսայական բնույթ է կրում X դարից հե-
տո, հատկապես XVII—XVIII դարերում, որ
անշուշտ կապվում է քաղաքային կյանքի,
առևտրական հարաբերութիւնների զարգաց-
ման և ազգաբնակչութիւն գնդղունակութիւն
ու պահանջի աճման հետ: Այդ էր պատճա-
ռը, որ արհեստավորը՝ հարմարվելով ներքին
շուկայի պահանջին՝ ամեն կերպ աշխատում
էր կիրառել նոր մեթոդը, որպեսզի կարճ ժա-
մանակամիջոցում ավելի շատ, գեղեցիկ ու
էժան արտադրի: Դրա համար էլ գծագիրն ու
տրաֆարետը փոխարինվում են դաջելու բազ-
մատեսակ փայտյա կաղապարներով:

8. Դաջածո նախշերը մեծ մասամբ կա-
տարվում էին բամբակե ու վուշե միագույն
գործվածքների վրա, նախ՝ որովհետև էժան
և ձեռնու էին բնակչութիւն լայն մասսա-
ների սպառման համար և, երկրորդ, ավելի
հեշտ էր կտավի ու քաթանի վրա դաջելը,
քան մետաքսի: Վերջինս վրա, որի գնդները
լինում էին ավելի ունևոր խավի ներկայա-
ցուցիչները, գլխավորապես կատարվում էին
ղեկորատիվ նախշեր:

9. Հնագույն շրջանից մինչև XIII դարը
դաջածո կտորները (մինչև XI դարի ձեռա-

գրերի մեծ մասի ոչնչացման հետևանքով ի վիճակի չենք եղել ուսումնասիրել X դարի և նրանից առաջ եղած ձեռագրերի կազմի ներսի աստանների օրնամենտները, որոնց մեջ թերևս լինեին այնպիսիները, որոնք չեն կրկնվել հետագա դարերում) մեծ մասամբ ունեն կարմիր ֆոն, իսկ զարդանախշերի մեջ գերիշխում են ալիքաձև կտորված գծազարդերը, վահանաձև խառն զարդերը, գուգակցված ոչ ամբողջական բուսական հինգ, վեց և ութթևանի ծաղկաթերթիկների հետ. նման օրինակների հանդիպում ենք միջնադարյան նյութական մնացորդների վրա (կերամիկայի, քարի, ոսկու, պղնձի և գիպսի): Ավելի ուշ շրջանում դաջածո կտորների վրա գերիշխել են շրջանաձև, բազմանկյունի, շախմատաձև շարժվածքով զարդերը, բուսական ծաղկաթերթիկները, որոնք հանդես են գալիս ավելի մեծ չափերով, ծաղիկն իր վարսանդով և այլն: Այս դեպքում նրանց չի զուգակցում փոքր մասշտաբի ծաղկազարդը: Այդպիսի զարդանախշեր հանդիպում են մեծ մասամբ XIII—XVII դարերին պատկանող խաչքարերի ու փայտյա դռների քանդակների մեջ:

Հետագայում, հատկապես XV—XVII դարերում, ինչպես զրականության և արվեստի բնագավառում ուժեղանում է սիրո, բնության մոտիվների կիրառումը, այնպես էլ գործվածքների զարդանախշերի մեջ երևան են գալիս նոր մոտիվներ: XV—XVII դարերին պատկանող ձեռագրերի կազմերի մեր ուսումնասիրությունը պարզում է, որ այդ դարերին պատկանող դաջածո կտորների ընդհանուր ֆոնը ավելի բաց է և այդ ֆոնի վրա գերիշխում է հատկապես բուսական բազմերանգ զարդանախշը. ծաղիկը հանդես է գալիս արդեն իր ամբողջությամբ՝ տերևով ու արմատով: XVII—XVIII դարերում դաջածո կտորների վրա գերիշխում է ջեջիմա-

ձև զարդանախշը, գույները և օրնամենտները դառնում են բազմազան, կիրառվում են հնագույն զարդանախշերի հետ նաև նորերը, որոնք դասավորվում են հարակից գուգահեռների մեջ:

10. Հայաստանում արտադրվող կտորների վրայի զարդանախշերի մեծ մասը տեղական են. շնայած դրան, դաջելու արվեստում որոշ չափով օգտագործվել են նաև բյուզանդական, սասանյան, պարսկական առանձին զարդանախշեր, սակայն Հայաստանի ոստայնագործ վարպետներին հաջողվել է օրնամենտների առանձին միացումներով ստեղծել նոր զարդանախշեր՝ հայկական ոճին համապատասխան:

Մեր ուսումնասիրության ընթացքում մենք հանդիպել ենք թուրքների, եղնիկների, առյուծների և մարդկանց դիմանկարների զարդանախշերի, որոնք թվով քիչ են: Նույն օրնամենտները կան նաև մեր մանրանկարչության, հուշարձանների, Դվինի ու Անիի կերամիկայի զարդանախշերի մեջ: Պետք է միաժամանակ նշել, որ դրանք չեն եղել գերիշխող ձևը հայկական օրնամենտացիայի մեջ:

11. Մեր պատմիչների հիշատակությունները, մի կողմից, ոսկեթել նուրբ ասեղնագործության մասին, մյուս կողմից՝ պեղումներից, հատկապես Անիից, գտնված նուրբ ձեռագործների նմուշները և Հայաստանի Պատմ. թանգարանի ազգագրական բաժնում կենտրոնացած XVII—XVIII դարերին պատկանող վարագույրների, սփռոցների, եկեղեցուն նվիրած մասունքների վրայի նուրբ, ոսկեթել զարդանախշերը ապացուցում են, որ միջնադարյան Հայաստանում կտորների արտադրության հետ միատեղ զարգացած է եղել նաև ասեղնագործության արվեստը, որ ամենասիրված ու հարգված աշխատանքն է համարվել միջնադարյան Հայաստանում:

Գ Լ Ո Ւ Ե Զ Ո Ր Ր Ո Ր Գ

ԱՅԼ ԱՐՀԵՍՏՆԵՐ

Ա. Կ Ա Վ Ա Գ Ո Ր Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Արհեստագործական արտադրության հնագույն ճյուղը Հայաստանում եղել է կավագործությունը: Այս արհեստը գոյություն է ունեցել դեռևս տոհմատիրական հասարակարգում:

Կավագործությամբ, նրա նախնական աստիճանում զբաղվել է կիներ, որը՝ աշխատելով տնտեսության մեջ՝ միաժամանակ պատրաստել է իրեն անմիջական կարիքների համար նաև կավե անոթներ: Սակայն հետագայում, դրգի (բրուտի շարխը) հանդես գալուց հետո, այդ արհեստն անջատվում է տնտեսությունից և մասնագիտացվում է: Այդ արհեստով արդեն զբաղվում են տղամարդիկ՝ տնտեսությունից դուրս, հատուկ արհեստանոցում:

Առօրյա գործածության համար ամանեղենը սովորաբար պատրաստում էին կավից. պղնձե անոթների գործածությունը տարածված չէր նույնիսկ ուրարտական շրջանում: Անթիվ ամանների հնագույն նմուշներ գտնված են Սովետական Հայաստանի տարբեր շրջաններից, գլխավորապես Սևանի, Ն. Բայազետի, Մարտունու, Կիրովականի, Ալա-

վերդու, էջմիածնի և այլ վայրերի դամբարաններից: Հայտնաբերվել են զանազան մեծություն ու տարբեր նպատակների ծառայող անոթներ, որոնց մեջ գերակշռում են դրգի միջոցով պատրաստածները:

Հիշյալ ամանները միմյանցից տարբերվում են ո՛չ միայն իրենց ձևով ու մեծությամբ, այլև զարդաքանդակներով: Նրանց ամենապարզ ստորակետաձև գծերը, ոլորապատույտ նախշերը, եռանկյունաձև դուրս ցցված և այլ օրնամենտները, անշուշտ, կատարվել են ձեռքով՝ նուրբ գործիքի օգնությամբ:

Պաշտամունքային նշանակություն ունեցող կավեղեն իրերը և անուշահոտ յուղերի համար գործածված հիանալի ամանները հաճախ արտաքուստ զարդարված են ծակոտիներով, որոնց մեջ լցված է երբեմն տարբեր գույնի կավ՝ ամանին գեղեցկություն տալու համար:

Բացի ամաններից, հնում կավից պատրաստում էին նաև զարդարանքներ. հիշատակության արժանի են գունավոր, իսկ մեծ

նոթներն իրենց փափկութեամբ տարբերվում են Անիի անոթներից, որովհետև վերջին դեպքում կավն հողը կոշտ է և ավելի մուգ գույնի. այդ է պատճառը, որ Դվինի կյանքում կերամիկան ավելի մեծ դեր է խաղացել. մյուս կողմից՝ քարի բացակայությունը ստիպել է ավելի խորացնել կավամշակման արհեստը. անգամ բնակարանային շինարարության համար պատրաստել են մեծ քանակությամբ տարբեր տեսակի կղմինդրներ ու ձևավոր շքադյուսներ:

Անիի և Դվինի պեղումներից գտնվել են բազմաթիվ հասարակ կավե կճուճներ, սափորներ և քրեղաններ, որոնց վրա դրզի ճախարակով արված են միայն գոտիներ կամ գծանախշեր:

Այդ հասարակ կավե ամանների մեջ աչքի են ընկնում կարասները, որոնց մեջ պահել են հացահատիկներ և գինի:

Կարասներ գտնվել են նաև Զվարթնոցում, իսկ ավելի վաղ՝ ուրարտական շրջանից. Կարմիր բլուրի պեղումների ընթացքում բացվել է պալատի մասանը, որի երկու կողմերից կիսաթաղ վիճակում կան 81 մեծ կարասներ:

Դվինում և Անիում արտադրվել են նաև շատ նւրբ, միազույն կարմիր կավից անոթներ, սափորներ, որոնց վրա արված են զարդանախշեր (նկ. 84):

Պեղումների բացակայության պատճառով հնարավորություն չունենք խոսելու Հայաստանի մյուս քաղաքների՝ Կարսի, Արծնի, Խլաթի, Կարինի, Վանի և այլոց մասին, որտեղ նույնպես զարգացած է եղել կավագործությունը:

Փռեզարդ կարասներ— Կավե հասարակ անոթները զարգարում էին տարբեր եղանակով կամ ներկում էին և փայլեցնում հղկելու միջոցով և կամ նրանց վրա, հատկապես կարասների վրա, ճնշման տեխնիկայով դրոշմում էին տարբեր տեսակի պատկերներ:

Անիից, Դվինից, Ամբերդից և Փառնիից հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ գոտեզարդ, կարմրավուն փայլեցրած կարասներ

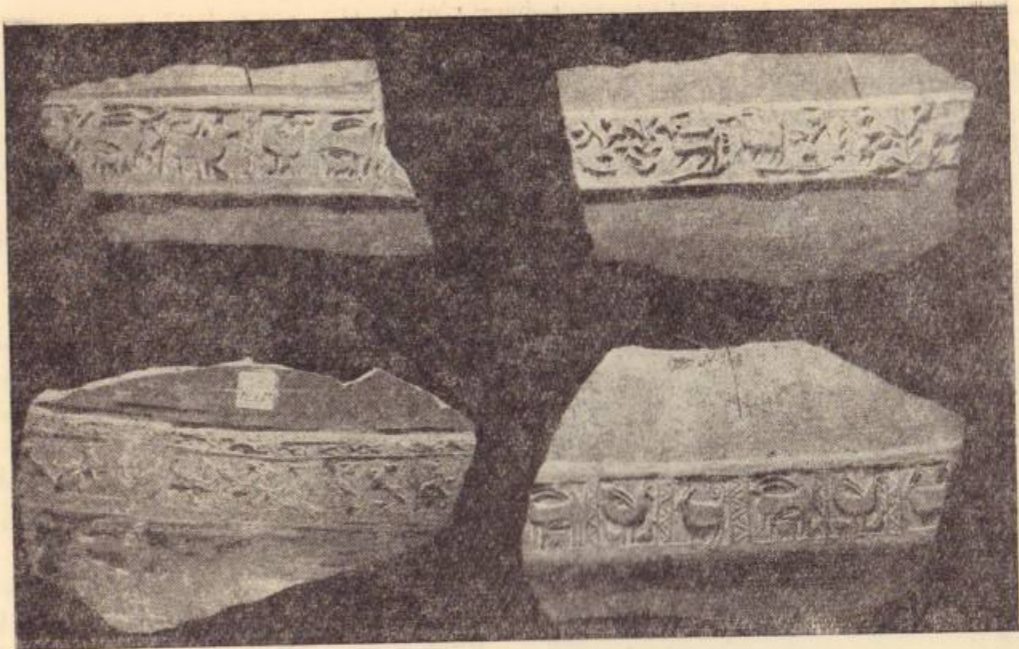
ու նրանց բեկորները: Այդ կարասները լինում են 2 տիպի՝ անկանթ և կանթով. վերջիններս ավելի փոքր են և ունեն ուռուցիկ փոր: Այդ մեծ ու փոքր կարասների գոտիների վրա դաջված են դանազան կենդանական, մարդկային ու բուսական պատկերներ. դրանց մեջ աչքի են ընկնում այծերի քանդակները, երկրաչափական ու վեցթևանի վարդաձև օրնամենտները:

Այդ երկու քաղաքներում (Անի, Դվին) գտնված կարասների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ նրանց վրա գործադրվել է միևնույն տեխնիկան, միայն թե Դվինում գտնված կարասի կավն ավելի փայլուն է: Այդ կարասների բեկորների վրա կան պահպանված նաև հայկական տառեր: Անիից գտնված մի կարասի գոտու վրա կարդում ենք «Գրիգոր» անունը, որը գուցե կարասը պատրաստող վարպետի անունը լինի: Կարասների գոտիների վրա մարդկային պատկեր շատ քիչ կա. միայն մի քանի օրինակ գտնված է Անիից, իսկ մեկ բեկորի կտոր Դվինից, որի վրա այժի հետ միասին պատկերված են երեք մարդ՝ պարելիս: Վերոհիշյալ պատկերները գոտեզարդ կարասների վրա արված են դանաձև կնիքներով, դեռևս կարասի թաց վիճակում՝ թրծելուց առաջ: Անիից գտնվել են նաև այնպիսի կարասների բեկորներ, որոնց վրա պատկերված է ուռուցիկ կենդանակերպ նկար: Ունենք նաև կարասի մի բեկոր, որի վրա կա վերադիր, խաղողի ողկույզ, որով հաստատվում է, թե դա եղել է գինու կարաս, իսկ խաղողի օրնամենտի գոյությունը ցույց է տալիս այդ կարասի հին լինելը. ուռուցիկ զարդերով կարասի գոտիները պատկանում են XII—XIII դարերին: Դրոշմելու տեխնիկան օգտագործվել է նաև թոնիրի և կարասի խուփերի վրա. դրոշմել են մեծ մասամբ բուսական և երկրաչափական օրնամենտներ:

Անիում, Դվինում գտնված դրոշմազարդ խեցանոթների մեջ կարևոր տեղ են բռնում և սովորական ամաններից տարբերվում են խիստ նեղ շուրթերով ձվաձև սնդկամանները,

Նկ. 84. Նորագույն կարմրաներկ սափորիկ, Դվինի պեղումներից, XI—XII դդ.

Նկ. 85. Կարասի զարդանախշ գոտիների նմուշներ Անիի և Դվինի պեղումներից: Պետական պատմական թանգարան

որոնց մեջ պահվել է օժանելիք՝ անուշահոտ յուղեր և սնդիկ: Մնդիկը օգտագործել են մազերը ներկելու (հինա դնելու) համար:

Մնդկամանների գործածությունն ավելի շատ հանդիպում է XI—XIII դարերում, երբ այն տարածված էր Հայաստանից մինչև Միջին Ասիա:

Այդ մնդկամաններն իրենց վրա ունեն զրոշմազարդեր և նույնիսկ ուռուցիկ վերադիր նախշեր, որոնց վրա կա նաև ինկրուտացիա՝ գունավոր քարերից և հախճապակուց:

Մնդկամաններ մեծ քանակությամբ գտնվել են հատկապես Անիում և Դվինում, իսկ ավելի քիչ նմուշներ հայտնաբերվել են Զվարթնոցից և Ամբերդից, սակայն Անիի մնդկամանները ավելի մեծ են և զարդարուն, համեմատած Դվինի հետ: Նույնատիպ մնդկամաններ կան նաև Միջին Ասիայում և Փոքր Ասիայում¹: Իսկ մենք գիտենք, որ

¹ Պետք է գիտենալ, որ Շապին-Գարահոսթի և իր շրջափառի հայ բնակչությունը Վասպուրա-

Անին առևտրական հարաբերության մեջ էր Միջին Ասիայի՝ հետ և Հայաստանի արհեստավորների որոշ մասը արտագաղթել էր Սարա՝ իր հետ տանելով Հայաստանում սովորած արհեստն ու տեխնիկան, որ հարմա-

կանի և Անիի գոգթականություններով խոսն է: Մասնավորապես թամգարա գյուղաքաղաքի բնակչությունը գուցե Անիի գոգթականությունն էր: «...թամգարացիները վերին աստիճանի ժրջան և առանց բացառության արհեստավոր ժողովուրդ էին, զլիսավոր արհեստն էր ստանանկությունը: Կային շատ վարպետ բրուաներ, որոնք բաղաբի մեջ գտնված հույն բրուաներին զերազանց առավելությամբ իեցեզեն անոթներ կշինեին: ...երբ Անիի մեջ սրնդիկի ամաններ գտնվեցին, իրենց տարօրինակ ձևով դեռ ոչ ոքի հայտնի չեղած, առաջին անգամ ես հայտնեցի այդ ամանների շինության նպատակը, որովհետև մինչև իմ օրերը գործածական էին և շինողները թամգարացի բրուաներն էին»: Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական արտաբաղախության պատմության, I, 1942, էջ 373: Մնդկամաններում, բացի անուշահոտ օժանելիքներից, պահվել են նաև հինա, որին խառնում էին սնդիկ: Այդ անոթները շինվում էին այնպես, որ հարմար լինեն բարձր կախուղ համար:

րեցվում է հետագայում տեղական պայմաններին (նկ. 86):

Բացի հասարակ կավե անոթներից, բրուս վարպետները պատրաստել են այնպիսի անոթներ, ափսեներ, սափորներ և այլն, որոնք ջնարկած էին մեծ մասամբ միագույն և ա-

Նկ. 86. Մոզկաման ենի պեղումներից, X—XIII դդ. Պետական պատմական թանգարան

ռանց զարդանախշերի: Այդ գույների մեջ իշխում են հատկապես կանաչ և բաց կապույտ գույները: Պատրաստում էին նաև այնպիսի ջնարկած անոթներ, որտեղ տարբեր գույներ միահյուսվելով ստեղծում էին երկրաչափական, կենդանական և մարդկանց զեմքերով անոթներ, թասեր, սափորներ: Մրանց օրնամենաներից ու տեխնիկայից պարզվում է, որ այդ տիպերի հնագույնները պատկանում են IX—X դարերին: Այդպիսի խեցանոթների հնագույն ձևերից, ինչպես այդ մասին նշել է Կ. Ղաֆազարյանը, հայտնի են մեծ մասամբ ծանծաղ բրեղանները, որոնց շրթերը հաճախ վեր-

ծալած չեն. նրանց դրսի խորզուբորդությունները հարթված են սպիտակ կավի ծածկույթով (անգոր), վրան պատած մի քանի գույնի ջնարակ: Այդպիսի հնագույն բրեղաններ գտնվել են Անիում և Դվինի կաթողիկեի մասում¹:

1938 թ. Դվինի պեղումներից գտնված բեկորների վրա դեղնագույն ու կանաչ գույներով կազմված քառակուսիների մեջ շախմատաձև դասավորված են դարչնագույն սլաքանման նախշեր, իսկ 1946 թ. պեղումներից գտնված մի բրեղանի կտոր կրում է ձիու բաշի պատկեր, նույնատիպ ջնարկած անոթների հատակներ, մարդու, առյուծի իրանի մասերի պատկերներով գտնվել են Անիում (նկ. 87):

Հետագայում, X—XI դարերում, Բագրատունիների տիրապետության ժամանակ թե՛ Անիի և թե՛ Դվինի ջնարկած անոթների վրա գույների չնչին փոփոխության հետ միասին հանդես են գալիս նոր զարդանախշեր, որոնց մեջ մեծ մասամբ իշխում է տարբեր գույնի ճառագայթաձև ցայտկային օրնամենտը. դրանց վրա արդեն նկատվում են փորագրի և երկրաչափական ու բուսական զարդանախշեր: Դվինում տարածված է եղել նաև հյուսվածքաձև բուսական օրնամենտը:

Միջնադարյան Հայաստանում շատ հաճախ ոճավոր փորագրություններ էր արվում միագույն ջնարկով պատած անոթների վրա, որոնց օրինակները կան թե՛ Անիում և թե՛ Դվինում: Ջնարկած ափսեների և բրեղանների մեջ կան բուսական այնպիսի օրնամենտներ, որոնց մենք հանդիպում ենք գաջածո կտորների, գորգերի և ոսկերչական օրնամենտների մեջ: Ջնարկած անոթների մեջ կան նաև կենդանակերպ, թռչնակերպ և մարդկանց դիմանկարներով արված զարդանախշեր, որոնց նմուշները գտնվել են Անիում, Դվինում և Ամբերդում (նկ. 88):

¹ Կ. Ղաֆազարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, էջ 209:

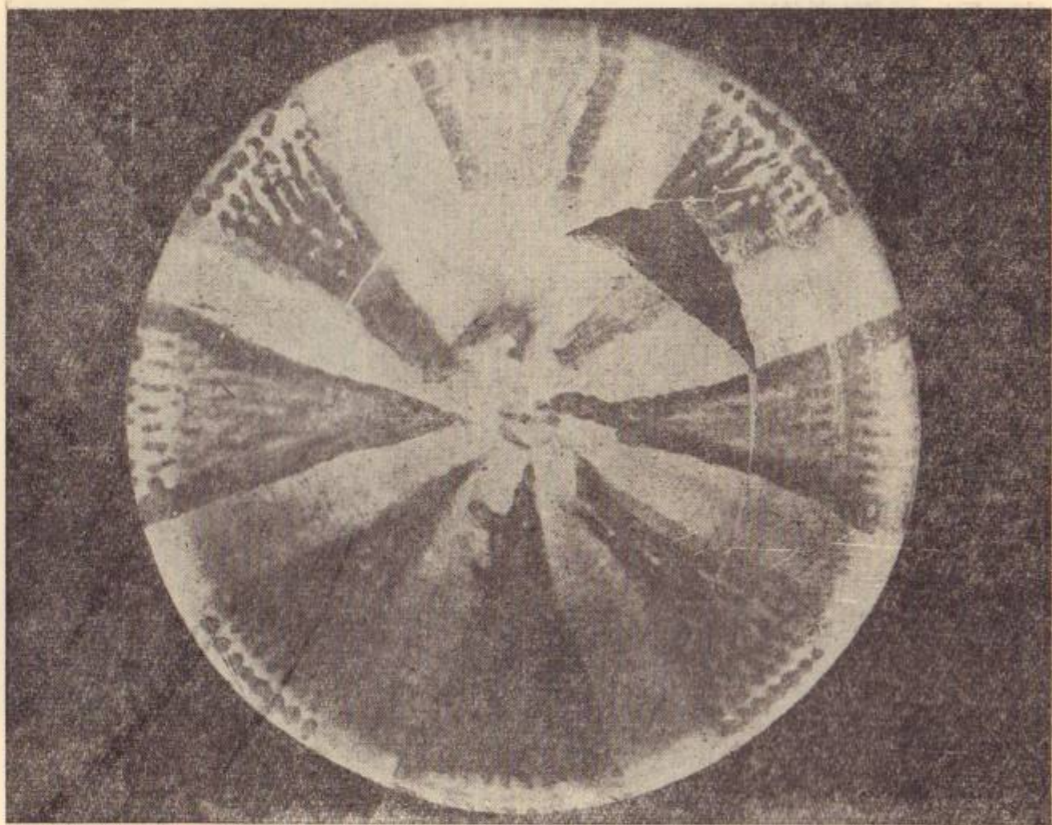
Ջնարկած թաս Դվինի պեղումներից:

Նկ. 87. Ջնարկած բրեղան Անիի պեղումներից, X—XIII դդ. Պետ. պատմական թանգարան

Միջնադարյան կերամիկայի մեջ իր պատվալոր տեղն է բռնում հախճապակյա տարրեր տեսակի անոթները, որի բազմաթիվ նմուշներ գտնվել են միջնադարյան քա-

փորագրություններից, կան նաև գծված, ֆանտաստիկ ձևով պատկերված գազաններ ու թռչնակերպ կենդանիներ կամ թե մեծ վարդյակներ: Վերջին օրնամենները շատ

Նկ. 88. Ջնարակած քրեղան հառոգայթաձև նախշերով, Դվինի պեղումներից, Պետական պատմական թանգարան

ղաքների՝ Դվինի, Անիի պեղումներից: Հախճապակյա կերամիկան բաժանվում է հիմնականում երկու խմբի, մեկը՝ գունավոր, վրան փորագիր քանդակներով, իսկ մյուսը՝ ամբողջովին սպիտակ և ծակոտկեն: Թրծելու ժամանակ այդ ծակերը լցրել են թափանցիկ ջնարակով: Այդպիսի նուրբ հախճապակյա անոթներ պատրաստել են հատկապես իշխող դասի համար երբեմն էլ արտահանվել են մոտակա քաղաքը կամ ավելի հեռավոր տեղեր: Այս բնույթի անոթների վրա, բացի բուսական և երկրաչափական

տարածված էին նաև Ղրիմում՝ Անիից գաղթող հայ արհեստավորների մեջ եղած բրուտ վարպետների շնորհիվ (նկ. 90):

Ինչպես ասացինք, միջնադարում իր բազմազանությունը ու պատրաստման տեխնիկայով աչքի է ընկնում փափուկ խեցեղենը, հատկապես շատ տարածված էին սպիտակ, միազույն կապույտ ու կանաչ ջնարակով ծածկված թասերը: Այդ ջնարակները պատրաստվում էին կոբալտի կամ պղնձի ու մարգանցի օքսիդով: Կաթնագույն սպիտակ թասերի վրա տեղ-տեղ լինում էին նաև

կապույտ գույնի ցայտկեր. դրանց ժամանակաշրջանը, ըստ Բ. Շելկովնիկովի, ընկնում է ամենաուշը XI դարի կիսին: Հախճապակյա անոթները, բացի փորագրությունից, զարդարվել են նաև վերջնարակային շողուն նկարներով: Հետաքրքիր են Անիում ու Դվինում գտնված այն ջնարակած թասերը,

Նկ. 89. Ջնարակած քրեղան Անիի պեղումներից, X—XII դդ. Պետ. պատմական թանգարան

որոնց վրա վերադիր ձևով ամրացված են մարդկանց դիմանկարներ, վարդյակներ և հյուսվածքաձև զարդանախշեր. դրանք իրենց տեխնիկայով ու օրնամեններով ընդհանուր նմանություն ունեն իրար հետ:

Հայաստանի քաղաքներում XII—XIII դարերում արտադրվել են նաև ոսկեգույն զարդանախշերով հախճապակյա անոթներ. մինչև Դվինի սիստեմատիկ պեղումները կարծում էին, որ այդ տիպի խեցանոթները ներմուծված են Պարսկաստանից, սակայն Դվինի պեղումներից հայտնաբերված կերամիկան վկայում է, որ այդ շողուն, ոսկեգույն հախճապակին տեղական արտադրու-

թյուն է, որը հանդիսացել է նաև առևտրի առարկա:

Դվինում և Անիում գտնված հախճապակյա անոթների միայն մի մասը Հայաստան է

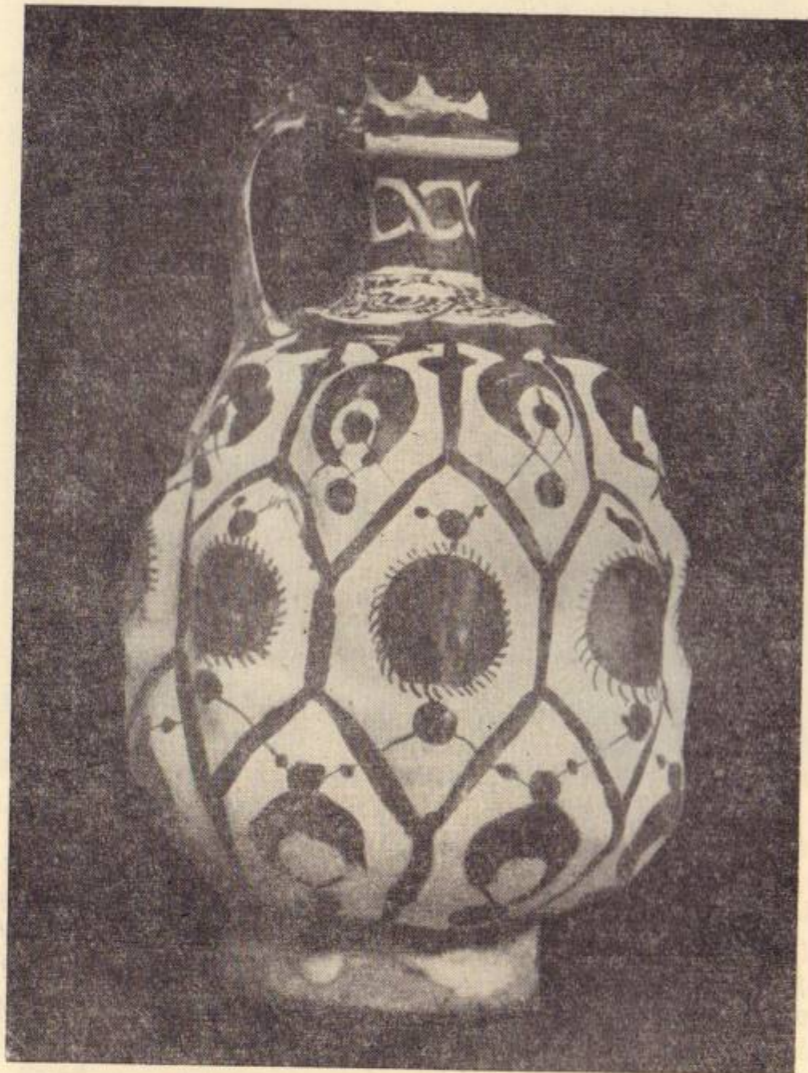

Նկ. 90. Թռչնակերպ կանաչի գեմբով հախճապակե թաս Անիից, X—XIII դդ. Պետական պատմական թանգարան

ներմուծված Իրանից, Չինաստանից, Միջին Ասիայից և այլ վայրերից. դրանց վրա կան այդ երկրներին բնորոշ օրնամեններ: Ներմուծված հախճապակյա անոթներից անհրաժեշտ ենք համարում հիշատակել 1939 թ. Դվինի միջնաբերդից գտնված շողուն հախճապակյա թռչնաձև սափորը: Հետագայում նույն տեղից գտնվել է մեծ թաս, որի հատակին փորագրված են մարդկային երկու պատկեր, իսկ շուրթին կան արարերեն արձանագրություն և բուսական օրնամեններ: Հետաքրքիր է նաև Դվինում գտնված հախճապակյա թասը, որի հատակին պատկեր-

ված է ուղտի նկար: 1950—1951 թթ. Դվինի միջնաբերդից և ստորին բերդի պեղումներից հայտնաբերվել են երկու սափոր, որոնցից մեկը ունի նեղ վիզ և ծածկված է ուտուցիկ ու ներս ընկած ոսկեգույն զարդանախշ-

Դվինից բացի, նույնատիպ հաճախակալ ոսկեգույն և արաբական տառերով ու բուսական զարդանախշերով թասի կտորներ և շինական սելատոնի նմուշներ գտնվել են նաև Անիում:

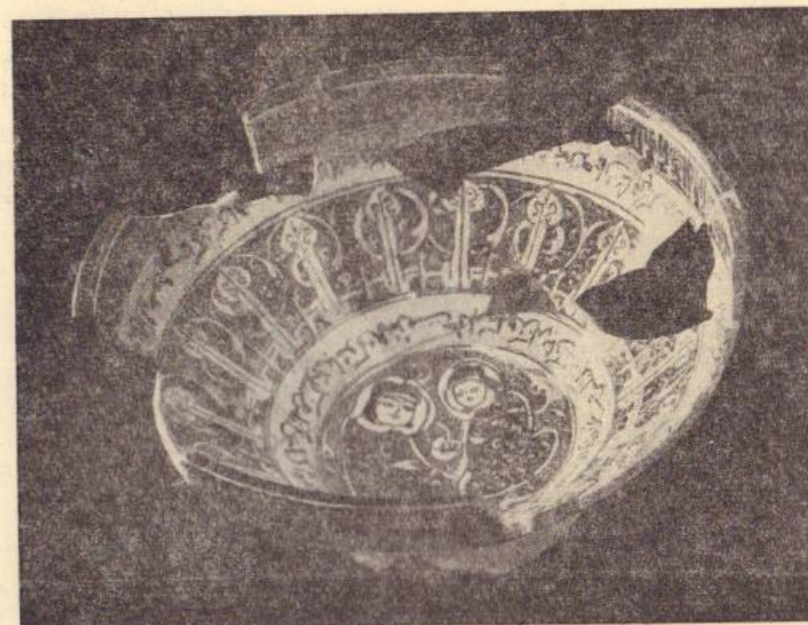
Նկ. 91. Հախճապակյա ոսկեգոծ սափոր Դվինի պեղումներից, Պետական պատմական թանգարան

իով: Այս սափորը իր արվեստով ու գեղեցկությամբ եղածների մեջ պետք է համարել ամենալավը (նկ. նկ. 91, 92):

Վերոհիշյալ երկու քաղաքներում ներմուծված հախճապակյա ամբողջական անոթներն ու առանձին բեկորները հաստա-

տում են Անի և Դվին քաղաքների առևտրական հարաբերությունների զարգացման մասին եղած մատենագրական փաստերը, նրանց՝ Չինաստանի, Իրանի ու Միջին Ա-

տի մեծահատիկ աստղաձև քանդակի ամեն մի թևի մեջ փորագրված են հայկական տառեր, որի ընթերցումից ստացվում է «Սարգիս» անունը. դա՛ անկասկած, այն արհես-

Նկ. 92. Հախճապակյա թաս, վրան մարդկանց դիմանկարներ և արաբական արձանագրություն, Դվինի պեղումներից, Պետական պատմական թանգարան

սիական քաղաքների հետ ունեցած առևտրական կապի մասին խոսող տվյալները: Կավազործության արհեստը ծառայել է նաև ճարտարապետական նշանակություն ունեցող հարդարանքների պատրաստման գործին: Դվինում և Անիում գտնվել են հասարակ և ջնարակած աղյուսի կտորներ, որոնցով զարդարել են սենյակի հատակները: Փաստերը ցույց են տալիս, որ Հայաստանում շքաղյուսների օգտագործումը լայն շարժում տարածված է եղել, խիստ կարիք է զգացվել նման ձևավոր աղյուսների արտադրության ընդլայնման. այդ երևում է շքաղյուսների վրա անընդհատ կրկնվող օրնամենտներից ու տարբեր վարպետների գծած նշաններից, որ տարածված էր, սկսած XII դարից: Անիի Առաքելոց եկեղեցու ճակա-

տավորի անունն է, որի ձեռքով պատրաստվել են խոշոր աստղաձև շքաղյուսի կտորները:

Բարձր միջնադարյան մզկիթի պատի վրա կան զարդանախշած շքաղյուսներ, որոնց վրա գրված են տարբեր վարպետների անուններն ու թվականները: Այս փաստը նույնպես ցույց է տալիս, որ այդ շենքի պատի երեսի շքաղյուսները արտադրված են եղել շուկայի համար տարբեր վարպետների կողմից: Բնակելի շենքերի ներսի հարդարանքների համար (հատկապես իշխանական տների), ձևավոր աղյուսների հետ միասին, օգտագործել են գիպսից ձուլած օրնամենտներ, որոնց վրա կան բուսական, կենդանական, երկրաչափական քանդակներ: Այդպիսի գիպսյա ձուլվածքներ գտնվել

են Անիի ու Գլինի պալատական շենքերից: Կավից պատրաստում էին աղյուաններ, որ օգտագործվում էին նաև ծածկերի համար, որոնք լինում էին երկու տեսակ՝ հարթ և գոգավոր: Գլինում ու Անիում գտնվել են մեծ քանակությամբ ջրատար խողովակներ, որոնք ունեն իրար մեջ հագցվելու հարմարանք:

Վերոհիշյալ խեցանոթների տարբեր տեսակները և ճարտարապետական նշանակություն ունեցող հարդարանքները պատրաստվել են տեղում, որը հաստատվում է Անիում և Գլինում գտնված աղյուաներ թրծելու արհեստանոցների փաստերով:

Կավագործությունը, որպես մասսայական տարածված արհեստ, ո՛չ միայն մինչև XIII դարը, այլև հետագայում շարունակում է իր գոյությունը: Բրուտը իր դրդի օգնությամբ XVII—XVIII դարերում բավարարել է զարգացած քաղաքային դասի պահանջները: Չնայած պղնձագործությունը մեծ տեղ էր գրավում, սակայն կավագործությունը ուներ իր պատվավոր տեղը, մասնավորապես գյուղական բնակչության համար: Բրուտները հետագայում իրենց արտադրած անոթների զարդանախշերի մեջ որոշ փոփոխություն են մտցնում, միաժամանակ պատրաստում են զանազան տեսակի արձաններ ու զարդեր, որոնք նույնպես կապված էին, անշուշտ, առևտրական հարաբերությունների զարգացման հետ:

Ապակեգործություն— Միջնադարյան Հայաստանում կային արհեստավորներ, որոնք զբաղվում էին ապակյա իրերի, անոթների պատրաստման գործով:

Մինչև վերջերս գիտնականներից ոմանք կարծում էին, որ Հայաստանում գտնված ապակիների ծագումը պետք է կապել Փյունիկիայի և Եգիպտոսի հետ, սակայն Անիի և, վերջին տարիների (1937—1952 թթ.), Գլին քաղաքի սիստեմատիկ պեղումները ապացուցեցին, որ, իրոք, Հայաստանն ունեցել է

ապակու տեղական արտադրություն: Այդ հաստատվում է նաև մեր մատենագրական տվյալներով:

Հայ պատմիչներից Ագաթանգեղոսը իր Պատմության մեջ հիշում է, որ Հռիփսիմեն և նրա ընկերները Վաղարշապատում զբաղվել են ապակեգործությամբ, իսկ Վաղարշապատի դամբարանների պեղումներից (I—III դդ.) գտնված մեծ քանակությամբ ապակե սրվակների գոյությունը հաստատում է ապակեգործության առկայությունը միջնադարյան Հայաստանում. բացի այդ, Կիլիկիայի Սիս քաղաքում արտադրված ապակին մեծ չափով օգտագործվում էր նաև Հայաստանում: Ապակու տեղական արտադրություն լինելը ապացուցվում է նաև նրանով, որ պեղումներից գտնված ապակե դավերը, սրվակները, բաժակներն ու ափսենեղր իրենց ձևերով ընդհանուր նմանություն ունեն Հայաստանում արտադրվող կերամիկայի հետ, մյուս կողմից՝ ապակե անոթների զարդանախշերի նմանները հանդիպում են մեր հուշարձանների ու կերամիկայի վրա: Օրինակ՝ խաղողի ողկույզով զարդարված ապակե անոթի բեկորի հայտնաբերումը՝ Գլինի պեղումներից, ցույց է տալիս, որ այդ ապակե անոթը արտադրվել է VII—IX դարերում. Բ. Շելկովնիկովը իր ուսումնասիրության մեջ՝ նշել է, որ IX դարին պատկանող ապակե իրեր պեղումներից առաջմ գտնվել են քիչ քանակությամբ, եղածների մեծ մասը բեկորներ են, և որ այդ դարաշրջանին հատկանշական են փորագիր, վերագիր զարդարանք ունեցող անոթներ, նուան և խաղողի ողկույզ պատկերող ապակիների տեսակներ, իսկ հայտնի է, որ նուան, խաղողի ուռուցիկ քանդակը հանդիսանում է միջնադարյան հայ արվեստի բնորոշ գծերից մեկը:

Անիի և հատկապես Գլինի պեղումներից

¹ Կ. Ղաֆազարյան, Գլին քաղաքը և նրա պեղումները, էջ 238:

² Նույն տեղում:

³ В. Шелковников, Керамика и стекло из раскопок г. Двина, էջ 107.

Բ. ՔԱՐԱԿՈՓՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՈՐՄՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

գտնվել են մեծ քանակությամբ առանց գծագրերի ու նախշերի ապակե սրվակներ, բաժակներ, դավաթներ, անոթներ՝ տարբեր ձևի. դրանց մեջ կան նաև գունավոր ապակե անոթներ՝ գեղեցիկ զարդանախշերով¹, որոնք անշուշտ ընդօրինակված են կերամիկայի մեջ եղած օրնամենտներից:

Նկ. 93. Ապակե անոթ Գլինի պեղումներից. Գևական պատմական թանգարան

Գլինի և Անիի պեղումներից գտնված բազմաթիվ տարբեր գույների ապակե ապարանջանները և ուլունքները նույնպես հաստատում են այդ արհեստի գոյությունը տեղում, որովհետև ապակե իրերի ներմուծումը չէր կարող այնքան էլ ձեռնտու լինել առևտրականներին, եթե նկատի առնենք երկարատև ճանապարհորդությունը, ոչ զարգացած տրանսպորտը և ապակե իրերի շուտ փչանալու հանգամանքը (նկ. 93):

¹ Այս մասին Կ. Ղաֆազարյանը գրում է հատուկ ուսումնասիրություն:

Եթե գրավոր տեղեկություններն ու նյութական արտադրանքի մնացորդները համեմատաբար քիչ են մետաղագործության, մանածագործության և մի քանի այլ արհեստների մասին, ապա նույնը չի կարելի ասել շինարարության վերաբերյալ, քանի որ մեր երկրի հարուստ և հոյակապ հուշարձաններն ինքնին կենդանի վկաներ են քարակոփության ու շինարարական արհեստների գոյության:

Այդ հուշարձանները իրենց ոճով, կառուցման տեխնիկայով, նուրբ քանդակներով ու բազմաթիվ արձանագրություններով հարուստ գանձ են հանդիսանում ճարտարապետության և հայ ժողովրդի պատմության ուսումնասիրության համար: Այդ տեսակետից եզակի տեղ է գրավում Անին, որը X—XIII դարերի պատմական Հայաստանի ճարտարապետական հուշարձանների անզուգական մի թանգարան է, ուր կառուցողական գործը հասել էր իր ժամանակի բարձրագույն աստիճանին:

Տվյալ գեպրում շինարարական գործը մեկ հետաքրքրում է այնքանով, որ նա կապված է քարակոփության և որմնադրության հետ. այդ հսկայական շինարարությունը կատարվել է, անշուշտ, տեղական արհեստավորների, այն է՝ որակյալ քարտաշների ու որմնադիր վարպետների միջոցով:

Հայաստանի քաղաքներում, մասնավորապես Անիում, շինարարական աշխատանքն արագ թափ է ստանում հատկապես Բագրատունիների տիրապետության ժամանակ: Այդ դարաշրջանին է պատկանում Անիի Կաթողիկեն, որ մի անզուգական կոթող է:

Ճարտարապետական տեսակետից նշանավոր գործ է և «Շուվլի եկեղեցի» կոչված եռահարկ շենքը, որի մասին ճարտարապետ Թ. Թորամանյանը գրում է. «Մեր եռահարկ ձևով «Շուվլի եկեղեցին» Ձվարթնոցի և Անիի

ս. Գրիգորի մանրանկարն է, ներքին կողմեն որմնասյուներեն մեկնող վեց աղեղներու ծալքերը առանց հենարանի կախ մնացած կախարդական երևույթը, գաղափարով և շինարարական ճարպիկությունով մի մեծագործություն արժե: Հատակագծի ձևը և արտաքին ակնահաստ տեսքը մեկ հատիկ օրինակը կթվի ինձի ամբողջ պատմական ճարտարապետության մեջ¹:

Բազրատունիների շրջանին պատկանող քաղաքացիական կառուցումներից արժե հիշել Ախուրյան գետի կամուրջները, մանավանդ XI դ. երկհարկանի, յուրահատուկ ոճով շինված կամուրջը և Անիի պարիսպները, որոնց երկարությունը 2500 մետրից ավելի է և որոնք բարձրանում են երկու կողմից սրբատաշ քարերով: Հայաստանի տարբեր շրջաններում, Բազրատունիների տիրապետության ժամանակ, ֆեոդալ իշխանների կողմից կատարված նշանավոր կառուցումներից հիշատակության արժանի են Աղթամարի վանքը, Սանահնի և Հաղպատի վանքերը, Քոբայրի հուշարձանը, Կեչառիսի վանքը (Ախտալում), Մարմաշենը (Դուզբենդի շրջանում), Ամբերդի XI դարի եկեղեցին ու պալատը (Աշտարակի շրջանում) և այլն:

Սելջուկների կատարած ավերածություններից հետո, XII—XIII դարերում, նորից մեծ թափ է ստանում շինարարական գործը Հայաստանում: Կրկին կառուցվում են թե՛ կրոնական և թե՛ քաղաքացիական շենքեր՝ իրենց դարաշրջանին համապատասխան ոճով: Զաքարյանների ջանքերով և նրանց ենթակա ֆեոդալների միջոցով, Արագածոտնում, Լոռիում, Սյունիքում և այլ շրջաններում կառուցվում են նորանոր շենքեր, որոնք իրենց ճոխ քանդակագործությամբ եզակի տեղ են գրավում հայ ճարտարապետության մեջ, ինչպես, օրինակ՝ Հառիճի վանքը, Հովհանավանքը, Հաղարծինը, Գոշավանքը, Մակարա-

վանքը, Նորավանքը, Տեղերը (Դըղըր) և այլն: Զաքարյանների տիրապետության շրջանին և հետագայի համար բնորոշ պետք է համարել գույնզգույն մոզայիկ քարերից պատրաստված պատերը և ստալակտիտ շրջանակներն ու պսակները: XII—XIII դարերում խաչքարերի քանդակագործությունը հասել էր բարձր աստիճանի: Այս դարերում զարգանում է նաև ժայռափոր եկեղեցիների կառուցումը, որի ամենափայլուն օրինակն է հանդիսանում Գեղարդի վիճափոր եկեղեցին: Բացի եկեղեցիներից ու պալատներից, կատարվում են նաև առևտրական հարաբերությունների հետ կապված կառուցումների (XV—XVII դար), ինչպես, օրինակ՝ կամուրջներ, իջևանատներ, հյուրանոցներ և այլն: Ահա այս շենքերի կառուցման գործի ամենախոշոր բաժինը պատկանում է քարտաշ արհեստավորներին:

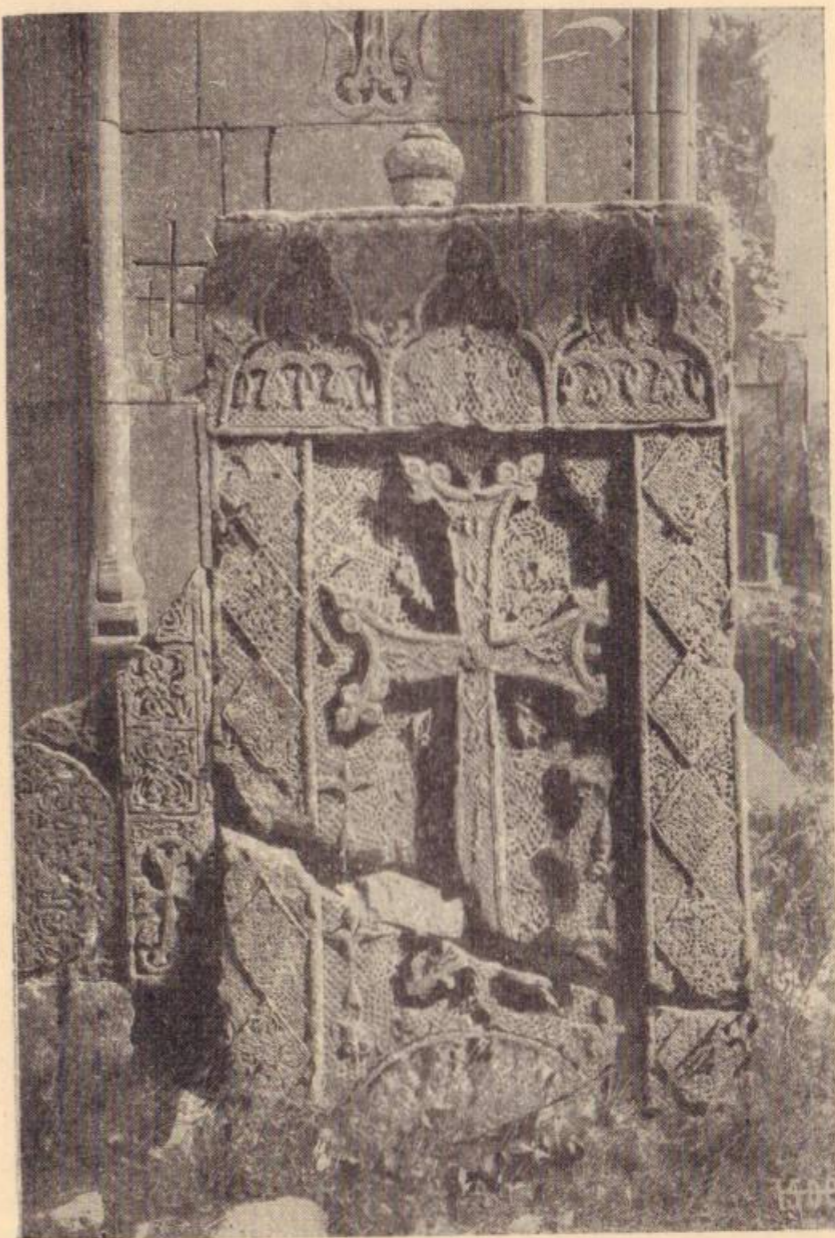
Քարտաշ վարպետները միաժամանակ կատարում էին քարի վրայի փորագրական աշխատանքը, սակայն այդ աշխատանքը պահանջում էր փորձառություն, նկարչության ու գծագրական ունակություն, որ չէին կարող ունենալ բոլոր քարտաշ վարպետները:

Միջնադարյան Հայաստանի նյութական մնացորդները, VII դարից սկսած մինչև XVIII դարին պատկանող կոթողներն ու խաչքարերը, ինքնըստինքյան հաստատում են այդ արվեստի դարգացած լինելը:

Հայաստանի գրեթե բոլոր շրջանների խաչքարերը, սկսած Նոր Բայազետի Նորագույն գյուղից և վերջացրած Հին Զուղայով, կենդանի կոթողներ են հայ քանդակագործության արվեստի. նրանք աչքի են ընկնում իրենց ոճերի բազմազանությամբ ու օրնամենտների տարբերությամբ:

Անհրաժեշտ ենք համարում մի քանի խոսք ասել հայկական քանդակագործական գործիքների և նրա աշխատանքային տեխնիկայի մասին:

Քանդակագործական գործիքները փոքրաթիվ են և հասարակ. դրանցից անհրաժեշտ է նշել՝ քանոնը, կարկինը, շաղապը և պող-

Նկ. 85. Պաշար, Նոր Գետիկ վանքից, XIII դար.

¹ Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Նրևան, 1942, էջ 338:

պատե տարբեր շափսի ու ձևի ծակիչներն ու հարթիչները:

Քանդակող վարպետը սկզբում հղկում, հարթում է քարը, հետո մատիտով կամ ընկուզենու ներկով գծում է այն օրնամենտները, որ պետք է քանդակվեն: Կորագծերը քաշում է կարկինով, իսկ ուղիղ գծերը՝ քանոնով: Նկարը գծելուց հետո վարպետը հատուկ սրածայր պողպատե գործիքով նկարի գծային մասը խորացնում է:

Վարդյակներ կամ բուսական ու ժապավենաձև զարդանախշեր մշակելու համար նախ և առաջ պետք էր փոս տեղերը բավական խորացնել, իսկ հետո անցնել քանդակների մշակմանը. փոսեր ստանալու համար օգտագործում էին շաղապը:

Քանդակագործական լավագույն հուշարձաններ են Ախթամարի վանքը, Զվարթնոցի եկեղեցին և Անիի հուշարձաններն ու բաղմաթիվ խաչքարերը, որոնք պատկանում են X—XVIII դարերին. դրանց մեջ աչքի է ընկնում Գոշի խաչքարը, որ պատկանում է XII դարին և հանդիսանում է քանդակագործության արվեստի լավագույն նմուշներից մեկը: (նկ. 94):

Հայ քանդակագործության արվեստում կիրառվող բուսական և երկրաչափական օրնամենտները տեսնում ենք նաև մանրանկարչության մեջ: Հայ վարպետների ձեռքով են քանդակվել նաև այնպիսի օրնամենտներ, որոնք արտահայտում են Ֆեոդալական Հայաստանի ազնվական դասի կենցաղը. օրինակ՝ Ամիր Հասանի բարձրաքանդակը՝ որսի տեսարանով, խնջույթի տեսարաններ գերեզմանաքարերի վրա: Բացի այդ, կան այնպիսի բարձրաքանդակներ, որտեղ պատկերված է Հայաստանի բնակչության զբաղմունքներից այգեկուծը (Դվինի բարձրաքանդակը), երկրագործական աշխատանքի հետ կապված պատկերներ, ինչպես, օրինակ, Զանգեզուրի գերեզմանաքարերի վրա. քանդակված սրբորով վարելու պրոցեսը (նկ. 95, 96):

Հայկական քանդակագործության մեջ գործածվել են նաև զանազան գույնի ու

լույսեր, որոնք ամրացվում էին քանդակների փոսիկներում, մեծ մասամբ կենդանական և մարդկային արձանիկների վրա:

Բավական հետաքրքրական և կարևոր նշանակություն ունեն այն նշանները, որոնք փորագրված են այս կամ այն վարպետի ձեռքով՝ շենքերի պատերի վրա: Հայաստանում աչղպիսի նշանների հանդիպում ենք VII դարից մինչև XIII դարը կառուցված շենքերի վրա: Քաբաշ վարպետների այդ նշանները իրենց տեսակներով խիստ բազմազան են՝ և հանդիպում են ո՛չ միայն Զվարթնոցի վրա, այլև Անիի, Թալինի, Մաստարայի, Ադիամանի, Բյուրականի, Դվինի և այլ հուշարձանների վրա: Այդ նշաններից կարելի է մոտավորապես իմանալ տվյալ շենքի վրա աշխատող վարպետների թիվը և, ըստ որակի, աշխատանքի դասավորությունը, որովհետև ամեն մի վարպետ, ըստ իր որակավորման, պատրաստել է շենքի այս կամ այն մասը՝ քարերը, կամարները, սյուները: Զվարթնոցի վրա աստղաձև նշանը, որը փորագրված է բոլոր կամարաքարերի ու որմնասյուների վրա, ցույց է տալիս, որ, իրոք, այդ նշանն ունեցող վարպետը մասնագետ է եղել հատկապես կամարաքարեր ու որմնասյուներ տաշելու գործում: Բացի հուշարձանների այդ հարուստ մնացորդներից և նրանց վրա եղած նշաններից, պատմիչների մոտ հիշատակություններ կան նաև քարագործ արհեստավորների մասին (նկ. 97):

XIII դարի պատմիչ Ս. Օրբելյանը գրում է. «Եւ նա հայցէր գանձս բազումս և արուեստաւորս, զի շինեսցէ զաւերեալ տեղիսն: Եւ առաքեցաւ առ ժամայն հազար այր, հինգ հարիւր քարագործ և հինգ հարիւր փայտագործ»¹: Օրբելյանի այս հիշատակությունը ցույց է տալիս, որ շինարարության մեջ աշխատել են մեծ թվով քարագործ բանվորներ:

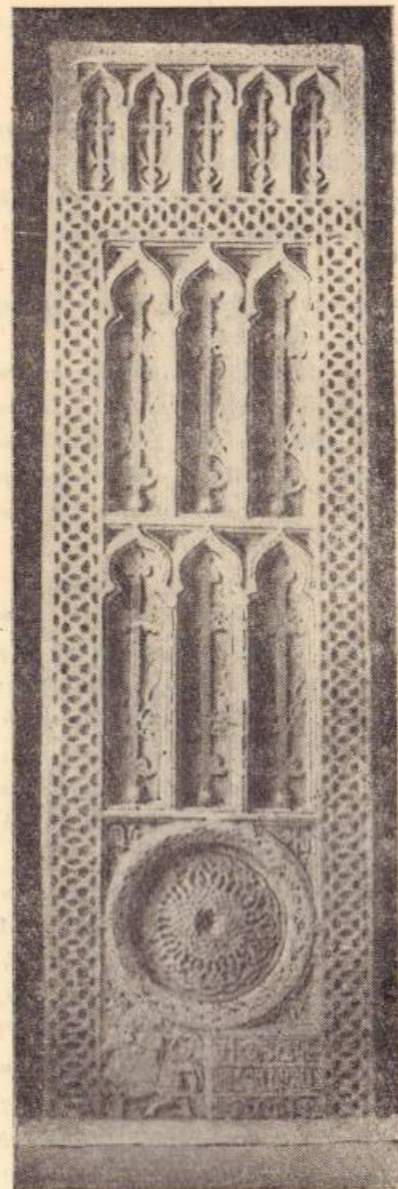
Հայ պատմագիրները քարի հետ գործ ու

¹ Գիտ. և արվեստի ինստ. «Տեղեկագիր», Երեւան, 1927, № 2, Թ. Թորամանյանի հոդվածը այդ նշանների մասին:

² Ստ. Օրբելյան, էջ 84:

Նկ. 95. Խաչքարեր Զուղախից

նեցողներին կոչել են «քարագործ», որոնք հանդիսացել են տվյալ շենքի և՛ նախագծողը, և՛ կառուցողը: Ասողիկ պատմիչը գրում է, որ 989 թ. Կոստանդնուպոլսում պատահած երկրաշարժից վնասված Այա-Սոֆիայի վերակառուցման պլանը կազմում է Տրդատ անունով մի հայ ճարտարապետ. «Այլ անդ դի-

պեալ ճարտարապետին Հայոց Տրդատայ քարագործի՝ տայ զօրինակ շինուածոյն, իմաստուն հանճարով պատրաստեալ զկաղապարս կազմածոյն ու սկզբնաւորեալ զշինելն, որ և գեղեցապէս շինեցաւ պայծառ քան զառաջինն»¹: Ախթամարի արքունական բնակարա-

¹ Ա. Կ. Գ. Ի. Կ., էջ 251:

Նկ. 96. Քարձրարանդակ քարի վրա (այդեկութ) Դվինից, V—VII դդ. Պետական պատմական թանգարան

Ա ☆ Ի Գ Ա Է Ժ Ի Կ Լ Ծ
 Դ Ը Թ Ա Ս Խ Կ Լ * Ա Գ
 Ա Յ Ո Ը Խ Գ
 Ա Ս ☆ * Ա Է Լ Խ Կ Լ

Նկ. 97. Քարագործ վարպետների նշանները Զվարթնոցում, VII դար

նի և տաճարի շինության գործը Գաղիկ Արծրունի թագավորը հանձնարարում է Մանվել ճարտարապետին¹:

Քարագործ վարպետների մասին հատ ու կենտ տեղեկություններ կան վիճական արձանագրությունների մեջ²: Դրանցից մեկից

¹ Թ. Ա. Բ. Բ. Կ. Ի. Կ., էջ 485:

² «Վիճական տարեգիր», էջ 106:

երևում է, որ Կեչառիսի կառուցման գործին մասնակցել է Վեցիկ վարպետը, իսկ Շամշադինի շրջանի վարագա վանքի կառուցման արձանագրության մեջ (1198 թ.) հիշվում է, որ այն կատարվել է՝ «ձեռամբ վարդապետի Մխիթարա եւ Ոնէ թուխս (647=1198) շինեցի զկեղեցիս ձեռամբ հար՝ Գրիգորո և նորին»

արբանեկին»¹: XIII դարի մի այլ արձանագրության մեջ նույնպես հիշվում է, որ Վասակի հրամանով շինվում է եկեղեցի՝ «ձևաձև Ծովհաննէս վարդապետին...»²: Այդպիսի փաստեր կան նաև այլ հուշարձանների վրա եղած կառուցողական արձանագրություններում:

Ճարտարապետական հուշարձանների մնացորդների վրայի շախաղի ամրության պատճառով է, որ այդ կոթողները դարեր շարունակ, ենթարկվելով բնության բոլոր տեսակի արհամարհներին, այնուամենայնիվ, մնացել են կանգուն:

Շենքի կառուցումը շատ հաճախ տեղի է երկար, օրինակ՝ Տաթևը կառուցվել է 11, Մարմաշենը՝ 41, Գանձասարը՝ 32, Զվարթնոցը՝ 10 տարվա ընթացքում և այլն: Սակայն այդ կառուցումների երկարատևության պատճառը չպետք է բացատրել արտադրողական ուժերի ցածր մակարդակով, այլ անշուշտ եղել են նաև այլ պատճառներ:

Շինարարության նորմալ ընթացքի վրա հաճախ բացասաբար են անդրադարձել պատերազմները. օրինակ՝ Զվարթնոցի եկեղեցին կառուցվել է 10 տարվա ընթացքում, ընդհատումներով, որովհետև այն կառուցող ներսես Տայեցի կաթողիկոսը արաբական արշավանքների և այլ պատճառներով ստիպված էր հեռանալ երկրից և շինարարությունը ընդհատել մի քանի տարով: Բազրեվանդի ս. Հովհաննես եկեղեցին, եթե վստահենք վիճադրի ընթերցվածքի ճշտությանը, շինվել է նույնպես 10 տարվա ընթացքում: Թեև այստեղ ընդհատման մասին խոսք չկա, սակայն, եթե նկատի ունենանք, որ VII դարի սկզբին, նախքան արաբների արշավանքը, Սասանյանների և Հերակլի միջև տեղի ունեցած եր-

կարատե կռիվները զլխավորապես Հայաստանի հողի վրա էին, ապա հասկանալի կդառնա տվյալ շինարարության ձգձգման պատճառը:

Հիշյալ, արտաքին կամ քաղաքական հանգամանքներից բացի, իհարկե, պակաս դեր չի խաղացել և կառուցողական տեխնիկան, որի մասին, իր բանավոր զրույցներից մեկում, տեղեկացրել է մեզ հանգուցյալ ճարտարապետ Թ. Թորամանյանը: Կառուցվող շենքերի դիմացկունության համար կառուցման ընթացքում եղել են և դիտավորյալ ընդհատումներ, որպեսզի հնարավորություն տրվի շաղախին արևի ազդեցության տակ ամրանալու, մանավանդ որ կառուցողական այդ հրակայական աշխատանքները կատարվում էին զլխավորապես ամառվա ամիսներին: Մասամբ սրանով պետք է բացատրել որոշ եկեղեցիների ու վանքերի շինության երկարատևության պատճառը:

Անհրժեշտ ահադ. ն. Մառի պեղումների ժամանակ երևան հանված պարիսպներն ու աշտարակները իրենց վրա ունեն զանազան թվականներ կրող արձանագրություններ, որոնք մեծ մասամբ վկայում են հենց պարիսպների շինության տարբեր ժամանակները: Այս տարբեր թվականները մի շարք գիտնականների բերել են այն եզրակացության, որ այդ պարիսպների կառուցումը տեղի է շատ երկար և որ մեկի սկսած գործը շարունակել է նրա հաջորդը, մինչև պարիսպների շինության վերջնական ավարտումը, և առաջին ձեռնարկողից մինչև ավարտողը թողել են կառուցման վերաբերյալ վիճական հիշատակություններ: Սակայն դրանք իրականում վերաբերում են զանազան ժամանակներում տարբեր մարդկանց կողմից կատարված նորոգումներին, և յուրաքանչյուր նորոգող պարսպի որևէ աչքի ընկնող տեղում գրոշմել է իր անունն ու տարեթիվը, այսինքն որոշ արձանագրություններ կապ չունեն հիմնական շինարարության հետ, այլ միայն մասնակի նորոգումներն է նշում՝ «շինեցի» ընդհանուր բառով, որովհետև ամեն

Նկ. 100. Էջմիածնի սաղափե դուռը, 1721 թ.

¹ Կ. Ղաֆադարյան, «Պատմա-հնագիտական դիտողություններ նոր-բերդի Կյուրեղյան իշխանության մասին», ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի հայկական ֆելիալի «Տեղեկագիր», 1940, № 4-5, էջ 168:

² Նույն տեղում, էջ 171 (վարդապետ բառը այս շրջանում գործածվել է վարպետ բառի իմաստով):

մի իշխող միշտ էլ ցանկացել է մեծագործ ցույց տալ իրեն: Եվ, վերջապես, այդ նույն պարիսպների վրա եղած մի շարք անբովանդակ արձանագրությունները կարող են նվիրատվական նպատակներով զրված լինել: Պարիսպների և ընդհանրապես ուղղմական նշանակություն ունեցող օբյեկտների շինությունը շէր կարող այդքան երկարաձգվել, մանավանդ որ նրանց վրա մշտապես գործադրվել է ճորտական պարտադիր աշխատանքը:

ՀՅՈՒՄՆՈՒԹՅՈՒՆ

Պատմական Հայաստանում տարածված ու կարևոր արհեստներից է հյուանությունը, որ X—XVIII դարերում բավականին զարգացած էր:

Հյուաները պատրաստում էին գյուղատնտեսական փայտե գործիքներ, տնային կահ-կարասի, փոխադրական միջոցներ և այլն, մասնակցում էին նաև շինարարությանը: Նրանց աշխատանքի արդյունքն են կրոնական ու քաղաքացիական բազմաթիվ շենքերի վրա եղած փայտե բոլոր մասերը՝ նյատուհանի շրջանակներ, սյուներ, կամարներ, դռներ և այլն, որոնք հաճախ հանդիսանում են փայտի վրա կատարված փորագրական արվեստի բարձր նմուշներ:

Այդ տեսակետից ուշադրության արժանի են Սևանի եկեղեցու խոյակներն ու դռները; Մշո Առաքելոց վանքի դուռը, Անիի զբքակալներն ու պեղումներից հայտնաբերված, փորագրված փայտի մասերը, ինչպես և էջմիածնի փայտե դռները, որոնց վրա փղոսկրով կատարված է նաև ինկրուտացիա: Քանդակազարդ էին նաև փայտից պատրաստված տնային կահ-կարասիներ ու կենցաղային իրեր, որոնց նմուշները բավականին շատ կան Պետ. պատմական թանգարանի ազգագրական բաժնում:

Մեր մատենագիրները թեև համեմատաբար քիչ, բայց և այնպես որոշ տեղեկություններ են տալիս հյուանների և հյուանության մասին:

Ստ. Օրբելյանը հազար արհեստավորների թվում, 500 քարագործի կողքին հիշում է նաև «հինգ հարյուր փայտագործ»¹, Մ. Կաղան կատվացին նշում է մի հյուանի և նրա որդուն՝ Հովհաննիս², Հ. Գրասխանակերտցու մոտ հանդիպում է «հլաանս մամուլ» դարձվածքը, մի գործիք, որով տանջում էին քրիստոնյաներին նրանց պարանոցը սեղմելով³: Հյուանի արհեստը հիշատակվում է նաև առակներում: Տեղեկություններ կան (սայլեր, նավակներ, նավամատուցներ և այլն) փայտից պատրաստվող փոխադրական միջոցների մասին թե՛ մատենագրական աղբյուրներում և թե՛ վիճակական արձանագրություններում⁴: Այդ տեղեկությունները հատկապես վկայում են Հայաստանի լճերի վրա կատարվող նավազնացության մասին:

ԿԱՇԵԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ

Մատենագրական աղբյուրներում հանդիպում ենք կաշվի հետ կապված մի շարք կարևոր արհեստների՝ սառաջության, կոշկակարության, մորթեգործության, կազմարարության և այլնի:

Հայաստանում անասնապահությունը միշտ էլ ապահովել է կաշեգործության զարգացման համար անհրաժեշտ նախադրյալները: Անկասկած է, որ երկրի մի շարք վայրերում տարածված են եղել կաշի մշակելու արհեստանոցներ (դաբաղխանաներ), որոնք հում կաշի են մատակարարել կաշեգործության հետ կապված զանազան արհեստավորների՝ այն վերամշակելու համար: Գրավոր աղբյուրներում հիշյալ արհեստանոցների ու նրանց մեջ աշխատող արհեստավորների վերաբերյալ փաստերը սակավ են⁵, սակայն

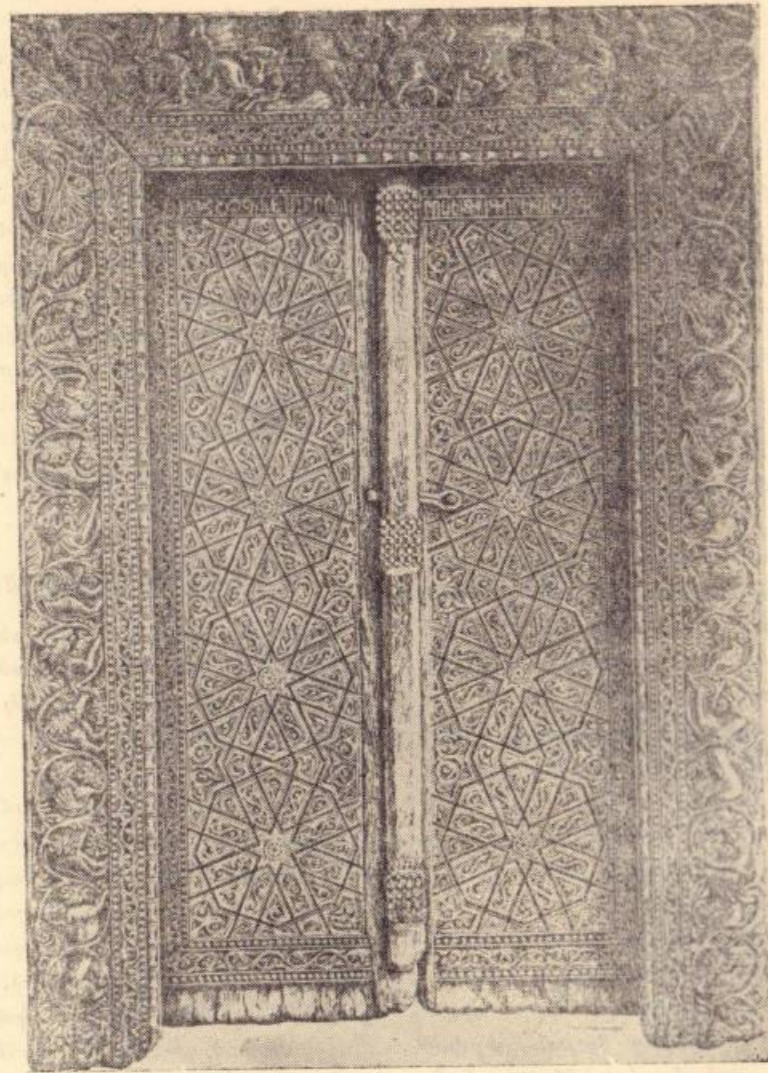
¹ Ստ. Օրբելյան, էջ 84, Կ. Գ ա ն ձ ա կ ե-ց ի, էջ 209:

² Մ. Կ ա ղ ա ն կ ա տ ու ա ճ ի, էջ 320:

³ Ն ու յ ն տ ե ղ ու մ, էջ 239:

⁴ Ն ու յ ն տ ե ղ ու մ, էջ 229. Թ. Ա բ ծ բ ու ն ի, էջ 479. Վ ի մ ա կ ա ն տ ա բ ե ղ ի, էջ 6—8:

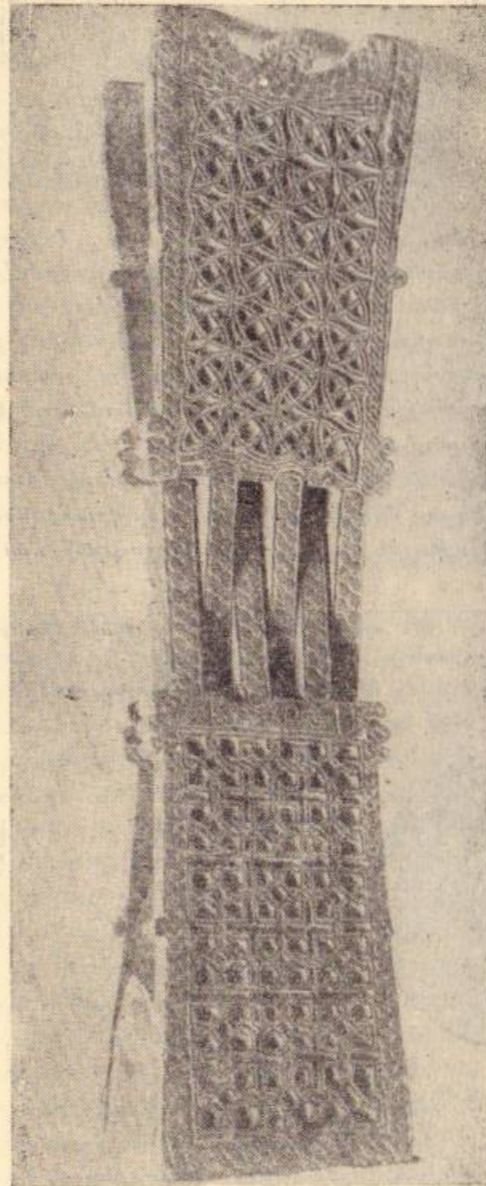
⁵ Մ. Գ ո ռ շ, Առակներ, էջ 123:

Նկ. 98. Մշո Առաքելոց վանքի 1134 թվականի փորագրանդակ փայտե դուռը. Պետական պատմական թանգարան

մեր մատենագիրները բազմաթիվ տեղեկություններ են տալիս կաշվեղենի արդեն պատրաստի արտադրանքի մասին: Կաշվի հետ առնչություն ունեցող արհեստավորների արտադրանքն անշուշտ քիչ տեղ չէր գրավում գյուղատնտեսության զգալի պահանջների մեջ: Անհրաժեշտ էին արորի, գովանի փո-

կեր, ճուպաններ, խարազաններ և այլն: Կաշեգործ վարպետները կարողանում էին բավարարել զորքի, մանավանդ հեծելազորի կարիքները, ազդարնակչության, հատկապես քաղաքային բնակչության բազմազան պահանջները. նրանք պատրաստում էին թամ-

Նկ. 99. Փայտե դրակալ Անիից, 1272 թ. Պետական պատմական թանգարան

բեր, սանձեր, կապարճներ, պատյաններ, հագուստներ, ոտնամաններ և այլն: Հայ պատմիչների հիշատակած՝ իշխանական, հոգևորական դասի գործածած զանազան ձևի ու գույնի կոշիկների և պատրաստի

կաշվից պրիմիտիվ ձևի մաշիկների (չարուկների) նմուշները հանդիպում են նաև մանրանկարչության մեջ: Կոշկակարական արհեստը հետագա դարերում, քաղաքային դասի (առևտրական ու արհեստավորական խավի) բազմացման հետ միասին ավելի է մասնագիտացվում:

XIII դարի ձեռագրերից մեկում հիշվում է մուճկակարություն (կոշիկի տեսակ) որպես առանձին արհեստ. «մուճկակարն և ջուհակն հանց մարդ լինեն, որ զայլոց բարի կամենան»¹: Մխիթար Գոշի առակներում նույնպես հիշվում է այդ արհեստի մասին²:

XVIII դարին պատկանող մի փաստաթղթում³ («էսնաֆից անանքն և թիւք են այսօրիք») նշված է 65 արհեստավորական կազմակերպություն. դրանց մեջ կան՝ սանդալչի (հողաթափ պատրաստող), մետաղի (փափուկ կաշվից կոշիկ կարող), փապուճի, ճիզմեճի (տղամարգիկանց երկար վզով կոշիկներ կարող և այլն), որոնք ընդգրկված են եղել առանձին համարության մեջ:

Վիմական արձանագրություններում ևս հիշատակվում են նաև ո՛չ միայն առանձին կոշկակարներ, այլև՝ կոշկակարների հատուկ թաղեր⁴: Կաշեգործության արհեստի կարևորությունը ու զարգացման աստիճանը հատկապես ընդգրկվում է մեծ քանակությամբ բարձրորակ մագաղաթի ու ձեռագրերի կազմերի առկայությամբ:

Միջնադարյան Հայաստանի կենտրոնական քաղաքներում գոյություն է ունեցել նույնիսկ սառաջների առանձին թաղամաս: Սառաջության, լիամարարության (սանձագործության) և թամբագործության մասին տեղեկություն կա նաև XIII դարի ձեռագրերում: Աշ-

¹ ՀՄՍՈ-ի Մատենագարան, № 605 ձեռագիր, էջ 187:

² Մ. Գոշի առակներից, էջ 124, երևում է, որ կոշկակարն աշխատանքի պրոցեսում գործադրել է նաև իր ատամները կաշին ձգելու համար և այդ սովորությունը կոշկակարները պահպանել են մինչև 18-19-րդ դդ:

³ Գիվան Հայոց պատմության, էջ 338:

⁴ Վիմական տարեգիր, էջ 95:

խատանքի բաժանման վերաբերյալ Մատենադարանի № 695 ձեռագրում կարդում ենք հետևյալ հետաքրքրական տողերը. «Մառաշն և մազմանն կանայք լինեն, լկամարարն առնեաճաս մարդ լինի... թամբարարն իրաւորար մարդ լինի»¹:

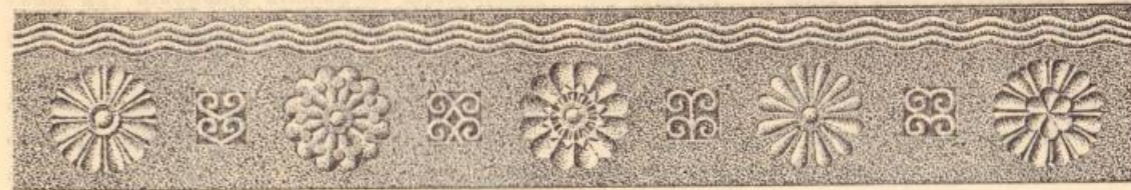
Ի դեմս սառաջի, մենք տեսնում ենք արդեն աշխատանքի որոշակի մասնագիտացում. եթե մինչև այդ երասանների կաշվի մասերը ևս պատրաստում է նույն արհեստավորը, այժմ արդեն այդ աշխատանքը կատարվում է լկամարարի ձեռքով: Թամբարարժույթյան հետ սերտորեն կապված է նաև համետագործութիւնը (փալանդուզութիւն), թեև պետք է նկատել, որ համետագործը համեմատաբար քիչ գործ ունեւ կաշվի հետ:

Բացի վերևում թվարկած արհեստներից՝ գրավոր աղբյուրներում հիշատակվում է մի

շարք այնպիսի արհեստներ, որոնցով զբաղվողները թեպետ անմիջականորեն կապ չունին արտադրութեան հետ, սակայն համարվում էին արհեստավոր: Արհեստավոր էր համարվում ո՛չ միայն հացրարը (հացթուխը), գուսանը, պկազարկը (պարկապղով փշող), տոպոպզարկը (թմրկահարը), այլև պարտիզպանը, բաղնիսպանը, նատավը, մոգերիկը (ջորեպան), աղոթարարը: Աղոթարարութիւնը բավական տարածված ու հարգված էր միջնադարյան Հայաստանում. նույնիսկ յուրաքանչյուր թաղամաս ունեւ իր առանձին աղոթարար՝ հեթիմը, որ միաժամանակ կատարում էր բժշկի դեր: Մենք հարկ չենք համարում թվարկած այս արհեստների մասին մեկ առ մեկ խոսելու, քանի որ դրանք անմիջապես չեն կապվում արտադրութեան հետ¹:

¹ Տես այս աշխատութեան վերջում գետեզված արհեստների ցանկը:

¹ ՀՄՍՍՍ Մատենադարան, ձեռագիր № 695, էջ 187:

Հ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Գ Գ Լ Ո Ւ Ն

ՀԱՄԲԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ

Նախորդ գլխում մենք աչդեն ասացինք, որ ֆեոդալիզմի վերելքի շրջանում (IX—XIII դդ.) թե՛ առևտուրը և թե՛ քաղաքային կյանքը Հայաստանում բավականին զարգացած էին: Այդ շրջանի քաղաքները, իրենց նոր առաջացող քաղաքային դասով հանդիսանում էին վարչական և տնտեսական ինքնուրույն կենտրոններ: Նրանք իրենց արտադրութեան եղանակով զգալիորեն տարբերվում էին շրջակա գյուղերից, մի հանգամանք, որ ինքնին առաջ էր բերում հակասութիւններ՝ գյուղի և քաղաքի միջև:

Մարքսը, խոսելով աշխատանքի բաժանման մասին, գրում է. «Աշխատանքի բաժանումը որևէ ժողովրդի մոտ իր հետ բերում է ամենից առաջ արդյունաբերական և առևտրական աշխատանքի առանձնացումը երկրագործական աշխատանքից, իսկ այդ նշանակում է՝ նաև քաղաքի անջատումը գյուղից և նրանց շահերի միջև հակասութիւնը»¹:

Մարքսի այս բնորոշմանը լիակատար կերպով համապատասխանում են Հայաստանի տնտեսական զարգացման պայմանները՝ մեր քննարկած ժամանակաշրջանում:

¹ Архив К. Маркса и Ф. Энгельса, кн. I, 1928, էջ 254.

Մեր քննարկած ժամանակաշրջանում, հատկապես X—XIII դդ. և հետագայում, մինչև XVIII դ., ճորտ գյուղացիութիւնը դրամական հարկագրման էր ենթարկվում ո՛չ միայն ֆեոդալների, այլև պետութեան ու եկեղեցու կողմից. այդ հանգամանքը գյուղացուն ստիպում էր դիմել վաշխատուներին, որի հետևանքով աշխատավորը հասնում էր ծայրաստիճան քայքայման, գնալով սրվում էին ներքին հակասութիւնները և ուժեղանում էր գյուղացու պտելութիւնը դեպի ֆեոդալներն ու քաղաքի շահագործող վաշխատուները:

Անին, որպես առաջնակարգ քաղաքներից մեկը, իր արդյունադործութեամբ տարբերվում էր շրջակա գյուղերից. անհամեմատ ուժեղացել էր աշխատանքի բաժանումը, ազգաբնակչութեան հիմնական մասը զբաղվում էր արհեստներով և առևտրով ու իր արապորանքով բավարարում էր նաև շրջապատի գյուղական ազգաբնակչութեան պահանջները: Գեոևս XI դարում Ա. Լաստիվերտցին գրում է. «Մանաւանդ ամուրն Անի և որ շուրջ զնովու դուտերք իւր՝ առաւել յամբարտաւանութիւն կրթեալ՝ ընդդէմ երկնից կայթս հարկանէին»¹:

¹ Ա. Լաստիվերտցի, էջ 164:

Հայաստանի կենտրոնական քաղաքների հիմնական բնակչությունը համեմատաբար ավելի ազատ ու արտոնյալ վիճակում է եղել: Փաստերը ցույց են տալիս, որ քաղաքի բնակիչներն ավելի բարձր են դասվել, քան շինականները: Քաղաքային դասի արտոնյալ վիճակի մասին տեղեկություն է տալիս նույնիսկ Մ. Խորենացին, որի ժամանակ քաղաքային կյանքն անհամեմատ թույլ էր, քան X—XIII դդ. և հետագայում: Վաղարշ թագավորի կողմից սահմանված կարգի մասին գրելիս Խորենացին բերում է թագավորի հրամանի բովանդակությունը, ըստ որի՝ պետք էր ավելի հարգել ու պատվել քաղաքացիներին, քան գյուղացիներին¹:

Քաղաքային դասի արտոնյալ վիճակի մասին է հաղորդում X դարի պատմիչ Հ. Գրասխանակերտցին Զվարթնոցի շինարարության առթիվ խոսելիս²: Ներսես Շնորհալին «Թուղթ Ընդհանրական»-ում խորհուրդ է տալիս, որ քաղաքային դասը շարժամարտի շինականներին³:

Վերոհիշյալ փաստերն արդեն ցույց են տալիս, որ, իրոք, քաղաքացիներն անհամեմատ ավելի բարձր են դասվել, քան շինականները, թեև երբեմն քաղաքի արհեստավորները տարել են նաև կոռային աշխատանք: Սակայն մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում արհեստավորությունն արդեն պետք է որոշ չափով ազատագրված լիներ Ֆեոդալական պարտավորություններից, որպեսզի կարողանար ներքին և արտաքին շուկայի համար արտադրել մասսայական սպառման ապրանքներ: Չնայած այս մասին մատենագրական տեղեկություններ չունենք, սակայն այդ պետք է տեղի ունեցած լիներ միայն X դարից հետո: Գրավոր տեղեկություններ կան ուրիշ պետությունների վերաբերյալ, որտեղ այդ պրոցեսը սկսվել է IX դարից: Բուխարայի (Միջին Ասիա) մոտ գտնվող Խաջա վայրի

բնակիչներն IX դարում զբաղվում էին բամբակի հյուսվածքի արտադրությամբ. այդ դյուղը խոշոր ֆեոդալ Սագիրբին Ահմեդդադի սեփականությունն էր, որն ամեն տարի բնակիչներից գանձել է 100.000 դիհրեմ: Հենց այդ դարում էլ արհեստավորները 170.000 դիհրեմի փրկագին են վճարել և դարձել ազատ:

Գերմանիայում, Մագդենբուրգ քաղաքը կոշկակարները XII դարում (1157 թվականին) գնել էին իրենց վարպետներից կառավարիչ ընտրելու իրավունքը: Նրանք իրենց դիմումի մեջ գրել էին. «Որովհետև մեր քաղաքի արհեստավորները, փոքր թե մեծ, իրենց դատարանով և վարչությանը, այնպես կազմակերպել ենք կամենում, որ նրանք ոչ մի վարչություն իրենց վրա չունենան, բացի այդ, որ իրենք համաձայն են իրենց միջից ընտրել, այդ իրավունքի համար պարտավորվում են տարեկան երկու թարել վճարել Մագդենբուրգի արքեպիսկոպոսին»¹:

Ֆրանսիայում ևս արհեստավորները գնում էին իրենց իրավունքները որոշ վճար կամ պատրաստի արտադրանք տալու միջոցով և այդպիսով հնարավորություն էին ստանում իրենց արհեստով ազատ զբաղվելու:

Պետք է ենթադրել, որ մոտավորապես նույն ճանապարհով էլ ընթացել է Հայաստանի արհեստավորության զարգացումը և այն էլ, ինչպես ասացինք, հավանաբար X դարից հետո, այսինքն այնպիսի մի ժամանակաշրջանում, երբ Հայաստանի քաղաքներն ունեին իրենց ներքին շուկան և իրենց արտադրանքով ու հում նյութով մասնակցում էին նաև արտաքին առևտրին: Ավելի վաղ շրջանում այդ կատարվել էր կարող, քանի որ դրանից առաջ գոյություն ունեցող ֆեոդալական հարաբերությունների պայմաններում քաղաքները չէին կարող դիտվել որպես առևտրա-արհեստավորական կենտրոններ, որովհետև դեռևս չկար համապատասխան շուկա, ուստի և՛ աշխատանքի լայն բաժանում:

¹ «Մշակ», 1890, № 95:

Առևտրական հարաբերությունների վարգացման օգտին խոսում են հատկապես X դարից հետո եղած արձանագրություններում բազմիցս հիշատակվող կալվածների, այդիների, ձիթանքերի ու ջրաղացների գնման և վաճառքի նվիրելու փաստերը, երբ արդեն անշարժ գույքն անգամ դարձել էր առևտրի առարկա: Բացի այդ՝ կան հիշատակություններ նաև դրամական կուտակման մասին՝ ֆեոդալ իշխաններից շատերի մոտ¹:

Վիմական արձանագրություններում հիշվում են մեծաքանակ դրամներ ու կարմիր դոկատը², որ կուտակվում էր գլխավորապես վաշխառուական ճանապարհով:

XI—XIV դարերում վաշխառուական կապիտալն արդեն կատարում էր իր քայքայիչ դերը, որից տուժում էին, ի թիվս այլոց, նաև արհեստավորները: Վաշխի կուտակումը կատարվում էր ի հաշիվ աղքատների. «Այս է բաժին անիրաւ քաղաքաց,— գրում է XI դարի պատմիչ Ա. Լաստիվերտցին,— որ շինեն զինքեանս արեամբ օտարաց և ի քրտանց տնանկայ փարթամանան, և ի վաշխից և յանիրաւութեանց գտունս իւրեանց ամբացուցանեն»³:

Միխիթար Գոշն իր «Դատաստանագրքի» թե՛ աշխարհիկ և թե՛ կրոնական օրենքներում վաշխով դրավորներին համար ունի առանձին հոդվածներ, որոնցով արգելվում է վաշխառությունը զբաղվելը: Նա նույնիսկ գտնում է, որ դրամագուլիսը պետք է անփոփոխ մնա և երբեք չմեծանա վաշխի ավելացումով⁴:

Ներսես Շնորհալին, իր «Թուղթ Ընդհանրական»-ում խոսելով առևտրի մասին, խորհուրդ է տալիս դրամը վաշխով չտալ, այլ որպես եղբայրների օգնել և կարեկից լինել միմյանց: «Մի տայք զարծաթ ձեր ի վարձու ըստ մարգարէին, այնոցիկ, որք նեղին ի բնութեան»⁵:

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 240:
² Վիմական տարեգիր, էջ 124, 137:
³ Ա. Լաստիվերտցի, էջ 167:
⁴ Միխիթար Գոշ, «Դատաստանագրք», էջ 356, 357: Այս մասին տես նաև Գունդուսարի, էջ 76, Հովհան Մանգակունի, ձառք, 1860, էջ 63—64:

ն է իշխողաց, և ուտէք զաղքատութեան վաստակս նոցա՝ ի շահս վաշխիցն. այլ՝ որպէս եղբայրք՝ կարեկիցք և օգնականք լերունք միմեանց»¹:

Ինչպես վերոհիշյալ փաստերը ցույց են տալիս, վաշխառուական կապիտալի կուտակումը կատարվում էր աշխատավոր ժողովրդի հաշիվին: Հարկերի մեծ մասը ծանրացած էր նրա վրա: Այսպիսով ավելի վատթարում էր աշխատավոր ժողովրդի դրությունը: Աշխատավորները շատ հեշտությամբ ընկնում էին վաշխառուների ցանցի մեջ, նամանավանդ այնպիսի շրջանում, երբ հարկահավաքների պահանջկոտությունն շատ ավելի խիստ էր: Այս դրությունը ստիպում էր գյուղացուն և քաղաքի ցածր խավին, ապա նաև արհեստավորությանը դիմել վաշխառուին և գրավական տալով՝ տոկոսով որոշ գումար վերցնել, իսկ հետագայում հնարավորություն չունենալով ժամանակին վճարելու, գրվում էին գրավ դրված և կամ վաճառքի հանված իրենց անշարժ կամ շարժական գույքերի որոշ մասից կամ ամբողջից:

Ավելորդ չէր լինի այստեղ հիշատակել ժամանակի վաշխառուական դասի ներկայացուցիչներից մեկին, որը Չաքարյանների տիրապետության շրջանում կատարել է բավակապիտալի խոշոր դերը: Այդ առևտրական վաշխառուն՝ Տիգրան Հոնենցը, իր հաշիվին կառուցել է Անիի սուրբ Գրիգորի եկեղեցին և այդ առթիվ թողած իր արձանագրությունից պարզվում է, որ եկեղեցուն նվիրած հողամասերի և արդյունագործական ձեռնարկությունների որոշ մասը գրավ է դրված եղել վաշխառու Հոնենցի մոտ, որն իր հերթին այն նվիրում էր եկեղեցուն². այդ գրավ գնելու մեջ, հավանաբար, խոշոր դեր են խաղացել վաշխառուական մեծ տոկոսները: Մի այլ վկայություն պահանջված է նաև XIII դարի վիմական արձանագրության մեջ³:

¹ Ներսես Շնորհալի, Թուղթ Ընդհանրական, էջ 73:
² Ա. Ալիշան, «Շիրակ», Վենետիկ, 1881, էջ 75—76:
³ Վիմական տարեգիր, էջ 112:

XI—XIII դարերում, ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, առևտրա-վաճառական կապիտալը կուտակման համար միջոցների մեջ որևէ խտրություն չէր դնում:

Շատ բնական է, որ շահագործման այս ցանցի մեջ պետք է ընկած լինեին նաև արհեստավորները. ուստի այստեղ անհրաժեշտ է քննել արհեստավորական դասի դրույթները, նրա իրավական վիճակը: Սակայն, շմոռանանք, որ այս շրջանում արհեստավորության շահագործումը տարբերվում է նախորդ դարերում տեղի ունեցած շահագործման ձևերից, որին մենք կանդրադառնանք հետո:

Այս ժամանակաշրջանում արհեստավորների շարքում մենք նկատում ենք սոցիալական շերտավորում և աշխատանքի բավականաչափ խոր բաժանում: Հայկական և օտար ազգությունները տեղեկացնում են արհեստավորների արտադրած ապրանքների մասին, բայց ոչ այնպիսի մանրամասնությամբ, որպեսզի հնարավոր լիներ ցույց տալ արհեստավորների միջև գոյություն ունեցող աշխատանքի բաժանման ողջ պատկերը: Մտենազիրների մոտ կան հատուկ կենտ տեղեկություններ միայն, որոնք ցույց են տալիս, թե ինչպես ֆեոդալները ձրի և պարտադիր աշխատանքով շահագործել են նաև արհեստավորությանը:

Անտարակույս, քաղաքների պարիսպների, մասամբ վանքերի և հասարակական շենքերի կառուցման մեջ գործադրվել է արհեստավորների ձրի և պարտադիր աշխատանքը: Ապացույց կարող են ծառայել Անի քաղաքի վանքերի ու պարիսպների ներկա մնացորդները, որոնք կարող էին կառուցվել գերազանցորեն պարտադիր աշխատանք կիրառելու պայմաններում:

Եթե ճորտ գյուղացին Անիի և ընդհանրապես Հայաստանի այդ հոյակապ կառուցվածքների վրա գործադրել է իր ֆիզիկական աշխատանքը և ավելի՛ փոխադրական միջոցները, ապա արհեստավորությունը մաս-

նակցել է իր կառուցողական վարպետությունով: Անիում գտնված արձանագրություններից մեկում, որ գրվել է բյուզանդացի կատապան Բագրատ Վիկացու ժամանակ, գտնում ենք շահեկան տեղեկություններ, մասնավորապես գյուղացու կոռի մասին: Այդ արձանագրության մեջ ցույց է տրված, թե ինչպես բյուզանդացի կատապանը վերցնում է, ի թիվս մի շարք առևտրական հարկերի, նաև ձրի պարտադիր աշխատանքը¹: Արձանագրության մեջ հիշատակված «անգարիոն» տերմինն ընդգրկել է, հավանորեն, բոլոր տեսակի ձրի և պարտադիր մարդկային աշխատանքները, որի տակ ընկնում էին ո՛չ միայն շինականները, այլև արհեստավորների որոշ մասը, մասնավորապես կառուցողները: Ի դեպ, մինչև վերջերս թյուրքական բանակում գոյություն ունեցող զորական միավոր, որը կոչվում էր ուղղակի «անգարիոն» և որի պարտականությունն էր պարտադիր աշխատանքներ կատարել տվյալ զորական միավորի համար:

Պարտադիր աշխատանք է կիրառվել նաև X դ. Ախթամարի վանքի կառուցման վրա: Այդ մասին ընդարձակ նկարագրություններ են պահպանում Քովմա Արծրունու մոտ, ուր և հիշատակվում է արհեստավորների մասնակցությունը²:

Բացի այդ կոռույցին աշխատանքից՝ արհեստավորները հարկատու էին նաև պետությունը: Մենք այստեղ կրեթենք Բյուզանդական կառավարության կողմից փոխարքան Նանակոված Բագրատ Վիկացու թողած արձանագրության այն մասը, որը վերաբերում է առևտրական մի շարք հարկերի թեթևացման. «Եւ գինեւոր Անեցի, եթէ սալլով, եթէ գրաստով ազատ է: Եւ Անեցի, որ իւրենն մորթելիք գնէ, բաժն ազատ է: Եւ շալակաւոր Անեցի յամէն ցեղ բաժին կէսն ազատ

¹ Վիճական տարեգիրք, էջ 27:
² Թ. Արծրունի, էջ 478—479:

է»: Ապա վերջում ավելացնում է. «Եւ ի նստոին կարլէն Ո. դրամն ազատ է»:

Այս արձանագրության վերջին նախադասությունից կարելի է ենթադրել, որ այն տարածված պետք է լիներ նաև արհեստավորության վրա, որովհետև «նստոին» բառը ցույց է տալիս նստակյաց մի որևէ աշխատանք կատարելը՝ կապված տեղի հետ, լինի այդ առևտրական թե արհեստավոր:

Ավանի 1285 և 1287 թթ. արձանագրություններից երևում է, որ հարկից ազատված են եղել ո՛չ միայն Ավանի այգիները, այլև ջուլահանոցը, որ դրանից առաջ երևի հարկ էին տվել հորակտավով³:

XIII դարի պատմիչ Կ. Գանձակեցին, խոսելով մոնղոլների վարած հարկային քաղաքականության մասին, նշում է, որ արհեստավորները ևս հարկազրման են ենթարկվել պետության կողմից. «...Այլ և դամենայն արուեստագէտս, եթէ ի քաղաքս և եթէ ի գիւղս, դամենայն ի հարկի կացուցին: Այլ և զծովակս, և զլիճս ձկնորսաց, և զերկաթահանս, զգարբինս, և զշապարարս, և զի՛ պիտոյ է մանրամասնարար ասել, դամենայն դուռն շահից հատից ի մարդկանէ»⁴: Ինչպես տեսնում ենք, հարկատու են դառնում ո՛չ միայն քաղաքի, այլև գյուղի արհեստավորները:

Արհեստավորների և վաճառականների հարկատվության մասին Մ. Գոշը իր «Ռատաստանագրքում» գրում է. «Այլ թէ բնակիչն ընդ արուեստի և կամ ընդ վաճառի հարկիցին»⁵: «Ռատաստանագրքում» կան արժեքավոր փաստեր նաև արհեստավորների իրավունքների և պարտականությունների մասին.

«Արուեստաւորք ամենայն ըստ որում և իցեն արուեստի, եթէ հատուածով գործիցեն և եթէ վարձով, յորժամ ոչ ըստ հաճոյից

¹ Վիճական տարեգիրք, էջ 27:
² Կ. Ղաֆաղաբյան, Ավանի երկնեղվյան ծածկադիր արձանագրություն, Երևան, 1946, էջ 18—20:
³ Կ. Գանձակեցի, էջ 349:
⁴ Մ. Գոշ, Ռատաստանագրքը, էջ 314:

տեսան գործիցեն, այլև զնիւթն ապականիցեն, դատաստանաւ է ըստ հաճոյից նոցա առնել դարձեալ, կամ դապականեալն ի զնոյն ըստ արժանաւոյն լնուլ և ապա լիովին հասանել վարձու: Ապա թէ ոչ պակասեալ ի վարձէ ըստ արժանաւոյն, որպէս տեսանին դատաւորք, արասցին»¹:

«Ռատաստանագրքի» այս կանոնը ցույց է տալիս արհեստավորական դասի հարաբերությունը պատվիրատուի հետ (լինի նա առևտրական թե ֆեոդալական դասից): Արհեստավորները պատասխանատու էին պատվիրած ապրանքի որակի և քանակի կամ մեծության համար, հակառակ դեպքում, անտարբեր վերաբերվողները և կամ շարամտորեն յուրացում կատարողներն ու փշուցնողները ենթարկվում էին դատական պատասխանատվության: Այստեղից էլ իմանում ենք, որ արհեստավորներն աշխատում էին թե՛ «հատավարձով» և թե՛ «վարձով»: Աշխատանքի այդ ձևերը, անշուշտ, նպաստում էին աշխատանքի ինտենսիվացմանը: «Վարձով» աշխատանք կատարելը, մեզ թվում է, պետք է հասկանալ նաև այն, որ որոշ խավի արհեստավորները, ինչպես միշտ, աշխատել են ո՛չ իրենց սեփական արհեստանոցում, այլ եղել են օրավարձով աշխատողներ, որոնք դարձյալ պատասխանատու էին իրենց հանձնարարված պատվերի որակի, և ժամանակին ու անթերի կատարելու համար:

Արհեստավորը թեպետ իր ապրանքի ազատ վաճառողն էր և ձեռք էր բերել անկախություն, սակայն փաստերն ասում են, որ ֆեոդալ իշխանների ու վաճառականների կողմից նա հաճախ ենթարկվել է հարկազրման, շահագործման: Այսպիսի պայմաններում արհեստավորությունը պետք է որ իր շահերը պաշտպանելու համար միջոցներ ձեռնարկեր՝ կազմակերպել համարյալունների և հանդես գար միացյալ ուժերով: Այս ճանապարհով է ընթացել թե՛ Եվրոպայի և թե՛

¹ Մ. Գոշ, Ռատաստանագրքը, էջ 436:

Արևելքի քաղաքների արհեստավորության զարգացումը: Միացյալ ավազակային ազնւր-վականութեան դեմ միավորվելու անհրաժեշտութեանը, շուկայական ընդհանուր շենքերի կարիքն այն դարաշրջանում, երբ արդունագործողը եղել է միաժամանակ և վաճառորդ, դեպի ծաղկող քաղաքները ներհոսող փոխատական ճորտերի կոնկուրենցիայի աճը, ամբողջ երկրի ֆեոդալական հասարակարգը, այս ամենը ծնեցին համքարութեանները¹:

Անհավանական չէ, որ X—XIV դարերում համքարութեան եղած լինի նաև Հայաստանի գլխավոր քաղաքներում. սակայն մի հանգամանք չպետք է մոռանալ, այն, որ Հայաստանի արհեստավորական կազմակերպության հարատևութեանը և լիակատար ձևակերպմանը զգալի շարժում խանգարել են երկրի վրա տեղի ունեցող հաճախակի արշավանքները: Հայաստանի մասնավոր արհեստավորական դասը ենթակա է եղել անընդհատ և բռնի տեղահանման, գերեվարման և արտագաղթի՝ դեպի հարևան երկրները:

Հայաստանը տնտեսական ու կուլտուրական սերտ կապեր ուներ հարևան և հեռավոր այնպիսի երկրների հետ, որտեղ այդ դարերում արդեն կային համքարութեաններ. օրինակ՝ Պարսկաստանում և Միջին Ասիայում գոյություն են ունեցել արհեստավորական կազմակերպություններ IX—X դարերում, և Հայաստանը հազիվ թե բացառություն կազմեր, քանի որ մոնղոլների տիրապետության ժամանակ նա հանդիսանում էր այդ երկրների միջև տեղի ունեցող առևտրական հարաբերությունների հանգուցակետը, գտնվում էր միևնույն տիրապետության ներքո: Հայաստանը մինչ այդ էլ առևտրական հարաբերության մեջ էր Պարսկաստանի, Միջին Ասիայի և Բյուզանդիայի հետ: Սակայն, տեսականորեն կամ համեմատական եղանակով նման ենթադրություններ անելը բա-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, IV, էջ 14—15.

վական չէ, անհրաժեշտ է ցույց տալ իրական փաստերով, այն է՝ մատենագրական կամ նյութական կուլտուրայի մնացորդների մեզ հասած սովյալներով: Պրոֆ. Ա. Յակոբովսկին Սարայ-Բերքի մասին խոսելիս, գրում է, որ Ղրիմից և այլ վայրերից այնտեղ գաղթել են արհեստավորներ: Սարայից հանված նյութական կուլտուրայի մնացորդները ևս հաստատում են Հայաստանի ու Միջին Ասիայի քաղաքների առևտրական կապը և հայ արհեստավորության առկայությունն այնտեղ: Շուկայի համար արտագրված իրերի նմանությունը նկատվում է ո՛չ միայն կերամիկայի, այլև մետաղե իրերի վրա: Սարայում գտնված մի կավե բեկորի վրա արաբերեն տառերով պարզ գրված է հայ վարպետի անունը՝ «Սարգիս»:

Ավելին. Միջին Ասիայում կառուցված շենքերի և իրերի վրա նկատվում են արհեստավոր վարպետների նույն այն նշանները, որոնցից կան նաև Հայաստանում:

Փոքր Ասիայի ցեխային կազմակերպությունների վերաբերյալ նույնպես կան բազմաթիվ հիշատակություններ:

XIV դարի արաբ պատմիչ Իբն-Բատուտան գրում է. «Պարսկաստանի հարավարևմտյան մասի խոշոր քաղաքներից Սպահանում և Շիրազում, ինչպես և Փոքր Ասիայի քաղաքներում սովյալ բնագավառի արհեստավորներն ընդգրկված են եղել համապատասխան կազմակերպությունների մեջ, նրանք ունեցել են իրենց գլխավորը, որը կոչվում է «բելու»: Այդ կազմակերպությունների հատկանշական գծերից մեկն այն է, որ նրանք հյուրասիրություն են ցույց տալիս ճանապարհորդներին»:

Փոքր Ասիայում արաբ պատմիչը ծանոթացել է երիտասարդ արհեստավորների հետ, որոնք կոչվում էին «ախիա», որ նշանակում է եղբայրներ, երիտասարդ մարդիկ. դրանք զանազան արհեստների ենթավարպետներ էին: Այս եղբայրությունները, թեպետ իրենց հիմքում ունեին արտադրական բնույթ, սակայն շատ հեռու էին գնացել ի-

րենց արհեստավորական խնդիրներից, դարձել էին հասարակական ուժ, խառնվում էին քաղաքական կյանքի մեջ և համառ կռիվներ մղում անհաճելի իշխանության դեմ: Նրանց եղբայրության արտաքին հատկանշական գիծն էր՝ բարձր թաղիքե գլխարկը և զոտուց կախված դանակը: Նրանք ունեին իրենց ղեկավար շեյխերը, առանձին զանձարաններ, շենքեր, հատուկ նշաններ, բացի այդ՝ ունեին ընդհանուր սեղան և հավաքվում էին միասին: Ապա պատմիչը նշում է, որ ինքը Անատոլիայում ծանոթացել է կոշկակարների ցեխի շեյխի հետ, որը ղեկավարում է 200 արհեստավորի աշխատանք: Սվազում հանդիպել է Ալֆատա ախի պիշակի (զանակ պատրաստողների) ցեխի մարդկանց, Լոտիկի քաղաքում՝ զենքեր պատրաստող ցեխի արհեստավորներին¹:

Նվրոպացի ճանապարհորդներից Շարդենը 1672 թ., խոսելով Պարսկաստանի համքարային միությունների մասին, հիշում է նաև էջմիածնի զանգակատան վրա գրված արձանագրությունը, ըստ որի Թիֆլիսի արհեստավորները, համախմբված համքարության մեջ, պարտավորված են եղել էջմիածնին մո՞տ տալ տարեկան ամեն մի դուքանից (խանութից) մի շաբթ (մի քառորդ), որի փոխարեն միաբանությունը իր հերթին պարտավոր էր ամեն տարի նավակատիկի օրը հիշել նրանց՝ պատարագի ժամանակ²:

Ս. Նղիազարովը ռուսմասիրել է նաև Երևանի, Կարսի և այլ քաղաքների արհեստավորական կազմակերպությունների կյանքը XVIII—XIX դարերում³:

Չնայած Նղիազարովի փաստերը վերաբերում են XVIII—XIX դարերի արհեստավորության կյանքին, սակայն դրանք մեզ

¹ А. Ю. Якубовский, К вопросу о происхождении ремесленной промышленности Сар-Берке. Ленинград, 1931. էջ 21—23.

² Զ. կ. Ե ա խ ա թ ու ն յ ա ն, Ստորագրություն կաթողիկէ էջմիածնի, հատ. I, էջ 40:

³ С. А. Егизаров, Исследования по истории учреждений в Закавказьи, ч II, Городские цехи, Казань, 1891.

հնարավորություն են տալիս այդ միավորությունների սկզբնավորումը տանել ավելի առաջ, քանի որ հիշյալ դարերում արհեստավորական կազմակերպությունները երևան են զալիս իբրև կատարելապես կազմակերպված, որոշ կանոնադրությամբ առաջնորդվող միություններ, իսկ այդ վիճակին հասնելու համար անհրաժեշտ էր երկար ժամանակի փորձառություն: Ամենայն հավանականությամբ համքարությունները Հայաստանում ձևակերպվել են Բագրատունիների շրջանում:

Անդրկովկասում համքարային կազմակերպությունների հնության մասին մեզ տեղեկացնում է ակադեմիկ Ն. Մառը, որը, խոսելով Կովկասի և Հայաստանի արհեստավորության մասին, գտնում է, թե արհեստավորները հաջորդել են իրար ժառանգաբար, կիրառել են ընտրական սկզբունքը, ունեցել են արհեստակցական եղբայրություններ, որոնք և հետագայում վեր են ածվել համքարություններին:

Նղիազարովը, խոսելով XIX դարի էսնաֆություն մասին, գտնում է, որ այդ կազմակերպության արմատները գալիս են ավելի հին շրջանից՝ XIII—XIV դարերից: Նա միաժամանակ օրինակ է բերում, թե ինչպես Արևմտյան Նվրոպայում, 1253 թ. էտտիեն Բուալոյի ժողովում հավաքված էին Փարիզի արհեստավորները, որոնք խոսում էին իրենց ցեխային կազմակերպությունների հնության մասին, շնայած մինչ այդ նրանք չեն ունեցել գրավոր կանոնադրություն: Նույն ձևով էլ Արևելքում համքարությունները ղեկավարվել են սովորություններով և գրավոր կանոնադրություն չեն ունեցել իրենց կազմակերպության համար⁴: Անշուշտ, նույն վիճակում են գտնվել համքարությունները նաև մեզ մոտ:

Մեր հին բանասերներից Շանշյանը, Մարանդյուզյանը և ուրիշները, որոնք զբաղ-

⁴ Н. Я. Марр, Кавказский культурный мир и Армения. Петроград, 1915, էջ 16—17.

⁵ «Մշակ» օրաթերթ, 1890, № 95:

վել են Անդրդովկասի, ինչպես նաև Հայաստանի էսնաֆուլյան խնդրով և նյութեր են հավաքել մեծ մասամբ վերջին դարերի վերաբերյալ, գտնում են, որ այդ կազմակերպությունների գոյությունը գալիս է հնից:

Ակադ. Մանանդյանը իր «О торговле и городах Армении» աշխատության մեջ, խոսելով արհեստավորական կազմակերպությունների մասին, գրում է. «Արհեստավորների միությունները գոյություն են ունեցել Բագրատունիների շրջանի թե՛ Բյուզանդական կայսրության և թե՛ խալիֆայության ենթակա քաղաքներում»¹:

Ինչպես միջնադարյան քաղաքների պատմությունից հայտնի է, արհեստավորական և առևտրական ցեխերը թե՛ Բյուզանդիայում և թե՛ եվրոպական քաղաքներում, ըստ իրենց արհեստների տեսակների, տեղավորված էին առանձին թաղամասերում և նրանց համար պետության կողմից սահմանված էր որոշ կարգ ու կանոն:

Ֆ. Ուայենսկին իր «История Византийской империи» աշխատության մեջ հիշատակում է մի կանոնագիրը, ուր, ի միջի այլոց, խոսվում է նաև 27 ցեխերի մասին: Այդ կանոնագրությունը պատկանում է X դարին և տալիս է մանրամասն տեղեկություններ Բյուզանդական ցեխերի կոլեգիաների մասին, ծանոթացնում է նրանց իրավունքների ու պետության հանդեպ ունեցած պարտավորությունների հետ: Կանոնագրության մեջ հիշվում են նաև ցեխերի ավագներն ու նրանց պարտականությունները: Այդ կոլեգիայի կանոնագրությունը, որ բաղկացած է 26 պարագրաֆից, իր մեջ ամփոփում է առևտրական և արհեստավորական ցեխերի ներքին կանոններն ու իրավունքները: Այս նույն երևույթը գոյություն է ունեցել արևելյան երկրներում՝ Պարսկաստանում, Միջին Ասիայում, անշուշտ, նաև Հայաստանի մի շարք քաղաքներում:

Երզնկայում XII—XIV դարերում եղել են

եղբայրական կազմակերպություններ, որոնք ունեցել են իրենց՝ «Մահմանք և կանոնք միաբանութեան եղբայրաց...»:

Ինչպես պատմական փաստերը ցույց են տալիս, XII—XIV դարերում Հայաստանի քաղաքների մեջ երզնկան միջազգային առևտրի կարևորագույն հանգուցակետ էր և արհեստավորական կենտրոն: Երզնկայի լավագույն բեհեզների ու կարգավորված շուկաների մասին վկայում է եվրոպացի ճանապարհորդ Մարկո Պոլոն: Այդ քաղաքի մասին ունի հիշատակություն նաև Իբն-Բատտան և իսպանական ճանապարհորդ Կլավիխոն: Ինչքան էլ տվյալները սուղ լինեն, բավական է միայն Անիի և մյուս քաղաքների արհեստավորական թաղամասերի գոյությունը, երզնկայի վերահիշյալ կանոնագիրը և, վերջապես, Մ. Փոշի առակներում հիշատակված տարբեր արհեստավորների միջև եղած վեճերը՝ հաստատելու, որ Հայաստանի քաղաքներում X դարից սկսած գոյություն են ունեցել արհեստավորական կազմակերպություններ:

Արհեստավորական և առևտրական թաղամասերի վերաբերյալ արժեքավոր տեղեկություններ են տալիս XII—XIV դդ. նվիրատվական արձանագրությունները, որոնցից պարզվում է, որ Հայաստանում, իրոք, արհեստավորներն ունեցել են իրենց հատուկ թաղամասերը: Անիում Շապաղինի թողած մի արձանագրության մեջ հիշվում է «Դաակկարոցի» թաղը¹:

Արջո-Առիճի անթվական մի արձանագրություն նշում է. «փոլկարարոց» և «սարաճփոլոց» թաղերը²:

Բագնայրի մի նույնպես անթվական արձանագրության մեջ հիշվում է «Նալադնոց» փողոցը³:

XIII դարի մի շարք վիժական արձանագրություններում հանդիպում են «կալզկակա-

¹ Վիժական տարեգիր, էջ 169:

² Նույն տեղում, էջ 223:

³ Նույն տեղում, էջ 78:

րոց», «դարբնոփողոց», «կատանոց», «բազդնոց» և նման տերմիններ¹:

Այս բոլորից պարզվում է, որ Հայաստանում կենտրոնական քաղաքներում արհեստավորները, զրանց հետ միասին նաև առևտրականները, կենտրոնացած են եղել առանձին թաղամասերում: Վերև հիշատակված թաղամասերից յոթն արհեստավորական են, իսկ մեկը (բազդնոց)՝ առևտրական: Անտարակույս, այս թաղամասերի գոյությունը սերտորեն կապված է համարային կազմակերպությունների հետ, որոնք պահպանվել են մինչև XVIII—XIX դարերը: Այս առթիվ Ս. Եղիազարովը հիշում է Թիֆլիսի Հավլաբարի փողոցներից «Շիլաչի» թաղը, նույն անունով է կոչվում նաև Երևանի թաղերից մեկը, ուր կենտրոնացած են եղել ներկարարները: Անիի մի ուրիշ արձանագրության մեջ հիշվում է, որ բամբակի և քամանի առևտրի համար իշխանության կողմից որոշված է եղել հատուկ վայրեր և այդ օրենքին պարտավոր են եղել ենթարկվել այդ գործով զբաղվող բոլոր առևտրականները: Պեղումների ժամանակ այս նույն շրջանից հայտնաբերվել են մի շարք արհեստավորական և առևտրական շենքերի, խանութների մնացորդներ:

Հայաստանում արհեստավորական թաղամասեր են ունեցել զրեթե բոլոր գլխավոր քաղաքները, ինչպես՝ Դվինը, Անին, Կարինը, Խլաթը, Վանը, Կարսը, Երևանը և այլն. առանձին համարությունները համապատասխան թաղամասերում շարունակել են իրենց գոյությունը մինչև XX դարի առաջին տասնամյակը, ունենալով նույնիսկ իրենց հատուկ կանոնները²:

Ղրիմում 1607 թ. գրված մի ձեռագրի հիշատակարանում քաղաքի գովքն անելիս նկարագրվում են արհեստավորական և առևտրական թաղամասերն ու նրանց տե-

¹ Վիժական տարեգիր, էջ 95—241, 54, 40:

² Վ. Աբրահամյան, Արհեստները Հայաստանում 9—13-րդ դդ., էջ 140—146:

սակները: Գրիչը, ինչպես երևում է, մեծ ավտոսանքով է հիշում անցյալը:

Աւերեցին և քանդեցին

Ջայն շէն բոլոր ըզրաղաքնին,

Նրեք անգամ կողոպտեցին

Մինչ ճոթաղըս աւրին...

Կայր պեղաստան մինն գմբէթի.

Բազում խանութք ի չիւր միջին

Շատ դովաթորք նստեալ կարգի.

Մախեն քրթան եւ քեսայի:

Գլտակկարնոցն ի չիւր բովի

Կարեն ոսկով արախճընի.

Եւ վարպետայք խանութք ի չի:

Մէջն էր դումաշ ու շուխանի:

Ոսկերչնոցն էր գովելի,

Շամայ սպահի պաղար նմանի

Կայր շատրոտան մի ի միջի

Եւ վարպետայք խանութք ի չի:

Ելնէր աղէկ թաս ու թափսի

Վարպետարան մեծ կըղպաքնի

և գոյնզգոյն սախտիաննի

Եւ այլ բաներ զարմանալի:

Ձոր մէկն ասեմ գմութախնին.

Ձսանիաթ-քարքն և զարուեստին,

Սիրտս կայրի և կըսկըծի¹:

Թեև այս հիշատակարանը վերաբերվում է XVII դարի սկզբին, սակայն փաստերը ցույց են տալիս, որ սելջուկյան և ապա մոնղոլական տիրապետության վերջին շրջանում Հայաստանի քաղաքային կյանքի անկման հետ միասին, արհեստավորներն ու առևտրականները գաղթելով Ղրիմ, Միջին Ասիա և այլ վայրեր, իրենց հետ տարել են հայկական կուլտուրան, արհեստն ու արվեստը՝ հարմարեցնելով այն նոր ապրած միջավայրին. դրա համար էլ դառնացած և մեծ ավտոսանքով են հիշում անցյալը:

Արհեստավորական կազմակերպությունների հարցի հետ սերտորեն կապված է նաև առևտրա-գրամական հիմնարկների գոյության խնդիրը: Սրանց, ինչպես և մյուս վարչական մարմինների գոյության արմատները

¹ ՀՄՄԻ Միջինասրների Սովետին կից Մատենադարան, ձեռագիր № 2672, էջ 400ա:

ևս գալիս են հնից: Վիմական արձանագրութիւնների մեջ բազմիցս հիշվում են «դադմաչիները», որոնք հավաքում էին առևտրական մաքսը: Եղել են շափ ու կշիռների և շուկայի հսկիչներ, կամ գլխավորներ, որ կոչվել են «մուխսիբն», «մուխթարնին»:

Այս հիմնարկի մասին հիշում է Ս. Գունդրատը իր «Դատաստանագրքում»¹: Այդ նույն օրգանի մասին հիշատակություն կանաև բյուզանդացի կատապան մագիստրոս Ահարոնի 1045—1054 թթ. թողած արձանագրության մեջ «...Այլ և ի խնդրո իշխանաւորացս խափանեցի եւ զգիւտ երկուց լտերց, զօր տայր մուքսիբն...»²:

Վերոհիշյալ հիմնարկի գոյությունը պահպանվել է նույնիսկ XIX դարում: Երվանդ Շահազիզն իր «Հին Երևան» աշխատության մեջ, խոսելով առևտրի մասին, ասում է. «Առևտրի շուկայի հսկողությունը հանձնված է շուկայապետին և այդ ձևը պահպանվել է Երևանում և Հայաստանի մյուս քաղաքներում XIX դարում, որ կոչվել է «բազարաշի»³:

Եղիազարովը իր գրքում տվել է նաև որոշ տեղեկություններ Երևանի, Լենինականի համաքարությունների թվի ու նրանց մեջ ընդգրկված վարպետների, քարգահների ու աշակերտների քանակի մասին: Նրա ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ XVIII դարի և XIX դարի առաջին կեսին Երևանում եղել են 60 տեսակ արհեստների և առևտրականների ներկայացուցիչներ: Նրանց թիվը հասել է 2329 հոգու, նախիջևանում՝ 172, Ախալցխայում՝ 1032 հոգի: Արխիվային տվյալները ցույց են տալիս, որ XIX դարի առաջին կեսին Երևանում գոյություն են ունեցել 38 համաքարություն: Դրանց մեջ վարպետներ՝ 722 հոգի, ենթավարպետներ՝ 692 հոգի, աշակերտներ՝ 667 հոգի, իսկ Լենինա-

կանում՝ վարպետներ՝ 750 հոգի, ենթավարպետներ՝ 603, աշակերտներ՝ 780¹:

Վերոհիշյալ համաքարություններն ունեցել են իրենց հատուկ արհեստավորական դրոշակը և հավաքի տեղը: Երևանում նրանք հավաքվում էին Գեթսեմանի այգում, որտեղ կառուցված էր հատուկ շենք տոն օրերին կերուխում անելու համար:

Վիմական արձանագրություններում և մատենագրական աղբյուրներում կան հիշատակություններ քաղաքների գլխավորների՝ երիցանիների մասին²:

Փաստերը հաստատում են, որ քաղաքի այդ «երիցանիներ» (գլխավորների) ինստիտուտը գոյություն է ունեցել մեղ զբաղեցնող ժամանակաշրջանում, որի մասին Ա. Եղիազարովը իր աշխատության մեջ գրում է. «Ավագների սիստեմը և վարչական օրգանների իշխանությունը մնում է, ինչպես գոյություն է ունեցել XI—XIV դարերում, միայն անվանական փոփոխություններ»³:

Արհեստավոր վարպետը, որ արհեստանոցի տերն ու տնօրենն էր, ինքը միայնակ չէր կարող արտադրել այն, ինչ որ անհրաժեշտ էր լայն շուկայի պահանջները բավարարելու համար:

X—XIV դարերում Հայաստանի արհեստավորության մեջ իրենց ուրույն տեղը պետք է ունենային ենթավարպետները և աշակերտները: Այլ կերպ հնարավոր չէ պատկերացնել արհեստագործության այս զարգացած վիճակը, և այդ հատկապես XVII—XVIII դարերում, երբ արհեստների թիվն անհամեմատ մեծանում է:

Հայաստանի կենտրոնական և գլխավոր քաղաքներում գոյություն են ունեցել խոշոր արհեստանոցներ, որտեղ կարող էր աշխա-

¹ С. Егизаров, Исследования по истории учреждений в Закавказьи, часть II, Городские цехи, Казань, 1891.

² Ա. Լաստիվերտցի, էջ 61, 116, 119. Սա. Օրբելյան, էջ 384:

³ С. Егизаров, Городские цехи, Казань, 1891, ներածական, էջ XLI:

տել վարպետը իր քարգահների և աշակերտների հետ: 1907 թ. Անիում և 1939 թ. Դվինում կատարված պեղումների ժամանակ գտնվել են մեծ քանակությամբ պղնձի և այլ կահկարասիքի, ինչպես և արհեստանոցների մնացորդները, որոնք նշում են նրանց առկայության փաստը:

Մ. Գոշի «Դատաստանագրքում» «հատվածով» և «վառձով» աշխատելու մասին ելլած արտահայտությունը ցույց է տալիս արդեն արհեստավորների աշխատանքի տեսակն արհեստանոցում և վարձատրման ձևը¹:

Համաքարային կազմակերպություններն, ինչպես Արևմտյան Եվրոպայում, այնպես էլ Արևելքում, մեծ մասամբ եղբայրական և կրոնական որոշ սկզբունքներով են կազմակերպվել: Տվյալ համաքարությունը իր անդամի առօրյա կյանքին, դժբախտությանն ու ուրախությանը մասնակից է. արհեստավորները ցույց են տալիս իրար փոխադարձ օգնություն: Այսպիսի հարաբերություն պետք է որ գոյություն ունեցած լիներ նաև մեղ ժոռ:

«Զի կարացեն զարուեստակիցսն ի տաղնապէս ապրեցուցանել: Եթէ արուեստագէտք առ արուեստակիցսն այնչափ խնամակալութիւն ցուցանեն: Ժողովէին մաքսաւորքն առ արուեստակիցն»²:

Արհեստավորական կազմակերպությունների հարցը քննելիս անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել նրանց ներքին կարգերին՝ կանոններին: Համաքարությունները ունեցել են իրենց համայնական կարգերը, նրանց ներքին վեճերը լուծվել են արհեստավորական առանձին խորհուրդներում:

Մխիթար Գոշը իր մի շարք առակներում հանդես է բերում տարբեր արհեստավորների մեջ գոյություն ունեցող վեճերը, օրինակ՝

¹ Մ. Գոշ, Դատաստանագրք, էջ 314:

² Հայկազյան բառարան, էջ 373:

երկաթագործի և պղնձագործի, բրուտի և կտավագործի, դերձակի և ջուլհակի միջև և այլն:

Այդ բոլոր վեճերը ոչ այլ ինչ են, բայց եթե կազմակերպված տարբեր ցեխերի վեճեր միմյանց դեմ, որ իր ժամանակ Մխիթար Գոշը ենթարկել է քննադատության: Նա իր առակներից մեկում, նկարագրելով տարբեր արհեստներ ունեցող արհեստավորների միջև ծագած վեճը, ցույց է տալիս նաև այդ վեճի լուծումը առանձին ատյանի միջոցով:

«Պղնձագործ և երկաթագործ ի խնամենալն՝ արուեստիւ ճոխաբանէին. և ի լինել հակառակութեանն, յատեան եւ երթային ծերոց: Եւ նոքա մեծարգոյ ցուցին զերկաթագործ ասելով, թէ հասարակաց օգտակարն պատուական է»¹:

Գոշի այս կարևոր հիշատակությունը ցույց է տալիս, նախ՝ որ պղնձագործի և երկաթագործի վեճը լուծվում է ծերերի առանձին ատյանում, և երկրորդ՝ վեճը լուծվում է հօգուտ այն արհեստավորի, որի արտադրությունն ավելի մեծ օգուտ է տալիս տվյալ միջավայրի և ժամանակի հասարակության ընդարձակ շրջանին:

Եթե այդ ինստիտուտը (ծերերի ատյանը) գոյություն է ունեցել Հայաստանի քաղաքներում, ապա համաքարային կազմակերպությունների գոյությունը ևս անհերքելի փաստ է. այլ կերպ չէր էլ կարող լինել:

Կրեները մի անուղղակի փաստ ևս, որը դարձյալ հաստատում է արհեստավորական համաքարային կարգերի հնությունը:

Բանասեր Մարանգոզյանը, որ զբաղվել է համաքարության խնդրով, իր մի հոդվածում, խոսելով Կարինի (էրզրումի) արհեստավորական համայնական կարգերի մասին, գտնում է, որ այդ կարգերը գալիս են հնուց և, որ այդ հնության մասին ինքը տեղեկություն է ստացել Ախալցխայի ծխատեր քահանա տեր Զորաբարել Ղուլանջյանից, որը,

¹ Մ. Գոշ, Առակներ, 1951, էջ 122:

Ախալցխայում քահանա եղած ժամանակ, իր ազգական Յալախանյանցների մոտ եղած մի հին ձեռագրում կարգացել է այն մասին, թե Մուրադ Բեյը (Մուրադ Ա.—օսմանյան սուլթան), որ երբեմն ծպտյալ շրջում էր ժողովրդի մեջ, մի անգամ ներկա է գտնվում մի դատավարության, ուր քննվում էր մի թուրք աշակերտի բողոքը հայ վարպետի դեմ՝ իրեն ծեծելու համար: Վարպետը դատարանում հայտնում է, որ արհեստավորների մեջ գոյություն ունեն համայնական կարգեր և իրենց միջև եղած վեճերը քննվում են համայնական այդ դատարանում և ոչ թե պետական դատական ատյանում: Սուլթանը այդ դեպքից հետո էսնաֆության ավագներ է նշանակում տաճիկ շեյխերից և հրամայում է աշակցություն ցույց տալ էսնաֆությանը:

Այս բոլոր փաստերը անվիճելիորեն ասպացուցում են համբարական կազմակերպությունների գոյությունը միջնադարյան Հայաստանում:

ԱՐՀԵՍԱՎՈՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒ-ԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿԱՐԿ ՈՒ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

Հայաստանի կենտրոնական քաղաքներում՝ Անիում, Գլինում, Կարսում, Երզնկայում, Երևանում և այլն, ինչպես տեսանք, զարգացած էին արհեստի տարբեր ճյուղերը, որոնք կազմակերպված էին առանձին համարությունների մեջ: Սրանք ունեցել են իրենց կանոնագրերը:

Միջնադարյան Հայաստանի X—XIV դարերում կազմակերպված համարությունները գրավոր կանոնագրերի բացակայության պատճառով, հնարավոր չէ տալ այդ կազմակերպությունների ներսում եղած ներքին կարգերի, օրենքների ու փոխհարաբերությունների լրիվ պատկերը: Բացառություն է կազմում Երզնկայի «Եղբայրություն» կանոնագիրը, որը պահպանվել է Մատենադարանի № 2329 ձեռագրում¹, և վերաբերում է

¹ Լ. Պաշիկյան, 1280 թվականին Երզնկայում կազմակերպված «Եղբայրություն», ԳԱ Տեղեկագիր, 1951, № 12, էջ 76:

XIII դարին: Այդ կանոնագրի մեջ խոսվում է «Եղբայրություն» ներքին հարաբերությունների վերաբերող մի շարք կանոնների մասին: Նույնանման կետեր ունեն ավելի ուշ շրջանի (XVIII—XIX դարեր)՝ Կարինի, Ախալցխայի դարբինների, դաֆաֆների (կոշակար) և ոսկերիչների կանոնագրերը:

Մատենադարանի № 448 ձեռագրում գիտեղված կանոնագիրը, որ պատկանում է XVIII դարին, բաղկացած է 48 կետից: Այս կանոնագիրը արժեքավոր է այն տեսակետից, որ նախ՝ վերաբերում է բոլոր արհեստավորներին, նշված են այնպիսի կետեր, որոնք ընդհանուր են բոլորի համար, մյուս կողմից՝ գրիչը հիշատակում է, որ այն կանոնները Հեթում թագավորի ժամանակներից է հասել. սրանով հաստատվում է համարություն կանոնագրերի հնագույն լինելը:

XVIII—XIX դարերի կանոնագրերում կան արդեն մանրամասն տեղեկություններ համարության ներքին կարգ ու կանոնի, վարպետների, ենթավարպետների ու աշակերտների փոխհարաբերությունների վերաբերյալ: Այդ կանոնագրերի մեջ իր արտացոլումն է գտել նաև համարությունների պայքարը իշխող դասի՝ ֆեոդալների, առևտրականների դեմ, շուկայական դեմքի սահմանման և արտադրած ապրանքների վաճառման իրավունքը իրենց ձեռքում պահելու համար: Ուշ շրջանի համարական կազմակերպությունների կանոնագրերի առանձին կետերի ուսումնասիրությունը հիմք է տալիս ասելու, որ նույնանման կանոններ կամ «աղաթներ», ինչպես ասում էր ժողովուրդը, եղել են X—XVII դարերում, շատ շնչին տարբերությամբ: Այդ տեսակետից հիմք կարող է ծառայել մեզ արդեն ծանոթ Երզնկայի Եղբայրական ընկերության կանոնագիրը:

Մի շարք փաստեր հաստատում են, որ ոչ միայն մինչև XVII դարը, այլև ավելի ուշ շրջանում, XVIII—XIX դարերում, գործածական էր «եղբայրություն» անունը, որը համընկնում էր համարությանը: «Եղբայրություն» անունը տարածված էր նույնիսկ Հայաստանից դուրս: Փոքր Ասիայի քաղաքներում «ախի» (եղբայր) էին կոչվում նման կազմակերպությունները: «Եղբայրություն» էր կոչվում նաև Վրաստանում՝ ղեռուս X—XII դարերում վանքերի շրջապատում արհեստով զբաղվողների կազմակերպությունը:

Ինչպես գիտենք, XVIII—XIX դարերում արհեստավորական կազմակերպությունները Արևմտյան Հայաստանում կոչվել են էսնաֆություններ, իսկ Արևելյան Հայաստանում՝ համարություններ: Սակայն նրանք իրենց գրավոր կանոնագրերի մեջ շարունակում են պահպանել «Եղբայրություն» անվանումը:

Անհրաժեշտ ենք համարում բերել մի քանի փաստեր XVIII—XIX դարերի դարբինների, կոշակարների և ոսկերիչների գրավոր կանոնագրերից:

Կարինի դարբինների կողմից գրված կանոնագրերում կարդում ենք հետևյալը. «Այս յարգելի գանձապետ եղբայրն մեր կատարեալ ջանադրութեամբ ամենայն հոգածութեամբ և ճշմարիտ հաւատարմութեամբ պարտական է մոխայէթ լինել և մեր քեռէի էսնաֆի բոլոր ծախած ապրանքին...»², իսկ «Օրհնության թղթի» մեջ, որ վերաբերում է «դաֆաֆների» (կոշակարների) տարբեր ճյուղերը ընդգրկող կազմակերպությանը, հիշատակվում է՝ «Քաղաքիս մերում գումարեալ համայն քրիստոնեայ հաւատացեալ էսնաֆ եղբարցն մերո ղկնի այնոցիկ մերս դաֆաֆ, խասչարխճի և էսկիճի էսնաֆիս՝ վարպետազլուխ յարգելի անձանց, վարպետաց ուստարաշի և իկիտբաշի եղբարց և ժրջան գանձապետաց և համայն մեծ և փոքր նորարողոց խալիֆայից...», կամ թե՛ նույն կանոնագրի մեջ ասվում է՝ «գիտե՛ք սիրելի հարք և եղբարք խալիֆաներ, թէ ինչու եմք կեկալ յայս տանս մէջն և յայս յօղախ գումարեալ նստեալ եմք»³:

¹ Вл. Гордлевский, Из жизни цехов... Записки Коллегии Востоковедов, вып. 2, Ленинград, 1927.
² С. Егиазаров, Городские цехи, էջ 364.
³ Նույն տեղում:

Ինչպես տեսնում ենք, արհեստավորական կազմակերպությունների «եղբայրություն» անվանումը և զանազան նորմաները շարունակվել են գոյություն ունենալ նաև XVIII—XIX դարերի կանոնագրերի մեջ: Մեր կարծիքով, որ մենք X—XVI դարերից շունենք (բացի Երզնկայից) եղբայրական կազմակերպությունների վերաբերյալ կանոնագրեր, պատճառն այն է, որ ֆեոդալիզմի վերելքի շրջանում (X—XIII դարեր), նոր կազմակերպված արհեստավորական «եղբայրությունները» ի վիճակի չէին ուժեղ պայքար տանել ֆեոդալների ու վաշխառուական կապիտալի դեմ, իրենց իրավունքը ամրապնդելու և քաղաքական կշիռը բարձրացնելու համար, այն, ինչ որ նրանք կարողացան կատարել միայն հետագայում՝ XVIII—XIX դարերում:

Երզնկայի «Եղբայրության» կանոնագրի մեջ էլ, պետք է ասել, չեն արտացոլվել համարության վերաբերյալ մի շարք կարևոր փաստեր, հատկապես վարպետների, ենթավարպետների ու աշակերտների փոխհարաբերության ու նրանց պարտավորությունների հարցը: Այդ կանոնագրի վրա նկատելի է նաև կրոնական ազդեցությունը, որը անշուշտ ունի իր պատճառը: Միջնադարյան Հայաստանի համարությունների կարգ ու կանոնները պահպանվել են՝ ավանդաբար անցնելով մի վարպետից մյուսին. բացի այդ, հայտնի է, որ թուրքմենական ցեղերի պարբերական հարձակումների և պարսկա-օսմանյան պատերազմների շնորհիվ քայքայվում էին Հայաստանի քաղաքները, իսկ արհեստավորությունը թողնում էր հայրենիքը և գաղթում դեպի Միջին Ասիա, Պարսկաստան, Ղրիմ, Լեհաստան և այլ վայրեր: Այդ հանգամանքը բնականաբար առաջ է բերում արհեստավորական ընկերությունների քայքայում կամ լավագույն դեպքում թուլացում, որ մեծապես խանգարում էր արհեստագործների կազմակերպություններին՝ գրի առնելու իրենց գարավոր սովորույթները: Դրան հակառակ, հայ արհեստավորները բուն երկրից դուրս էլ շարունակում են

պահպանել եղբայրական կազմակերպությունների գոյությունը՝ Լվովում, Ղրիմում, Միջին Ասիայում և Պարսկաստանում:

Հնում հայ արհեստավորական եղբայրությունները ղեկավարվել են ավանդական սովորույթներով ու կանոններով, այդ պարզ երևում են նաև XIX դարի առաջին կիսին պատկանող «Կանոն ոսկերիչ արհեստաւորաց»¹ փաստաթղթից: Մրա XIX գլխում գետեղված կանոնը, որ նվիրված է համքարային խորհրդի համար առանձին շենք ունենալու անհրաժեշտությանը, ուր պետք է պահպանվեն նույնպես ոսկերչական համքարության բոլոր փաստաթղթերն ու գանձարանը, ասում է՝

«Իրենց ժողովի համար անվաճել է մի կըրպակում կամ բացօթյա և կամ եկեղեցիների առաջ նստել ու վեր կենալ հին ու անվավեր սովորության պես, ինչպես լինում էր սորանից առաջ նախնիքների պարզամտության ժամանակ»:

Այս քաղվածքից պարզվում է, որ XVIII դարից առաջ արհեստագործական կազմակերպություններից շատերը չեն ունեցել համքարության անդամների համար հատուկ շենք իրենց ժողովների գումարման և փաստաթղթեր պահպանելու համար: Հնում եղբայրությունները հավաքվել են մասնավոր տներում, կրպակներում և երբեմն եկեղեցիների բակերում ու լուծել իրենց առօրյա հարցերն ու վեճերը:

XVIII դարի № 448 ձեռագրում գետեղված «Յաղագս արհեստաւորաց» կանոնագրում, XIX դարի կիսից մեզ հասած ոսկերչական համքարության կանոնագրում և Կարինի դարբինների ու Ախալցխայի կոշկակարների կանոնագրերում գոյություն ունեցող կարևոր կետերից մեկն է արհեստակիցների փոխօգնության հարցը: XVIII դարի «Յաղագս արհեստաւորաց» կանոնագրի 10 հոդվածը և ոսկերչական կանոնագրի 23 և 29 հոդվածները

¹ Այս կանոնագիրը բաղկացած է 34 հոդվածից, «Լուծա» 1898, Տփլիս, գիրք Ա:

ըր (որտեղ խոսվում է ննջեցյալի տիրոջը օգնելու և մեռնողի թաղման ծախսերը հոգալու մասին) նման են Երզնկայի եղբայրական կազմակերպության կանոնագրի այն հոդվածին, որտեղ ասվում է՝ «եղբայրների» միմյանց հանդեպ ունեցած պարտավորություններից առաջինն է միասնական ջանքերով օգնել և ազատել այն եղբորը, որը փորձանքի մեջ է ընկնում և նեղվում է իշխողների կողմից:

Աղքատության մեջ ընկնողին, ըստ իրենց կարողության, պարտավոր են օգնել բոլոր եղբայրները, հիվանդին պարտավոր են միթարել այցելությանը, դեղով, բժշկով, հանգուցյալի թաղմանը նույնպես պիտի մասնակցեն բոլորը¹: Մի ուրիշ տեղ հիշվում է՝ «Ներկող ոմն մեռաւ, և եկեալ արուեստակիցքն նորա բացին գտապանն»²: Իսկ մի այլ տեղ՝ «Ձի կարասցեն զարուեստակիցսն ի տագնապէն ապրեցուցանել: Եթէ արուեստագէտք առ արուեստակիցսն այնչափ խնամակալութի ցուցանեն: Ժողովէին մաքսաւորքն առ արուեստակիցն»³:

Այդ մեջբերումները հաստատում են, որ արհեստակիցների մեջ շատ ուժեղ են եղել փոխադարձաբար իրար օգնելու պարտավորությունները:

Ինչպես հնում, այնպես էլ XVIII—XIX դարերի կանոնագրերում կան հատուկ հոդվածներ արվեստակիցների իրար հարգելու և խաղաղասեր լինելու մասին: Նույնը մենք գրտնում ենք Երզնկայի եղբայրական կազմակերպության կանոնագրի մեջ, որտեղ ասվում է՝ «Եւ խաղաղասէրք լինին եղբարքս մեր ի մէջ աշխարհի, ընդ ամենայն ազգ մարդկան սիրով առնիցեն զասել և զլսել, որ յամենայն ազգէ իմաստունք լիցին՝ մեծարեցին և յիմաստութենէն շահեսցին՝ առանց հակառակութեան»:

¹ Լ. Սաչիկյան, 1280 թվականին Երզնկայում կազմակերպված «եղբայրությունը», էջ 77, «Տեղեկագիր» հասարակական գիտությունների, 1951, № 12:

² Հայկազյան բառարան, Վենետիկ, 1836, էջ 373:

³ Նույն տեղում:

կութեան»¹: Կան նաև կեղծիք ու գողություն կատարող արհեստավորներին պատժի ենթարկելու և տուգանելու համար մշակված առանձին կետեր, որոնք գետեղված են առանձին հոդվածներում:

Համքարություններից յուրաքանչյուրն ուներ իրեն հովանավորողը: Այդ մասին կանոնագրի մեջ արված են հատուկ նշումներ: Այդ նշումներից պարզվում է, որ ատաղձագործերի «նախահայրը» համարվել է Հովսեփը, կաշեգործներինը՝ Սիմեոն Մերուինին, դարբիններինը՝ Գավիթ Մարգարեն, կոշկակարներինը՝ Եղիա Մարգարեն և այլն:

Ինչպես փաստերը հաստատում են, միջնադարյան Հայաստանի քաղաքներում կազմակերպված համքարությունների սովորական կանոնների ասույթները ըստ էության համապատասխանում են XVIII—XIX դդ. կանոնագրերի հիմնական կետերին:

XVIII—XIX դարերին պատկանող կանոնագրերում եղած հիմնական կետերից պարզվեց, որ բոլոր արհեստավորների մոտ համքարության ներքին կյանքի կարգ ու կանոնի հիմնական նպատակն ու սկզբունքը նույնն է եղել, սակայն յուրաքանչյուր արհեստավորական կազմակերպություն, ելնելով իր արհեստի բնույթից, ունեցել է որոշ առանձնահատկություն, օրինակ՝ աշակերտ ընդունելու հացում: Աշակերտի վարժվելու ժամանակամիջոցը, անշուշտ, կախված էր արհեստի դժվարությունից. միատեսակ ժամանակամիջոց չէր կարելի սահմանվել դարբնի և ոսկերիչի աշակերտների վարժության համար. քանի որ ոսկերչության տեխնիկան ավելի բարդ էր, ուստի պահանջվում էր ավելի երկար ժամանակ և ավելի շատ հմտություն, այդ էր պատճառը, որ աշակերտների սովորելու ժամանակը, միջին հաշվով, սահմանված էր 2—6 տարի:

¹ Լ. Սաչիկյան, 1280 թվականին Երզնկայում կազմակերպված «եղբայրությունը», էջ 78:

Անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ «Կանոն ոսկերիչ արհեստաւորաց»-ի և Կարինի ու Ախալցխայի համքարների կանոնագրերի կետերի մասին նշել հետևյալը:

Ոսկերչական համքարության կառավարչությունը բաղկացած էր շորս ներկայացուցիչներից, որոնցից մեկը կոչվում էր ուստաբաշի, իսկ երեքը համարվում էին նրա խորհրդատուները, որ ընտրվում էին մեկ տարով: Ընտրված ղեկավարները պետք է երգում տային ավետարանին: Այդ ղեկավար ներկայացուցիչները միմյանց հետ պետք է վարվեին հարգանքով և լինեին իրար հավատարիմ, նրանք ունեին իրենց գանձապետը:

Համքարության մեջ ընդգրկված արհեստավորները աշակերտ ընդունելիս պետք է անպայման իրազեկ դարձնեին շորս գլխավոր կառավարիչներին: Ընդունված աշակերտը պարտադիր կերպով պետք է մնար մեկի մոտ մինչև վարպետ օրհնվելը և ուրիշ վարպետներ իրավունք չունեին հանել նրան իր վարպետի մոտից, իսկ եթե աշակերտը ցանկանում էր հեռանալ, շորս գլխավոր կառավարիչները այս դեպքում ես պետք է տեղյակ լինեին:

Ոսկերիչի մոտ աշակերտը պետք է սովորեր 3—4 տարի՝ նախած նրա ընդունակությունը, երբեմն պատահում էին դեպքեր, որ ժամկետը երկարում էր (դարբնի կամ ուրիշ արհեստավորի մոտ՝ ավելի քիչ ժամանակ էր սահմանված):

Յուրաքանչյուր ոսկերիչ վարպետ պարտավոր էր իր աշակերտին սովորեցնել ու վարժեցնել նախ ծաղկարարության, ծանոթացնել կարկինի և քանոնի հետ, նաև շափերի ու ձևերի ճանաչողության հետ, որովհետև առանց այդ իմանալու ոսկերիչ դառնալը անհնար էր: Իսկ աշակերտը իր հերթին պետք է վերահասու լիներ փորագրությանը, դրվագմանը, չիֆթիչին, հակառակ դեպքում չէր կարող վարպետ օրհնվել:

Աշակերտները, բացի իրենց անմիջական մասնագիտությունը սովորելուց, վարպետի

մոտ կատարում էին նաև տնային ծառայությունը:

Աշակերտը վարպետ օրհնվելուց հետո պարզևատրվում էր հետևյալ ձևի վկայականով, որ ոսկերիչների համքարությունից վերցված մի օրինակ է:

«Խորհրդարան պատուելի ժողովոյն ոսկեգործութեան, վերահասու եղևալ կատարելութեան արուեստի (Սարգիս, Օհաննէս և այլն), վասնորոյ ձեռնադրեցաք զքեզ վարպետ, տալով զայս վկայութիւն ի մշտնջենաւոր պարծանաս եւ անուան քում»²:

Այս վկայագրի համար աշակերտը պարտավոր էր գանձարանին նվիրել մի ընծա: Ընդհանուր գանձարանի եկամուտները պահվում էին հատուկ արկղի մեջ շորս խորհրդակազմների հսկողության տակ և կնքվում հատուկ կնիքով, որ մակագրված էր լինում, օրինակ՝ «Կնիք ժողովոյ ոսկերչաց», իսկ կնիքի նշանը մի օձ է՝ գլխին պսակ, որ նշանակում է թե խոհեմությունը պսակվում է ամեն մի գործ:

Հավաքված գումարի մասին ուստաբաշին ամեն տարի տեղյակ էր պահում ժողովականներին, ներկայացնելով ելք ու մուտքի մատյանները, որ հանձնվում էր ժողովի կողմից ընտրված երեք անձնավորության ձեռքով:

Համքարական հարկը, տուգանքները, եկեղեցական շինարարության ծախսերը, հիվանդներին բուժելը, հաշմանդամներին օգնելը, նույնիսկ համքարության անդամի

¹ Աշակերտը պարտավոր էր առաջին երկու տարին գրողվել ամուսնի շարքելով, փուքս փշելով, ամուսնը լեհեմից մաքրելու աշխատանքով, զբա հետ միասին կատարում էր վարպետի տան և շուկայի գործը: Նա աշխատում էր առավոտից մինչև երեկո: Աշակերտն Ախալցխայում ստանում էր շաբաթ երեկոյան «թլաշի» 5—10 կոպեկի, ուտել-խմելը, և տարեկան մեկ դուլդ կոշիկ՝ վարպետի հաշվին:

Աշակերտի պարտավորությունների մասին մենք տեղեկացել ենք ախալցխացի ոսկերիչ Կարապետ Գրիգորյանի և վանեցի ոսկերիչ Հ. Աբխատակեսյանի հուշատետրերից:

² «Նուստ», Կանոն ոսկերիչ արհեստաւորաց, 1898, Տփլիս, գիրք Ա, էջ 328:

թաղման ծախսերը կատարում էին ընդհանուր գանձարանից, ոսկերիչ արհեստավորին իրավունք էր տրվում նաև փոխարինաբար գումար վերցնել գանձարանից:

Ոսկերիչ վարպետները իրար չպետք է խանգարեին: Եթե պատվիրատուն իր ցանկացած վարպետի մոտ ոսկե իր կամ զարդ է պատրաստել տալիս, ապա տվյալ վարպետը պետք է կատարի պատվերը և շահի մեկ տասերորդը պետք է հանձնի գանձարանին, իսկ եթե ոսկերիչ վարպետը նենգություն մաքուր ոսկուն արծաթ խառնի և կամ թանկարժեք ակը փոխարինի հասարակով, հանած կտորից պահի կամ փշացնի, այդ դեպքում նրանից պետք է գանձվի տուգանք կառավարչի կողմից՝ հօգուտ գանձարանի:

Համքարության կառավարիչները, ուստաբաշու գլխավորությամբ, շաբաթ երկու օր պետք է լսեն բողոքներ, վեճեր, իսկ անհրաժեշտության դեպքում կարող են մեկ օր ևս ավելացնել, բացի կիրակի օրերից:

Ժողովի անդամները պետք է իրար հարգեն, փոքրերը մեծերին լսեն և խորհուրդ հարցնեն, իսկ մեծերը, իրենց հերթին, սիրեն փոքրերին, շտաղ ժողովի կողմից նսնթարկվում է նախատիրի, իսկ եթե կրկնվում է շորս անգամ, նրան հանձնում են պետությանը, որտեղ նա ստանում է իր արժանի պատիժը:

Համքարության ընդհանուր ժողովի համար, որ կոչվում է «Խորհրդարան ժողովոյն ոսկեգործաց», պետք է լինի պատշաճավոր տեղ՝ անհրաժեշտ բոլոր հարմարություններով: Այստեղ կայանում են ժողովներ, պահվում են կանոնագրերը, տոմարները, դավթարները, դաշինքները, դատաստանի վճիռների թղթերը, մուրհակները և այլն:

Միջնադարյան կանոնագրերից պարզվում է, որ համքարությունների միջև տեղի է ունեցել պայքար, ոչ միայն իրենց ներսում՝ մեկը մյուսի արհեստի նկատմամբ գերիշխանությունը շահելու համար, այլև պայքար ֆեոդալներ-կեղծերիցների և հարուստ վաշխառուների դեմ, որոնք ցանկանում էին ամ-

բողջ մենաշնորհը պահել իրենց ձեռքը: Այդ պայքարը եղել է ոչ միայն XVIII—XIX դարերի համքարության մեջ, այլև Երզնկայի «Եղբայրության» ժամանակ: Այդ «Եղբայրության» կանոնագրում կարդում ենք. «Վասն զի, աշխարհս այս ծով է և մարդիկ ալեկոծին ի սմա պէս-պէս պատահամար գործոց: Եթէ որ յեղբայրութենէս ի փորձութիւն մարդկան անգանիցի և բռնատրաց նեղիցի, ամենայն եղբայրքն ջան եղեալ հանցեն զնա ի հասանել վշտացն... Եւ եթէ որ յաղբատութիւն անցցի և ի շքաւորութիւն մարմնոյ՝ այլ եղբայրքն, ըստ կարողութեան և ըստ ուժոյ օգնեսցին»¹:

Գծախատարար, այս կանոնագրի մեջ մենք չենք գտնում այնպիսի հարցեր, որոնք ցույց տալին, թե եղբայրները իրենց հավաքատեղում ինչ խնդիրներ էին քննում, և կամ ինչ դեր են խաղացել քաղաքի ղեկավարման գործում:

Ինչպես տեսանք, Մ. Գոշի առակներում արտահայտված՝ արհեստավորների միջև եղած վեճերը այնքան են սրվում, որ երբեմն ստիպված էին այդ հարցերը լուծել ժեռերի (ավագների) ատյանում:

Սակայն համքարության ներսում եղած պայքարը իր ամբողջությամբ հանդես է գալիս XVIII—XIX դարերում, որոնց վերաբերյալ նյութեր կան թե՛ Անդրկովկասից և թե՛ Հայաստանից: Մենք անհրաժեշտ ենք համարում հիշել Ախալցխայի համքարական կազմակերպությունների ներքին պայքարից մի փաստ:

XIX դարի առաջին կեսերին Ախալցխայում ուժեղ պայքար կար ոսկերչական համքարության անդամների և միջնորդների միջև: Այդ պայքարը մեծ մասամբ զնում էր հին ու նոր վարպետների և միջնորդների միջև: Այդ մասին մենք արժեքավոր տեղեկություն ենք քաղել ոսկերիչ Կարապետ

¹ Լ. Սաչիկյան, 1280 թվականին Երզնկայում կազմակերպված «Եղբայրությունը», ԳԱ Տեղեկագիր, 1951, № 12, էջ 77:

Գրիգորյանի արխիվից¹, որի օրով համքարության կանոնների մեջ կատարվել են որոշ փոփոխություններ²:

Ոսկերիչ Կարապետը և նրա նման երիտասարդ վարպետները ուժեղ պայքարի մեջ են եղել հին ոսկերիչ վարպետների և միջնորդ առևտրականների հետ: Ախալցխայի հին ոսկերիչները և մի քանի առևտրականներ (որոնք զբաղվում էին հասակապես ոսկերչական իրերի առևտրով) ոսկերչական արհեստի արտադրանքի ողջ մենաշնորհը վերցրել էին իրենց ձեռքը և շահագործում ու խանգարում էին երիտասարդ վարպետներին, որոնք Ախալցխայում արտադրված ոսկե իրերը վաճառքի էին տանում Թիֆլիս, Հյուսիսային Կովկաս, Ռուսաստան: Այս ծանր վիճակից դուրս գալու համար 12 երիտասարդ ոսկերիչ վարպետներ, որոնց թվում նաև Կարապետ Գրիգորյանը, համաձայնում են բոլոր դժվարությունները տանել, միայն թե կարողանան ստեղծել համքարության ներսում ներքին կարգ ու կանոն և միասնական գին, իսկ կարգը խանգարողներին ենթարկել խիստ պատասխանատվության: 6 ամսվա պայքարից հետո երիտասարդ վարպետները հաղթանակով են դուրս գալիս: Այս հաղթանակից հետո Ախալցխայի ոսկերիչ վարպետները ընտրում են նոր ավագ (ուստաբաշի)՝ Կարապետ Գրիգորյանին: Սա իր ավագության ժամանակ, համքարության ներսում, կատարում է որոշ փոփոխություններ, որոնցից անհրաժեշտ է նշել հետևյալը. եթե առաջ աշակերտ էին ընդունում 7—8 տարեկան հասակում, համքարության ժողովում այժմ որոշում են՝ ընդունել

¹ Տե՛ս Պեռ. պատմական թանգարանի արխիվում:

² Ախալցխայի համքարային կազմակերպության ներքին կարգ ու կանոնների մասին հաղորդող Կարապետ Գրիգորյանը 51 տարի անընդհատ զբաղվել է ոսկերչական արհեստով և համարվել է Ախալցխայի լավագույն ոսկերիչներից, հայտնի է որպես չիֆթիլի մասնագետ, նա միաժամանակ, XIX դարի կեսերին, եղել է Ախալցխայի ոսկերիչների համքարության ուստաբաշին և տեղեկություններ է հաղորդում նաև անցյալի և իր ժամանակի համքարության ներսում եղած ներքին պայքարի մասին:

14 տարեկան հասակից, աշակերտը պետք է լիներ որոշ շափով գրագետ, իսկ թերին պետք է լրացներ ինքը՝ վարպետը: Բացի այդ, ընդառաջելով աշակերտների պահանջին, որոշում են վարպետի հաշվին նրանց համար գնել մեկ ձեռք հագուստ տոն օրերի համար և ազատել նրանց տնային ծառայությունից: Չնայած այս հարցերը երկար ժամանակ դառնում են վեճի առարկա, սակայն վերջում լուծվում են հօգուտ աշակերտների, կրճատվում է նաև աշակերտների պատրաստման ժամկետը, քանի որ աղատվելով կողմնակի աշխատանքներից, նրանք հնարավորություն ունենին ավելի շատ գրադպելու մասնագիտությամբ: Սովորություն է եղել, որ նոր ուստային անսպասման ապտակել, կապել գոգնոց, փողոցով շրջեցնել և բարձրաձայն կանչել, թե սա արդեն ուստա է: Ուստան կարող էր բանալ իր սեփական արհեստանոցը, եթե ուստայության վեց տարին արդեն լրացել էր, հակառակ դեպքում, որպես օրենքը խախտողի, ժողովի չէին հրավիրում և «քառա»՝ բոյկոտի էին ենթարկում. միայն ներողություն խնդրելու դեպքում վերացնում էին «քառան»: Բոլոր արհեստի համբարները ունեցել են իրենց տոն օրերը: Ամեն մի համբարը ունեցել է իր ուստաբաշին, իգիթբաշին և գանձապահ:

Այս պաշտոնյաները ընտրվում էին համբարության անդամների ընդհանուր ժողովում: Եթե համբարության անդամը վատ

գործեր էր կատարում, նրան տուգանում էին կամ խանութը փակում, իսկ գերագույն պատիժը լինում էր համբարությունից վտարելը և արհեստավորների կողմից մեղավորներին հալածանքի ենթարկելը:

Ինչպես միջնադարում, այնպես էլ XVIII—XIX դարերում, Հայաստանի բոլոր քաղաքներում արհեստավորները ունեցել են իրենց թաղամասերը: Երևանի կաշեգործները (դաբաղներ), ներկարարները (բոյախանները), որոնց համար ջուրը շատ անհրաժեշտ էր, իրենց դաբախանները պատրաստել էին Հրազդան գետի մոտ, իսկ շիլաջիները (կարմիր կտոր ներկողները) աշխատել են քաղաքի ծայրամասում, որը կոչվել է «Շիլաջի մահլա». այդ փողոցը մինչև այսօր էլ պահպանում է իր հին անունը: Համբարությունները ունեցել են իրենց հատուկ գորշակները, որից մեր ձեռքն է հասել Լենինականի XIX դարի պղնձագործների գորշակը:

Վերոհիշյալ վկայությունները հնարավորություն են տալիս եզրակացնելու, որ համբարությունները Հայաստանի բոլոր քաղաքներում կազմակերպվել են միևնույն նպատակով ու նույն սկզբունքներով: Նրանք գոյություն են ունեցել X դարից և պահպանվել են մինչև XX դարի սկիզբը: Արդյունաբերական կապիտալիզմի զարգացման հետ միասին աստիճանաբար քայքայվում են նաև համբարային կազմակերպությունները:

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Ծ Ն Ե Ի

ԱՐԶԵՍՏՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ IX—XIII ԳԿ.

1. Դարբնություն	26. Կկամարարություն (սանձի կաշվե մաս պատրաստող)
2. Պղնձագործություն	27. Կարարություն
3. Զինագործություն (սլեհարարություն)	28. Կաշեգործություն
4. Նալբանդություն	29. Կոշկակարություն
5. Փականագործություն (կողպալքարարություն)	30. Մորթեգործություն
6. Ոսկերչություն	31. Հյուանություն
7. Արծաթագործություն	32. Նետարար
8. Զահրար	33. Քարտաշություն
9. Կտավագործություն	34. Որմնադրություն
10. Մետաքսագործություն	35. Հուլնարարություն
11. Բհեզագործություն	36. Սանրարություն
12. Գորգագործություն	37. Կազմարար
13. Կապերտագործություն	38. Մոմող
14. Թաղիքագործություն	39. Փորագրող
15. Դերձակություն	40. Մազկող
16. Գրակկարություն	
17. Փուկարություն	
18. Հալավարարություն	
19. Կատնոց (լայն զգեստ կարող)	
20. Մազմանություն	
21. Ասեղնագործություն	
22. Ներկարարություն	
23. Բրուտագործություն	
24. Ապակեգործություն	
25. Թամբագործություն	

ԱՐԶԵՍՏՆԵՐ, ՈՐՈՆՔ ԱՆՄԻՋԱՊԵՍ ԿԱՊՎԱԾ ՉԵՆ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ

1. Պկազարկ (պարկապուկ փշող)
2. Տոպուզարկ (զուռնաչի)
3. Փորեզիկ (փերեզակ, մանրավաճառ, բախալ)
4. Նատավ
5. Մոքերիկ (ջորեպան)
6. Մայալում
7. Դարբասպան

- 8. Պարտիզական
- 9. Բարդինիսական
- 10. Ընթերցական (ձիապան)
- 11. Խարբանդան (իշապան)
- 12. Ուղտապան
- 13. Հաջամն
- 14. Աղոթարար
- 15. Գուսան
- 16. Հացրար

ԷՍՆԱՅԻՑ ԱՆՎԱՆՔՆ ԵՎ ԹԻՎՔՆ ԵՆ ԱՅՍՈՐՔԻԿԻ

- 1. Սառաֆ (սեղանավոր)
- 2. Խույումճի (ոսկերիչ)
- 3. Տյուլպենտճի (ծաղկարար, դաջող)
- 4. Հացագործ
- 5. Քերեստեճի (փայտյա շինանյութ վաճառող)
- 6. Քեմճաճի
- 7. Սանտլաճի (հողաթնափ կարող)
- 8. Քյուրքճի (մուշտակագործ)
- 9. Թերզի (դերձակ)
- 10. Մինթանճի (բաճկոն կարող)
- 11. Հին փարչաճի (հին կտորեղեն կամ զգեստ ծախող)
- 12. Սահաթճի (ժամագործ)
- 13. Պեղալ (կտոր վաճառող)
- 14. Օթուրախճի (նստարան պատրաստող)
- 15. Ղազանճի (պղնձագործ)
- 16. Տյուրկեր (հյուան)
- 17. Ֆիլճանճի (զավաթագործ)
- 18. Սևաճի (պետք է լինի մէստճի)--- (բարակ կաշվի կոշիկ կարող)
- 19. Համամճի (բաղնիսպան)
- 20. Աշճի (խոհարար)
- 21. Խալխաճի (զայեբգչ) (թիավար, նստավար)

¹ «Դիվան Հայոց պատմութեան», Թիֆլիս, 1914 թ., գիրք Ժ, էջ 338. Գյուտ քահանա Աղանյանը սույն հատվածը բերում է «Մանր մատենագիրք» վերնագրի տակ, առանց հեղինակի անվան և թվականի. շարադրությունից կարելի է եզրակացնել, որ սա վերաբերվում է 18-րդ դարի երկրորդ կեսին:

- 22. Մանկավարժք
- 23. Խըլըճճի (գըլըճճի) (թուր շինող)
- 24. Պերպեն (վարդավեր)
- 25. Բապուճճի (մաշկակար)
- 26. Չիլինկիր (փականագործ)
- 27. Ջուհակ
- 28. Խավուխճի (զավուգճի) (գլխակագործ)
- 29. Նոր փարչաճի (նոր կտորներ ծախող)
- 30. Պողմաճի (հնակարկատ)
- 31. Տողրամաճի (ատաղձագործ, որ պատրաստում է ավելի նուրբ մասեր՝ շրջանակներ, դոներ և լուսամուտների մասեր)
- 32. Սետեֆճի (սաղաֆագործ)
- 33. Սըվաճի (ծեփող)
- 34. Սառաճ (թամբագործ)
- 35. Խորասանճի (ծեփած կղմինդր վաճառող)
- 36. Ալըճի
- 37. Չարխճի
- 38. Չեռլեկճի (բրուտ)
- 39. Յուլյուճի (հարթկարար)
- 40. Պյուրեճի (թել ոլորող)
- 41. Թարապխանաճի (պանդոկապետ)
- 42. Մանավ (մրգավաճառ)
- 43. Չիլփոզճի
- 44. Էսկիճի (հին կոշիկներ կարկատող)
- 45. Ղազեզ (մետաքսեղեն վաճառող)
- 46. Ըիզմեճի (տղամարդու երկարավիզ կոշիկ կարող)
- 47. Խափամաճի (զամփամարճի)--- (հագուստեղեն և կոշիկեղեն վաճառող)
- 48. Էսքերճի (մեխագործ)
- 49. Ղալփախճի (գլխակագործ)
- 50. Խաֆաֆ (կոշկավաճառ)
- 51. Թյուլյունճի (ծխախոտավաճառ)
- 52. Սրմաքեշ (ոսկեթելով բանող)
- 53. Ախտեր (դեղավաճառ)
- 54. Փեշումալճի (զոզնոց, բաղնիքի ցամքոց գործող)
- 55. Սոֆճի («սոֆ» կոշված կտոր գործող)
- 56. Սեմենիճի (չուստ կարող)

- 57. Պախաճի (դանակ շինող)
- 58. Մախասճի (մկրատ շինող)
- 59. Չպըխճի (ծխամորճ շինող)
- 60. Էնֆիլեճի (թթախոտավաճառ)
- 61. Թոմպախճ:

- 62. Միսկճի (անուշահոտ յուղ եփող)
- 63. Բժիշկ
- 64. Պախալ (նպարավաճառ)
- 65. Քիթապճի (գիրք վաճառող)

ՅԱՂԱՔՍ ԱՐՀԵՍՍԱՎՈՐԱՅԻ

1. Ամենայն արհեստաւոր պարտի ըստ ամենայնի հրմտանալ և վարժիլ զուսանելի արհեստն, և ապայ ազատօրէն գործածել վասն այլոց, իցէ թէ ոք առանց կատարեալ վարժ գոլոյն ի արհեստի համբաւեսցէ զինքէնէ գոլ տեղեակ արհեստին. և սակս անտեղեկութեան իւրոյ հասուցէ զվնաս ումէր, յորժամ յայտնեսցի և քննեալ ստուգեսցի, որքան վնաս հասուցեալ իցէ լիովին վճարեսցէ, և արգելեալ լիցի ի գործածումն արհեստին մինչև ի կատարեալ վարժումն և տեղեկութեան նոյնոյ արհեստին:

2. Օրէն է ամենայն արհեստաւորաց. ընտրել ուստապաշի և հայտնել հայոց իրաւարանին և նա ունիցի տեղիք և հարկէ երդմըննել նմայ:

3. Որպէս օրէն է հոգևորական աստիճանի անձանց երդնուլ վասն ուղիղ կառավարութեան, նմանապէս օրէն է մարմնաւոր կառավարաց զնոյնն և մանաւանդ ըստ ըստարշինին և ուստայ-պաշուն արհեստաւորաց:

4. Օրինակ երդման երդմնեցուցանելոց: Ի յանուն ամենամեծին. աստուծոյ ևս ներքոյ անուանեալս խոստանամ ամենակարօղին աստուծոյ և առաջի, սրբոյ խաչի և աւետարանի նորա, առ այն որ կամիմ և պարտիմ ըստ մարուր խղճի մտաց իմոց, ի պարտաւորութիւն որ ինձ յանձնեցեալ է որքան կարողութիւն և զօրութիւն իմ գոյ ընթանալ ճշմարտութեամբ և աներկիւղ արդարութեամբ որպէսի յամբանս նմանապէս և ի յօժար հե-

տեման, վասն բարեկարգաբար կացութեան արհեստից. վասն աւելցուցանելոյ զարհեստս և վասն բարի կանօնի, և վասն անհամաձայն այն արհեստաւորաց պապասխան տալով, վասն ամենայն թույլատրութեան շարագործութեան կամ անկատար թողոյ արհեստաւորաց սահմանադրութեան իսկ եթէ այլապէս վարիցեմ ենթարկեմ զիս ի յայս մէկ կենուջ օրինաւոր դատապարտութեան և ի հանդերձեալն առաջի աստուծոյ և սարսափելի դատաստանի նորա պատասխան և հաշի տալոյ նորա յեզրակացութիւն այս երդման համբուրեմ զխաչն և զաւետարան փրկչին իմոյ, ամեն:

5. Եթէ պատահեսցի վիճաբանութիւն ի մեջ արհեստաւորաց մինչև երկու թուման չէ պիտոյ ի դատաստան խնդրել, զոր ինչ ուստապաշին վճռէ նոյնն լինելոց է, իսկ եթէ աւելի, կարէ օրինօք խնդրել ի դատաստանի և դատաւորն առաքէ նոյն արհեստի եղեալ առաջի մուսուֆաց զի նորա վրճեսցէն:

6. Ամենայն արհեստաւորք ի գործածել զարհեստս իւրանց, համեմատ կառավարութեան, կշռոյն կամ շափին, կամ պրօպին կամ գործին, որպէս պատկանի առ արհեստն, պտոյ է վերահասութեամբ ըստարշինային գործածել:

7. Եթէ ոք գանգատաւոր լիցի վասն մուղտի զին զնելոյ, յայնժամ պիտոյ է առաջի աստուծոյ ճշմարտութեամբ զին զնել. և վրճեալ ուստապաշիք:

8. Ամենայն արհեստաւորաց վարպետաց և մանաւանդ խալիֆայից արգելեալ է ըստ շարութեան և յիմարութեան անպատճառ

¹ Մատենագրանի № 448 ձեռագիրք, էջ 249—262:

թակել, կամ վատութեամբ վարել աշակերտաց, եթէ որ առ այս համարձակեացի պարտ է հատուցանել տուբանս վասն հասարակ շքաւորաց, նմանապէս պարտ է աշակերտն հնազանդ և մուղիաթ լինի գործոց իւրոց:

9. Եթէ արհեստաւոր որ կամիցի յայլ քաղաքի բնակիլ նոյն տարւոյ խարջն հատուցէ և երթիցէ. եթէ այլ քաղաքէ եկեացէ և բնակեացի նոյն տարւոյ խարջն ոչ պահանջեացեն, իսկ եթէ վաճառական սովորութիւն ունի գալ և գնալ չէ պիտոյ տարեկան այլ անցեալ միայն:

10. Եթէ որ արհեստաւոր ի ժամանակի յարհեստաւորութեան լցուցեալ իցէ դամբնայն պարտաւորութիւնս աղքատացի, կամ ցավագարեացի, հարկէ օգնել նմայ, նմանապէս եթէ մեռանիցի թաղել նմայ, եթէ հիւանդն առողջացի և շահեացի առանց շահի հետո առցեն ի նմանէ: Եթէ արհեստաւորք, աղքատք իցեն յայտնեացն ինն անձանց, զի հասարակ շքաւորաց փողից տայցին:

11. Եթէ աշակերտ որ արժանի է վարպետութեան կամ խալիֆայութեան, հարկ է նոյն արհեստին վարպետ ժողովել և քննել, եթէ արժանի է տալ գիր վկայական, եթէ արժանի չէ ծառայեացէ նոյն արհեստին:

12. Եթէ վարպետ ոչ կամիցի տալ գիր վկայական կամ աւելի կամի ծառայեցուցանել, յայնժամ խալիֆայից կարգեալ, խալիֆայէն խնդրել պիտոյ է, եթէ ոչ տացէ ծանուցէ իրաւարանին:

13. Յորժամ աշակերտն լիցի խալիֆայ, հարկ է դաշնագիր լիցի վասն վարձու ըստ վարպետին, կամ որքան պիտոյ է կենալ ըստ նմայ, եթէ ժամանակին վարձ ոչ հատուցէ, կամ խալիֆայն ուղիղ գործ ոչ կատարեացէ և գանգատ լիցի հատուցէ տուբանրս:

14. Եթէ որ ասիցէ փողոց, թէ այն մարդ անուղիղ դատապարտեցաւ, նա հատուցէ կէս տուբանս. պատճառն է, թէ ուղիղ է, հարկ է յայտնել կառավարչութեան ուստապաշուն կամ իրաւարանին:

15. Եթէ որ արհեստաւոր այլոց գործ ա-

ռեալ փոխեացէ զայն, կամ յետ տայցի թոյլ շինեալ կամ քաշն պակասեցուցացէ, կամ զշափն ուղիղ ոչ իցէ, կամ վատ ձևեացէ, կամ այլ կերպ հնարի և խափէութեամբ ինքն պահեացէ, որ ոչ նման պատկան տիրոջ հրամանին, վասն սմայ գանդատաւոր լիցի հարկ է տեսանել երկու վարպետ, եթէ անուղղութիւն հաստատեացի երկիցս առցէն նոյն վրնասն:

16. Աշակերտ և խալիֆայ մնացէ ի տան վարպետին համեստութեամբ: Իսկ եթէ ալգելեալ վարուք և ընթացիւք ընդ կնոջ նորա և վարպետն ի կառաւարութիւն գանդատեացէ, յայժամ հարկ է հրապարակի Յաղիւ և առագել զնայ գժատուն հինգ ամիս կամ քարկրութիւն վեց ամիս:

17. Եթէ արհեստաւորքն ընտրեալ են երկրորդ ընտրողութեամբ ուստապաշի և բարեպէս կառավարեալ է զգործս իւր անուանի այնպիսին պատուելի անձն:

18. Եթէ արհեստաւորք ուսեալք են ուղղութեամբ և փորձեալք են վկայութեամբ զոր օրինակ պատկերահանք, արխիտեքտօրք քանդակագործք. երգահանք, բժիշկք անուանի պատուական անձինք. ի մեղանշութիւն սոցա վարեալ լինելոց է, որպէս երևելի վաճառական, որպէս օրինոք սահմանեալ է:

19. Եթէ որ շինեացէ զնաւ և դիցէ ի մեջ նորա զինչս այլոց, զի տարցէ այլ ուրեք. և տայցէ այնմ, որոց տեարք իրացն հրամայեցին. և դէպ լիցի, զի թացցի զինչս ումեք ի մէջ նաւին, վճարել զվնասն թացեալ իրին ամբողջաբար. և պատճառն այն է, զի պարտ էր զգոյշ լինել սակս ամբողջ պահելոյ զինչս այլոց, որովհետև ոչ զգուշացաւ, հարկ է ի պատիժ գանցառութեանն կրել զվնաս որպէսզի առ յայայն լինիցի զգաստ:

20. Եթէ լինիցի ալեկոծութիւն ծովու ատուրս բազումս, և ելցեն ջուրք ալեացն ի վերա նաւին և յայնմանէ պատճառ իցի թանալ իրաց ի մեջ նաւին, այսպիսի պատահման ոչ է պարտաւոր տէրն նաւին վճարել իրաց տեսն զվնասն թացեցման:

21. Եթէ ի յալեկոծութիւն ծովու, արք ոտք

իցեն սակս փրկելոց զանձինս, և զինչս իրեանց թափեացեն զիրս ոմանս ի մեջ ծովո և փրկեացեն խաղաղութեամբ և հասցեն ի նավահանգիստն. այսպիսի պատահման զգինս իրաց թափեցելոց ի ծովն պարտ են մասնաւորել ամենայն վաճառականք՝ ի վերա որքանութեան ապրանաց և ընչից իտոց. և ոչ է օրէն զի միոյն բոլորովին վնաս լիցի և միոյն զինչս փրկեցի ամբողջաբար, այլ պարտ են ամենեքեան ըստ որքանութեան ապրանաց և ընչից իրեանց կրել զվնաս:

22. Եթէ տաղօղն պատուական ականց առցէ յումեքէ զալմաս կամ կարկեհան կամ այլ պատուական քար վասն տաշելոյ և դէպ լիցի, զի ի տաշելն խորտակեացէ զայն կամ ոչ տաշեացէ ըստ դաշնագրութեան իւրում այնպիսի պատահման պարտաւորին վճարել զվնասն տեսնն նորին:

23. Եթէ ոսկերիչն առցէ յումեքէ արծաթ կամ ոսկի առ ի շինել զանօր ինչ և ի շինելն գողանայցէ ի յոսկոյն կամ արծաթոյն և փոխանակ գողացելոյն խառնեացէ պղինձ կամ այլ հրահալելիք ի մէջ նոցայ, յորժամ յայտնեացի և քննեալ ստուգեացի համարելի է, որպէս գերեւելի գող և վարեացի ընդ նմայ ըստ օրինի երևելի գողին առանց ամենայն զանցառութեան:

24. Եթէ որ տացէ արծաթ կամ ոսկի սակերչին վասն շինելոյ գիր ինչ, կամ տացէ ճոթ դերձակի սակս կարելոյ զհանդերձ, և դէպ լիցի, զի հրակիզեցի դիւ քան ոսկերչին կամ դերձակին, և նա ոչ կարիցէ զերծուցանել զարծաթն, կամ զորսկին, կամ զճոթն նորին, այսպիսի պատահման ոչ է պարտաւոր ոսկերչին կամ դերձակին վճարել զվնասն: Իսկ եթէ զերծուցեալ իցէ և ոչ ցուցցէ իրին ասելով, թէ այրեցաւ կամ կորեաւ, յորժամ յայտնեացի քննեալ ստուգեացի, երևելի, գողոց պատիժ կրեացէ, և եթէ ի դիւքանէ ոսկերչին կամ դերձակին գողացի ոսկի և արծաթ կամ ճոթն պարտաւորի ոսկերչին կամ դերձակին կրել զվրնասն և տալ գինս տեսնն նորին, այսպէս

վարելի է և այլ ամենայն սոցին նման պատահման:

25. Եթէ դեղավաճառն, որ պարսից լեզուաւ կոչի աղղար, վաճառեցէ, դեղ ինչ փոխանակ այլ դեղի, յորմէ պատճառիցի սաստական ջաւոց հիւանդին կամ մեռանիլ, իսկ հարկ է վերահասու լինել դատաւորաց, եթէ նա գիտութեամբ և շարութեամբ իցէ արարեալ զայն ըստ օրինաց կրեացէ պատիժ ըստ քանակութեան մեղաց իւրոց, իսկ եթէ միամտութեամբ և առանց շարութեան կամաց վարեցի ընդ նմայ ըստ զրեցելոյ:

26. Եթէ որ վաճառեացէ ցիբութայ կամ այլ թիւնալի ճանձ, կամ այնպիսի, որ կանօնիւ արգելեալ է:

27. Եթէ որ վաճառեացէ այնպիսի դեղ, որ ոչ է տեղեակ, զի մի վնաս, մանաւանդ մահ պատահեացէ, եթէ փորձեալ չէ, ոչ կարէ վաճառել դեղ: Նաև ոչ կարէ ըստ կամաց իտոց ծախել, այլ պիտոյ է հետելի սահմանին և խղճի մտաց, զի հինն ի տեղի նորին տայցէ, զի է անօրէնութիւն և հատուցէ մեծ պատժօք տուբանս:

28. Ամենայն արհեստաւորք յորժամ ընկալեալք իցեն զիր ինչ յուստեքէ վասն կերտելոյ այլ ինչ և ոչ իցեն շինեցեալ ըստ պայմանին իրեանց պարտաւոր են կրել զվնասն, զոր օրինակ ոմն երկայնահասակ տայ ճոթ ումեմն դերձակի կարել վասն իւր զհանդերձ և դերձիկն կարեալ հանդերձն ոչ ըստ շափու երկայնութեան հասակի նորա այլ կարճ, ոչ լինի պիտոյ հանդերձն առն այն, այսպիսի պատահման պարտի չկարեալ, հանդերձն զի առցէ դերձիկն և գինն ճոթին ըստ այլ մսխոյն վճարեացէ տեսնն նորին այսպէս վարելի է ամենայն կերպ սորին համեմատ պատահմանց:

29. Պետոյ է զգուշութիւն բժշկին, նախ քան զաննելն ըմբոնի ի յանցանս մինչ ոչ է հմտացեալ ի արհեստս ի յաննելն ըմբոնի ի յանցանս մինչև ոչ տայ զդեղն և զօշարակն ըստ խրատու և ըստ աւանդութեան արհեստի, այլ մանաւանդ յինու ի խոհմութեանս իւր ընդդէմ իրաւանց: Զկնի առնելոյն ըմբոնի

ի յանցանս մինչ ոչ զնէ զպիտանաւոր զգու-
շութին, վասն պահպանութեան հիւանդին և
զնել զգուշը պահպան մինչև տեսանէ ի
վտանգ հիւանդութեան:

30. Բժիշկ պարտաւորի տեսանել հիւան-
դին և պէս պէս կերպիւ օգնել որպէս զեղօ-
րէիք նմանապէս զգուշացուցանել վնասա-
կար ուտելեաց և ըմպելեաց:

31. Բժիշկ յորժամ տեսանէ զհիւանդն ի
ծանր ունի պարտականութիւն յորդորել զնա,
զի ընկալցի զխոստովանութիւն և զհաղոր-
դութիւն և յետոյ օգնել զեղօրէիք, քանզի
հոգի առաւել է քան զմարմին:

32. Բժիշկ հոգևորք կարեն տալ զեղ, որ-
պէս է բժիշկ հոգւոյ նմանապէս մարմնոյ
յոյժ բարի է, սակայն ոչ կարեն անդամա-
հատութիւն առնել չէ գործ պատարագաց,
այլ աշխարհական անձանց: Եթէ հիւանդն
յոյժ պիտանաւոր անձն է և ամենևին այլ
բժիշկ ոչ գտանի անդամահատութեամբ
հիւանդն գտանէ առողջութիւն կարող է:

33. Ոչէ օրէն սափրչին առանց հրամա-
նի բժշկաց առնուլ արիւն ի հիւանդանց եւ
ցավագարելոց թէպէտ ի յառողջ անձանց
ևս արիւն առնուլն ոչ էր պարտ ըստ խնդրոյ
ինքեանց լինել, բայց որովհետև ի յոմանս
տեղիս գտանի սովորութիւն վասն այն առ
այս թոյլատրելն հրամայեալ է:

34. Իսկ վասն հիվանդաց ամենայնիւ
արգելեալ է սափրչաց առանց հրամանի
բժշկաց արիւն առնուլն: Իսկ եթէ սափրչն
յանդգնեացի ընդ դէմ այսմ կանօնաց շար-
ժելով խստառանց առանց, ամենայն զթու-
թեան և արգելեալ լիցի այնուհետև ամենայն
գործածումն արհեստին այն զամենայ աւուրս
կենաց իւրոց:

35. Եթէ որ տացէ ումեք զճոթ կամ հան-
դերձ կամ զանօթ և կամ ինչ վասն վճառելոյ
և դէպ լիցի, որ ընկալաւ զիրն առ ի վաճա-
ռելոց և դէպ լիցի զի կորուսցէ իրն պար-
տաւորի ընկալնօղն իրին վճարել զգինս կո-

¹ Ձեռագրում այսպես, ակնհայտ է, որ ընդօրի-
նակողք սխալ է թույլ տվել: սրբազրել զժմարա-
նում ենք:

րուսելոյն տեսան նորին առանց բացառու-
թեան. իսկ եթէ անկցի հուր և հրակէզ լիցի
տունն վաճառողին կամ գողանոյցէ ի տանէ
նորին, յորժամ հաւաստեալ յայտնեացի
գիրն այն ընդ ընչիցն վաճառող այրն այրե-
ցեալ է կամ գողն տարեալ է, այսպիսի պա-
տահման ոչ է պարտաւոր վաճառողն վճա-
րելոյ զգինս նորին իրին տեսան:

36. Եթէ որ տացէ ումեք զիր ինչ զի զիցէ
ի խանութ վաճառականաց և վաճառեցէ
վասն նորին, և դէպ լիցի պատահիլ վնաս
կամ կորուստ իրին վարելի է որպէս ի վեր
անդր:

37. Եթէ որ գնացէ ի բաղանիս և մերկա-
ցեալ ի հանդերձից թողցէ զհանդերձն առ
դուռն բաղանոյն և ինքն մտցէ ի ներքս և ոչ
ունիցի անդ սպասաւոր, որպեսզի պահեսցէ
հանդերձս իւր այսպիսի պատահման պար-
տաւորի բաղնիսպանն պահել հանդերձն առ
այն: Եւ եթէ դեպ լիցի, զի անզգուշութեան
բաղնիսպանին կորիցէ կամ գողացցի պար-
տաւորի բաղնիսպանն վճարել զգինս կորու-
սելոյն կամ գողացելոյ:

38. Իսկ եթէ այրն այն ունիցի սպասաւոր
պահպան հանդերձի իւրոյ ի կորուստ կամ
ի գողացումն հանդերձից բաղնիսպանն ոչ է
պարտաւոր զվճարելոյ զվնասն յորժամ ինքն
և սպասաւորք իւր ճշմարտութեամբ ոչ իցեն
տեղեակք գողութեանն կամ ոչ իցեն գողա-
ցեալ: Բայց յորժամ յայտնեացի, թէ հան-
դերձ իւր գողացողքն են նոյն ինքն բաղնի-
սպանտն կամ սպասաւորք նորին, այսպիսի
պատահման վարէցի ընդ նոսա ըստ օրինի
աներևոյթ գողոց ի պատիժ և ի տուգանս ա-
ռանց զանցառութեան:

39. Եթէ որ ընդդէմ ուղիղ և հասարակա-
կան կանօնի սկսանիցի շարժել շուսլաբար
վատնելով զինչս իւր և անկարգաբար մըս-
խելով, պարտ է այնպիսին անկարգապէս
շարժող առն վերահասու լինել դատաւորաց
բառնալով իշխանութեամբ ի յընչից նորին և
կարգելով զհոգաբարձուն զի կառավարեցէ

¹ Բնագրում «անկարգաբար»:

զինչս նորին և որպէս առն այն, նմանապէս
և որդոց և ընտանեաց նորին զարմանեցէ
չափաւորապէս մինչև ի զղջանալ առն այն,
կամ ի շափ հասակի հասանել որդոյ նորին:
Իսկ եթէ այրն վատնող ընչից իւրոց ունիցի
որդի, որ իցէ հասակաւ կատարեալ կարելի է
յանձնել նմայ զկառաւարութիւնն այն և ոչ
կարգել զայլ որ հոգաբարձու: Սակայն ի շափ
հասել որդին պարտաւորի կառաւարել զյանձ-
նեալսն ինքեան ըստ օրինի և պարտաւորու-
թեան հոգաբարձուի և կամ շարժողութիւնս
բաց ի առնելոյ զվարձ որպէս եղեալ է հոգա-
բարձուաց առանց ամենայն զանցառութեան:

40. Եթէ որ ախտացի մուրական ախ-
տիւք, որպէս թէ յիմարութեամբ, զինկմուրու-
թեամբ, շնութեամբ, ծաղութեամբ և սոցին
նմանեօք, որով ոչ կամիցի կեալ ըստ կարգի
բանականաց կենցաղաւարութեան, այլ
հետեւելով ախտին իւրոյ սկսանիցի վատնել
զինչս իւր անկարգաբար, այսպիսի անագո-
րոյն՝ այրն պարտ է պատժել ըստ օրինաց,
ըստ այսմ կերպի որպէս ներքոյ գրեցեալ է:
Նախ, եթէ յիմարացեալ է, որ երևի թէ կո-
րուսեալ իցէ զբանականութիւնն, պարտ է
ըմբռնել շղթայակապ և երբեմն երբեմն ձաղ-
կել իցէ, թէ զգաստացի: Երկրորդ, եթէ
հետևի որ արբեցութեան ըմբռնել շղթայա-
կապ ի բանտի և լոկ հացին և ջրով կերակ-
րել մինչև զղջացի, և հաւաստեալ յանձն
առցէ ոչ ըմպել միւս անգամ օղի և այլ ինչ
արբեցուցիչ: Երրորդ, եթէ որ հետևի շնութեան
պատժեցի ըստ օրինաց: Չորրորդ, եթէ որ
ախտացեալ իցէ ծուլութեամբ, որ զոր ինչս
ունիցի մսխէ և ոչ կամի աշխատել վասն
ապագային, պարտ է կարգել զնայ ի գործ
խիստ ծառայութեան ըստ սոյն սարսափ և
ընդ այլ մեղաւորաց՝ ըստ յանցանաց իւ-
րեանց պատժիլ առանց ամենայն զանցա-
ռութեան և բաց յայցանէ ի վերա ընչից
սոյնպիսի արանցն կարգեցեն դատաւորք
հոգաբարձու, կամ ի շափ հասել որդիս նո-
ցին՝ վասն կառաւարելոց ըստ խրատոյ ի

վեր անդր ի համար իննուսուն երկու գրեցե-
լոյն:

41. Եթէ որ արկրէ հուր ի անդ կամ ան-
դաստան ալոց և այրեցէ զբոյս անդին
կամ անդաստանին կրկին շափով վճարեա-
ցէ զգին այրեցելոյն առանց բացառութեան:

42. Եթէ որ բռնութեամբ տիրեցէ զատար
անդաստան կամ զետին առանց օրինաւոր
պատճառաց, յորժամ յայտնեացի և բնեալ
ստուգեացի, անդաստանն կամ զետինն
հասցէ ի սեպհական տէր իւր: Եւ որ բռնու-
թեամբ տիրեալ էր զետինն կամ անդաս-
տանն, ոչ միայն որքան վնաս հատուցեալ
իցէ զետնոյ տեսան կամ անդաստանի, չո-
րեքիկն վճարեցէ, այլև վասն յանդգնու-
թեանն հրապարակաւ պատժեցի:

43. Եթէ որ ցանեցէ սերմ, կամ տնկեցէ
ծառ, կամ գործեցէ ի վերա ալոց զետնի
միամտութեամբ կարծելով, թէ ոչ ունի զե-
տինն տէր, այսպիսի պատահման կարէ տէր
զետնոյն մինչև ի յերեք տարի տիրել զգե-
տինն առանց տալոյ զիր ինչ վասն բուսոց
երկրին երկրագործին: Իսկ եթէ անցանիցէ
ամբ երեք և տէր զետնոյն ոչ խօսիցէ ընդ
օտար երկրագործին, այնուհետև տիրէ երկ-
րագործն զգետինն նորա և ոչ տայ զիր ինչ
տեսան զետնոյն:

44. Եթէ որ մուծցէ զրաստ իւր ի յայգի
կամ անդաստան, կամ պարտէզ օտարի առ
ի ճարակել առանց թոյլտրութեան և հաւա-
նութեան նորա, յորժամ յայտնեացի և քրն-
նեալ ստուգեացի, վարեցի ընդ նմայ ըստ
օրինի երևելի գողոց ի պատիժս և ի տուգանս
առանց որդումութեան:

45. Եթէ որ արաստ ումեք ինքնին մտեալ իցէ
ի այգի կամ անդաստան, կամ անդ, պար-
տեղ ումեք եւ ճարակեալ իցէ ի բուսոց անդի
և տէր գրաստին ոչ իցէ տեղեակ յայնմանէ,
այսպիսի պատահման որքան վնաս հատու-
ցեալ իցէ զրաստն, պարտաւորի տէրն գրաս-
տին զայն լիովին վրճարել այգոյ, կամ
անդաստանի, կամ պարտեղի տեսան ա-
ռանց ամենայն բացառութեան:

46. Եթէ թողու որ զգրաստ իւր ի պանդո-

կի և յանձնէ պանդոկապանին, զի հուտես-
ցէ զնոսա և դէպ լիցի, զի աւարառուք աս-
պատակեցեն զպանդոկն և տանիցեն ընդ
ինքնեանց զգրաստ առն ախորիկ, ախախիսի
պատահման ոչ է պարտաւոր պանդոկա-
պետն տալ զզիան ի տէր գրաստոյն:

47. Եթէ ոք յանձնեցէ զգրաստ իւր ումեք
և տացէ նմայ վարձս սակս արածեցուցանե-
լոյ զնոսա և նա կորուցէ, ի նոցանէ պար-
տաւորի վճարել զզիանն: Իսկ եթէ սատակի-
ցի կամ ի յաւարառուաց ասպատակեցի՝
ոչ պարտաւորի տալ զզիանն:

48. Եթե եղջերուն և զուարակն, ըստ բնա-
կան բարուց իւրեանց մարտնչիցեն ընդ մի-
մեանս և դէպ լիցի, զի միին սպանցէ մի-
սոյն յորժամ սպանեցեալն է յառաջ ըն-
թացողն ի ճակատամարտի՝ ոչ է պարտաւոր
տէրն կենդանոյն վճարել զզիանն, իսկ եթէ
սպանեցեալ է զկնի ընթացողն ախախիսի
պատահման պարտաւորի տէրն կենդանոյն
վճարել զզիանն սպանեցելոյն տեառն նորա.
ախախիսի դատելի է վասն այլ ամենայն կեն-
դանեաց, որպիսի է առիւծն, կովն և այլ
նմանք սոցին:

Р Е З Ю М Е

В жизни докапиталистических обществ ремесло было единственным производством, предшествующим промышленности. Эта «архаическая форма промышленности» (Ленин), имея тысячелетнее прошлое, основывалась исключительно на ручном труде. Ремесло в феодальном обществе, переживая процесс отделения от земледелия, постепенно все более совершенствуется и специализируется. Начиная с этого времени, продукция ремесленников удовлетворяла не только нужды господствующего класса феодального общества — нужды двора, замков и монастырей, но и нужды растущего в городах населения.

В феодальном обществе товарное производство не могло достигнуть более высокой ступени развития, характерной уже для капиталистических отношений. При всем том, однако, роль ремесла в развитии феодального общества настолько велика, что основные закономерности дальнейшего развития экономики этого общества невозможно понять без изучения ремесленного производства, составляющего существенный ее элемент.

В силу целого ряда исторических условий в Армении издревле большого разви-

тия достигло ремесленное производство. Этому, безусловно, способствовало и то обстоятельство, что Армянское нагорье располагало богатой сырьевой базой — рудами благородных и цветных металлов, железом, строительным камнем, красящими веществами, а также продуктами скотоводства (шерсть, кость) и сельскохозяйственными культурами.

Издревле прохождение через Армению основных магистралей международного торгового обмена в свою очередь служило мощным фактором для вовлечения ее в эту торговлю. Этим было обусловлено возвышение армянских городов на главных торговых магистральных как в эллинистическую и римскую эпохи, так и в эпоху развитого феодализма. Тем же следует объяснить появление новых городских центров Армении в средние века.

Однако «выгодное положение» территории Армении обращалось против нее же в те периоды, когда великие державы древности и средневековья на Ближнем Востоке вели между собой кровопролитные войны за обладание стратегическими путями, служившими одновременно основными магистральями международной караванной торговли. Войны эти стали обычным явлением особенно с середины XIII

столетия и сопровождалось, к тому же, появлением все новых и новых многочисленных кочевых племен из Центральной и Средней Азии, стоявших на примитивной ступени общественного развития. Это обстоятельство окончательно подорвало экономическое благосостояние страны и во многом отбросило ее к временам более примитивных социально-экономических отношений. Вместо развитых феодальных торгово-промышленных городов и сравнительно интенсивного сельского хозяйства становится господствующим экстенсивное кочевое хозяйство. Эти превращения в исторических судьбах армянского народа и явились основной причиной застоя в ремесленном производстве Армении в XIV—XVI вв.

Исходя из сказанного, мы останавливаемся преимущественно на изучении отдельных отраслей ремесленного производства феодальной Армении в период ее наивысшего экономического развития в IX—XIII вв.

Об экономической жизни Армении, в особенности о высокоразвитой ремесленной продукции ее, сохранились не только армянские и иностранные источники, но также многочисленные и разнообразные памятники материальной культуры.

Армения издавна славилась своим производством металлических изделий и тканей, обработкой камня, гончарным и кожевенным производством и прочими ремеслами. Однако обо всем этом имеются лишь отдельные исследования, специальных же, обобщающих трудов о ремеслах Армении — пока нет. Настоящее исследование является попыткой частично восполнить этот пробел.

В настоящем труде мы останавливаемся главным образом на истории производства металлических изделий и тканей.

На основании письменных источников и памятников материальной культуры мы показали развитие различных отраслей этих ремесел и старинные их центры. Армянские историки оставили нам описание пышной жизни господствующих классов, различных видов оружия, дорогих тканей, ковров, парчи и, наконец, изготовленных с высоким мастерством золотых и серебряных украшений.

* * *

Наш труд состоит из пяти глав.

В первой главе, на основании письменных источников и памятников материальной культуры, дается краткое описание развития ремесел в средневековой Армении. Мы показываем, что если в первоначальный период ремесленники в основном выполняли заказы господствующего класса и в ремеслах не наблюдалось специализации отдельных отраслей, то в период развитого феодализма, в IX—XIII вв. и в дальнейшем, ремесленная продукция удовлетворяет нужды широких масс городского населения и таковая также вывозится за пределы страны. Это, в свою очередь, безусловно, стимулирует еще большее развитие товарно-денежных отношений.

Наиболее древними ремеслами в Армении были гончарное и кузнечное производство. Из глины, меди и железа изготовлялись все виды необходимых предметов домашнего обихода, предметы для нужд строительства, а также сельскохозяйственные орудия и холодное оружие. Труд кузнеца раннего средневековья включал в себя ряд ремесел, которые в последующие века разделились на специальные отрасли.

В ранний период феодализма, когда не было еще расцвета городов и феодал почти не выходил за пределы своих владений, поддерживая лишь слабую связь со своим соседом, таким же феодальным князем,

продукция ремесленника шла по линии удовлетворения нужд более узкого круга потребителей. Ремесленники находились большей частью при феодалах, жили в замках последних или при монастырях, работая в соответствии с потребностями господствующего сословия, для удовлетворения их личных нужд.

Армения, принимавшая участие в международной торговле, не могла не развивать своего собственного ремесленного производства. Большая часть предметов обихода и оружия изготовлялась местными ремесленниками. В армянских исторических источниках имеются богатые данные о местных ремесленниках и их производстве.

Начиная с античной эпохи, города Армении играли важную роль в торговле. Во времена могущества Римской империи и Парфянского государства торговля черноморских стран велась через Армению. В этот период на транзитном торговом пути был расположен Арташат, являвшийся главным центром международной торговли в Армении. Впоследствии, во время расцвета Византийского государства, роль Арташата переходит к городу Двину.

Сильно пострадала Армения во время господства арабов: возросли налоги, захирела торговля, в первый период утратили свое значение города, пришла в упадок экономическая жизнь страны.

Со второй половины IX века, когда ослабел Арабский халифат и началось его разложение, в Армении и в сопредельных с ней странах усилились, с одной стороны, отдельные арабские эмираты, с другой, — началось новое возрождение наиболее крупных армянских княжеских домов. Первым среди них было княжество Багратидов — самое влиятельное в первой половине IX века в нахарарской Армении, положившее начало господству династии

Багратидов во второй половине того же века — Ширакскому (Анийскому) царству.

Обессиленной и разоренной длительными войнами Армении нужен был мир, который наступил в 920-х гг. Около ста лет, будучи в стороне от нападений и походов, Армения получила возможность мирного развития, и народ приступил к созидательному труду.

В IX—XI вв. через Армению проходило несколько крупных торговых магистралей. Первая из них, считавшаяся новой и имевшая крупное экономическое значение, из центральных городов Арабского халифата проходила через Армению в Трапезунд. Этот торговый путь начинался с Гера (нын. Хой), затем через Нахичевань, Двин, Ани, Карс, Арци и отсюда через Трапезунд связывался со странами Черноморья. Важное значение имела также торговая магистраль, проходившая из Двина в Тбилиси и разделявшаяся в Ани на три новых пути.

Один из древнейших городов Армении — Двин, основанный в IV веке, в V веке, после падения Арташата и в последующий период, как расположенный на северной магистрали, превращается в крупный административно-хозяйственный, торговый и культурный центр. Он не только участвует в транзитной торговле, но создает у себя внутренний рынок, что дает повод историкам называть его «торговым городом», «столицей», «большим городом». Раскопки Двина подтвердили, что там развиты были различные ремесла, в том числе ювелирное дело, ткацкое производство, ковроткачество, выделка дорогих шелковых и шерстяных тканей, которые славилась даже за пределами Армении. По свидетельству арабских историков — Ибн-Хаукаля, Истахри и других, в Двине выделялись самые дорогие ткани. Особо упоминаются

ковры, драгоценные пояса, головные уборы, занавеси, накидки для подушек и т. д.

Однако вскоре Двин становится второстепенным центром. Самым крупным городом средневековой Армении с конца X века становится Ани.

Ани, как феодальная крепость, упоминается в истории еще в V веке нашей эры.

При Багратидах, в X—XI вв., Ани до того разрастается, что большая часть прилегающего извне населения располагается за городской чертой.

Раскопки Ани подтвердили, что в городах Армении был создан внутренний рынок, который обуславливался не одной лишь транзитной торговлей, а, в первую очередь, местным производством.

Во внешней торговле Армения участвовала как своим сырьем, так и готовой продукцией. И если в исторических источниках мало сведений о производстве предметов массового потребления, то остатки материальной культуры подтверждают это обстоятельство. Найденные при раскопках Ани разнообразные предметы (керамика, стекло, кость, ткани и металлические изделия) показывают, что Ани, будучи крупным торговым городом, не только ввозил предметы персидского, арабского и китайского происхождения, но имел также свое производство. Это подтверждается также названиями ремесленных кварталов, упоминаемых в лапидарных надписях, многочисленными видами и названиями готовой продукции, указанными в исторических источниках, к чему надо еще добавить факт существования медеплавильни¹ и кирпичного предприятия, а также большую гостиницу и постоянные дворы в Ани, на протяжении веков служивших пристанищем караванам, прибывавшим туда с торговыми и иными целями.

¹ См. И. Орбели, Развалины Ани, СПб, 1911, стр. 52.

У историка XI века Аристакеса Ластивертци¹ имеется краткое, но важное упоминание о торговле и пышности ряда городов Армении. Историк называет город Ани «прославленным на весь мир», а город Арци удостоивается эпитета «широко раскинувшейся шахастан» (торжище).

Среди городов X—XIV вв. выделялся также Ван, достигший наибольшего расцвета в X—XI вв., во время господства Арцрунидов. Особенно развито было в этом городе ювелирное дело. Ван поддерживал торговые и экономические связи не только с городами Армении, но и с рядом городов Месопотамии и Сирии.

Оживление транзитной торговли и заметное расширение внутреннего рынка сделали еще более ненасытными эксплуататорские классы, которые участвовали в торговле, продавая на рынке получаемую в своих поместьях продукцию, взимаемую с крестьян и ремесленников в виде налогов. Не забудем упомянуть, что в этот период феодалы значительную часть податей взывали с крестьян деньгами. Это и явилось причиной того, что крестьяне, даже ремесленники, вынуждены были продавать на рынке свою продукцию за бесценок или полцены или брать у ростовщиков деньги под проценты, чтобы во время уплаты требуемые феодалами подати.

В период расцвета феодализма князья, высшее духовенство и богатые ростовщики, за счет опрабления шинаканов (закрепощаемых крестьян — общинников) и рабиков (городской плебс, «чернь») вели расточительную жизнь. Не довольствуясь местной продукцией, они ввозили из дальних стран предметы роскоши, образцы которых (в особенности фаянсовые сосуды) были найдены при раскопках Ани и Двина.

¹ А. Ластивертци, История, Тбилиси, 1912, стр. 63 (на арм. яз.).

Однако нормальному развитию экономической и политической жизни Армении препятствовали, с одной стороны, борьба между возвысившимися в стране арабскими эмирами и армянскими князьями, с другой — разрушительные нашествия Византии и турок-сельджуков. В подобных условиях, несомненно, было очень трудно создать единое сильное государство. Армянское нагорье, будучи ареной столкновения интересов Востока и Запада, делало почти невозможными попытки этой централизации.

Таким образом, неблагоприятные внутренние и внешние условия Армении облегчали вторжение врагов. Но, подорвав военную мощь Армении, Византийская империя, в свою очередь, не сумела защитить ее границы от нашествий турок-сельджуков. Сравнительно мало пострадала от сельджуков Грузия, которая сумела раньше восстановить свою независимость, а в XII веке, после продолжительной борьбы, северо-восточные области Армении, под эгидой грузинских Багратинов, вновь обрели свою самостоятельность.

С конца XII по первую четверть XIII века, в результате наступившего мира, ряд городов Армении снова возрождается и переживает новый этап расцвета. В это время Армения поддерживала торговые связи, с одной стороны с Персией и Средней Азией, с другой — через Черное море, с европейскими странами. В это же время и еще раньше в Крыму и прочих областях Черноморья уже существовали торговые армянские колонии. По свидетельству Марко Поло (1271—1295) и других, современных ему итальянских источников, при господстве Хулагидов купцы Генуи и Венеции совершали свои путешествия через Армению в направлении Тавриза и Султаниэ. В Тавризе они даже имели свою торговую факторию и офици-

альное представительство. В этих городах они совершали свои торговые операции.

В крупных городах Армении — Двине, Ани, Карсе, Маназкерт, Хлате и Карине (Эрзерум) снова оживляется торговля и особенно развиваются ремесла. Все это способствовало также расширению внутреннего товарообмена страны. В расширении внутреннего рынка Армении крупную роль сыграло также возникновение все новых и новых отраслей ремесленного производства.

Спрос на более прочные и усовершенствованные инструменты, который ощущался в связи с развитием сельского хозяйства, особенно для поднятия урожайности, с одной стороны, и рост городов (развитие внутренней и внешней торговли), с другой — еще более усиливают в мастерских разделение труда и специализацию ремесел.

На основании исторических текстов и памятников материальной культуры выясняется, что в Армении IX—XVIII вв. существовало (в основном) свыше сорока ремесел со своими многочисленными отраслями. Однако здесь важно не только то, что источник указывает на виды ремесел, но и место их в экономической жизни страны, отношение, проявляемое к ним со стороны народа.

Ремесленники имели свои специальные кварталы и были объединены в цехи. Правление этих цехов, состоявшее из выборных старейшин, а также выборных старейшин из купцов, играло крупную роль во внутренней жизни городов, разрабатывало уставы, которые способствовали регулированию торговых отношений. Надо отметить, однако, что эти права городского сословия, завоеванные в течение длительной борьбы против феодальных князей, все еще были довольно ограничены.

Развитие производительных сил еще более способствует расширению товарооборота, поскольку в деревнях ремесленники занимались промыслами, связанными именно с сельским хозяйством (кузнечное ремесло, ткацкое ремесло), прочие же ремесла отделялись от земледелия и сосредотачивались в городах.

Для удовлетворения своих прочих потребностей крестьяне пользовались продукцией города, обращались к ремесленникам города, которые уже удовлетворяли не только потребности растущего в городах населения, но также потребности сельского населения. В городах проживал также особый слой ремесленников, который занимался изготовлением орудий труда ремесленников различных промыслов (кузнецов, ковалей, ткачей, каменотесов, ювелиров). Продукция их, как товар, также поступала на рынок.

Если до IX века ремесленники Армении были только исполнителями особых заказов, то, начиная с X века, они стали производить преимущественно для рынка.

Это обстоятельство, само собой, стимулировало развитие техники производства различных отраслей ремесел (обработка металла, ткацкое ремесло, керамика и пр.). Иначе массовое производство не могло бы развиваться.

Так, в области обработки металлов с X века начинает ограничиваться практика изготовления отдельной модели для каждого предмета. Если прежде для каждого заказчика при изготовлении какого-либо металлического изделия или украшения имелись отдельные модели (напр., при изготовлении более сложного заказа по восковой модели), на что требовалось много времени и труда, то после X века специальные модели применяются уже в виде исключения. В противовес этому появляются деревянные формы, по которым от-

ливается большое количество металлических изделий, в соответствии с требованиями рынка. Нередко использовались также дешевые сплавы, напоминающие серебро или золото, которые шли на удовлетворение потребностей средних слоев городского сословия.

В области производства керамики также заметны большие изменения. Если до этого на глиняные сосуды по особому заказу наносились рукой геометрические рисунки, растительные и животные орнаменты или человекоподобные изображения (сфинксы и пр.), для чего требовалось особое умение и опыт, то в XII—XIII вв. и позже, приспособляясь к требованиям местного рынка, все это выполнялось при помощи штамповки, причем большей частью глазурировались сосуды. Производство последних рассчитано было преимущественно на феодальные дома, монастыри и, в особенности, на удовлетворение потребностей зажиточных и средних слоев городского населения.

В XII—XIII вв. на глазурированных сосудах преобладают лучеобразные, шахматоподобные рисунки или же одноцветная глазурь. Число сосудов подобного типа, как показывают раскопки в Ани и Двине, было довольно значительно. То же наблюдается в области стекольного производства. Весьма заметно сказывается влияние товарного производства на изготовления тканей. Пока еще не было большого рыночного спроса, вырабатывались тонкие ткани, узоры которых, большей частью, выполнялись в процессе производства. Эти ткани производились для дворянского и духовного сословия, известная же часть вывозилась в Византию и Персию в виде «поношений» или поступала на рынок. У историков X века весьма часто упоминается название «златотканная» парча, между

тем, начиная с XII века, как исторические данные, так и большая часть набоек переплетов рукописей подтверждают, что наряду с этими дорогими тканями, производились также в большом количестве разнообразные и разноцветные ткани средних сортов, что, несомненно, являлось результатом растущего спроса на рынке.

Вследствие этого и в ткацкой технике происходят соответствующие изменения. Применяются новые методы, дающие возможность производить ткани больше и быстрее. После XII века производство набивных тканей еще более расширяется. Выпускаются ткани с такими узорами, которые имели не только декоративное значение, но использовались и для одежды, особенно в XV—XVII вв.

Если до IX века раскраска ткани совершалась в процессе ее изготовления, что отнимало много времени и требовало особых навыков, то, с введением в производство деревянных трафаретов, труд ткачей намного облегчился. К тому же набивные ткани обходились значительно дешевле, по внешней красоте не уступали прежним и выпускались в более широком ассортименте. Учитывая этнический состав потребителя (особенно с XI века), армянские ремесленники производили также ткани и металлические изделия, на которых преобладали рисунки и узоры не только обычного, армянского стиля, но также рисунки арабско-персидского стиля. Поэтому, начиная с X века, у ткачей также происходит более широкое разделение труда — появляются отдельные отрасли этого ремесла. Наши историки упоминают о мастерах полотняного производства, ткачах, виссонщиках, ковроткачах, красильщиках и прочих ремесленниках-специалистах. То же самое можно сказать также в отношении шорного, сапожного и других ремесел.

Как в городах других стран, так и в

средневековых городах Армении, в условиях преобладающего мелкого товарного производства, производитель (ремесленник) являлся хозяином орудий производства и, по сравнению с крестьянином, находился в более привилегированных условиях, хотя и платил подати государству и, в некоторой степени, зависел от феодала.

Если ремесленник находился бы в полной зависимости от феодала, как, например, шинакан, то он не имел бы возможности удовлетворять потребности рынка. По сведениям источников, ремесленники в отношении государства и феодала несли барщинные обязательства, принимая участие в строительстве государственного значения, а также в строительных работах, предпринимаемых отдельными феодалами. Из упоминаемых историками податей, как, например, «баж» (таможенная пошлина) и «дрнагир» (мыто, мелкая пошлина), по нашему мнению, относились не только к торговому сословию, но и к ремесленникам, тем более, что в упоминаемый период ремесленник одновременно являлся продавцом своего товара и, как продавец, обязан был платить государству подать в виде пошлины. Сведения историков и lapидарные надписи подтверждают, что при господстве монголов, как и до этого, облагались налогами также и ремесленники.

Имеются многочисленные упоминания также о денежных накоплениях. Исторические сведения доказывают, что многие из феодалов большую часть своих денежных доходов хранили в виде сокровищ. Быстрое же накопление этих средств могло иметь место только в условиях развития торгово-ростовщического капитала.

В надписях после XII века встречаются многочисленные упоминания о купле лавок, садов, поместий, промышленных предприятий и случаях принесения их в дар

монастырям «во имя спасения души». Церкви приносились в дар не только собственные поместья, но и купленные за деньги. Это указывает на то, что земля стала предметом купли и продажи. В связи с этим наблюдается также усиление ростовщического капитала.

В XII—XIII вв. по сравнению с предшествовавшими веками, еще больше развивается городская жизнь. В Ани и прочих крупных городах Армении формируется и приобретает силу городское сословие (ремесленники и торговцы). В результате расширения внутреннего рынка в торговлю вовлекаются даже селения, расположенные недалеко от города. Ростовщический капитал оказывает разрушительное действие не только на город, но и на деревню. В этих условиях нормализация рыночных цен, естественно, затрагивала кровные интересы ремесленников. Для того, чтобы дать отпор посягательствам феодалов, ремесленники одинаковых профессий начали объединяться в отдельные «братства» (цеховые организации), вверяя управление ими совету выборных старейшин.

Цеховые организации Армении, в основном, походили на цехи, существовавшие в городах Византии, Европы и Средней Азии.

В баснях Мхитара Гоша и Вардана Айгекци (XII—XIII вв.) говорится не только о спорах, возникающих между отдельными ремесленниками и ремесленными организациями, в этих дидактических произведениях феодалы и ростовщики призываются к более гуманному отношению к подлинным созидателям материальных благ. В баснях говорится, что им не следует подвергать шинканов и ремесленников непосильному налоговому обложению, так как последние могут объединиться и восстать против них.

Мирное течение жизни в Армении нарушается в 30-х годах XIII века, с началом разрушительных нашествий монголов и воцарением тяжкого гнета в стране. С упрочением монгольского господства торговля приобрела преимущественно транзитный характер. Рыночные отношения в самой Армении стали ограниченными и мало способствовали сбыту ремесленной и сельскохозяйственной продукции.

Города, расположенные на северной торговой магистрали, не только лишились прибылей, получаемых от торговли, но и сильно пострадали от развала местного производства, составлявшего основной источник их доходов. В результате этого, с конца XIII века и, особенно, в первые десятилетия XIV века административная и фискальная машина выжимала все жизненные соки страны. В стране поднимается волна экспатриации, приходит в запустение и хиреет большая часть северных городов, в особенности город Ани. В это время Ани уже походил на селение, а Двин, как город, прекратил свое существование. Западные города страны также утратили свое былое значение. Ремесленное производство Армении лишилось возможности дальнейшего развития. Большая часть ремесленников Ани, спасаясь бегством из Армении, достигла даже берегов Волги, остальные же переселились в Крым, Польшу и другие страны. Жесткая борьба тюрко-татарских ханов, начавшаяся с половины XIV века, после распада монгольского ильханства, разорительные походы Тимура и борьба между кочевыми племенами каракоюнлу и аккоюнлу вконец разорили Армению.

Бесконечные распри между кочевыми племенами, поселившимися в XV веке в Армении, а затем длительные войны между Турцией и Персией (начало XVI в. вплоть до первой четверти XVII в.) вызва-

ли не одну только массовую экспатриацию армян, десятки тысяч их были даже проданы в рабство в Египет, Аравию, Багдад и Среднюю Азию. После этого ремесла в Армении за исключением оружейного и кузнечного, сильно пострадали. Немногие из городов сумели сохранить былое экономическое значение. Из них в XV веке выделялись: Ереван, ставший в 1440 году административным центром Восточной Армении, Ерзика, Ван, Карин (Эрзерум), а со второй половины XVI века возникают небольшие города, как Джульфа (на Араксе).

В 1639 году, после заключения мирного договора между Ираном и Турцией, на 75 лет прекращаются военные действия. Некоторая часть изгнанного из Армении населения постепенно начинает возвращаться на родное пепелище и, вместе с оставшимися на месте соотечественниками, принимается за восстановление разрушенных городов и селений, за возрождение захиревших ремесел.

Большие сдвиги произошли в этническом составе господствующего класса. С XIV столетия армянская феодальная знать уничтожается, либо низводится до состояния сельских старост, и все земельные богатства страны превращаются в пастбища тюрко-татарской военно-кочевой знати, считавшей земледельческое население бесправными райями. Несмотря на невыносимо тяжелый экономический, политический и религиозный гнет, значительное хозяйственное оживление Восточной Армении дало народу возможность нового, хотя и весьма относительного возрождения.

Все же более полувека народ жил в мирных условиях: увеличилось население, в городах снова расцвели ремесла, появились цеховые организации. Армянские

купцы, как и прежде, заняли видное место в международной торговле.

Резко ухудшилось положение армян в Западной Армении, особенно в Персии, с конца XVII века, когда Турция и Персия переживали экономический и политический кризис. Установленные государством налоги взимались не один раз, а по два и три раза. Облагались налогом преимущественно ремесленники и торговцы, а в случае неуплаты спускали с молотка их имущество, тем самым лишая средств существования, или же это являлось поводом для принудительной исламизации.

XVIII век был ознаменован оживлением освободительных движений армянского народа, воодушевленного продвижением России на Кавказ. Но это в то же время период турко-персидских войн и истребления армянского населения.

Только после присоединения Восточной Армении к России, в первой четверти XIX века, в Армении были созданы благоприятные условия для развития ее общественно-экономической жизни. В 1829 году 150 тысяч армян (главным образом ремесленники), переселившихся из Турции и Персии в Восточную Армению, не только умножили сельское население, но и всемерно способствовали дальнейшему расцвету ремесел. Одним из основных признаков развитого феодализма, как известно, является ремесло, способствующее выходу феодального общества из состояния замкнутого натурального хозяйства. Благодаря этому процессу непрерывно расширяются экономические связи как между отдельными частями страны, так и между различными странами. Результатом развития и специализации ремесел является рост городов и торговли, что создает предпосылки для появления новой, более прогрессивной формации.

Наряду с развитием капиталистических

отношений с 70—80-х гг. XIX века началось довольно медленное разложение ремесленного производства. Не выдержав конкуренции фабричного производства, ремесленники постепенно влились в ряды пролетариата Закавказья. Таким образом, ремесло средневековой Армении бесповоротно уступает свое место капиталистическому способу производства.

* * *

Вторая глава настоящего исследования посвящена процессу развития обработки металлов.

Армянское нагорье, как известно, было одним из древнейших очагов по обработке меди, бронзы и железа. Со второй половины второго тысячелетия нашей эры население Армении уже обрабатывало железо, еще долгое время как подсобный металл.

В первоначальный период, когда еще не было разделения труда, самое главное среди ремесел — кузнечное ремесло — включало в себя ряд отраслей. Кузнецы изготавливали не только орудия производства, но также оружие и предметы домашнего обихода.

Кузнец, изготавливавший прежде разнообразные металлические орудия и предметы, в период развитого феодализма производил, главным образом, необходимые сельскому хозяйству орудия труда. В это время, наряду с кузнецом, мы видим слесаря, коваля, оружейника и др. Последние уже не занимались изготовлением сельскохозяйственных орудий, а работали каждый по своей узкой специальности.

Распространенным и развитым среди ремесел Армении было также оружейное дело. Помимо свидетельств историков, повествующих о многовековых столкновениях и войнах, имевших место в Армении,

сохранились также богатые остатки материальной культуры, среди которых значительное место занимают различные виды оружия. Благодаря этому и определяется состояние и степень развития военной техники в древности и средние века.

Крупными центрами оружейного дела являлись Двин, Карин, Хлат, где изготавливались все виды наступательного и оборонительного оружия. Как в ряде восточных стран, так и в Армении, выступающие в поход армии имели при себе дружины ремесленников-оружейников, которые в пути и на привалах обслуживали войсковые части.

Оружие, употреблявшееся в средневековой Армении, по своим функциям разделилось на следующие группы:

а) наступательное оружие — лук и стрелы, праща, копьё, дротик, пика, кинжал, сабля, меч, секира, бердыш, молот;

б) оборонительные средства — щит, панцырь, кольчуга, латы, шлем и горючие вещества;

в) машины для захвата и разрушения крепостей — лестницы, метательные орудия.

Каждому из них мы посвятили отдельные подразделы, в которых все обосновано письменными свидетельствами и памятниками материальной культуры.

Наряду с кузнечным ремеслом в средневековой Армении была довольно развита обработка меди. Данные историков и памятники материальной культуры доказывают, что ремесленники-медники удовлетворяли своей продукцией не только бытовые потребности населения, но выполняли также заказы церкви, изготавливая для нее церковную утварь. Упомянутые ремесленники применяли технику штамповки,ковки и др. Это ремесло в средние века считалось одним из самых распространенных, о чем есть сведения в рукописях XIII

века. Ремесло это сосредоточено было в городах, и в производстве его заметное место занимало изготовление котлов и светильников.

В области обработки металлов Армения издавна славилась также своим ювелирным искусством. Жители Армении с древних времен были знакомы с литьем и обработкой благородных металлов — серебра и золота. В Севанском бассейне, Кировакане и прочих районах во время раскопок обнаружены были гробницы, которые относятся ко второму тысячелетию нашей эры. Наряду с бронзовыми предметами, там были обнаружены также золотые и серебряные украшения: кольца, серьги, бусы и др. Художественное оформление этих изделий говорит о высоком мастерстве того времени. Техника этого искусства в дальнейшем достигла еще большего совершенства: Золотые и серебряные изделия (с различной техникой изготовления), обнаруженные во время раскопок Ани и Двина, дополняют и подтверждают свидетельства армянских и иностранных авторов.

Анализ сведений текстов и изучение памятников ювелирного искусства позволяют нам прийти к заключению, что армянские ремесленники раннего средневековья, в том числе и ювелиры, работали, главным образом, в мастерских при замках и монастырях, удовлетворяя, в основном, потребности господствующего класса — дворянства и духовенства.

Со второй половины IX века ювелиры Армении также сосредоточились в городах и начали производить одновременно и для рынка, удовлетворяя нужды растущего городского сословия. Нужды деревни также большей частью удовлетворял городской рынок, снабжая сельчан простыми металлическими украшениями.

В X—XIII вв. верхушка армянского тор-

гового сословия старалась соперничать в роскоши с феодалами.

Потребителями предметов роскоши и драгоценных изделий являлись также церковь и высшее духовенство.

В ювелирном ремесле также наблюдается процесс специализации и разделения этого производства. Из этих отраслей следует упомянуть литье, чеканку, гравировку, чернение, штамповку, филигранную работу, эмалирование и инкрустирование. Во многих отраслях армянские мастера превзошли своих собратьев в соседних странах.

На основании памятников материальной культуры и письменных источников устанавливается, что около трех веков (с XIV по XVI), в результате экспатриации и разрухи переживает заметный упадок также ювелирное ремесло, и только с 30-х гг. XVII века начинается новый этап в его развитии.

В Армении были многочисленны очаги ювелирного ремесла, как-то: Ван, Карин (Эрзерум), Хизан, Двин, Ани, а в дальнейшем (в XIV—XIX вв.) армянские ремесленники прославились также в Константинополе, Тавризе, Ахалцихе, Шуше, Тифлисе, Ереване, Александрополе (Ленинакан), в разных городах России, Турции, Персии и в армянских колониях, основанных в ряде городов Азии, Европы и Африки.

Гравировка, выполненная на ювелирных изделиях руками армянских мастеров, также в основном отражала идеологию господствующих классов; на золотых и серебряных чашах, стаканах, тарелках и табакерках гравировались портреты царей, князей, полководцев, исторических личностей. Параллельно с этим, особенно в средние века, значительное место занимают также религиозные мотивы (особенно на церковной утвари). Большую часть

орнаментов ювелиры заимствовали из богатого наследия резьбы на камне и миниатюр. Они создавали орнаменты сообразно своему искусству, подавляющее большинство которых являлось плодом народного творчества.

Ювелиры также были объединены в отдельные цеховые организации еще в средние века. Хотя об этом периоде не сохранились уставы ремесленных цехов, однако существование отдельных цехов ювелиров в первой половине XVIII и XIX вв. и сохранившийся до нашего времени единственный устав подтверждают существование цеховых организаций ювелиров еще в средние века.

* * *

Третья глава настоящего труда посвящена ткацкому ремеслу. На основании письменных фактов и редких остатков набоек переплетов рукописей мы показываем ход развития ткацкого ремесла в Армении.

На основании материалов, почерпнутых из трудов древнеармянских историков, лапидарных надписей и данных европейских путешественников, подтверждается, что для производства тканей Армения располагала богатой материальной базой (шерсть, хлопок, шелк, лен, конопля).

Важное место в производстве тканей занимали краски. Греческие, арабские и армянские историки особо упоминают о высококачественных минеральных, растительных и животных красках Армении. Самой ценной среди них считалась так называемая «вордан кармир» (кошениль), которой окрашивали царские мантии, дорогие ткани, занавеси и ковры. Эту краску арабские историки называли «ал-кырмыз».

В этой главе мы останавливаемся также на описании орудий, при помощи ко-

рых производились эти ткани, а также на технологии производства. Это — один из самых сложных вопросов. Письменных фактов почти нет, памятники же материальной культуры не сохранились, поскольку основные части станков, особенно в средневековье, были деревянными. Для освещения этого вопроса мы обратились к уникальным и ценным надписям, а также к фактам, почерпнутым из армянских миниатюр и, наконец, к остаткам орудий из кости, обнаруженным во время раскопок Двина и Ани, которые использовались при изготовлении тканей и вышивании.

Далее мы подробно остановились на технике изготовления различных тканей, начиная с процесса прядения и окраски, кончая получением готовой ткани. Фактический материал упомянутой главы приводит нас к следующему заключению: производство тканей в средневековой Армении удовлетворяло потребности не только городского, но и сельского населения. Производителями были как сельские шпаканы, так и работающие в городах профессиональные ремесленники. Последние, помимо заказов, в большом количестве (особенно после X века) изготавливали ткани, с одной стороны для удовлетворения потребностей местного рынка и, с другой — для внешнего. Известная часть дорогих вышитых тканей и ковров вывозилась для продажи в страны, подвластные Византийской империи и халифату.

Изучение набоек переплетов рукописей Матенадарана показало, что ткачи-ремесленники в средневековой Армении, с целью придавать большей красоте изготавливаемым тканям, наносили на них орнаменты двумя различными способами — в процессе тканья и путем набивки трафаретами. Применение второго способа, как уже говорилось выше, являлось результатом

роста городов и развития рыночных отношений.

Изучение тканей показало, что в процессе работы выполнение сложных орнаментов связано было с большими трудностями. В противовес этому выполнение орнаментов способом набивки давало ремесленникам возможность выполнять не только простые растительные и геометрические, но и сложные орнаменты, даже с изображением людей и животных, которые, однако, на армянских тканях встречаются сравнительно реже.

Ткани и набивные материи в средневековой Армении (по типу применяемых орнаментов) можно разделить на несколько групп. На ткани, используемые специально для верхней одежды, наносились более мелкие и сплошные, сплетенные между собой орнаменты (без промежутка), которые ткались или набивались. Кстати сказать, они были присущи особенно армянским тканям.

Другой группе тканей, служивших для декоративных целей (занавеси, накидки, покрывала, настенные гобелены), были присущи более крупные и отделенные один от другого орнаменты.

На армянских тканях и набивных материях применялись большей частью растительные и геометрические орнаменты. Господствующим и наиболее распространенным среди этих растительных орнаментов считается шести-, восьми- или девятилепестковая розетка. Весьма распространены были также узоры в виде буквы S и зигзагообразные узоры, виноградная гроздь и орнаменты с изображением гранатовых зерен. Массовое применение последних связано с главным занятием населения — виноградарством и садоводством.

Ткачи-ремесленники Армении в своей работе главным образом использовали орнаменты, которые встречаются в армян-

ской миниатюре, архитектуре и гончарном деле.

Искусство нанесения орнаментов на одноцветные ткани способом набивки применялось в Армении не только после X века, но и до этого, что подтверждается данными армянских историков IX—X вв. Однако это носит массовый характер впоследствии. Это и послужило поводом тому, что ремесленники, приспособляясь к потребностям внутреннего рынка, всячески стараются применять новый метод, с целью выпуска за короткий срок больше красивой и дешевой продукции. Именно поэтому развивается система трафарета. Рисунок вручную заменяется набивкой в разнообразными деревянными формами.

Набивные узоры преимущественно наносились на бумажные и льняные одноцветные ткани, во-первых потому, что они обходились дешевле и находили более широкий сбыт, во-вторых, их легче штамповать на ткани и полотне, чем на шелку. Можно утверждать, что с древнейших времен до XIII века дошедшие до нас набивные ткани, большей частью имели красный фон, а в орнаментах преобладали волнообразные и ломаные линии, перемежающиеся растительными мотивами.

С подобными образцами мы встречаемся при изучении памятников материальной культуры средневековья (керамика, камень, золото, медь и гипс). В более поздний период на набивных материях преобладали круглые, многоугольные, шахматные, а также растительные узоры. Особенно характерен цветок с пестиком в середине ткани. В этом случае с ним не сочетаются цветочные орнаменты малого масштаба. Подобные орнаменты встречаются большей частью на хачкарах и резьбе деревянных дверей XIII—XVII вв.

В дальнейшем, особенно в XV—XVII вв., с появлением любовных и пантеистических мотивов в области литературы и искусства, в орнаментах тканей появляются светские мотивы. Изучение окладов рукописей XV—XVII вв. показало, что общий фон набивных материй, изготавливаемых в эти века, был уже светлее, «на этом фоне особенно преобладает многоцветный растительный орнамент. Цветок появляется уже целиком — с листьями и стеблем. На набивных тканях XVII—XVIII вв. преобладает полосатый орнамент в виде джеджи-ма. Расцветка и орнаменты делаются разнообразными — наряду со старинными орнаментами применяются также новые, которые распределяются по параллелям.

Большая часть орнаментов, выполняемых на материалах в Армении, была местного происхождения; тем не менее, в искусстве набивки в известной мере использовались также отдельные орнаменты византийского, сасанидского и персидского происхождения. Однако надо отметить, что ткачам-ремесленникам Армении по отдельным мотивам этих орнаментов удалось создать новые мотивы, присущие только армянскому стилю.

В процессе написания этого труда нам встречались также немногочисленные рисунки и орнаменты с изображением птиц, ланей, львов и людей, большей частью завезенных в Армению из чужих стран.

Об искусном вышивании золотом упоминают как армянские историки, так и найденные при раскопках, главным образом в Ани, образцы тонких рукоделий, собранные в этнографическом отделе Исторического музея Армянской ССР. Занавеси, скатерти, шитые золотом орнаменты XVII—XVIII вв. доказывают, что в средневековой Армении, наряду с производством тканей, развито было также ис-

кусство вышивания, которое считалось наиболее почитаемым в то время.

* * *

В четвертой главе мы кратко останавливаемся на гончарном, кожевенном, столярном, строительном и прочих ремеслах, довольно развитых в средневековой Армении.

Гончарным ремеслом занималось как сельское, так и городское население, причем городские гончары выделялись разнообразием изготавливаемой продукции, что подтверждается предметами, обнаруженными при раскопках. В гончарных мастерских Армении изготавливалась не только простая глиняная посуда, но также глазурованные и многоцветные фаянсовые кувшины и сосуды с орнаментами, что свидетельствовало о высоком искусстве и технике их изготовления. Продукция эта находила широкий сбыт на рынке.

К числу развитых и распространенных ремесел принадлежало также столярное ремесло. Мастера-деревообделочники изготавливали сельскохозяйственные орудия, мебель, деревянные части зданий, перевозочные средства и пр. Однако наиболее развитыми и почитаемыми ремеслами в Армении были ремесло каменотеса и каменщика — кладчика стен.

Мастерами-каменотесами и кладчиками воздвигались светские и церковные здания, крепости, каравансарай, мосты, гостиницы, общественные и различные государственные постройки, большей частью из чисто тесанного базальта и туфа. Руками армянских каменотесов-ремесленников и создавались высокохудожественные хачкары, деревянные капители, двери, аналои. Они занимают значительное место в культурном наследии армянского народа.

Кожевенное производство также было

распространенным ремеслом в Армении и имело свои подсобные отрасли. Сырую кожу предварительно обрабатывали в сыромятнях, называемых нашими историками «хачаглорд»-ами, а затем уже изготавливалась обувь разных цветов и фасонов, а также различные кожаные изделия, одежда и щиты для феодалов и горожан. Особым ремеслом считалось не только изготовление седел, но и уздечек.

Большого развития в Армении достигли также обработка пергамента и переплетное дело. Книги переплетались в превосходные кожаные переплеты. Ремесло переплетения книг развито было не только в крупных городах Армении, особенно в Двине, Ани, Карсе, Карине, Ване, Хлате, Ерзнка, но и в крупных сельских центрах и особенно при монастырях, где существовали специальные мастерские при скрипториях.

* * *

Пятая глава посвящена вопросу цеховых организаций средневековой Армении. На основании письменных источников мы показали, что цеховые организации существовали в Армении еще с X века, достигнув своего развития в XIII веке. С этого времени начали выработываться цеховые уставы «братства». Из них дошел до нас устав «братств» Ерзнка. В упомянутом уставе говорится о правах и обязательствах этих «братств».

Правила и порядки цеховых организаций средневековой Армении традиционно сохранялись, переходя от одного старейшины к другому.

Основные пункты старых цеховых уставов сохранились в уцелевших уставах XVIII—XIX вв. Так например, устав «О ремесленниках» (состоит из 48 статей, см. в приложениях), который дошел до нас по рукописи Матенадарана XVIII в.

под № 448; об этом свидетельствует также рукопись «Устав ювелиров» (состоит из 34 статей) и уставы кузнецов и сапожников Карина и Ахалциха XIX века. Эти уставы имеют общее сходство в статьях, где говорится об обязательствах взаимопомощи, взысканиях и объединенной борьбе.

Развитие торговли и вовлечение Армении в международный обмен создает все возрастающий спрос на изготавливаемые внутри страны ремесленные товары. Расширяются масштабы ремесленного производства, появляются новые ремесла, увеличивая последующее разделение их на отдельные отрасли. Каждый город, область, даже отдельный квартал города специализируется в какой-нибудь отдельной отрасли ремесла. Сведения о ремесленных кварталах и еще не окончательно отделившихся от них торговых кварталах имеются в дарственных записях после X века, дошедших до нас благодаря сохранившимся лапидарным надписям. Так, например, упоминаются улицы шорников, ковалей, шапошников, сапожников, кузнецов, лавочников и т. д.¹ Несомненно, что наличие этих кварталов связано с существованием цеховых организаций, сохранившихся также почти во всех городах соседних стран Армении до конца XIX века, со своими письменными уставами. В этих твердых правилах и порядках выражены цели цеховых объединений.

В центральных городах Армении существовали крупные мастерские, в которых могли работать мастера со своими подмастерьями и учениками. Остатки подобных мастерских были обнаружены во время раскопок Двина и Ани. Их относят к X—XIII векам.

¹ „Летопись на камнях“, изд. К. Костаняца, СПб, 1914, стр. 49, 54, 78, 99, 169, 223 и 241 (на арм. яз.).

В Армении цеховые организации также имели свои общинные порядки, и споры их разрешались отдельными ремесленными судами, названными Мхитаром Гошем «Судом старейшин»¹. Изученные нами источники свидетельствуют о том, что цеховые объединения в городах Армении

¹ См. Мхитар Гош, Басни, изд. АН АрмССР, Ереван, 1951, стр. 122.

были организованы с той же целью и по тому же принципу, что и в средневековых городах Европы, России и Азии и сохранились до начала X века, хотя их распад начался со второй половины XIX века, с появлением на рынке многочисленных товаров капиталистического производства. Цеховые организации в условиях нарождающегося капитализма являлись лишь пережитками прошлого.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Արաս Բազրատունի — 18, 24
 Արդմսեհ — 44
 Արեղյան Մ. — 206
 Արրահամ Ա. — 42, 162
 Արրահամ Կրետացի — 23
 Աբրահամյան Վ. — 241
 Աբրիհիմ քորեպիսկոպոս — 47
 Աբուլ Փազ-Բեհակի — 188
 Աբուլ Փազլ-Սուրի-Մուիդ — 188
 Ագաթանգեղոս — 90, 91, 174, 193, 222
 Ադոնց Ն. — 41
 Աժդահակ — 174
 Ալեքսանդր մեծ — 40, 79, 174
 Ալեքսանդր (սկերիչ) — 108
 Ալեքսանդր Նեվսկի — 139
 Ալեքսեյ Միխայլովիչ — 38, 120
 Ալիշան Ղ. — 96, 107, 162, 189, 235
 Ալ-Իստախրի — 22, 24, 161, 178, 188
 Ալ-Մասուդի — 24
 Ալ-Մուկադասի — 47, 161, 162, 180
 Ալպոյաշյան — 111
 Ալփ-Արսլան — 27
 Ախիկյան — 191
 Աճառյան Հ. — 40, 41, 60
 Ամիր-Հասան — 70, 97, 225
 Ամիր Սմբատ — 108
 Ամպեր կտավագործ — 175
 Անանիա Շիրակացի — 161, 162
 Աշխեն — 174
 Աշոտ (Ա) Բազրատունի — 18
 Աշոտ Բ. — 69
 Աշոտ Գ (արքա) — 22, 177, 181
 Առաքել Հնազանդ — 107
 Առաքելյան Բ. — 11, 98, 143
 Առաքել Պատրիկ — 150
 Առլուծ — 34
 Ասողիկ (տե՛ս նաև Ստեփանոս Տարոնեցի) — 226
 Ավագ — 70
 Ավետիս սկերիչ — 66, 108, 175
 Արզու խաթուն — 205
 Արթուր Էդուարդ — 184
 Արիստակես Լաստիվերտցի — 21, 23, 24, 26, 27, 74, 75, 80, 81, 95, 98, 155, 233, 235, 242, 248
 Արշակ Բ. Թագավոր — 72, 174
 Արտավազդ — 68, 89, 90, 148
 Բարեկ — 17, 18, 53
 Բազրադու — 172
 Բազրատ Վիկացի — 236
 Բաղամ սկերիչ — 136
 Բարթոլոմեյ Վ. — 25, 188
 Բդոյան Վ. — 47, 163
 Բ Ե Լ — 68, 83
 Բ Ե Լ Ք Վ. — 87
 Գագիկ (Ա) Բազրատունի — 18, 109, 114, 197, 202, 207
 Գագիկ Արծրունի — 49, 197, 207, 227
 Գարեգին Հովսեփյան — 107, 108, 109, 113, 114
 Գլմուշ — 27
 Գողիաթ — 83
 Գորդևակի Վ. — 245
 Գրիգոր (սկերիչ) — 108, 227
 Գրիգոր Աբեղա — 147
 Գրիգոր Երեց — 107
 Գրիգոր Նարեկացի — 130
 Գրիգոր Տաթևացի — 109

Դավթուն — 47
Դավիթ մարգարե — 247
Դավիթ Սարգսյան — 116
Դավիթ վարդապետ — 108
Դարեհ — 173
Դիոն-Կասիոս — 68, 174
Դղակ-Մարդպետ — 75
Դուրնովա Լ. — 191

Եղիա մարգարե — 247
Եղիազարով Ս. — 10, 38, 239, 241, 242, 245
Ե զ ի շ Կ — 67, 68, 69, 72, 75, 82, 83, 92, 93, 94, 176, 192
Ե ն ո ք — 66
Եսայի Հասան Զալալյան — 38
Եսայի Նշեցի — 93

Զարել — 102
Զաքար ոսկերիչ — 134
Զենոբ Գլաղ — 77
Զիրար ոսկերիչ — 109
Զոսիմա քահանա — 58

Էաշի իշխան — 111, 113
Էլի Կարապետ — 42
Էնգելս Ծ. — 14, 170, 233, 238
Էտտինգեր — 138

Թադէոս — 160
Թամար — 192
Թեմուրճյան Վ. — 188
Թեոդիկ — 139
Թեոդորոս Ուշտունի — 17
Թովմա Արծրունի — 21, 22, 49, 70, 72, 75, 77, 81, 82, 84, 99, 227, 229, 236
Թորամանյան Թ. — 22, 223, 225, 228
Թորոս (ոմն) — 109, 113
Թովի ոսկերիչ — 108

Իբն-Ի-Բատուտա — 41, 60, 182, 238
Իբն Խալիդ — 188
Իբն-Յազլան — 188
Իբն-Հաուրալ — 22, 24, 179, 180
Իբրահիմ Յանալի — 27
Իգնատիոս — 113
Ինճիճյան Ղ. — 41

Լալայան Ե. — 92, 114, 115, 123, 145
Լամբրոնացի — 115
Լեման-Հաուպտ — 87
Լենին Վ. Ի. — 5
Լենկ Թեմուր — 37

Լեոն Բ թագավոր — 36, 197, 202, 207
Լեոն Գ. թագավոր — 197
Լուգինսկի — 137, 138

Խանիկով — 159
Խաչիկյան Լ. — 11, 45, 168, 181, 244, 246, 247
Խոջա Զաքար — 120
Խոջա Մաֆար — 108
Խոսրով Անուշիրվան — 16, 93, 97
Խորիշահ Մամիկոնյան — 107, 114

Կավատ — 16
Կարապետ — 108
Կարապետ ոսկերիչ — 249
Կարապետ ջուլհակ — 175
Կետրենոս պատմագիր — 23
Կիաքսար — 68
Կիրակոս — 189
Կիրակոս Գանձակեցի — 21, 33, 42, 45, 80, 98, 99, 114, 160, 175, 176, 192, 229, 235, 237
Կլավիխո — 184
Կյուրիոն գրիչ — 108
Կյուրոս — 173
Կնիպովիչ Տ. Ն. — 197
Կոնդերս դարբին — 44
Կոստանդին Բ. Սկեվոսցի — 107, 111
Կոստանյան Կ. — 28, 34, 44, 45, 54, 159, 181, 186
Կուլումջյան Օհանես — 111
Կուֆտին — 86, 147

Հազկերտ Բ. — 176
Հակոբ Բագրատունի — 134
Հակոբ Կարնեցի — 41, 42, 159
Հակ (Նահապետ) — 68, 130
Հարուն ալ Ռաշիդ — 17
Հացունի Վ. — 10, 17, 60, 92, 94, 95, 114, 116, 192, 193, 197
Հեթում (դարբին) — 45
Հեթում թագավոր — 109, 197, 244
Հեթում պատմիչ — 80
Հերոզոտ — 173, 187
Հովհաննես Գրիչ — 154
Հովհան Մամիկոնյան — 70, 74, 75, 77
Հովհան Ոսկերեբան — 193
Հովհան Որոտնեցի — 109
Հովհաննես Դրասխանակերտցի — 69, 76, 82, 95, 154, 177, 189, 193, 205
Հովհաննես (կտավագործ) տե՛ս նաև Օհանես — 114, 175
Հովհաննես Մկրտիչ — 113, 206

Հովհաննես Սմբատ — 26
Հովսեփ — 110, 247
Հովսեփ-Բեխտ — 139
Հովսեփ Գրիչ — 114
Հուստինիանոս — 16
Հոփսիմե (կուլս) — 174, 193, 207, 222

Ղաֆաղարյան Կ. — 11, 44, 47, 50, 52, 53, 70, 87, 115, 168, 189, 212, 213, 216, 222, 223, 228, 237
Ղեվոնդ Նրեց — 41, 67, 107
Ղուկաս սրբազան — 116

Ճ ա ր — 33

Մալխաս կեսարացի — 111
Մալխասյան Ստ. — 14, 233, 238
Մանանդյան Հ. — 9, 16, 18, 22, 29, 68, 96, 100, 162, 180, 233, 240
Մանվել Մամիկոնյան — 83
Մառ Ն. — 8, 9, 228, 239
Մարանդյուզյան — 243
Մարգարե ջուլհակ — 110, 175
Մարինո թագուհի — 197
Մարկո Պոլո — 29, 159, 162, 182, 183, 184, 188, 240
Մարկով — 162
Մարտիրոս ոսկերիչ — 66
Մարտիրոս վարդապետ — 109
Մարքս Կ. — 233, 238
Մելիք Շահ — 27
Մելիքսեթ-բեկ Լեոն — 34, 108, 162
Մենոն — 40
Մեսրոպ Մաշտոց — 130
Մերութան — 83
Միհրենբուհ — 82
Միրզայան Ա. — 86
Մխիթար Գոշ — 28, 34, 45, 57, 99, 115, 158, 160, 176, 177, 178, 213, 229, 231, 235, 237, 243, 249
Մխիթար վարդապետ — 227
Մնացականյան Հ. — 88, 150, 195
Մովսես Խորենացի — 15, 41, 48, 49, 51, 68, 72, 77, 80, 81, 83, 84, 92, 96, 130, 173, 174, 189, 234
Մովսես Կաղանկատվացի — 74, 92, 106, 158, 160, 176, 177, 229
Մուավիա — 17
Մուշեղ Մամիկոնյան — 74, 83, 95
Մուրադ Ա. — 244

Յակոբովսկի Ա. Յու. — 238, 239
Յակոտի — 42
Յալախանյան — 244

Յովսէփ տե՛ս Հովսեփ
Յուսուֆ Արուստար — 177, 188

Ներսես մեծ — 75
Ներսես Շնորհալի — 60, 66, 82, 116, 213, 235
Ներսես Տալեցի — 228

Ջաշուս — 108
Ջուղեֆա Բաբբարո — 184, 185

Ռիբակով — 111, 147
Ռուբրուբուս — 176, 206

Սագիրբին Ահմեդ-Գադի — 234
Սագուն — 205
Սահակ Բաղիշեցի — 109
Սահմադին — 34
Սամվելյան Խ. — 10, 40, 43, 83
Սանեցի Կ. — 53
Սարգոն — 248
Սատաղի — 108
Սարգիս ոսկերիչ — 108, 114
Սարգիս Պիծակ — 108
Սարգյան Ա. — 137
Սերեսոս — 21, 40, 45, 81, 92, 176
Սիմոն — 41, 45, 247
Սմբատ — 92
Սմբատ Ա. Բագրատունի — 18, 77, 93, 176, 177, 181
Սմբատ Բ. — 22
Սմբատ Գունդատաբլ — 107, 235, 242
Սմբատյան Մ. եպ. — 116
Սմբատ պատմիչ — 107
Սորոկով — 196
Սողոմոն եպիսկոպոս — 114, 174
Սուլեյման — 66
Սուլթան Մահմուտ — 137, 188
Սուլթան Մասուդի — 188
Սուլթանաթ — 34
Ստեփանոս Տարոնեցի (տե՛ս նաև Ասողիկ) — 181
Ստեփանոս Օրբելյան — 54, 70, 77, 83, 105, 106, 107, 111, 114, 115, 154, 178, 225, 229
Ստրաբոն — 163, 173
Սքանդար — 108

Վախտանգ թագավոր — 83
Վահան Մամիկոնյան — 41, 45
Վաչե որդի Սարգսի — 107
Վասակ Սյունի — 92, 93, 94, 95, 176, 228

Վասակ սպարապետ — 72
Վասիլ Բ. — 26, 81
Վարդան Այգեկցի — 34, 213
Վարդան Բարձրբերդցի — 21
Վարդան Մամիկոնյան — 130
Վարդերես — 175
Վեցիկ վարպետ — 227
Վրթանես տեղապահ — 106
Վրթանես Քերթոզ — 107

Տաշյան Հ. — 111
Տեր-Ավետիսյան Սմբատ — 87
Տիգրան Բ. — 68, 72, 81, 89, 90, 130, 148, 173, 174, 186, 195, 235
Տիգրան Հոնենց — 34, 235
Տյուզյան — 96, 137
Տուզրիլ — 27

Տրդատ Գ. — 48, 49, 130, 174, 177
Տրդատ ճարտարապետ — 226
Փավստոս Բյուզանդ — 6, 47, 68, 72, 75, 76, 81, 83, 93, 95, 97, 153, 174
Փիլիպոս վարդապետ — 116
Փյուրդյան — 162
Քուրդ իշխան — 107
Քսենոֆոն — 68, 174
Օհանես (տե՛ս նաև Հովհաննես) — 248
Օրբելի Հ. — 9, 23, 44, 52, 58, 137, 138, 207
Օրբելյան Լիպարիտ — 54
Ֆեոդոր Անդրեևիչ — 111
Ֆ Ր Ի Կ — 35

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ադանա — 36
Ադիաման — 47, 142, 225
Ադրբեջան — 119, 174, 185
Ազատ (քաղաք) — 18
Աթարբեկյան գյուղ — 88
Ալավերդի — 211
Ալեքսանդրոպոլ — 114, 116, 128, 133, 134, 185
Ախալցխա — 38, 45, 128, 129, 133, 134, 135, 185, 242, 243, 244, 246, 248
Ախալքալաք — 18, 128, 133, 134, 135
Ախթամար — 83, 113, 225, 226, 236
Ախուրյան գետ — 23, 224
Ախտա — 88, 224
Աղկալա ամրոց — 18
Աղվանք — 160
Աղց — 98
Ամերիկա — 162
Ամիդ — 18, 188
Այաս — 36
Այա-Սոֆիա — 226
Այգեատան գյուղ — 100, 103
Այրարատյան դավառ — 158
Անատոլիա — 239
Անբերդ — 53, 60, 63, 64, 212, 214, 215, 216
Անգեղակոթ — 70
Անդրկովկաս — 10, 58, 120, 121, 239, 240, 248
Անի — 7, 15, 16, 18, 20, 22, 23, 24, 25, 28, 29, 31, 32, 34, 39, 48, 49, 51, 52, 53, 55, 58, 59, 60, 62,

63, 64, 66, 70, 74, 75, 79, 81, 100, 108, 114, 115, 119, 130, 142, 159, 160, 165, 167, 174, 179, 180, 181, 182, 185, 187, 189, 190, 207, 210, 212, 213, 214, 218, 219, 221, 222, 223, 225, 226, 228, 229, 233, 235, 236, 239, 240, 241, 244
Անտիոք — 90, 119
Աշտարակ — 139, 224
Առաջավոր Ասիա — 27, 86, 186
Առաքելոց վանք — 83, 221, 229
Առեստ — 153
Ասորեստան — 171
Աստապատ — 185
Աստրախան — 38, 120
Ավան — 168, 237
Ավարայրի դաշտ — 69, 72
Ատրպատական — 18, 177
Արաբիա — 37
Արաբկիր — 185
Արագած — 157
Արածանի — 68, 157
Արարատյան դաշտ — 7, 41, 85, 157, 160, 212
Արարատյան նահանգ — 28
Արաքսի հովիտ — 160
Արզնգա — 60, 183
Արզրում տե՛ս Էրզրում կամ Կարին — 42
Արթիկ — 16, 98
Արծն — 18, 20, 23, 27, 47, 79, 100, 214
Արճեշ — 18, 182, 184, 188

Արմազ — 153
Արմավիր — 79, 88
Արտարիլ — 47, 179
Արտանուշ — 24
Արտաշատ — 13, 16, 21, 81, 100, 103
Արփա գետ — 18

Բագավան — 107
Բագնայր — 107
Բաղրեվանդ — 229
Բալու — 42, 184
Բաղաբերդ — 114
Բաղդատ — 188
Բաղիշ — 38, 108, 109, 134
Բալաղետ — 43, 47
Բարդա — 179
Բաբու — 221
Բերդունք — 18
Բերկրի — 18, 114, 188
Բիթլիս — 188
Բյուզանդիա — 6, 16, 17, 26, 30, 32, 34, 36, 97, 99, 136, 174, 187, 192, 196, 198, 200, 236, 238, 240, 242
Բյուրական — 225
Բուռն — 41
Բորժոմ — 18
Բուխարա — 25, 234
Բուլղարիա — 139
Բուկովինա — 136

Գալիցիա — 36
Գանձակ — 27, 28
Գանձասար — 228
Գաննի — 48, 49, 79, 89, 143, 214
Գեթսեմանի — 242
Գեղարդավանք — 221
Գետիկ — 33
Գերմանիա — 234
Գիլգամեշ գյուղ — 185
Գլաձոր — 108
Գոլովինո — 63, 143
Գոշավանք — 224
Գյումրի — 38
Գյումուշ — 41
Գուգարք — 42

Դաղստան — 58
Դիլիշան — 85
Դիմացի թաղ — 186
Դվին — 7, 10, 14, 15, 17, 18, 20, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 47, 48, 50, 52, 53, 55, 59,

60, 64, 66, 67, 70, 71, 74, 77, 91, 94, 97, 100, 101, 103, 105, 107, 115, 119, 121, 124, 126, 142, 145, 149, 151, 154, 164, 167, 174, 179, 180, 182, 185, 188, 189, 190, 191, 207, 210, 212, 213, 214, 215, 216, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 225, 241, 244
Դուզքենդ — 224

Եգիպտոս — 37
Եդեսիա — 24
Եզդ (քաղաք) — 185
Եվրոպա — 14, 34, 36, 75, 126, 176, 179, 184, 185, 188, 189, 196, 237, 243
Երազգավորս — 177
Երզնկա — 11, 38, 41, 45, 119, 133, 174, 179, 182, 183, 184, 193, 194, 195, 240, 244, 245, 246
Երինջակ թերթ — 80
Երվանդաշատ — 13, 49
Երուսաղեմ — 108, 109, 129
Երևան — 10, 34, 37, 38, 45, 128, 133, 139, 186, 239, 241, 242, 244, 250

Զանգեզուր — 47, 225
Զեյթուն — 110, 184, 185
Զմյուռնիա — 116
Զորավոր եկեղեցի — 45, 108, 109
Զվարթնոց — 16, 47, 56, 97, 113, 137, 215, 225, 228, 234

Էջմիածին — 63, 66, 109, 110, 116, 129, 130, 211, 239
Էրզրում (տե՛ս Կարին) — 121, 129, 174, 190, 194

Թագավորանիստ — 142
Թալին — 225
Թավրիզ — 29, 109, 137, 184
Թիֆլիս (Թբիլիսի) — 18, 34, 38, 128, 241, 248
Թերթիզ — 180
Թեյշեբայի քաղաք — 87, 142
Թեոդոսիոպոլ — 21, 120, 179
Փյուրբիա — 37, 39, 120, 131, 136
Փոփրակ-կալե — 47, 87, 145, 149, 152, 172
Փրիալեթ — 86

Իսպանիա — 240
Իտալիա — 108
Իրակ — 41
Իրան — 37, 221

Լավար — 92

Լեհաստան — 126, 128, 245
Լենինական — 45, 78, 242
Լենինգրադ — 16, 97
Լիմ — 109, 110
Լոնդոն — 184, 185, 189
Լոսի — 43, 85, 163
Լոտիկե քաղաք — 239
Լվով — 36, 137, 138

Խաղտիք — 40
Խարբերդ — 184
Խիզան — 109
Խլաթ — 17, 20, 27, 29, 67, 100, 188, 214, 241
Խնուս — 184
Խոյ — 18, 184, 188
Խոտակերած սուրբ նշան — 111
Խորասան — 188

Մաղկոցաձոր — 22
Մաղկոցյայ լեռներ (Ալաղաղ) — 157
Մանաս — 42

Կարալա — 40
Կալինինո — 18
Կալիբալա (Կարին) — 188
Կալկաթա — 139
Կաշիրեն — 139
Կաղանկատույք — 18
Կապան — 27
Կապուլտ բերդ — 69, 80
Կապտավանք — 189
Կարին — 29, 21, 29, 37, 38, 67, 80, 107, 119, 134, 185, 188, 214, 241, 243, 245, 246, 247
Կարմիր բլուր — 48, 73, 87, 89, 101, 142, 145, 173, 186
Կարս — 18, 20, 24, 27, 29, 37, 38, 45, 52, 100, 189, 214, 239, 244
Կաֆա — 36, 109, 110
Կեսարիա — 110, 111
Կեչարիս — 227
Կիլիկիա — 35, 36, 109, 189, 197, 222
Կիլիսոնի աշխարհ — 171
Կիրովական — 85, 86, 142, 144, 150, 154, 186, 211
Կոզովիտ գավառ — 17
Կոնյա — 188
Կովկաս — 10, 45, 134, 239
Կոստանդինապոլիս — 18, 36, 110, 120, 128, 131, 136, 226
Կոտայք — 20

Հալեպ — 185
Հաղարծին — 58, 224
Հաղպատ — 107, 224
Հայաստան — 5, 6, 7, 11, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 25, 26, 28, 29, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 46, 49, 55, 58, 66, 67, 74, 76, 80, 85, 89, 91, 92, 96, 98, 99, 102, 107, 110, 111, 119, 121, 124, 125, 128, 132, 134, 148, 151, 157, 159, 160, 161, 163, 165, 167, 168, 174, 178, 182, 185, 191, 193, 194, 197, 198, 200, 201, 204, 207, 211, 215, 225, 228, 233, 234, 236, 238, 240, 241, 245, 248
Հայկական բարձրավանդակ — 27, 86, 102, 170
Հայոց ձոր — 124, 152
Հայրավանք — 18
Հառիճ — 224
Հավլաբար — 241
Հեր — 18
Հին Ջուղա — 37, 120, 224
Հյուսիսային Կովկաս — 36, 85, 120, 121, 128
Հնդկաստան — 16, 21, 100, 120, 139
Հոլանդիա — 120, 189
Հովհաննավանք — 116, 224
Հոսմկլա — 107

Ջորազետ — 18, 27, 28

Ղազնեվան — 188
Ղարաբաղ — 42, 125, 128, 135, 153, 186
Ղրիմ — 29, 35, 36, 109, 120, 218, 238, 241, 245

Ճենոպա — 29

Մագդենբուրգ — 234
Մակարավանք — 224
Մանազկերտ — 27, 29, 34
Մամեստիա — 36
Մայկոպ — 131
Մասիս — 130
Մաստարա — 225
Մարմաշեն — 224, 228
Մարտունի — 47, 85, 211
Մեծարաց վանք — 114
Մեղրի — 162
Մերանդ — 180
Մեղտեհ — 74
Մերզին — 159
Միաֆարկին — 180
Միջագետք — 24, 41

Միջին Ասիա — 25, 29, 34, 99, 187, 215, 219, 221, 234, 238, 240, 241, 245, 246
Մշո Առաքելոց վանք — 76, 83
Մշո դաշտ — 157, 160
Մուղավիա — 36
Մոսկվա — 38, 111
Մոքս — 108
Մուշ քաղաք — 37, 159, 184
Մուխանաթ թափա — 165
Մուսասիր — 92, 171
Մուֆարկին — 18
Մցխեթ — 85

Նախիջևան (տե՛ս Նախճավան) — 13, 17, 18, 109, 116, 162, 188, 242
Նորագավիթ — 143
Նորադուղ — 224
Նորաշեն — 18
Նորավանք — 154, 224
Նոր Բայազետ — 85, 89, 92, 145, 149, 211, 224
Նոր Բերդ — 228
Նոր Ջուղա — 38, 120
Նյուշապուր — 188
Նփրկերտ — 24

Շամախ — 185
Շամշադին — 227
Շատախ — 184
Շիլաշի մահլա — 250
Շիրազ — 159, 238
Շիրակ — 85, 92, 159
Շնդավիթ — 140, 165
Շուշի — 125, 128, 129, 133, 135, 136, 153

Ուկրաինա — 31, 137
Ուտիք — 28
Ուրարտու — 79, 129, 145

Չինաստան — 190, 221, 219

Պարսկաստան (Սասանյան) — 13, 16, 21, 26, 29, 32, 37, 39, 42, 88, 90, 92, 95, 96, 97, 111, 120, 128, 137, 184, 185, 190, 219, 238, 240, 245, 246
Պարտավ — 18, 24
Պաֆլագոնիա — 83
Պերուճ քաղաք — 108
Պոլիս — 96, 137
Պոզնի — 97

Ջաջուռ — 108
Ջուղա — 37, 110

Ռեզկին լազեր — 85
Ռշտունիք — 27, 41
Ռուսախինա — 87
Ռուսաստան — 38, 45, 120, 121, 128, 134, 248

Սալմաստ — 180
Սանահինի վանք — 224
Սամարղանդ — 37
Սամթավրո — 85
Սանասա — 74
Սանակունք — 90
Սասուն — 27
Սարա — 25, 235
Սերաստիա — 137
Սիս — 36, 83, 224
Սիսիան — 90, 150, 195
Սիսակերեղես (Սպեր) — 40
Սիրիա — 36
Սղերդ — 184
Սպահան — 137, 162, 238
Սպեր — 40, 163
Սյունիք — 17, 28, 105, 107, 111, 162, 163, 224
Սոֆիա — 139
Սվազ — 188, 239
Սուարք — 41
Սուլթանիե — 29
Սևան — 18, 43, 69, 83, 211
Սևանա լիճ — 28
Սևանի եկեղեցի — 229
Սևծովյան երկրներ — 16, 18, 24, 29, 36, 40, 99

Վալլե — 41
Վաղարշապատ — 13, 222
Վայոց ձոր — 28, 111, 163
Վ ա ն — 18, 20, 24, 37, 38, 45, 100, 108, 114, 116, 119, 121, 122, 123, 129, 131, 132, 133, 142, 153, 174, 179, 182, 185, 190, 214, 241
Վարագավանք — 115, 227
Վարամունտիք — 42
Վենետիկ — 29, 184
Վիննա — 111, 131
Վոլգա — 120, 169
Վրաստան — 21, 28, 85, 89, 99, 119, 121, 153, 160, 177, 179, 185

Տաթև — 51, 105, 114, 203, 204
Տանախ — 89

Տավրոսի լեռներ — 36
 Տարսոն — 36
 Տեկոր — 130, 153
 Տիգրանակերտ — 68, 180
 Տեղեր — 224
 Տիվրիկե — 137
 Տուրս գյուղ — 150, 195
 Տոսպ (տե՛ս Վան) — 124
 Տրապիզոն — 18, 24, 184, 180
 Տուլա — 131
 Տուրաբերդ — 106
 Փաշաբենդ — 89

Փարանտիոն — 41
 Փարիզ — 239
 Փոքր Ասիա — 36, 41, 215, 238, 245
 Փոլուզիա — 83
 Քասախ — 113
 Քարկոփի վանք — 111
 Քորայր — 224
 Օձուն — 87, 149
 Օշական — 159
 Չորենցիա — 196
 Չրանսիա — 120

Ն Կ Ա Ր Ն Ե Ր Ի Ց Ո Ւ Ց Ա Կ ¹

1. Արոր, բարձրաբանդակ տապանաքարի վրա, Սիսիանի շրջանում, XV դար — 48:
2. Գութանի երկաթե խոփ, Դվինի պեղումներից, X դար — 49:
3. Մանգաղ և դանակներ, Անիի պեղումներից, X—XIII դդ. — 50:
4. Որմնագիր վարպետ Հովհանի բարձրաբանդակը, Զվարթնոցից, VII դ. — 51:
5. Ուրագ, Դվինի պեղումներից, IX—X դդ. — 53:
6. Կացիններ, Դվինի պեղումներից, IX—X դդ. — 53:
7. Միրատներ, Դվինի պեղումներից, X—XIII դդ. — 54:
8. Մանգաղաձև գործիք, Դվինի պեղումներից, XI դար — 55:
9. Երկաթե պայտեր, Դվինի պեղումներից, IX—XIII դդ. — 56:
10. Պղնձե կողպեքներ, Անիի պեղումներից, X—XIII դդ. — 56:
11. Պղնձե կողպեք, Անիի պեղումներից, X—XIII դդ. — 57:
12. Պղնձե կաթսա, Հաղարծնի վանքից, 1232 թ. — 59:
13. Պղնձե կաթսա, Անիի պեղումներից, X—XIII դդ. — 60:
14. Պղնձե սափորներ, Անիի պեղումներից, X—XIII դդ. — 61:
15. Արծաթագործի պղնձե թասանման անոթ, Դվինի պեղումներից, X—XIII դդ. — 61:
16. Պղնձե թաս, Անիի պեղումներից, X դար — 61:
17. Պղնձե պատվանդան, Անիի պեղումներից, X—XIII դդ. — 62:
18. Պղնձե եռոտանի աշտանակ, Անիի պեղումներից, X—XIII դդ. — 63:
19. Պղնձե ճրագ Անիի պեղումներից, X—XIII դդ. — 64:
20. Պղնձե ջահ, Անիի Գագկաշեն բուրժակ տաճարի պեղումներից — 65:
21. Պղնձե ճրագ, Դվինի պեղումներից, IX—X դդ. — 65:
22. Ավարայրի ճակատամարտից մանրանկար, Մատենադարանի № 1625 ձեռագրից — 69:
23. Երկաթե նետասլաքներ, Դվինի և Անիի պեղումներից, VII—XIII դդ. — 71:
24. Նիզակներ, Դվինի պեղումներից, IX—XIII դդ. — 73:

¹ Հնագիտական և ազգագրական նյութերը գտնվում են Պետ. պատմական թանգարանում:

25. Երկաթե սուր, գտնված Անիում, X—XI դդ. — 76:
26. Մանրանկար Հուդայի մատնության պատկերով, Մատենադարանի № 8772 ձեռագրից — 78:
27. XVI դարի մանրանկար Մակեդոնացու և Դարեհի կոփվները պատկերող, Մատենադարանի № 5472 ձեռագրից — 79:
28. Երկաթե դիմակալ, XIII—XIV դդ. — 84:
29. Կայծքարի հրացաններ, XVII—XVIII դդ. — 85:
30. Ոսկե գավաթ, 2-րդ հազարամյակի (մ. թ. ա.) դամբարանի պեղումից, Կիրովական — 86:
31. Ոսկե մեղալիոն Նոր-Բայազետից — 89:
32. Արջավորս, բարձրաբանդակ գտնված Զվարթնոցի ավերակներում — 98:
33. Ոսկե մանյակ, Դվինի պեղումներից, IX—XI դդ. — 101:
34. Ոսկե ապարանջան, Դվինից¹, IX—XI դդ. — 102:
35. Ոսկե ապարանջան, Դվինից, X—XI դդ. — 102:
36. Ոսկե ականջողեր, Դվինից, X—XI դդ. — 104:
37. Արծաթյա կազմի նմուշ Պետ. Մատենադարանի № 6771 ձեռագրի, 1747 թ. — 112:
38. Ոսկե խաչ, գտնված Դվինում, VII դար — 115:
39. Արծաթե սկիհ, XVIII դար — 117:
40. Արծաթե սկիհ, XVIII դար — 118:
41. Արծաթե մոմակալ, XVIII—XIX դդ. — 118:
42. Կանացի արծաթե թասակ, XVIII—XIX դդ. — 122:
43. Արծաթե մախշա, XVIII—XIX դդ. — 124:
44. Արծաթե դոտի, XVIII—XIX դդ. — 125:
45. Գոտու արծաթե ճարմանդ, XVIII—XIX դդ. — 126:
46. Արծաթե ապարանջան, XVIII—XIX դդ. — 127:
47. Արծաթե վզնոց, XVIII—XIX դդ. — 128:
48. Արծաթե սափոր-սևադած, Վանից, XVIII—XIX դդ. — 130:
49. Արծաթե բաժակակալներ-սևադած, Վանից, XIX դար — 131:
50. Մխախոտի արծաթե տուփ, Շամիրամի հանդիպումն Արա Գեղեցկին, փորագրություն 19-րդ դարի — 132:
51. Արծաթե գոտի Ախալցխայից, XIX դար — 135:
52. Արծաթե մատուցարան Ախալցխայից, XVIII—XIX դդ. — 136:
53. Արծաթե թասակ, XVIII—XIX դդ. — 137:
54. Արծաթե արծնակիտած բաժակներ — 138:
55. Բրոնզե իրեր ձուլելու հնագույն կաղապարներ, գտնված Շենգավիթում, Մուխաննաթ-թափայում, Լենինականում և Կարմիր բլուրում — 141:
56. Ոսկերչի հալոց և մետաղյա կաղապարներ XVIII—XIX դդ. — 142:
57. Դրվագման գործիքների մի քանի նմուշներ² — 146:
58. Արծաթե կանացի թասակ — 148:
59. Հատիկի և թելի հյուսվածքների ոսկերչական գործիքներ — 150:

¹ 34, 35, 36 նկարները վերցված են Կ. Ղաֆաղարյանի «Դվին քաղաքը և նրա պեղումները» գրքից:

² Նկարը վերցված է Բ. Ա. Рыбаков—«Ремесло Древней Руси» գրքից, էջ 282:

60. Արծաթե գոտի Կարինից — 151:
61. Արծաթե բաժակ և արկղիկ — 154:
62. Զուլհակի մետաղե գործիք, Անիի պեղումներից — 166:
63. Զուլհակի և գորգագործի ոսկրե գործիքներ, Դվինի և Անիի պեղումներից, IX—XIII դդ. — 167:
64. Զուլհակի դազգահ, XVI դար, Մատենադարանի № 5472 ձեռագրից — 169:
65. Զուլհակի գետնահոր (ջլահոր) դազգահ, Վասպուրականից, XIX դար — 169:
66. Ուրարտական ոսկե մեղալիոն, գտնված Թուփրակ-կալեյում (Վան) — 172:
67. Ուրարտական բրոնզե արծանիկ, գտնված Վանի մոտ — 173:
68. Երեխայի մետաքսե զգեստ, Անիի պեղումներից, X—XIII դդ. — 181:
69. Մետաքսե գործվածք, Անիի պեղումներից, X—XIII դդ. — 182:
70. Կապերտի կտոր, Անիի պեղումներից, X—XIII դդ. — 183:
71. Հնագույն գորգի մի նմուշ:
72. Մետաքսե գործվածք, 1660 թ., Մատենադարանի № 201 ձեռագրից:
73. Մետաքսե գործվածք, Մատենադարանի № 2326 ձեռագրից:
74. Գազիկ Արծրունու տարազը, Ախթամարի ս. խաչ եկեղեցու բարձրաբանդակից, X դար — 198:
75. Դաշելու փայտյա կաղապարների նմուշներ, XVIII—XIX դդ. — 200:
76. Դաշածո կտոր վարդանախշերով, Մատենադարանի № 2144 ձեռագրի կազմի աստառից — 201:
77. Դաշածո կտոր XIV—XVI դդ. Մատենադարանի № 3494 ձեռագրի կազմի աստառից — 201:
78. Դաշածո կտոր Մատենադարանի № 3793 ձեռագրի կազմի աստառից — 203:
79. Դաշածո կտոր Մատենադարանի № 315 ձեռագրի կազմի աստառից:
80. Դաշածո կտոր XVI դարի կենդանակերպ նկարներով. Մատենադարանի ձեռագրի կազմի աստառից — 205:
81. Մետաքսե կտորի վրա ասեղնագործած առյուծի և վագրի պատկերներ, Անիի պեղումներից, X—XIII դդ. — 207:
82. Ասեղնագործության նմուշներ Անիի պեղումներից, X—XIII դդ. — 208:
83. Վարագույրի և ծածկոցի նմուշներ, ասեղնագործված, XVII—XVIII դդ.
84. Նրբագույն կարմրաներկ սափորիկ Դվինի պեղումներից, XI—XII դդ.
85. Կարասի գոտու նմուշներ, Անիի և Դվինի պեղումներից — 215:
86. Սնդկաման, Անիի պեղումներից, X—XIII դդ. — 216:
87. Ջնարկած քրեղան Անիից, X—XIII դդ. — 217:
88. Ջնարկած քրեղան, ճառագայթաձև նախշերով, Դվինի պեղումներից — 218:
89. Ջնարկած քրեղան, Անիի պեղումներից — 219:
90. Թռչնակերպ, կանացի դեմքով, հախճապակե թաս Անիից, X—XIII դդ. — 219:
91. Հախճապակյա ոսկեզօծ սափոր Դվինի պեղումներից, — 220:
92. Հախճապակյա թաս մարդկանց դիմանկարներով և արաբական գրություններով, Դվինի պեղումներից — 221:
93. Ապակյա անոթ Դվինի պեղումներից — 223:
94. Խաչքար, Նոր Գետիկ վանքից, XIII դար:
95. Խաչքարեր Զուլայում — 226 (Լուսանկարներ Ա. Վրույրի և Պ. Գրիգորյանի):

96. Քարձրաբանդակ բարի վրա — (Այգեկութ) Դվինից, V—VII դդ. — 227.
 97. Քարագործ վարպետների նշաններ Զվարթնոցում, VII դար — 227.
 98. Մշո Առաքելոց վանքի 1134 թվականի փորագրանդակ փայտե դուռը — 230.
 99. Փայտե գրակալ, Անիից, 1272 թ. — 231.
 100. Էջմիածնի սաղափե դուռը, 1721 թ.:

СПИСОК ИЛЛЮСТРАЦИИ¹

1. Соха, рельеф на могильной плите в районе Сисиана, XV в.— 48.
2. Железный лемех плуга, из раскопок Двина, IX в.— 49.
3. Железные серп и ножи, из раскопок Ани, X—XIII вв.— 50.
4. Рельеф мастера-каменщика, Звартноц, VII в.— 51.
5. Тесло, из раскопок Двина, IX—X вв.— 53.
6. Топоры, из раскопок Двина, IX—X вв.— 53.
7. Ножницы, из раскопок Двина, X—XIII вв.— 54.
8. Серповидное орудие, из раскопок Двина, XI в.— 55.
9. Железные подковы, из раскопок Двина, IX—XIII вв.— 56.
10. Медные замки, из раскопок Ани, X—XIII вв.— 56.
11. Медный замок, из раскопок Ани, X—XIII вв.— 57.
12. Медный котел, из Апарцинского монастыря, 1232 г.— 59.
13. Медный котел, из раскопок Ани, X—XIII вв.— 60.
14. Медные кувшины, из раскопок Ани, X—XIII вв.— 61.
15. Медный сосуд ювелира, из раскопок Двина, X—XIII вв.— 61.
16. Медная чаша, из раскопок Ани, X в.— 61.
17. Медная подставка, из раскопок Ани, X—XIII вв.— 62.
18. Медный треножник-подсвечник, из раскопок Ани, X—XIII вв.— 63.
19. Медный светильник, из раскопок Ани, X—XIII вв.— 64.
20. Медная люстра, из раскопок круглого храма Гагика I в Ани — 65.
21. Медный светильник, из раскопок Двина, IX—X вв.— 65.
22. Аварайрская битва, миниатюра из рукописи Матенадарана, № 1625—69.
23. Железные наконечники стрел, из раскопок Двина и Ани, VII—XIII вв.— 71.
24. Копья, из раскопок Двина, IX—XIII вв.— 73.
25. Железный меч, найденный в Ани, X—XI вв.— 76.
26. Миниатюра, изображающая предательство Иуды, из рукописи Матенадарана, № 8772 — 78.
27. Миниатюра XVI в., изображающая битву между Александром Македонским и Дарием III, из рукописи Матенадарана, № 5472—79.
28. Железное забрало, XIII—XIV вв.— 84.
29. Кремневые ружья, XVII—XVIII вв.— 85.

¹ Материалы находятся в Историческом музее, в археологическом и этнографическом отделах.

30. Золотой кубок, II тысячелетия до н. э., из раскопок могильника, Кировакан — 86.
31. Золотой медальон из Нор-Баязета, конец I тысячелетия до н. э.— 89.
32. Охота на медведя, горельеф, найденный в развалинах Звартноца, V в.— 98.
33. Золотое ожерелье, из раскопок Двина, IX—XI вв.— 101.
34. Золотой браслет, из раскопок Двина, IX—XI вв.— 102.
35. Золотой браслет, из раскопок Двина, IX—XI вв.— 102.
36. Золотые серьги, из раскопок Двина, IX—XI вв.— 104.
37. Образец серебряного оклада, рукопись Матенадарана, № 6771, 1747 г.— 112.
38. Золотой крест, найденный в Двине, VII в.— 115.
39. Серебряный потир, XVIII в.— 117.
40. Серебряный потир, XVIII в.— 118.
41. Серебряный подсвечник, XVIII—XIX вв.— 118.
42. Женский головной убор из серебра, XVIII—XIX вв.— 122.
43. «Махча» (женский головной убор) из серебра, XVIII—XIX вв.— 124.
44. Серебряный пояс, XVIII—XIX вв.— 125.
45. Серебряная бляха от женского пояса, XVIII—XIX вв.— 126.
46. Серебряный браслет, XVIII—XIX вв.— 127.
47. Серебряное ожерелье, XVIII—XIX вв.— 128.
48. Серебряный сосуд с чернью, из Вана, XVIII—XIX вв.— 130.
49. Серебряные подстаканники с чернью, из Вана, XIX в.— 131.
50. Серебряный портсигар — встреча Шамирам с Ара Прекрасным, гравюра, XIX вв.— 132.
51. Серебряный пояс из Ахалциха, XIX в.— 135.
52. Серебряный поднос из Ахалциха, XIX в.— 136.
53. Женский головной убор из серебра, XVIII—XIX вв.— 137.
54. Серебряные стаканы с вытравленной эмалью — 138.
55. Старинные формы для литья бронзовых изделий, найденные в Шенгавите, Муханнат-тапе, Ленинакане и Кармир-блуре — 141.
56. Тигель ювелира и металлические формы, XVIII—XIX вв.— 142.
57. Образцы инструментов для чеканки¹.— 146.
58. Женский головной убор из серебра — 148.
59. Ювелирные инструменты для филигранной работы — 150.
60. Серебряный пояс из Карина — 151.
61. Серебряный стакан и шкатулка — 154.
62. Металлический инструмент ткача, из раскопок Ани — 166.
63. Костяные инструменты ткача и ковроткача, из раскопок Двина и Ани, IX—XIII вв.— 167.
64. Ткацкий станок, XVI в., из рукописи Матенадарана, № 5472—169.
65. Ткацкий станок из Васпуракана, XIX в.— 169.
66. Урартский золотой медальон, найденный в Топрах-кале (Ван) — 172.

¹ Из книги Б. А. Рыбакова — «Ремесло Древней Руси», стр. 282.

67. Урартская бронзовая статуэтка, найденная в предместье Вана — 173.
68. Детская шелковая одежда, из раскопок Ани, X—XIII вв.— 181.
69. Шелковая ткань, из раскопок Ани, X—XIII вв.— 182.
70. Фрагмент ковра, из раскопок Ани, X—XIII вв.— 183.
71. Образец старинного ковра.
72. Шелковая ткань, 1660 г., из рукописи Матенадарана, № 201.
73. Шелковая ткань, из рукописи Матенадарана, № 2326.
74. Одежные Гагика Арцруни, с горельефа Ахтамарского храма, X в.—198.
75. Образцы деревянных трафаретов для набивки тканей, XVIII—XIX вв.— 200.
76. Набивная материя, подкладка переплета рукописи Матенадарана, № 2144 — 201.
77. Набивная материя XIV—XVI вв. (подкладка переплета рукописи Матенадарана, № 3494) — 201.
78. Набивная материя, подкладка переплета рукописи Матенадарана, № 3793 — 203.
79. Набивная материя, подкладка переплета рукописи Матенадарана, № 315.
80. Набивная материя XIV в. с животным орнаментом — 205.
81. Вышитые на шелку изображения льва и тигра, из раскопок Ани, X—XIII вв.— 207.
82. Образцы вышивки из раскопок Ани, X—XIII вв.— 208.
83. Образцы вышитых занавесей и покрывал, XVII—XVIII вв.
84. Изящный красный кувшинчик, из раскопок Двина, XI—XII вв.
85. Образцы штампованных поясов на карасах, из раскопок Ани и Двина — 215.
86. Ртутные сосуды из раскопок Ани, X—XIII вв.— 216.
87. Глазурованная миска из Ани, X—XIII вв.— 217.
88. Глазурованная миска с лучеобразными узорами, из раскопок Двина — 218.
89. Глазурованная миска, из раскопок Ани — 219.
90. Птицеподобная фаянсовая чаша с женским лицом, из Ани, X—XIII вв.— 219.
91. Фаянсовый позолоченный кувшин, из раскопок Двина — 220.
92. Фаянсовая чаша с человеческим изображением и арабской надписью из раскопок Двина — 221.
93. Стекланный сосуд, из раскопок Двина — 223.
94. Хачкар из монастыря Нор-Гетик, XIII в.
95. Хачкары в Джуге XVI—XVII вв.— 226.
96. Каменный горельеф (сбор винограда), из Двина, V—VII вв.— 227.
97. Метки мастеров-резчиков по камню из Звартноца, VII в.— 227.
98. Резные деревянные двери 1134 г., из монастыря Аракелоц в Муше — 230.
99. Деревянный аналой из Ани, 1272 г.— 231.
100. Эчмиадзинская перламутровая дверь, 1721 г.

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	5
------------------------	---

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

Համառոտ ակնարկ միջնադարյան Հայաստանի անտեսական-բազաբական կյանքի մասին	13
---	----

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԳ

Մետաղադրժույթուն	
ա) Հում նյութի բազան	40
բ) Դարբնությունը Հայաստանում (4—18-րդ դդ.)	43
գ) Պղնձադրժույթուն	55
1. Ձինադրժույթունը և զենքերի տեսակները միջնադարյան Հայաստանում	66
2. Ոսկերչությունը միջնադարյան Հայաստանում	85
ա) Ոսկերչության զարգացումը Հայաստանում 4—15-րդ դդ.	90
բ) Ոսկե և արծաթե եկեղեցական սպասներ	105
գ) Ոսկերչությունը Հայաստանում 15—18-րդ դդ.	119
դ) Ոսկերչության օջախները Հայաստանում և Հայաստանից դուրս	128
ե) Ոսկերչության տեխնիկան Հայաստանում	130

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԳ

Ոստանանկությունը միջնադարյան Հայաստանում 4—18-րդ դդ.	
ա) Նյութական բազան և արտադրության միջոցները	157
բ) Ներկերը միջնադարյան Հայաստանում	160
գ) Ջուլնակի գործիքներ և դադգյան	165
դ) Ջուլնակությունը միջնադարյան Հայաստանում	170
ե) Գորգադրժույթուն	186
զ) Գործվածքների նախշերը նյութերի և դաջելու միջոցով	190
է) Դաջած գործվածքներ	197
ը) Ասեղնադրժույթուն	204

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԳ

Այլ աղեկսեր

ա) Կավադրժույթուն	211
բ) Քարակոփություն և որմնադրություն	223
գ) Հյուսնություն և կաշեգործություն	229

67

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԿ

Համառոտյան հարցք

Արհեստավորական կազմակերպությունների ներքին կարգ ու կանոնները	244
Հազվագյուտներ	251
Ոեղյուժե	259
Անձնանունների ցանկ	275
Տեղանունների ցանկ	278
Նկարների ցուցակ	283

ԱՅՈՒՆԻՎԵՐՍԻՏԵՏ Ե 1971 թ.

ՎԱՆԵՆՏԻՆԱ ԱՐԲԱՀԱՄԻ ԱՐԲԱՀԱՄՅԱՆ
«ԱՐՀԵՍՏՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ IV—XVIII ԳԳ.»

Պատ. խմբագիր Լ. Մ. ՄԵԼԻՔՍԵՑ-ԲԵԿ
Հրատ. խմբագիր ԷՄ. Ա. ՊԻՎԱԶՅԱՆ
Կազմը և նկարչական ձևավորումը Լ. Ա. ՍԱԿՈՅԱՆԻ

Տեխնիկական խմբագիր Մ. Ա. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ Կոնցրոլ սրբագրիչ Ս. Գ. ՇԱՀՐԱԶՅԱՆ
ՎՖ 02551 Հրատ. № 1157 ԽՀԽ № 347 Պատվեր № 125 Տիրաժ 2000

Հանձնված է արտադրության 2/III 1955 թ., ստորագրված է արտադրության
10/IV 1956 թ., հրատ. 28 մամուլ, ապադր. 18¹/₈ մամուլ + 8 ներդիր, թուղթ 84×108¹/₁₆
Գինը 16 ռ. 80 կ., կազմը 3 ս.

Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչության ապարան, Երևան, Արսոյան 124